

Середньовічна Русь: проблеми термінології

COLLOQUIA RUSSICA

Series II, vol. 4

Середньовічна Русь: проблеми термінології

за редакції
Мирослава Волощука
і Віталія Нагірного

Івано-Франківськ – Краків

2018

Рецензенти:
Андрій Федорук (Чернівці, Україна),
Костянтин Єрусалимський (Москва, Росія)

Філологічна редакція і переклади:
Галина Пославська, Магдалена Фрончек

Верстка:
Бернард Вирткий

Проект обкладинки:
Бернард Вирткий, Остап Кардаш

На обкладинці: перша сторінка *Радзивіллівського літопису*

ISSN 2353–2203

© Copyright by Центр медієвістичних студій Державного вищого навчального закладу
„Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”
© Copyright by Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

Друк:
ТзОВ Лілея–НВ
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. Незалежності 18/2

Зміст

Передмова	7
Леонтій Войтович, <i>Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина</i>	9
Сцяпан Цемушаў, <i>Феадальная, удзельная або палітычная раздробленасць Старажытнай Русі: спрэчка наконт тэрміналогіі</i>	21
Марта Фонт, <i>Проблемы в области терминологии при сопоставительном изучении истории Руси и ее западных соседей</i>	39
Игорь Данилевский, <i>„Бояре”: историографическая традиция vs свидетельства древнерусских источников</i>	51
Dariusz Dąbrowski, <i>O konieczności weryfikacji i ujednolicenia nazewnictwa i terminologii genealogicznej stosowanych w badaniach nad genealogią Rurykowiczów</i>	67
Вадим Арістов, <i>Давньоруська історіографія: термінологічні роздуми</i>	79
Александр Мусин, <i>„Погибель земли Руськой”. Средневековый словарь и его прочтения: к эволюции этнополитических представлений в Восточной Европе XII–XVI вв.</i>	93
Алексей Мартынюк, <i>Некоторые наблюдения по поводу условий и механизма появления феномена „Русская земля в узком смысле слова”</i>	149
Martin Homza, <i>Rusi–Rus’ a Uhri–Uhorsko. Pokus o paralelu</i>	157
Александр Зимницкий, <i>„Литва”/„Земля Литовская”: трансформация восприятия на страницах Галицкой части Галицко-Волынской летописи</i>	187

Олександр Головка, <i>Місто в житті княжої Русі: проблеми методології</i>	199
Василь Петрик, „Арх” чи „civitas” – визначення термінів при історико-містобудівних дослідженнях середньовічної Русі.....	205
Ольга Козачок, <i>Титули руських князів удільного періоду у візантійських наративах: архонт, філарх, дієпон, гегемон</i>	221
Норберт Міка, <i>Русь у сілезьких середньовічних джерелах (до кінця XIII ст.)</i>	229
Дюра Гарді, <i>Проблема першої згадки терміна „Галичина” в інституції угорських королів</i>	251
Мирослав Волощук, <i>Мовою джерел? Термінологічні аспекти історіографічного державонайменування на прикладі Галицької землі X-XIV ст.</i>	265
Андрій Стасюк, <i>Русь і Галичина в латинській церковній термінології XIII – початку XV ст. (за матеріалами папської кореспонденції)</i>	297
Ігор Сковчиляс, <i>Єпархія/кафедра, парафія/приділ: термінологічні клопоти дослідників східного християнства (приклад Галицької (Львівської) єпархії XII–XVI ст.)</i>	305
Євген Ромінський, <i>Термінологічні аспекти дослідження правового спадку середньовічної Русі: між юриспруденцією, історією та джерелом</i>	315
Андрій Блануца, <i>Старости/намісники/державці у Великому князівстві Литовському наприкінці XV – на початку XVI ст.: термінологія, повноваження, статус</i>	329
Піліп Падбярозкін, <i>„Russi” і „Russia” у етнагеографічній канцєпції Альберта Кранца</i>	339
Інформація про авторів	349

Передмова

Історія Русі IX–XVI ст., з одного боку, є надзвичайно цікавою і насиченою подіями, а з іншого – надзвичайно заполітизованою і методологічно не опрацьованою. Особливо це помітно на прикладі термінології. Лише побіжно глянувши на історію руських земель, можна побачити термінологічний хаос, присутній навіть на найвищому рівні наукових студій. Застосування дослідниками тих чи інших дефініцій часом узагалі не підтверджується історичними джерелами, а інколи навіть суперечить їм. Чого варті лише такі окреслення, як „Київська Русь”, „Галицька Русь”, „Галицько-Володимирська Русь”, „Галицько-Волинська Русь”, „Московська Русь”, „Новгородська Русь”, „Давня (Древняя) Русь”, „Південно-Західна Русь”, „Північно-Східна Русь”, „Підкарпатська Русь”, „Карпатська Русь”, „Угорська Русь” тощо. Абсолютна більшість перелічених термінів не те, що ніколи не зустрічалися в історичних джерелах доби Середньовіччя, а й у викривлений спосіб передають Читачеві образ минулого. Можна також навести численні приклади невдалого, модернізованого, а інколи навіть примітивного перекладу терміна „Русь” англійською – „Russia”, французькою – „Russie”, німецькою – „Russland”, угорською „Orosz”, словацькою і чеською – „Rusko”, болгарською – „Русия” тощо. Адже за змістом та історичною суттю – це абсолютно різні терміни, між застосуванням яких інколи була різниця в сотні років. Природно, що вжиток таких модернізованих понять стосовно історичного минулого не дозволить повністю відобразити зміст середньовічних дефініцій з властивими тільки їм змістовими наповненнями. Тому серйозна дискусія навколо термінології історії Русі вже давно назріла. Саме вона дозволить переосмислити старі історіографічні кліше XIX–XX ст.

З огляду на нагальну потребу такої наукової дискусії, Центр медієвістичних студій Державного вищого навчального закладу „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” в Івано-Франківську та Інститут історії Ягеллонського університету в Кракові, в рамках проекту *Colloquia Russica*, організували Міжнародну наукову конференцію *Середньовічна Русь: проблеми термінології*. Науковий захід відбувся 25–27 травня 2017 р. на базі ДВНЗ „Національний університет імені Василя Стефаника” та Національного заповідника „Давній Галич” за підтримки Інституту іс-

торії Ягеллонського університету, Івано-Франківської обласної державної адміністрації, видавництва „Лілея НВ” та низки українських клубів історичної реконструкції¹. Метою конференції було акцентувати увагу на головних термінологічних проблемах, із якими має справу сучасний дослідник, та окреслити можливі варіанти їхніх вирішень. Сподіваємося, що автори даного збірника, хоча б частково, дали відповіді на порушені на минулорічній конференції питання.

* * *

Даний науковий збірник виходить у серії *Colloquia Russica. Series II*, у якій до цього часу побачили світ публікації, присвячені Перемишльській землі за руських часів (X – середина XIV ст.)², битві на Синіх Водах 1362 р.³ і постаті короля Данила Романовича⁴. Публікація містить 21 статтю авторів із семи країн Європи (Україна, Білорусь, Польща, Росія, Сербія, Словаччина, Угорщина).

* * *

Щиро дякуємо всім, хто брав участь у створенні даного видання. Перш за все, дякуємо Ректору Державного вищого навчального закладу „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, професорові Ігорю Цепенді, директору видавництва „Лілея НВ” Василю Іваночку та директору Центру історичних досліджень Норбертові Міці. Дякуємо також Галині Пославській і Магдалені Фрончек за філологічну вичитку текстів і переклад анотацій, Бернарду Вирткому – за верстку збірника, Остапові Кардашу – за графічний дизайн обкладинки. Окремі слова подяки для Андрія Федорука та Костянтина Єрусалимського за рецензування збірника.

Мирослав Волощук, Віталій Нагірний

¹ Детальніше про конференцію, див.: А. Блануца, Міжнародна наукова конференція „*Colloquia Russica, Series II: Середньовічна Русь: проблеми термінології*”, Український історичний журнал, 2017, № 4, с. 224–226; Ф. Д. Подберезкин, *Где ты, Русская земля? (из дневниковых записей участника Международной научной конференции Colloquia Russica. Series II: „Средневековая Русь: проблемы терминологии”, Івано-Франківськ-Галич, 25–27 мая 2017 г.)*, „*Studia Historica Europae Orientalis*”, вип. 10, 2017, с. 241–250; І Тимар, Міжнародна наукова конференція *Colloquia Russica, Series II „Середньовічна Русь: проблеми термінології”*, 25–27 травня 2017 р., Івано-Франківськ – Галич, [in:] *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*, вип. 29–30, Івано-Франківськ 2017, с. 372–374; І. Санига, *Звіт з Міжнародної конференції Colloquia Russica (Series II) „Середньовічна Русь: проблеми термінології”*, „Студентські історичні зошити”, вип. 9, 2017, с. 105–107.

² *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego, Kraków 2013 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 1).

³ *Vidurio Rytų Europa mūsų prie Mėlynųjų Vandens metu*, mokslinė redakcija V. Jankauskas ir V. Nagirnų, Kaunas–Kraków 2013 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 2).

⁴ *Данило Романович і його часи*, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 3).

Леонтій Войтович
(Львів)

Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина¹

Однією з основних причин кризи, яку зараз переживає історична наука в Україні, є відсутність загальноприйнятої історичної термінології. Це особливо відчутно у медієвістиці, де дослідники використовують одні і ті ж терміни, вкладаючи в них зовсім різні поняття. У пропонованій розвідці здійснено спробу конкретизувати найважливіші терміни, які використовуються у дослідженнях з історії середньовічної Русі. Ітиметься про такі дефініції: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина.

Історична наука в Україні переживає певну кризу, одним з важливих елементів якої є відсутність загальноприйнятої історичної термінології: частина істориків надалі використовує марксистсько-ленінську, інші приймають без застережень термінологію різних шкіл або ж у дусі постмодернізму продовжують заперечувати можливість узагалі щось зрозуміти у минулому. До цього слід додати збереження залежності української історичної науки від поглядів російських колег, які все більше розвертаються в напрямі пошуків особливого розвитку східнослов'янських земель, відмінного від європейського² („умом Россию не понять”). Між тим, військова справа, яка

¹ Фрагментами матеріали статті опубліковано у авторській монографії. Див.: Л. В. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів 2015, с. 3–30

² Див.: М. Б. Свердлов, *Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX веков*, Санкт-Петербург 1996. Сюди можна віднести як давні класичні схеми (Б. Д. Греков, *Очерки по истории феодализма в России*, [in:] *Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры*, вып. 72, Москва 1934, с. 16–158; Idem, *Київська Русь*, Київ 1951, с. 113–358; С. В. Юшков, *Про державний устрій Київської Русі*

охоплює всі сторони існування і розвитку будь-якого суспільства, а також відносини між його членами, однозначно свідчить на користь того, що Русь розвивалася спільно з сусідніми слов'янськими та скандинавськими країнами і дискусія про те, чи була Русь державою, започаткована наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., подібна на непорозуміння, викликане неоднозначністю тлумачення історичної термінології. Ця дискусія виступає паралельно з дискусією про феодалізм³.

(Перехід від варварської держави до феодалізму, [in:] Наукові записки Інституту історії і археології України, кн. 2, Київ 1946, с. 107–111; Idem, *К вопросу о дофеодалном („варварском“) государстве*, [in:] *Ученые труды Всесоюзного института юридических наук*, вып. 10, Москва 1947, с. 37–87; Idem, *Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі*, Київ 1992, с. 186–204, 236–294, 307–309 (бібл. с. 334–338); М. Н. Тихомиров, *Условно держание на Руси в XII в.*, [in:] *Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетья*, Москва 1952, с. 100–104; В. В. Мавродин, *Очерки по истории феодальной Руси*, Ленинград 1949; В. Т. Пашуто, *Черты политического строя Руси*, [in:] *Древнерусское государство и его международное значение*, Москва 1965, с. 11–126; И. П. Шаскольский, *О начальных этапах формирования Древнерусского государства*, [in:] *Становление раннефеодальных славянских государств*, Киев 1972, с. 55–67; Idem, *Образование древнерусского государства*, [in:] *Советская историография Киевской Руси*, Ленинград 1978, с. 128–141; Л. В. Черепнин, *Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв.*, [in:] А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, *Пути развития феодализма*, Москва 1972, с. 138–142; Idem, *К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII в.*, „Исторические записки“, т. 89, 1972, с. 354–360; Idem, *Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII вв.*, [in:] *Польша и Русь*, Москва 1974, с. 23–51; Idem, *Еще раз о феодализме в Киевской Руси*, [in:] *Из истории экономической и общественной жизни России*, Москва 1976, с. 15–22; В. И. Буганов, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов, *Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы*, Москва 1980; М. Б. Свердлов, *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*, Ленинград 1983, с. 23–89, 106–134, 194–223; Idem, *Критерии прогресса в изучении общественного строя Древней Руси*, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г.*, Москва 1988, с. 19–25), так і неокласичні моделі школи І. Фроянова (І. Я. Фроянов, *Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории*, Ленинград 1974; Idem, *Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории*, [in:] *Начало русской истории*, Москва 2001, с. 331–482; Idem, *Челядь и холопы в трудах дореволюционных историков*, [in:] Ibidem, с. 113–148; Idem, *Советские историки о смердах в Киевской Руси*, [in:] Ibidem, с. 191–224; Idem, *Генезис феодализма на Руси в советской историографии*, [in:] Ibidem, с. 225–328; Idem, *Крупное землевладение и хозяйство на Руси X–XII веков*, [in:] Ibidem, с. 373–424; Idem, *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*, [in:] Ibidem, с. 526–531, 576–594; Idem, *Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы*, Москва–Санкт-Петербург 1995; И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко, *Города-государства Древней Руси*, Ленинград 1988; А. В. Майоров, *Галицко-Волынская Русь. Князь, бояре и городская община*, Санкт-Петербург 2001; А. Ю. Дворниченко, *О восточнославянском политогенезе в VI–X вв.*, [in:] *Rossica Antiqua. Исследования и материалы*. 2006, Санкт-Петербург 2006, с. 184–195), які були продовженням розвитку ідей М. Дяконова (див.: М. А. Дяконов, *Очерки общественного государственного строя Древней Руси*, Санкт-Петербург 2005). Моделі Дяконова–Фроянова, однак, не враховують військової складової, яка була основним компонентом функціонування і розвитку суспільства в епоху Русі.

³ Перебіг цих дискусій найкраще висвітлений у працях В. Пузанова (В. В. Пузанов, *О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии*, [in:] *Средневековая и новая Россия. Сборник к 60-летию И. Я. Фроянова*, Санкт-Петербург 1996, с. 148–167; Idem, *Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты*, Ижевск 2007, с. 3–51). Див. також: М. Б. Свердлов, „Корм – кормление“. *Становление феодального социально-политического института на Руси IX–XIII вв.*, [in:] *Studia Humanistica*, Санкт-Петербург 1996, с. 11–23; Idem, *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.*, Санкт-Петербург 2003; Л. В. Войтович, *Феодализм в украинских землях: проблемы и периодизация*, [in:] „Истину встановлю суд истории“. *Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*, т. 2, Київ 2004, с. 385–394; Idem, *Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче*, [in:] *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля*, вип. 15, Луганськ 2007, с. 13–32; Idem, *Феодализм в украинских землях: проблема и периодизация*, [in:] *Наукові зошити Історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка*, вип. 9, Львів 2008, с. 30–40; Idem, *Дискусія про ранню державу*, [in:] *Княжа доба: історія та культура*, т. 4, Львів 2011, с. 7–16; Idem, *Чи була Русь державою?*, [in:] *Theatrum Humanae Vitae. Смутії на пошану Наталії Яковенко*, Київ 2012, с. 95–107.

У сучасній європейській науці термін *феодалізм* визначається як система стосунків на основі феодин-ленів [*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, фрaнц. – *fief* (ф'єр), aнгл. – *fee* (фі), нім. – *lehn* (лен)] – земельних володинь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять із певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій своїм васалам) за умови виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютичних монархій. Існували два види надань: прекарії [*precarium* – щось надане в тимчасове користування] чи бенефіції [*beneficium* – привілей] та власне феоди, тобто умовні надання на період виконання служби та умовні надання з правом успадкування. Причому спочатку *феодами* називали земельну ділянку, яку отримували як плату за виконувaну повинність чи роботу особи будь-якого стану, включаючи ремісників чи нижчий клір⁴.

Практично в усіх європейських постримських країнах, які розвивалися на базі „варварських” королівств, із утворенням постійних дружин королів та їхніх намісників починала складатися система роздачі *бенефіцій* і поступова заміна їх *феодами*. До цього змушувала відсутність налагодженої системи державних фінансів, дорожнеча озброєння (вже в часи Карла Великого вартість спорядження важкоозброєного вершника була адекватною вартості 45 корів (кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12⁵) і потреби постійних тренувань для воїнів (носіння важкої багат шарової броні та користування тогочасним озброєнням вимагало постійного вдосконалення навиків). Отримуючи доходи від своїх *бенефіцій*, тягле населення яких платило взамін військової служби і забезпечення захисту, дружинники-бенефіціари несли службу власним коштом. Але вони старіли, зазнавали поранень, які робили їх не придатними до дальшої військової служби, тому вони прагнули забезпечити своє майбутнє і свої родини, що і привело до трансформації *бенефіцій* у *феоди*, поряд із якими з'явилися *алоди* [*alleux* – землі чи володіння, вільні від будь-якої залежності, що передавалися у спадок⁶]. Отримуючи бенефіції чи феоди, їх державці брали на себе також зобов'язання захисту населення цих територій, що змушувало їх займатися будівництвом та утриманням замків або інших укріплень.

⁴ М. Bloch, *Un problème d'histoire comparée: la ministèrialité en France et en Allemagne*, „Revue historique du droit”, 1928, p. 54–55; Idem, *Феодалізм суспільство*, Київ 2002, с. 179–180.

⁵ Дет. див.: Г. Дельбрюк, *История военного искусства в рамках политической истории*, Санкт-Петербург 2001, с. 2, 59, 237.

⁶ Див.: J. E. A. Jolliffe, *Alod and fee*, „Cambridge historical Journal”, vol. 5, 1937, p. 225–234.

Усі проблеми, пов'язані з *феодалізмом*, достатньо добре досліджені в європейській⁷ та російській і українській історіографії⁸. Спроби піддати сумніву або заперечити існування феодальної системи загалом, побудовані на казусах розмаїтого землеволодіння у різних частинах Європи. Автори цих тверджень переважно жінки, які не враховують, що іншої системи комплектації та утримання війська в ті часи не існувало⁹. Це була епоха постійних воєн і *люди меча* визначали правила співжиття суспільства. Так само не було альтернативи на Русі, де через відсутність відповідної сировини деякі елементи озброєння, зокрема мечі, коштували значно дорожче (у середині XIII ст. спорядження кінного воїна обходилося сумі адекватній вартості бл. 100 корів)¹⁰.

За добре обгрунтованим, на мій погляд, висновком Олени Мельникової, ранньофеодальна держава (тобто з системою бенефіцій) існувала на Русі вже в середині IX ст.¹¹ Принаймні, під час походів Святослава Ігоровича у Болгарію руське військо на рівних протистояло візантійському війську, що виключає організоване ополчення смердів або щось подібне. Ранньофеодальній державі передувала *дружинна держава* чи *військова держава* (*military government*), яка характеризувалася універсальним етапом розвитку суспільства,

⁷ Див.: D. H. Fischer, *Historians Fallacies*, London 1971, p. 277–281; J. O. Ward, *Feudalism: Interactive Category or Framework of Life in the Medieval West?*, [in:] *Feudalism: Comparative Studies*, ed. E. Leach, Sydney 1985, p. 40–67.

⁸ Н. П. Павлов-Сильванский, *Феодализм в России*, Москва 1988, с. 39–125, 178–207, 217–228, 288–482; Б. А. Рыбаков, *Смерды*, «История СССР», 1979, № 1, с. 41–58; № 2, с. 36–75; Idem, *Первые века русской истории*, Москва 1964, с. 147; В. А. Рогов, *К вопросу о развитии княжеской власти на Руси*, [in:] *Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии*, Москва 1984, с. 51–75; Л. В. Милов, *О специфике феодальной раздробленности на Руси (по поводу книги А. В. Кукина „Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.“)*, «История СССР», 1986, № 2, с. 140–146; Idem, *Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса*, «Вопросы истории», 1992, № 4–5, с. 31–49; О. П. Толочко, *Особенности міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст.*, [in:] *Феодалізм на Україні*, Київ 1990, с. 29–39; Idem, *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*, Киев 1992; Idem, *Русь: держава и образ державы*, Київ 1994; Б. Н. Флоря, «Службная организация» и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян, «Отечественная история», 1992, № 2, с. 52–64.

⁹ E. A. R. Brown, *The Tyranny in the Construct: feudalism and Historians of the Medieval Europe*, «American Historical Review», vol. 79, 1974, p. 1063–1088; S. Reynolds, *Fiefs and Vassals: the Medieval Evidence Reinterpreted*, London 1994; Idem, *Lenna i Wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródeł*, przeł. A. Bugaj, Kraków 2010.

¹⁰ Див.: L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerstwa w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław 1976; A. Nadolski, *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław 1979; J. Flori, *L'essor de la chevalerie XI–XII siècles*, Cenève 1986; A. Nowakowski, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991; K. de Vries, *Medieval Military Technology*, Peterborough 1992; R. Barber, *The Knight and the Chivalry*, Woodbridge 1995; M. Strickland, *War and Chivalry*, Cambridge 1996; R. W. Kaeuper, *Chivalry and Violence in Medieval Europe*, Oxford 2001; Л. Войтович, *Чи були мечі харалужні?*, [in:] *Вісник інституту археології*, вип. 2, Львів 2007, с. 74–79; Idem, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст.*, с. 16–19; Rycerze. *Historia i legenda*, red. nauk. K. B. Bouchard, Warszawa 2010, s. 73–160.

¹¹ Е. А. Мельникова, *К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы)*, [in:] *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто*, Москва, 13–15 апреля 1992 г. Тез. докл., отв. ред. А. П. Новосельцев, Москва 1992, с. 40–45; Eadem, *К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы)*, [in:] *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993*, Москва 1995, с. 20–23; Eadem, *К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны. XI Чтения памяти В. Т. Пашуто*, Москва 2003, с. 20.

при якому функції держави, що зароджувалася, виконувала, головним чином, військова організація – дружина чи аналогічна їй військова структура. Цей етап характерний для всієї Центрально-Східної Європи, тобто германо-слов'янського масиву¹². З цим погоджується багато дослідників різних напрямів¹³. Етапи розвитку *дружинної держави* добре прослідковуються на порівняльних давньоруських та скандинавських матеріалах, які не обов'язково мусили бути запозиченнями, а могли просто розвиватися синхронно як етапи *дружинної держави*: *полюддя*, аналогом якого виступає скандинавська *вейцла*¹⁴, типологія поселень з дрібних сіл та хуторів-миз, об'єднаних у гнізда поселень навколо центральних садиб, які виконували примітивні культові, а пізніше фіскальні функції¹⁵ (*хусебю* – *погости*)¹⁶, со-

¹² H. F. Schmid, *Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedlung und ihrer staatlichen Organisation*, „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N.S. 2“, no 2, 1926, s. 97, 101–113, 246; V. Vaněček, *Počátky práva a státu v československu*, Praha 1946, s. 25–40; Idem, *Prvních tisíc let. Předstátní společenská organizace a vznik státu u českých Slovanů*, Praha 1949, s. 90–93; V. Prochaska, *Organisace kultu a kmenového zřízení polabsko-pobaltských Slovanů*, [in:] *Vznik a počátky Slovanů*, t. 2, Praha 1958, s. 151.

¹³ К. А. Соловьев, *Властители и судьи: Легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX – первая половина XV в.*, Москва 1991, с. 29–30; Idem, *Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX – первой половины XV в.*, Москва 1998; Н. Ф. Котляр, *Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке)*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье*, Москва 1995, с. 25–28; Idem, *Древнерусская государственность*, Санкт-Петербург 1998; Е. В. Пчелов, *К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства*, [in:] *Альтернативные пути к ранней государственности*, Владивосток 1995, с. 117–127; О. П. Моця, *Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі*, [in:] *Давня історія України*, т. 3, Київ 2000, с. 477; В. М. Ричка, *Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації*, „Український історичний журнал“ [далі: УІЖ], 2001, № 2, с. 26–28; Л. В. Войтович, *Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації*, „УІЖ“, 2003, № 4, с. 138; С. Л. Никольский, *О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси*, [in:] *Средневековая Русь*, вып. 4, Москва 2004, с. 5). Заперечення О. Майорова, який вважає, що термін „дружинна держава“ нічим не відрізняється від подібних термінів „рабовласницька“, „феодална“ чи „общинна держава“ (А. В. Майоров, *Галицко-Волинская Русь*, с. 30) не виглядають обґрунтованими: у даному разі дружина виступає як форма організації правлячої еліти в окремих суспільствах (В. В. Пузанов, *Древнерусская государственность*, с. 16). Крім того, автор не знайомий із засадничими працями з цієї проблеми, вважаючи, що її порушила першою О. Мельнікова.

¹⁴ В. Г. Балущок, *Полюддя: прагматична дія і ритуал*, „УІЖ“, 1994, № 1, с. 113–116; Ю. М. Кобыщанов, *Полюдье: явление отечественной и всемирной истории*, Москва 1995; Б. О. Тимошук, *Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави*, Чернівці 1999; Н. П. Зубашевський, *Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною*, [in:] *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. 10, Дрогобич 2006, с. 86–107; Idem, *Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу*, [in:] *Історичні записки. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля*, вип. 15, Луганськ 2007, с. 77–85; Л. П. Михайлина, *Полюддя у східнослов'янських князіннях*, [in:] *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, Чернівці 2007, т. 1 (23), с. 19–24.

¹⁵ В. Ambrosiani, *Fornbanningar och beguggelse*, Uppsala 1964, s. 202–208; Б. О. Тимошук, *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.*, Київ 1976; Б. О. Тимошук, І. П. Русанова, Л. П. Михайлина, *Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв.*, „Советская археология“, 1981, № 2, с. 80–93; A. Hyenstrand, *The Molaren Area*, Stockholm 1981, p. 21; T. Larson, H. Lundmark, *Bebyggelsemonstet – er utgangspunkt vid studier av forhistoriska samhällen*, Fornvannen 1982, s. 161–169; Л. П. Михайлина, *Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.*, Чернівці 1997; Idem, *Топографія, розміри та планування селищ VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*, [in:] *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, Чернівці 2003, т. 1, с. 93–99; Idem, *Типологія східнослов'янських жител VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*, [in:] *Археологічні студії*, вип. 2, Київ–Чернівці 2003, с. 116–131; Idem, *Слов'яни VIII–X ст.*, с. 43–56, 75–105, 159–169.

¹⁶ Скандинавські конунги під час своїх об'їздів-вейцли не заїжджали в традиційні центри фольклів – туни, а визначали для цього спеціальні пункти – *хусебю* (*husaby*). Таких *хусебю* відомо у Швеції 70, Норвегії – 46, Данії – 9 (A. Steinnes, *Husaby*, Oslo 1955; J. Rosen, *Husaby*, [in:] *Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder*, B. 7, Kobenhavn 1962, s. 94–96; C. G. Andras, *Kungsgard* (Sverige), [in:] *Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder*, B. 9, Kobenhavn 1964, s. 513–515; P. Rasmussen, *Kingsgard* (Denmark), [in:] *Ibidem*, s. 516; А. Я. Гуревич, *Свободное*

тенна система (*hundari* – у свеїв, *herad* – у решті Швеції та Норвегії, *sysse*l – в Ютландії¹⁷), врешті *віча*, аналогом якого виступає скандинавський *мінс*¹⁸. Довге дослідження інституту *віча* не змогло заперечити цієї аналогії¹⁹. За Антоном Горським, у X–XI ст. дружина і державний апарат співпадали і тільки наприкінці XII – у XIII ст. дружину в цій ролі замінив княжий двір²⁰. Процес формування державного апарату, як і заміна обцинних інститутів княжими міністеріалами, і в сусідніх європейських регіонах тривав досить довго²¹. Можна стверджувати про наявність уже в X ст. особливої публічної

крестьянство феодальной Норвегии, Москва 1967, с. 118, 128). Після реформ княгині Ольги в середині X ст. на Русі виникли такі ж пункти – *погости*, де з'явилися представники князівської адміністрації (В. Я. Петрухин, Т. А. Пушкіна, *К предистории древнерусского города*, «История СССР», 1979, № 4, с. 100–112; Б. А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва 1982, с. 366; Е. А. Леонтьев, *Ростов (предпосылки образования древнерусского города)*, [in:] *Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии*, Москва 1985, с. 61–62; Б. А. Шестаков, *К вопросу о происхождении раннесредневековых городов Брянского Полесья*, [in:] *Ibidem*, с. 75. А з прийняттям християнства церковна адміністрація стала з'являтися саме в хусебю (погостах), які перебували під контролем конунгів (князів) (Е. А. Мельникова, *Формирование сети раннегородских центров*, с. 75).

¹⁷ S. Tunberg, *Studier rörande Skandinaviens aldsta politiska indelning*, Uppsala 1911; G. Hafstrom, *Hundare*, [in:] *Kulturturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder*, B. 7, Kobenhavn 1962, s. 74–78; U. Spörng, *Kolonisation bebyggelseutveckling och administration*, Lund 1971; C. A. Ekbohm, *Viennetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges aldsta politiska indelning*, Lund 1974; С. Д. Ковалевский, *Образование классового общества и государства в Швеции*, Москва 1977, с. 99–100.

¹⁸ S. B. F. Jansson, *The Runes of Sweden*, Stockholm 1962, p. 103–112; K. A. Holmberg, *De svenska Tuna-namen*, Uppsala 1969; I. Olsson, *Tuna-namen i Sverige. Foeskningslaget*, Fornvannen 1976, s. 71–78; А. Я. Гуревич, *Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры*, Москва 1977, с. 217–225.

¹⁹ В. И. Сергеевич, *Первичные народные собрания у германцев и греков*, «Журнал Министерства юстиции», 1907, № 12, с. 156–168; Ф. В. Тарановский, *Отзыв о сочинении В. И. Сергеевича „Древнее русское право“*, Москва 1911, с. 45–68; Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, с. 342–358; С. В. Юшков, *Очерки по истории феодализма*, с. 35–38, 193–237; М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1956, с. 215–220; В. Ф. Андреев, *О социальном составе новгородского веча*, [in:] *Генезис и развитие феодализма в России*, Ленинград 1988, с. 70–80; В. Л. Янин, *Проблемы социальной организации Новгородской республики*, «История СССР», 1970, № 1, с. 48–54; П. П. Толочко, *Вече и народные движения в Киеве*, [in:] *Исследования по истории славянских и балканских народов*, Москва 1972, с. 125–143; А. П. Новосельцев, *Некоторые черты древнерусской государственности в сравнительно-историческом аспекте (постановка проблемы)*, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР*, 1985 г., Москва 1986, с. 35–42; П. В. Лукин, *„Народные собрания“ у восточных славян: возможности сравнительного анализа*, «Древняя Русь: Вопросы медиевистики», 2004, № 3 (17), с. 5–11; Idem, *О социальном составе новгородского веча XII–XIII вв. по летописным данным*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2004 г., Москва 2006, с. 164–209; Idem, *Деконструкция деконструкции. О книге Т. Л. Вилкул по истории древнерусского веча*, [in:] *Scrinium*, т. 4: *Patrologia Pacifica and Other Patristic Studies*, Санкт-Петербург 2008, с. 403–434; Ю. Гранберг, *Вече в древнерусских письменных источниках. Функции и терминология*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2004 г., Москва 2006, с. 3–163; Н. Ф. Котляр, *Князь, бояре и вече в Галицко-Волынской Руси*, [in:] *Ibidem*, с. 244–267. Дослідження інституту віча без порівняння його з описами тінгів у скандинавських джерелах може завершитися тільки висновком, що «реальне місце віча в політичному житті, на жаль, не може бути визначено навіть в загальних рисах». (Т. Вілкул, *Віче в паралельних повідомленнях літописів*, «УДЖ», 1998, № 4, с. 70–81; Idem, *Літописні „бояри“ і „чернь“ на вічі (XII–XIII ст.)*, «Київська старовина», 2001, № 3, с. 40–55; Idem, *Дружина-на-вічі: баланс абстракцій*, [in:] *Соціум. Альманах соціальної історії*, вип. 1, Київ 2002, с. 23–36; Idem, *„Людьє“ и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв.*, Киев 2007, с. 313).

²⁰ А. А. Горський, *Дружина и генезис феодализма на Руси*, «Вопросы истории», 1984, № 9, с. 17–28; Idem, *Древнерусская дружина*, Москва 1989, с. 33, 58–75, 109–114.

²¹ Очевидно, певний час соцькі та десяцькі, як і тисяцький, залишалися виборними урядовцями. Поступово їх почали замінювати призначеними князем боярами, тобто представниками княжої дружини. Цей процес зафіксували літописи, билини і навіть графіті київського собору Святої Софії, які залишив колишній соцький Ставр Городятинич, позбавлений уряду на початку XII ст. за великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха (С. О. Висоцький, *Про що розповіли давні стіни*, Київ 1978, с. 48–52). У франків на території сотень діяли сотенні збори (*малюс*), які виконували судові функції через виборних сотників-тунгінів (лат. *tunginus* або *centenna-*

влади (князів і віча) із системою органів та інституцій, які впродовж XI–XIII ст. постійно розвивалися і удосконалювалися від намісників-посадників і бояр (до яких перейшли уряди тисяцьких, соцьких, десяцьких, а далі двірських та печатників-канцлерів) до княжих міністеріалів двірцевої (конюших, мечників, чашників, стольників, скарбників, тіунів двірцевих, ключників, сокольничих, ловчих, стольників) та регіональної адміністрації (тіунів городових, волочських, сільських, огнищних, ратайних), служби міських укріплень та доріг (городничих і мостівничих), митної служби (осьмеників і вірників), суддів та поліції (ємців і ябедників) до боярської думи – панів-ради, старост і воєвод, путних бояр (почтових, ловчих, бровників, гаєвників), панцирних і замкових слуг, отаманів; „князів” (кенеців і крайників), земських та міських урядів²². Княжі міністеріали, подібно до інших країв Європи, рекрутувалися як з дружинників, так і княжої челяді. Процеси злиття вихідців з княжої челяді з вихідцями з дружинного середовища в один суспільний стан, як процеси трансформації дружинної держави в ранньофеодальну, тривали протягом XI–XII ст. і не співпадали в часі в різних землях. Аналогічну ситуацію в цей час можна спостерігати практично на всьому просторі Центральної і Західної Європи.

Термін *князівство* для часів Русі, поза сумнівами, тотожний аналогічним термінам, що стосуються польських чи інших слов'янських земель, а також відповідним термінам герцогство, маркграфство, пфальцграфство чи лендграфство, які позначають відповідні феодальні держави в складі Священної Римської імперії²³.

Термін *волость* (від *володѣти*) – територія підпорядкована єдиній владі²⁴, фактично синонім *князівства*. В літописах *волость* уперше згадана під 862 р. у розповіді про князя Рюрика: „и сѣде ту княжа раздаа *волости*”²⁵, „и сѣде ту княжѣ . и раздаа мужемъ своимъ *волости*”²⁶. І далі під цим терміном розуміється територія, яка перебуває під однією владою²⁷. Певною

гius). Тунгiнами допомагали 7 рахiнбургiв („оголошувачiв вирокiв”) з числа представникiв общини. Вже з VI ст. функцiї тунгiнiв перейшли до королiвських мiнiстерiалiв – графiв, а сама посада до IX ст. зникла (А. И. Сидоров, *Организация власти во Франкском королевстве в VIII–IX вв.*, [in:] *Средние века*, вып. 64, Москва 2003, с. 3–34; Ю. Овсiнський, *Франкська держава Меровiнгiв*, [in:] Л. Войтович, Н. Козак, Ю. Овсiнський, М. Чорний, *Medium aevum. Середнi вiки*, Львiв 2010, с. 66–71).

²² Л. Войтович, *Князiвські династiї Схiдної Європи (кiнець IX – початок XVI ст. Склад, суспiльна i полiтична роль*, Львiв 2000, с. 398–402; Idem, *Феодалiзм в українських землях: проблеми iснування i перiодизацiї*, [in:] „Iстину встановлює суд iсторiї”, т. 2, с. 385–394; Idem, *Проблеми iсторичної термiнологiї: Київська Русь, середнi вiки, княжа доба, феодалiзм, держава, вiче*, [in:] *Историчні записки. Збiрник наукових праць. Схiдноукраїнський національний унiверситет iменi Володимира Даля*, вип. 15, Луганськ 2007, с. 13–32.

²³ Див.: Л. Войтович, *Удiльнi князiвства Рюриковичiв i Гедимiновичiв у XII–XVI ст.*, Львiв 1996.

²⁴ В. В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури: Словник-довiдник*, Київ 2006, с. 111–112.

²⁵ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далі: ПСРЛ], т. 1, Москва 2001, стб. 18.

²⁶ *Ипатьевская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 2, Москва 2001, стб. 14.

²⁷ Див., наприклад: під 6483 (975): „поиди на братъ свои и прими волость его” (*Лаврентьевская летопись*, стб. 74), під 6604 (1096): „иди в волость ѿца своего Ростова, а то є волость ѿца моего” (Ibidem, стб. 236–237), „да выженемъ Ростиславича и волость ихъ ѿиме” (Ibidem, стб. 241).

мірою цей термін близький до терміна *область* (*об – коло, круг*)²⁸. *Волость* була синонімом *князівства*²⁹ принаймні до XV ст.³⁰, коли цей термін трансформувався на означення низової адміністративної ланки, яка об'єднувала кілька сільських общин.

Напевно, правильніше буде називати *волостями* удільні князівства XI–XIV ст. у складі 11 земель Русі: Київської, Чернігівської, Галицької, Володимирської (Волинської), Переяславської, Новгородської, Смоленської, Полоцької, Туровської, Рязанської і Суздальської (Володими́ро-Суздальської). Коли у *волості* не було окремого князя – нею управляв боярин-намісник у ранзі *посадника*, пізніше *воєводи* чи *волостителя* (*волостель*). Тому так легко було 1206 р. відновити Звенигородське князівство (попередній звенигородський князь ще 1128 р. переніс свій стіл до Перемишля) та 1210 р. – Теребовельське князівство (попередній теребовельський князь Ростислав-Григорій Васильович помер між 1127–1141 рр.). Знаменитий галицький боярин Судислав тримав не просто Звенигород на Білці, а Звенигородську волость, що дозволяло йому бути сильнішим за окремих удільних князів Чернігівської чи іншої земель³¹.

Термін *лен* як *бенефіцій* або *феод* правомірний як синонім *волості*.

Бенефіцій на Русі мав назву *кормління*³², *феод* – *вотчина*. Трансформація *бенефіцій* у *феоди* розпочалася в середині XII ст. і спочатку охопила тільки Галицьку та Новгородську землі, в інших землях ці процеси почали відбуватися вже після монгольського завоювання. Наявність у галицьких бояр спадкових фео́дів і зумовила їх прихильність до ідеології угорського баронства та опір політиці Романовичів, які втілювали модель візантійської централізації влади³³. Цей процес знайшов яскраве відображення у тексті *Галицько-Волинського літопису*. У розповіді про підхід у 1211 р. угорського війська, запрошеного боярами для заміни Ігоровичів на юного Данила Романовича, редактор виклав суть ідеології галицького боярства устами його лідера Володислава Кормильчича: „братъ почто смъшляетеса не сии ли избиша ѡтци ваши . и братью вашу . а инѣи имѣние ваше разграбиша . и дщери ваша даша за рабы ваша . а ѡчьстѣвиши вашими владѣша инии пришелци . то за тѣхъ ли хочете дѣшу свою положить”³⁴. Волинський редактор,

²⁸ В. О. Ключевский, *Терминология русской истории*, [in:] В. О. Ключевский, *Сочинения*, т. 6, Москва 1989, с. 98–99.

²⁹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2, Львів 1905, с. 254–255; М. А. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, Санкт-Петербург 2008, с. 135–136.

³⁰ Ю. В. Готье, *Замосковский край в XVII веке*, Москва 1906, с. 184.

³¹ В. Гупало, *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*, Львів 2014, с. 101–105.

³² Л. В. Черепнин, *Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв.*, [in:] А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, *Пути развития феодализма*, Москва 1972, с. 78–89.

³³ Л. Войтович, *Король Данило Романович: політик і полководець*, [in:] *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*, Львів 2008, с. 44–45.

³⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 724.

не орієнуючись добре у галицьких реаліях і не знаючи справжньої долі Володислава Кормильчича, який ризикнув зайняти князівський престол, з жахом написав „нашедь зло племени своємоу . и дѣтемь своимь . княжения дѣла . вси бо князи не призрахоу дѣтии его того ради”³⁵.

На Русі не тільки бояри, а й князі проходили всі щаблі лицарської науки: від пажів (*детескі*) через зброєносців (*отроки*) до лицарів (*гриди*, пізніше просто *бояри*), відповідну посвяту (опоясування поясом), брали участь у лицарських турнірах³⁶. Боярство також було пов’язане з князями відповідними зобов’язаннями, скріпленими присягами³⁷.

Але чи існують джерельні підтвердження висновків, що саме галицьке боярство володіло феодами, а не бенефіціями? Враховуючи обсяг та якість джерельної бази, навіть досить багато. Зокрема, лише в Галицькій землі археологи дослідили боярські замки, які відрізняються від князівських укріплень наявністю переважно двоповерхових будівель палацового типу, часто з господарським комплексом та храмами-ротондами. Такі замки та укріплені садиби виявлені не тільки в княжих столицях – Галичі³⁸ та Звенигороді (де вони розташовувалися на посадах або взагалі за містом)³⁹, а й Судовій Вишні⁴⁰ (де джерелами засвідчений двір боярина Пилипа, який готував замах на князя Данила⁴¹), на Чорнівському городищі⁴², у згаданій у літописі

³⁵ Ibidem, стб. 731.

³⁶ Л. Войтович, *Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович*, [in:] *Вісник Національного університету „Львівська політехніка”*, № 502: *Держава та армія*, Львів 2004, с. 13–18; Idem, *Реформи армії князем Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст.*, [in:] *Вісник Національного університету „Львівська політехніка”*, № 571: *Держава та армія*, Львів 2006, с. 89–93.

³⁷ Див.: П. С. Стефанович, *Религиозно-этические аспекты отношений знати и князя на Руси в X–XII веках*, „Отечественная история”, 2004, № 1, с. 3–18; Idem, *Древнерусское понятие чести в памятниках литературы Домонгольской Руси*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2004, № 2 (16), с. 63–87; Idem, *Давали ли служилые люди клятву верности князю в Средневековой Руси?*, „Мир истории. Электронный журнал”, 2006, № 1 (URL: <http://www.historia.ru>); Idem, *Володарь Перемышльский в плену у поляков (1122 г.): Источник, факт, легенда, вымысел*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2006, № 3 (25), с. 56–74; Idem, *Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжестве конца XII в.*, [in:] *Средневековая Русь*, вып. 7, Москва 2007, с. 3–18; Idem, *Понятие верности в отношениях князя и дружины на Руси в XII–XIII вв.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2007, № 1 (31), с. 72–82; Idem, *Дружинный строй в Древней Руси и у древних германцев: существовала ли клятва верности вождем (правителем)?*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2007, № 2 (32), с. 33–40; Idem, *Верность в отношении князя и дружины в XI–XIII в. Тезисы*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2009, № 3 (37), с. 111–112; Idem, *Древнерусские выражения верности дружинников и присяга в сравнительном контексте*, [in:] *Образы прошлого. Сборник памяти А. Я. Гуревича*, Санкт-Петербург 2011, с. 392–410.

³⁸ Я. Пастернак, *Старий Галич*, Івано-Франківськ 1998, с. 209–230; В. К. Гончаров, *Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 р.*, [in:] *Археологічні пам’ятки*, т. 5, Київ 1955, с. 22–31.

³⁹ О. Г. Овчинніков, *Боярська садиба на Звенигородському посаді*, [in:] *Молоді вчені суспільствознавці УРСР 70-річчю Великого Жовтня*, Львів 1987, с. 143–147.

⁴⁰ О. Ратич, *До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі*, [in:] *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 5, Львів 1964, с. 115–129; Idem, *Древнерусские городища в Судовой Вишне (Львовской обл. Украинской ССР)*, [in:] *Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве*, Москва 1965, с. 49–52.

⁴¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 762.

⁴² І. Возний, *Чорнівське городище XII–XIII ст. – феодална укріплена садиба Галицько-Волинського князівства*, [in:] *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*, Львів, 1993, с. 43–45; Idem, *Чорнівська феодална укріплена садиба XII–XIII ст.*, Чернівці 1998.

Печері Домажировій⁴³, П'ятничанах⁴⁴, Нижанковичах⁴⁵ та інших місцях⁴⁶. Багато інших свідчень наявності феодів у галицьких бояр зібрано в дисертаційному дослідженні Андрія Петрика⁴⁷.

Сюди можна додати яскраві постаті таких боярських лідерів, як Ілля Щепанович⁴⁸, Юрій Витанович⁴⁹, Володислав Кормильчич⁵⁰, Судислав⁵¹, Пилип⁵², Гліб Зеремійович⁵³, Доброслав Судьч⁵⁴, Григорій Васильович⁵⁵. Галицьке боярство не зупинилося перед таким нечуваним злочином, як страта князів 1211 р.⁵⁶, а окремі з них (Володислав Кормильчич, Доброслав Судьч та Григорій Васильович) не тільки замахнулися на князівську монополію торгівлі сіллю чи князівське право інвеститури (роздачі ленів васалам), але й, скориставшись сприятливою ситуацією, самі спробували стати князями.

Не звертаючи увагу на цю проблему, неможливо не тільки зрозуміти поведінку галицьких боярських угруповань, а й пояснити звідки взялося військо, здатне на рівних вистояти у польовій битві проти європейських лицарських військ.

Таким чином, на мій погляд, тільки прийняття термінології, яка базується на загальноприйнятих в європейській історичній науці критеріях, дозволить подолати існуючий в українській історіографії термінологічний хаос. Особливі ж терміни, або особливе розуміння вже існуючих термінів можуть використовуватися в тому разі, коли, на думку автора, саме вони дозволять краще передати ті чи інші події та явища з середньовічної історії Русі і коли їх використання достатньо обґрунтоване.

⁴³ М. Пелешин, *До питання про літописне городище „Печера Домажирова”*, [in:] *Еволюція розвитку слов'янських гравіт VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр*, Львів 1994, с. 13–15.

⁴⁴ В. Пшик, *Надбрамна вежа у селі П'ятничанах на Львівщині*, [in:] *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* [далі: *Записки НТШ*], т. 241, Львів 2001, с. 451–473.

⁴⁵ Ю. Дяба, *Дві маловідомі ротонди княжої доби*, [in:] *Записки НТШ*, т. 241, Львів 2001, с. 248–274; П. С. Стефанович, *Боярство и церковь в домонгольской Руси*, „Вопросы истории”, 2002, № 7, с. 41–59; Idem, *Некняжеское церковное строительство в домонгольской Руси: Юг и Север*, „Церковно-исторический вестник”, 2007, № 1, с. 117–133.

⁴⁶ А. Prochaska, *Lenna i miastwa na Rusi*, Kraków 1902; Я. Ісаєвич, *Княжі та боярські двори*, [in:] *Історія української культури: У 5 т., т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть*, Київ 2001, с. 222–227.

⁴⁷ А. М. Петрик, *Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Львів 2007.

⁴⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 722, 724.

⁴⁹ Ibidem, стб. 723.

⁵⁰ Ibidem, стб. 718, 723–731.

⁵¹ Ibidem, стб. 723–738, 749–760, 764–771.

⁵² Ibidem, стб. 724, 762.

⁵³ Ibidem, стб. 730, 734, 749–750, 752, 767–771.

⁵⁴ Ibidem, стб. 771, 774, 789–790.

⁵⁵ Ibidem, стб. 774, 777, 789–790.

⁵⁶ Ibidem, стб. 727; М. М. Волощук, *Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в.*, [in:] *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, вып. 1–2, Санкт-Петербург 2007, с. 105–112.

*

Leontiy Voytovych, *Problems of historical terminology of Mediaeval Rus': the military hoverment, feudalism, principality, volost, lehr, benefice, fief*

Absence of the generally accepted historical terminology is one of the main reasons of crisis that is now experienced by historical science in Ukraine. It's especially perceptible in mediaeval history, where the reserchers use one and other terms, inlaying quite different concepts for them. The attempt to understand with major terms in researches from history of Mediaeval Rus' is made in the present research. In particular we'll talk about the military hoverment, feudalism, principality, volost' (unit of administrative division), lehr, benefice (kormlenja), fief (patrimonium, votchina).

Сцяпан Цемушаў
(Мінск)

Феадальная, удзельная або палітычная раздробленасць Старажытнай Русі: спрэчка наконт тэрміналогіі

Па сваім змесце, характары і існуючым адносінам феадальная раздробленасць заходнееўрапейскага свету карэнным чынам адрозніваецца ад палітычнай раздробленасці свету ўсходнеславянскага. Адное толькі знешняе падобенства перамогі цэнтрабежных тэндэнцый у Заходняй і Усходняй Еўропе прыводзіць да іх атаясамлення, што цалкам няслушна. У гэтай сувязі існуе неабходнасць выразнай дыферэнцыяцыі дадзеных паняццяў, як двух варыянтаў дзяржаўнай дэцэнтралізацыі, характэрных для перыяду Сярэднявечча адпаведна ў заходне- і ўсходнееўрапейскім рэгіёнах. Не з'яўляецца карэктным у дачыненні да дамангольскага перыяду гісторыі Старажытнай Русі і выкарыстанне паняцця „ўдзельная раздробленасць”. Удзел – частка тэрыторыі дзяржавы, вылучаная ва ўласнасць („на пракорм”) прадстаўніку кіруючай сям'і – гэта з'ява больш позняга часу.

Перыяд палітычнай раздробленасці займае вельмі істотнае месца ў гісторыі ўсходніх славян, што абумоўлена не толькі яго значнай працягласцю ў часе, але і важнасцю палітычных і этнічных працэсаў, якія тады адбываліся. Між тым у вывучэнні дадзенага перыяду застаецца мноства дыскусійных пытанняў, якія неабходна аднесці да ліку найбольш прынцыповых. Гэта праблемы часу надыходу раздробленасці, яе прычын і зместу. Да цяперашняга часу ў навукавай і вучэбнай літаратуры застаецца невызначанай тэрміналогія, якая ўжываецца ў дачыненні да характару дзяржаўнага ладу перыяду раздробленасці. Як цалкам раўназначныя і узаемазамёныя выкарыстоўваюцца паняцці „палітычная раздробленасць”, „феадальная раздробленасць” і „удзельная раздробленасць”. Аднак у дадзеных тэрмінах

знаходзяць адлюстраванне розныя гістарыяграфічныя ўяўленні, якія пра-
дугледжваюць рознае змястоўнае напаўненне аднаго з этапаў у палітычным
развіцці сярэднявечных грамадстваў, і, акрамя таго, змешваецца драбленне
палітычнага суверэнітэту і падзел феадальнага імунітэту. Менавіта палі-
тычнае раздрабленне ў пераважнай большасці выпадкаў маецца на ўвазе
ў сучасных гістарычных (навуковых і навучальных) працах, але з прычыны
нейкай інэрцыі захоўваюцца гістарыяграфічныя штампы мінулага.

Палітычную дэцэнтралізацыю, якая цалкам вызначана перамагла з дру-
гой трэці XII ст., у гісторыі Старажытнай Русі не маглі не адзначыць усе
даследчыкі, якія займаюцца Сярэднявеччам. Але адразу неабходна адзна-
чыць, што ў працэс дэцэнтралізацыі ўкладваўся розны змест. У цэлым жа
доўгі час раздробленасць разумелася досыць спрошчана – як механічнае
дзяленне „адзінаўладнай манархіі” на часткі. Так, Васілій Тацішчаў бачыў
у дэцэнтралізацыі „падзел дзяржавы на два вялікіх княжання”¹. У цэлым для
ранняга перыяду развіцця расійскай гістарычнай навукі была характэрна
тэрміналагічная стракатасць і няўстойлівасць. У працах Міхаіла Шчарбата-
ва гаворыцца аб падзеле „Расіі” на „розныя княжанні”, паколькі кожны князь
атрымліваў удзел, які называўся княжацкай воласцю. Пры гэтым княствы
мелі розныя статусы: „Расія тады мела тры вялікія княжанні” (але называе
гісторык чатыры: Уладзімірскае, Кіеўскае, Смаленскае і Наўгародскае), якія
ў сваю чаргу дзяліліся на княжанні і „іншыя землі”, якія знаходзіліся пад
уладай „асобных удзельных князёў”².

Манументальная праца Мікалая Карамзіна стала шмат у чым „зака-
надаўцам” ў галіне гістарычнай тэрміналогіі. Менавіта ў ёй „прыдворны
гістарыёграф” назваў часткі, на якія распалася „Дзяржава”, раней „узвялічан-
ная адзінаўладдзем”, удзеламі³.

Міхаіл Пагодзін вылучаў у „рускай гісторыі” так званы „удзельны перы-
яд” або „перыяд удзельнага рознаўладдзя” (1054–1462) і характарызаваў яго
як самы „забытаны, цёмны, сумны” перыяд⁴. У сярэдзіне XIX ст. панавала
перакананне, што старажытнарускія княствы ўзніклі на аснове плямёнаў ус-
ходніх славян. Так, ва ўяўленні М. Пагодзіна, княжанні ў момант з’яўлення
князёў атрымалі ўжо гатовыя межы. Па меры размнажэння князёў адбыўся
далейшы падзел „ранейшых плямёнаў”⁵. Важна, што гісторык параўнаў ад-
носіны паміж старажытнарускімі княствамі з феадальнымі ленамі „астат-

¹ В. Татищев, *Собрание сочинений: в 8-ми тт.*, т. 2–3: *История Российская*, ч. 2, Москва 1994, с. 44.

² М. Щербатов, *История Российская от древнейших времен*, т. 2: *От начала царствования Изяслава Ярославича до покорения России татарами*, Санкт-Петербург 1771, с. 556–559.

³ Н. Карамзин, *История государства Российского: в 12 тт.*, т. 2–3, Москва 1991, с. 44–45.

⁴ М. Погодин, *Исследования, замечания и лекции о русской истории*, т. 4: *Период удельный, 1054–1240*, Москва 1850, с. III; М. Погодин, *Начертание русской истории*, Москва 1837, с. 33.

⁵ М. Погодин, *Исследования, замечания и лекции о русской истории*, т. 4, с. 329; Idem, *Начертание русской истории*, с. 35.

няй Еўропы”, якія складалі адну дзяржаву⁶. Але далейшага развіцця гэтая думка не атрымала.

Яшчэ большае значэнне адводзіў федэратыўнаму характару палітычнага ладу Старажытнай Русі Мікалай Кастамараў. Асобныя землі з гарадамі і прыгарадамі, якія склаліся без удзелу князёў, на думку вучонага, мелі паміж сабой няшмат агульнага (акрамя „духоўнага адзінства” і выплаты даніны кіеўскаму князю)⁷. У цэлым жа ў дататарскі перыяд на Русі не было ніякіх асноў для адзінадзяржаўя. Палітычны лад гэтага перыяду характарызуецца як удзельна-вечавы⁸.

Значна адышоў ад традыцыйнага ўяўлення аб характары дзяржаўнага ладу Старажытнай Русі перыяду раздробленасці Сяргей Салаўёў. Вучоны рашуча адмовіўся ад пануючых у яго час паняццяў „удзельны перыяд”, „удзельная сістэма” і ў цэлым ад прызнання падзелу „Расіі” ад смерці Яраслава Мудрага да канца XVI ст. на ўдзелы. Замест падзелу, звязанага з паняццем аб адзелу, С. Салаўёў знаходзіў у Старажытнай Русі адзінства княжацкага роду, а ўсю Русь ўспрымаў як „непадзельную родавую ўласнасць” князёў⁹. У абагульняючай працы С. Салаўёва па гісторыі Расіі зусім не знайшлося месца для паняцця „удзел”, для абазначэння вялікіх тэрытарыяльных адзінак Старажытнай Русі гісторык аддаў перавагу паняццям „зямля” і „воласць”. У яго ўяўленні „зямля” мела выключна геаграфічнае значэнне, у той час як воласць заключала ў сабе „значэнне залежнасці вядомага ўчастка зямлі ад князя або галоўнага горада”. Само паняцце „воласць” азначала і княжанне (улада), і княства (уладанне, вобласць)¹⁰. У апошнім значэнні воласць аказвалася роўнай зямлі.

Меркаванне С. Салаўёва аб „родавым быццё”, нягледзячы на сур’ёзныя прэрэчэнні многіх гісторыкаў, аказала значны ўплыў на ацэнку характару палітычнай дэцэнтралізацыі Старажытнай Русі. „Удзельны перыяд”, як і само паняцце „удзел”, амаль знікаюць з гістарычных даследаванняў. Вялікія тэрытарыяльныя ўтварэнні называюцца, як правіла, землямі альбо валасцямі. Паняцце ўдзел яшчэ сустракаецца як сінонім валасцей, але ў дачыненні да „дататарскага перыяду” не ўжываецца¹¹. Больш частым застаецца ў рускай

⁶ М. Погодин, *Начертание русской истории*, с. 37.

⁷ „У адносінах да кіеўскага князя палітычны склад Русі не меў у сабе нічога арганічна адзінага, акрамя выплаты яму даніны”. Н. Костомаров, *Начало единой державы в Древней Руси*, [in:] Н. Костомаров, *Исторические монографии и исследования*, т. 12, Санкт-Петербург 1872, с. 19.

⁸ Ibidem, с. 66–67.

⁹ С. Соловьёв, *История отношений между русскими князьями Рюрикова дома*, Москва 1847, с. I–II. Першае палажэнне доктарскай дысертацыі С. Салаўёва было наступным: „Выразы: удзельны перыяд і ўдзельная сістэма не могуць быць дапушчаны ў гісторыі княжаскіх адносін, таму што вядуць да ілжывага зваротнага ўяўлення, выстаўляючы панаванне ўдзелу, асобнай маёмасці ў той час, калі панавалі родавыя адносіны падчас непадзельнай родавай маёмасці”. Ibidem, с. 697.

¹⁰ С. Соловьёв, *Сочинения: в 18 кн.*, кн. 2, т. 3–4: *История России с древнейших времен*, Москва 1993, с. 26–27.

¹¹ Аб удзеле, як аб тэрыторыях, якія вылучаліся ва ўладанне прадстаўнікам маскоўскай кіруючай дынастыі, прынята казаць з XIV ст. В. Сергеевич, *Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во вре-*

мове выкарыстанне паняцця „удзельны князь” (мабыць, з прычыны штучнасці канструктаў „зямельны князь” ці „валасны князь”)¹². У гэтых адносінах паказальныя працы гісторыкаў „юрыдычнай школы” (Васілій Сяргеевіч, Міхаіл Дзяканаў, Міхаіл Уладзімірскі-Буданаў, Іван Бяляеў). У Сярэднявеччы гісторыкі выяўлялі мноства „адначасова існуючых невялікіх дзяржаў”, часцей за ўсё званых валасцямі (што ўласціва старажытнарускім пісьмовым помнікам). Паняцце „воласць” (ад „власть”) адлюстроўвала юрыдычную прыроду дзяржаўнай тэрыторыі: „усё, што знаходзіцца ў межах тэрыторыі, складаецца пад адной уладай, а таму і складае адно дзяржаўнае цэлае – воласць”¹³. Валасцямі называецца і ўся зямля, падпарадкаваная ўладзе князя, і асобная вобласць, выдзеленая ў кіраванне пэўнай асобе¹⁴. Землі або воласці, на якія падзялілася Руская зямля пасля смерці Яраслава Мудрага, прадстаўляюцца як цалкам незалежныя ўладанні („асобныя, самастойныя ўрадавыя вобласці”¹⁵, нават „старажытнарускія дзяржавы”)¹⁶ з самастойнымі князямі, „якія знаходзіліся паміж сабою толькі ў роднаснай сувязі і амаль толькі намінальна былі падначаленымі вялікаму князю Кіеўскаму”¹⁷. У гэты „княжацкі перыяд”, на думку В. Сяргеевіча, адсутнічалі прыклады спроб „падпарадкаваць ўнутранае кіраванне і суд некалькіх валасцей, якія маюць сваіх асаблівых князёў, якому-небудзь аднаму князю”¹⁸. Важна, што „ўрадавыя вобласці” зямлі і воласці ў працах гісторыкаў „юрыдычнай школы” строга аддзяляюцца ад прыватнага валодання.

Да канца XIX ст. ужо трывала зацвердзілася меркаванне аб несупадзенні межаў летапісных „плямёнаў” з межамі зямель і валасцей XII–XIII стст.¹⁹ Ва ўмовах пастаяннага перадрэзу княжацкіх уладанняў „племянныя межы” „не маглі ўтрымацца”²⁰. Тым не менш, выказваліся думкі пра тое, што разам з падзелам Рускай зямлі пасля смерці Яраслава Мудрага на „некалькі незалежных уладанняў” адбылося вяртанне да „старога парадку асобнасці”, калі „розныя Славянскія плямёны” атрымалі сваіх самастойных князёў²¹.

Паказальная тэндэнцыя расійскіх гісторыкаў другой паловы XIX – пачатку XX ст. не бачыць асаблівага перыяду ў часе раздробленасці Стара-

мена князей *Рюриковичей*, Москва 1867, с. 14–15; *Idem*, *Лекции и исследования по древней истории русского права*, изд. 3-е, Санкт-Петербург 1903, с. 239–240; М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, Санкт-Петербург 2005, с. 185.

¹² Гл. напрыклад: В. Сергеевич, *Вече и князь*, с. 149.

¹³ *Idem*, *Русские юридические древности*, т. 1: *Территория и население*, изд. 2-е, Санкт-Петербург 1902, с. 1, 3; *Idem*, *Вече и князь*, с. 331.

¹⁴ М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, Санкт-Петербург 2005, с. 135.

¹⁵ В. Сергеевич, *Лекции и исследования*, с. 237.

¹⁶ М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя*, с. 65–66; М. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, изд. 5-е, Санкт-Петербург 1907, с. 65.

¹⁷ И. Беляев, *Земский строй на Руси*, Санкт-Петербург 2004, с. 51.

¹⁸ В. Сергеевич, *Вече и князь*, с. 149.

¹⁹ *Idem*, *Русские юридические древности*, т. 1, с. 10–11.

²⁰ М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя*, с. 67.

²¹ И. Беляев, *Земский строй на Руси*, с. 51.

жытнай Русі. Як правіла, у гісторыі „Расіі” вылучаецца „першы перыяд”, які ўключае час да ўзвышэння Маскоўскага княства²². У гэтай сувязі немагчыма выявіць якой-небудзь ўстойлівай тэрміналогіі ў дачыненні да перыяду палітычнай дэцэнтралізацыі Старажытнай Русі. Сустрэкаецца яго абазначэнне, як „княжацкага перыяду” або перыяду „асобных княжанняў”²³. Паняцце „раздробленасць” у дарэвалюцыйных працах не сустракаецца, сама дэцэнтралізацыя апісваецца словамі „асобнасць”, „распадзенне”, „падзел”, „адасабленне”. Ва ўніверсітэцкіх лекцыях па рускай гісторыі Аляксандра Праснякова, Сяргея Платонава адзначаецца ўзмацненне адасобленасці асобных зямель-княжанняў ў другой палове XII ст., хаця „сукупнасць многіх княжанняў” аб’ядноўвае адна дынастыя, адзінства „рэлігіі, племяні, мовы і народнай самасвядомасці”²⁴. Сам працэс палітычнай дэцэнтралізацыі разумеўся даволі спрошчана: сувязь валасцей з Кіевам паступова „слабела і слабела”, пакуль у XII ст. Кіеўская дзяржава зноў не ператварылася ў „шэраг валасцей, або зямель, адну ад другой адасобленых”²⁵. Між тым А. Праснякоў выяўляў ў другой палове XII ст. пераход да новага ладу, які з’яўляўся прадвеснікам „новага звычайнаправавага ўкладу ўдзельнага, уладальніцкага”. У гэтым „новым ладзе” гісторык вылучаў тры бакі: палітычны, сацыяльны і эканамічны. Палітычны бок заключаўся ва ўзмацненні адасобленасці зямель-княжанняў і заняпадзе Кіева, сацыяльны – у развіцці землеўласніцкага баярства, а эканамічны – у заняпадзе гандлёвай гегемоніі Кіева і ўзнікненні новых эканамічных цэнтраў²⁶.

Не вылучаў як асобны перыяд у палітычным развіцці ўсходніх славян раздробленасць і Васілій Ключэўскі. Між тым менавіта ў яго працах з’яўляецца паняцце „палітычнае раздрабленне”. Адводзячы найважнейшае значэнне працэсу каланізацыі, гісторык вылучаў у рускай гісторыі асобы „дняпроўскі” перыяд, які датаваў VIII–XIII стст. Гэта быў пэрыяд „Русі Дняпроўскай, гарадавой, гандлёвай”. Пануючым жа палітычным фактам гэтага перыяду з’яўлялася „драбленне зямлі пад кіраўніцтвам гарадоў”²⁷. У самім „палітычным раздрабленні” В. Ключэўскі бачыў пэўную дваістасць: дынастычную і земскую. Па-першае, па меры натуральнага павелічэння колькасці князёў асобныя лініі княжацкага роду ўсё далей разыходзіліся адна ад іншай, па-другое, разам з распадам княжацкага роду на мясцовыя лініі Руская зямля распадалася на адасобленыя адна ад другой вобласці (землі)²⁸.

²² Так у М. Уладзімірскага-Буданава (М. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, с. 9–99) і М. Д’яканава (М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя*, с. 26–149).

²³ В. Сергеевич, *Лекции и исследования*, с. 238.

²⁴ А. Пресняков, *Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь*, Москва 1993, с. 460; С. Платонов, *Лекции по русской истории*, Москва 1993, с. 122.

²⁵ С. Платонов, *Учебник русской истории. Для средней школы. Курс систематический*, Москва 1992, с. 56.

²⁶ А. Пресняков, *Княжое право в древней Руси*, с. 460.

²⁷ В. Ключевский, *Сочинения: В 9-ти т.*, т. 1: *Курс русской истории*, ч. 1, Москва 1987, с. 51.

²⁸ *Ibidem*, с. 199.

Між тым, термін „удельная раздробленасць”, а тым больш „удельныя князі”, у дачыненні да першага перыяду рускай гісторыі ў гісторыка не сустракаецца (што прыпісвае яму ўкраінскі гісторык Мікалай Катляр)²⁹. Князёў, якія сядзелі ў галоўных гарадах асобных абласцей, В. Ключэўскі называе абласнымі або мясцовымі³⁰. Пра „удельны парадак княжацкага валодання” гісторык піша толькі ў дачыненні да XIII і XIV ст. У гэты час на поўначы Русі князь – раней былы „вайсковы вартаўнік і рухомы вотчыч усёй Рускай зямлі” – ператварыўся ў „сельскага гаспадара-вотчынніка сваёй долі”. Князі сядзелі па сваіх „удельных гнёздах”, вылятаючы з іх „толькі на здабычу”, выступаючы ў якасці ўладальнікаў, а не правіцеляў сваіх надзелаў. Вось з такога ўдзелу XIV ст. і „выйшла” „нацыянальная руская дзяржава”³¹.

Такім чынам, да пачатку XX ст. у гістарычнай навуцы замацавалася ўяўленне аб удзеле, як аб з’яве, характэрнай для позняга этапу перыяду раздробленасці. Акрамя таго, пад удзелаў разумелася прынцыпова адрозная ад папярэдняга палітычнага драблення з’ява. „Княжацкае ўдзельнае валоданне” збліжалася з прыватным баярскім землеўладаннем, выступаючы як асабістая „гаспадарка” князя. Па-першае, удзелы наследваліся па завяшчанні або па асабістым меркаванні завяшчальніка (юрыдычны прыкмета), паколькі з’яўляліся поўнай прыватнай уласнасцю ўладальнікаў, і, па-другое, „удзельнае княжацкае кіраванне” „засвоіла характар пазямельнай вотчынай гаспадаркі” (гаспадарча-адміністрацыйная прыкмета)³².

Зусім новы погляд на сутнасць раздробленасці з’явіўся ў працах Мікалая Паўлава-Сільванскага. Вучоны палічыў магчымым звязаць палітычную дэцэнтралізацыю, якая цалкам відавочна выявілася ва Усходняй Еўропе, з развіццём феадалізму.

На працягу ўсяго XIX ст. сярод расійскіх гісторыкаў панавала ўяўленне аб поўным адрозненні гістарычнага шляху Расіі ад працэсаў у палітычнай і сацыяльна-эканамічнай сферах, якія адбываліся ў Заходняй Еўропе. У спрэчцы славянафілаў і заходнікаў перамогу, несумненна, атрымлівалі першыя. Зварот да заходнееўрапейскага матэрыялу пры аналізе рэалій ўсходнеславянскай гісторыі насіў эпізодычны і зусім павярхоўны характар. Але ў канцы XIX – пачатку XX ст. сітуацыя змянілася. Да гэтага часу расійская гістарычная навука дабілася значных поспехаў у вывучэнні заходнееўрапейскага феадалізму. Ужо ў лекцыях Цімафея Граноўскага была паказана сутнасць феадальнага грамадства і разгледжаны змест васальна-ленных адносін³³. У працах Паўла Вінаградава, Дзмітрыя Петрушэўскага, Мікалая Карэева былі грунтоўна вывучаны праблемы паходжання феадальнага

²⁹ Н. Катляр, *Удельная раздробленность Руси*, Санкт-Петербург 2017, с. 34.

³⁰ В. Ключевский, *Сочинения: в 9-ти тт.*, т. 1, ч. 1, с. 200.

³¹ Idem, *Боярская дума древней Руси*, изд. 3-е, пересмотр., Москва 1902, с. 73, 76, 74.

³² Ibidem, с. 76–78.

³³ Т. Грановский, *Лекции по истории средневековья*, Москва 1987, с. 248–257.

ладу, сутнасці васалітэту, імунітэту і важнейшых прыкмет феадалізму³⁴. Паказальна, што да ліку апошніх быў аднесены распад дзяржавы на шэраг самастойных абласцей, кіраўнікі якіх валодалі поўнай уладай над насельніцтвам і судовым імунітэтам. М. Карэеў наступным чынам сфармуляваў асноўныя прыкметы феадальнага ладу: „1) распад краіны на мноства дробных уладанняў, 2) якія былі адначасова і маёнткамі, і дзяржавамі і 3) якія знаходзіліся ў васальных адносінах адзіны да іншага”³⁵. Асноўную прычыну „феадальнага распаўсюджвання” (тэрмін вучонага) М. Карэеў бачыў у аслабленні каралеўскай улады. Такім чынам, сама раздробленасць атаясамлялася з феадалізмам. Наступная выснова напрошвалася самая сабой: паколькі і на Русі адбылося раздробленне краіны на дробныя ўладанні, значыць і тут неабходна выяўляць феадалізм.

Расійскія гісторыкі-медыявісты, якія займаліся гісторыяй заходнееўрапейскіх дзяржаў, не спяшаліся пераносіць мадэль феадальнага ладу на старажытнарускую глебу. Так, М. Карэеў не лічыў, што феадальныя парадкі былі ўласцівы нават Візантыі, і толькі з прычыны крыжовых паходаў феадальная сістэма была распаўсюджана ў Сірыі, Палестыне і на Балканскім паўвостраве³⁶. У *Нарысах па гісторыі рускай культуры* Павел Мілюкоў сцвярджаў, што рускі землеўласнік у сваёй вотчыне „ніколі не быў тым гасударам, суддзёй і правіцелем, якім быў заходні барон ў сваёй бароніі”. Феадальная арыстакратыя на Захадзе дзякуючы сваім зямельным багаццям адчувала сябе моцнай і незалежнай, у той час як ва ўдзельнай Русі землеўласнік правы, уласцівыя заходнееўрапейскім феадалам, мог атрымаць „толькі як чыноўнік, на службе князя”. У выніку склалася не самастойнае, а „служылае” саслоўе, якое не змагло супрацьстаяць мацнеючай дзяржаве³⁷.

Як раз гэта імкненне да выяўлення „кантрасту” або „поўнай супрацьлегласці” паміж гістарычным развіццём Расіі і Захаду выклікала пярэчанне з боку М. Паўлава-Сільванскага. У выяўленым В. Ключэўскім падабенстве княжацкага ўдзелу з баярскай вотчынай, імунітэтных прывілеяў баярскага землеўладання і, галоўнае, драбленні Паўночна-Усходняй Русі на мноства дробных удзелаў гісторык ўбачыў сведчанні „феадальных асноў” „нашага удзельнага ладу”³⁸. Удзельны лад Русі і феадальны лад заходнееўрапейскіх краін, ва ўяўленні вучонага, былі з’явамі тоеснымі. Правёўшы параўнальны аналіз працэсу раздроблення вярхоўнай улады ва „удзельнай Русі” і ў краі-

³⁴ П. Виноградов, *Происхождение феодальных отношений в Лангобардской Италии*, Санкт-Петербург 1880; Д. Петрушевский, *Очерки из истории средневекового общества и государства*, 5-е изд., Москва 1922, с. 249–254; Н. Кареев, *Учебная книга истории средних веков*, Санкт-Петербург 1900, с. 55–68.

³⁵ Н. Кареев, *Учебная книга*, с. 57.

³⁶ Ibidem, с. 67.

³⁷ П. Миллюков, *Очерки по истории русской культуры*, ч. 1: *Население, экономический, государственный и социальный строй*, Санкт-Петербург 1896, с. 165–166.

³⁸ Н. Павлов-Сильванский, *Феодализм в России*, Москва 1988, с. 35.

нах Заходняй Еўропы, М. Паўлаў-Сільванскі ўказаў на іх адметнасць, аднак вынік у яго ўяўленні быў аднолькавым – сфармаваліся феадальныя адносіны. „Удзелы дробных князёў і княжат безумоўна ўяўляюць сабой ўстаноў, тоесную па сваёй прыродзе з сеньёрыямі феадальных князёў розных рангаў”³⁹. Найважнейшая прыкмета феадалізму –раздрабленне вярхоўнай улады – выяўлялася, на думку гісторыка, у сеньёрыяльным праве баяраў і ў напаўсувярэннай ўладзе ўдзельных князёў. Знаходзіў М. Паўлаў-Сільванскі ва „удзельнай Русі” і іншую найважнейшую прыкмету феадалізму: „аб’яднанне землеўласнікаў-сеньёраў дагаварнымі васальнымі сувязямі, або васальную іерархію”⁴⁰. Такім чынам, у аснове разумення М. Паўлавым-Сільванскім феадалізму ляжыць яго юрыдычны бок, які зусім не закранае сацыяльна-эканамічных адносін.

Уяўляецца важным адзначыць названня М. Паўлавым-Сільванскім асаблівасці працэсу „раздраблення вярхоўнай улады” (г.зн. палітычнай раздробленасці). Так, на думку вучонага, на захадзе вярхоўная ўлада была ўзурпіравана каралеўскімі чыноўнікамі, графамі і некаторымі найбуйнейшымі землеўласнікамі, у той час як на Русі „усе ўдзельныя гасудары, вялікія і малыя, аднаго княжацкага роду Рурыкавічаў; ні адзін баярын, як і ні адзін намеснік, не зрабіўся ў нас князем”⁴¹. Глумачэнне гэтаму было прапанавана зусім простае: на Захадзе род Каралінгаў рана перасекся, у той час як „сям’я Усевалада Вялікае Гняздо хутка разраслася ў шматлікае княжае племя”. У выніку на Русі адбываліся раздзелы уладанняў, а на Захадзе – узурпацыя графамі і баронамі⁴².

Між тым з работ М. Паўлава-Сільванскага застаецца нявысветленым пытанне, у дачыненні да якога часу можна казаць аб феадальнай Русі. З прыведзеных гісторыкам фактаў, служачых доказам феадальнай прыроды раздробленасці, становіцца зразумелым, што гаворка ідзе аб XIV–XVI стст., самае ранняе – першай палове XIII ст. Пры гэтым разглядаецца тэрыторыя Паўночна-Усходняй Русі. Такім чынам, перыяд феадальнай Русі ў прадстаўленні М. Паўлава-Сільванскага супадаў з удзельным перыядам вядучых расійскіх гісторыкаў канца XIX – пачатку XX ст.

Уяўленне аб феадальным характары палітычнай раздробленасці Старажытнай Русі ў поўнай меры адпавядала марксісцкай парадыгме, якая стала абавязковай для гісторыкаў савецкай Расіі, затым СССР. Марксісцкая тэорыя змены грамадска-эканамічных фармацый прадугледжвала абавязковае фарміраванне дзяржавы ў рамках адной з фармацый, якая характарызуецца жорсткім супрацьстаяннем антаганістычных класаў. Так і Старажытнарус-

³⁹ Ibidem, с. 90.

⁴⁰ Ibidem, с. 95.

⁴¹ Ibidem, с. 90.

⁴² Ibidem, с. 94.

кая дзяржава абавязкова павінна была быць ўпісана ў феадальную фармацыю (хаця былі і спробы разглядаць яе ў рамках рабаўладальніцкай фармацыі)⁴³. Складанасці з выяўленнем феадальных адносін на ранніх этапах існавання Старажытнарускай дзяржавы часта вырашаліся з дапамогай тэрміналогіі. У характарыстыцы першых стагоддзяў палітычнага развіцця Старажытнай Русі ў выніку зацвярджаецца тэрмін „раннефеадальная дзяржава”. Паказальна, што адзін з першых савецкіх гісторыкаў-марксістаў Міхаіл Пакроўскі, не знаходзячы антаганістычных класаў „у кіеўскую эпоху”, не лічыў магчымым казаць і пра дзяржаўнасць як такую ў той час. Менавіта неразвітасцю грамадскіх адносін М. Пакроўскі тлумачыў сваё адмаўленне наяўнасці дзяржавы нават да XVI ст. У Старажытнай Русі, па меркаванні гісторыка, не было двух адметных прыкмет дзяржавы – „адзінства тэрыторыі” і „адзінства вярхоўнай улады”⁴⁴.

У той жа час атрымлівае ўсеагульнае прызнанне ўяўленне аб феадальнай сутнасці дзяржаў-княстваў перыяду раздробленасці. Менавіта развіццё феадальных адносін стала разглядацца як асноўная прычына раздраблення Старажытнарускай дзяржавы. Упершыню найбольш выразна гэтая думка прагучала ў працы Барыса Грэкава 1939 г. *Кіеўская Русь*. У наступных перавыданнях гэтай працы аўтар ўдасканальваў уласную тэорыю сацыяльна-эканамічнай (па сутнасці феадальнай) асновы раздробленасці Старажытнай Русі, у сваю чаргу заснаваную на грубым прамалінейным накладанні марксісцкай схемы на старажытнарускія рэаліі. Б. Грэкаў лічыў, што стварэнне асобных княжанняў у выніку раздзялення Старажытнарускай дзяржавы адбылося з прычыны „развіцця феадальнага базісу”, змены ў якім адбіліся на палітычнай надбудове. Якія ж змены ў базісе меліся на ўвазе? На думку гісторыка, гэта „рост зямельных уладанняў знаці” і „пашырэнне яе правоў на зямлю і сялянскае насельніцтва, якое сядзіць на гэтай зямлі”⁴⁵.

Развіццё феадальных адносін, як асноўная прычына надыходу раздробленасці, у савецкай гістарычнай навуцы становіцца аксіёмай. „Распад на шэраг асобных зямель Кіеўскай Русі, якая знаходзілася пад уладай вялікага князя, – пісаў Серафім Юшкоў, – значыць, па сутнасці справы, заканамерны вынік далейшага працэсу феадалізацыі”⁴⁶. Але сам тэрмін „феадальная раздробленасць” не адразу „прыжыўся” на старонках даследаванняў і падручнікаў. Доўгі час не было пэўнасці і ў храналагічных рамках перыяду феадальнай раздробленасці. Так, С. Юшкоў адзначаў пачатак „поўнай феадаль-

⁴³ В. Горемыкина, *К проблеме истории докапиталистических обществ (на материале Древней Руси)*, Минск 1970; А. Пьянков, *Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси*, Минск 1980.

⁴⁴ М. Покровский, *Очерк истории русской культуры. Экономический строй: от первобытного хозяйства до промышленного капитализма. Государственный строй: обзор развития права и учреждений*, изд. 5-е, испр., Москва 2010, с. 222.

⁴⁵ Б. Греков, *Киевская Русь*, Москва 1953, с. 531.

⁴⁶ С. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Москва 1949, с. 140.

най раздробленасці” толькі з часу пераносу Андрэям Багалюбскім сталіцы Русі ва Уладзімір (1169)⁴⁷. Па думцы Уладзіміра Пашуты, разам з развіццём феадалізму Старажытнаруская дзяржава паступова страціла адзінства, але і „пасля Манамаха на Русі захоўвалася агульнаруская форма праўлення, пры якой кіеўскі стол стаў аб’ектам калектыўнага сюзерэнітэту найбольш моцных князёў”⁴⁸.

Але ўжо ў абагульняючых дасягненні савецкай гістарычнай навукі *Нарысах гісторыі СССР* (1953) тэрмін „палітычная раздробленасць” атрымлівае безумоўнае зацвярджэнне (менавіта такую лаканічную назву носіць 3-я глава 3-га тома). Аднак дакладнае вызначэнне храналагічных рамак перыяду феадальнай раздробленасці яшчэ адсутнічае. У *Нарысах* сцвярджалася, што працэс утварэння асобных феадальных княстваў працякаў доўгі час, пакуль у XII ст. (асабліва ў другой яго палове) не прывёў да ўтварэння феадальных княстваў і рэспублік⁴⁹.

Завяршэнне афармлення канцэпцыі развіцця феадальных адносін у Старажытнай Русі адбылося ў працах Барыса Рыбакова 1960–1980-х гг. Разам з тым атрымаў безумоўнае замацаванне ў даследчых і навучальных працах тэрмін „феадальная раздробленасць”⁵⁰. Гісторык, які карыстаўся велізарным уплывам, вызначыў і час пачатку феадальнай раздробленасці. У яго ўяўленні гэта быў 1132 г., калі „Кіеўская Русь як бы раптоўна распалася на паўтара дзясятка княстваў”. Але гэтая раптоўнасць была ўяўнай, на самой справе працэс феадальнай раздробленасці доўгі час падрыхтоўваўся ўсім ходам гістарычнага развіцця⁵¹. У свой час Б. Грэкаў адводзіў найбольш важную ролю ў трыўмфе феадальнай раздробленасці сепаратысцкім памкненням баярства: землеўласнікі-феадалы дзякуючы свайму багаццю набылі значную палітычную сілу, імкнуліся да незалежнасці ад цэнтральнай улады і аказвалі ціск на мясцовых князёў, каб вырашаць па сваім меркаванні пытанні ўнутранай і нават знешняй палітыкі. Б. Рыбакоў падхапіў гэтую думку, зрабіўшы акцэнт на класавай барацьбе. У прадстаўленні гісторыка, раздрабленне дзяржавы адбылося ў сувязі з тым, што „земскаму баярства XII ст.” „патрэбна была свая, мясцовая, блізкая ўлада, якая здолела б хутка правесці ў жыццё юрыдычныя нормы Праўды, своечасова дапамагчы баярыну ў яго сутыкненнях з сялянствам”⁵².

⁴⁷ Ibidem, с. 143.

⁴⁸ В. Пашута, *Черты политического строя древней Руси*, [ін:] *Древнерусское государство и его международное значение*, Москва 1965, с. 74, 76.

⁴⁹ *Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв.: в 2-х ч., ч. 1*, Москва 1953, с. 310–311.

⁵⁰ Сустрэкаецца ў працах Б. Рыбакова і тэрмін „феадальная ўдзельная раздробленасць”, у чым можна ўбачыць даніну гістарыяграфічнай традыцыі. Б. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва 1982, с. 480.

⁵¹ Idem, *Первые века русской истории*, Москва 1964, с. 147.

⁵² Idem, *Киевская Русь и русские княжества*, с. 474.

Да ліку найважнейшых элементаў марксісцкай канцэпцыі адносіцца прызнанне ўніверсальнасці законаў, па якіх развіваюцца грамадствы любога рэгіёну свету. Не была выключэннем і Старажытная Русь, перыяд феадальнай раздробленасці якой прама атаясамляўся з нібыта аналагічнай з’явай, характэрнай для краін Заходняй Еўропы. Так, Б. Рыбакоў пісаў аб старажытнарускіх княствах як аб суверэнных дзяржавах, роўных і падобных заходнееўрапейскім каралеўствам⁵³. Пры параўнанні палітычнага развіцця Усходняй і Заходняй Еўропы неабходна было ўлічваць сінхрастадыяльнасць. Пры гэтым больш позняе феадальнае развіццё ўсходніх славян тлумачылася больш суровымі кліматычнымі і прыроднымі ўмовамі ва Усходняй Еўропе, у сувязі з чым ва ўсходніх славян пазней утварыліся класы феадалаў і залежных сялян⁵⁴.

Афіцыйна прынятая канцэпцыя федалізму ў Старажытнай Русі атрымала ўсеагульнае зацвярджэнне ў школьных і ўніверсітэцкіх падручніках (якія з пэўнага часу ў асноўным рыхтаваліся пад рэдакцыяй Б. Рыбакова). Усе савецкія грамадзяне павінны былі засвоіць звонку стройную і несупярэчлівую схему перыядызацыі „развіцця феадальнага ладу”: раннефеадальная дзяржава – феадальная раздробленасць – адзіная цэнтралізаваная дзяржава⁵⁵. Вучні ўсяго СССР выразна засвойвалі, што XII–XIII стст. – гэта перыяд „феадальнай раздробленасці на тэрыторыі нашай краіны”, які з’яўляўся „заканамерным этапам ва ўмовах панавання феадальнага ладу”⁵⁶.

У абагульняючай працы *Савецкая гістарыяграфія Кіеўскай Русі* (1978) выяўленне „феадальнай прыроды” раздробленасці Русі прадстаўлялася як адно з істотных дасягненняў савецкіх гісторыкаў. У адрозненні ад рускіх буржуазных гісторыкаў, якія разглядалі раздробленасць як чыста палітычную з’яву, савецкія гісторыкі ўстанавілі, што „у аснове раздраблення адзінай старажытнарускай дзяржавы ляжаў працэс сацыяльна-эканамічнага развіцця, працэс феадалізацыі”, у савецкай гістарычнай навуцы „паўстала паняцце феадальнай раздробленасці – з’явы, абумоўленай развіццём феадальных адносін”⁵⁷.

Такім чынам, савецкая гістарычная навука прыйшла да безумоўнай характарыстыцы палітычнай дэцэнтралізацыі Старажытнай Русі як феадальнай, звязанай з перамогай феадальных адносін. Перыяд феадальнай раздробленасці, які наступіў пасля смерці кіеўскага князя Мсціслава Уладзіміравіча, з’яўляўся адным з этапаў у развіцці палітычнага ладу феадальнай грамадска-эканамічнай фармацыі.

⁵³ Ibidem, с. 469.

⁵⁴ *Методическое пособие по истории СССР: 8 кл.: Кн. для учителя*, под ред. А. Преображенского, Москва 1989, с. 80.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ *История СССР: Учеб. для 7 кл. сред. шк.*, под ред. Б. Рыбакова, 2-е изд., Москва 1987, с. 65–66.

⁵⁷ *Советская историография Киевской Руси*, Москва 1978, с. 147.

Распад Савецкага Саюза і разам з тым ліквідацыя манаполіі марксісцкай тэорыі стварыў цалкам новую сітуацыю ў гістарычнай навуцы дзяржаў, якія ўтварыліся на яго аскепках. З аднаго боку, адбылося вяртанне да ідэй дарэвалюцыйных гісторыкаў і зварот да напрацоўкаў замежных „буржуазных” навукоўцаў. З іншага, цалкам выразна прыкметна інерцыя мыслення як асобных даследчыкаў, так і, асабліва, аўтараў вучэбнай літаратуры. У гэтай сувязі назіраецца значная тэрміналагічная і метадалагічная стракатасць. Дзіўным чынам у адным гістарычным даследаванні або навучальным дапаможніку злучаюцца сучасныя падыходы да вывучэння палітагенеза з тэрміналогіяй розначасовых гістарыяграфічных пластоў. І не заўсёды выкарыстаная аўтарам тэрміналогія адпавядае ўласнаму разуменню прычын, сутнасці і асаблівасцяў старажытнарускай палітычнай дэцэнтралізацыі.

У цяперашні час у навукавай, навукова-папулярнай і вучэбнай літаратуры ў роўнай ступені выкарыстоўваюцца тры тэрміны для пазначэння перыяду раздроблення Старажытнай Русі на адасобленыя палітычныя ўтварэнні: феадальная раздробленасць, палітычная раздробленасць і ўдзельная раздробленасць.

Выбар тэрміна „феадальная раздробленасць” працягвае традыцыі савецкай гістарычнай навукі, а такім чынам прадугледжвае прыняцце марксісцкай парадигмы. Феадальная сутнасць раздробленасці азначае цэлы шэраг яе характарыстык, якія, магчыма, не ўлічваліся самімі аўтарамі, якія выкарыстоўваюць дадзены тэрмін, а менавіта:

1) перыяду раздробленасці ўласціва панаванне, росквіт феадальных адносін, заснаваных на ўладзе „уласнасці” на зямлю⁵⁸, выкарыстанні працы пазямельна залежных землеўбоў;

2) да моманту пачатку раздробленасці феадальныя адносіны ў поўнай меры заявілі пра сябе і з’явіліся асноўнай прычынай перамогі цэнтрабежных тэндэнцый⁵⁹; апошнія былі абумоўлены галоўным чынам сацыяльна-эканамічным развіццём Старажытнай Русі;

3) раздробленасць была заканамерным этапам у развіцці феадальнага грамадства і праходзіла па такім жа сцэнарыі, як і ў Заходняй Еўропе; назіралася не простае падабенства, а тоеснасць сацыяльна-эканамічных і палітычных працэсаў у розных частках Еўропы⁶⁰;

⁵⁸ А. Толочко, *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*, Киев 1992, с. 168.

⁵⁹ В. Словобин, *Причины феодальной раздробленности на Руси и борьбы русского и других народов за независимость в XI–XIII вв.*, Москва 1998.

⁶⁰ У адным з сучасных вучэбных дапаможнікаў для вышэйшых адукацыйных устаноў чытаем: „Распад раннефеадальных імперый на самастойныя княствы-каралеўствы быў непазбежным этапам у развіцці феадальнага грамадства, ці датычылася гэта Русі ва Усходняй Еўропе, Францыі ў Заходняй Еўропе або Залатой Арды на Усходзе”. *Древнерусское государство IX–XVII вв.: Учебное пособие*, под ред. В. Гуляевой, Москва 2006, с. 122.

4) раздробленасць ўключае такія элементы, як васальна-сюзерэнітэжныя сувязі, імунітэт, феадальную рэнту; характэрныя для перыяду раздробленасці з'явы таксама разглядаюцца з улікам іх феадальнай „прыроды” (напрыклад, „усобіцы былі не чым іншым, як барацьбой паміж князямі за пераразмеркаванне рэнты-падатку”)⁶¹.

Названыя характарыстыкі феадальнай раздробленасці ў асноўным не могуць быць ужытыя да старажытнарускіх рэалій, у лепшым выпадку неабходна казаць аб іх значнай своеасаблівасці. Няма падстаў сцвярджаць пра росквіт феадальных адносін у першай палове XII ст.⁶², калі адбылося канчатковае раздрабленне Старажытнай Русі. У той час феодальна-землеўласнікі яшчэ не ўяўлялі настолькі значнай палітычнай сілы, якая выпрацавала свае ўласныя карпаратыўныя патрабаванні, рэалізацыя якіх магла прывесці да палітычнай дэцэнтралізацыі. Уяўляецца, што як раз палітычная раздробленасць стала найважнейшым стымулам для пашырэння феадальных уладанняў (прыватнай уласнасці на зямлю, вотчын)⁶³: у новых умовах князі на месцах імкнуліся знайсці дадатковыя сродкі для забеспячэння служылых людзей, выхад быў знойдзены ў надзяленні апошніх зямельнымі ўладаннямі – „сёламі”⁶⁴. Але і гэтыя валоданні часта складана назваць феадальнымі, паколькі ў іх выкарыстоўвалася рабская праца („ратайныя халопы”)⁶⁵.

Аб васалітэту, імунітэце і іншых элементах феадальных адносін у дамангольскай Русі неабходна гаварыць з улікам іх значнай спецыфікі. Прынята лічыць, што васальныя адносіны паміж старажытнарускімі князямі хаваюцца пад сямейна-роднаснай тэрміналогіяй⁶⁶. Але па сваім змесце адносіны паміж князямі Рурыкавічамі не могуць быць атаясамлены з васальна-сюзерэнітэтнымі сувязямі, характэрнымі для Заходняй Еўропы. Варта ўлічыць ужо тую акалічнасць, што свае уладальніцкія правы князі атрымлівалі не ў выніку прыняцця пэўных абавязацельстваў, а па нараджэнні. Княства-воласці толькі вонкава (знешне) могуць нагадаць ленныя ўладанні, не з'яўляючыся такімі па сутнасці. Цяжка таксама ўпісаць у адну феадальную іерархічную лесвіцу князёў і баяраў, бо надта вельмі адрозніваліся іх правы і абавязкі. Падаткі-даніну Старажытнай Русі можна толькі з велізарнай ступенню ўмоўнасці аднесці да феадальнай рэнты, пры гэтым прызнаючы

⁶¹ Древнерусское государство IX–XVII вв.: Учебное пособие, с. 122.

⁶² И. Фроянов, *Киевская Русь: Главные черты социально-экономического строя*, Санкт-Петербург 1999, с. 210–213.

⁶³ Неабходна пагадзіцца з А. Толочкам, які ўказаў на непрымальнасць тэрміналогіі, якая выкарыстоўваецца гісторыкамі. А. Толочко, *Князь в Древней Руси*, с. 150–151.

⁶⁴ С. Темушев, *К вопросу о причинах политической раздробленности Древней Руси (как этапе в развитии государственного фиска)*, „Вестник БДУ, Серия 3”, № 1, 2012, с. 28–32.

⁶⁵ И. Фроянов, *Киевская Русь*, с. 291; М. Свердлов, *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в.*, Санкт-Петербург 2003, с. 559.

⁶⁶ А. Назаренко, *Порядок престолонаследия на Руси X–XII вв.: наследственные разделы, сеньйорат и попытки десигнации (типологические наблюдения)*, [in:] *Из истории русской культуры*, т. 1, Москва 2000, с. 500.

тэорыю дзяржаўнага фэадалізму⁶⁷. Але гэтая тэорыя, да цяперашняга часу вельмі папулярная сярод гісторыкаў⁶⁸, аказваецца не вельмі зручнай для правядзення аналогій паміж старажытнарускім і заходнееўрапейскім фэадалізмам. Рэнта, як эканамічная рэалізацыя зямельнай уласнасці пры абавязковай наяўнасці пазаканамічнага прымусу непасрэднага вытворцы⁶⁹, магчыма толькі ва ўмовах развітога ўяўлення аб прыватнай уласнасці. Ва ўмовах бессінтэзнага развіцця ўсходнееўрапейскага рэгіёну казаць пра гэта не даводзіцца.

Варта таксама ўлічваць умоўнасць самога тэрміна „фэадалізм”. Класічная мадэль фэадалізму, якая рэканструецца на аснове паўночна-французскага варыянту, павінна разумецца як нейкі „ідэальны тып”. Менавіта з гэтым „ідэальным тыпам” як правіла і ажыццяўляецца параўнальны аналіз, які патрабуе прызнання значнай спецыфікі развіцця старажытнарускага грамадства.

Шырока распаўсюджаны ў сучаснай гістарычнай літаратуры і тэрмін „удзельная раздробленасць”. Найбольш паслядоўным прыхільнікам гэтага тэрміна ў сённяшні час з’яўляецца М. Катляр. У шэрагу сваіх прац, у тым ліку ў манаграфіі *Удзельная раздробленасць Русі*, навуковец прапанаваў сваё разуменне прычын і сутнасці раздробленасці. На думку гісторыка, не варта адводзіць землеўласнікам-баярам вырашальную ролю ў стварэнні і палітычным механізму раздробленасці. Асноўная ж прычына палітычнай дэцэнтралізацыі заключалася ў дзейнасці князёў-ізгояў, супрацьпаставіўшых родаваму праву „лествічнага ўзыходжання” старэйшых князёў отчыннае права атрымання маёмасці ў спадчыну ад бацькі да сына⁷⁰. Між тым не адмаўляе М. Катляр і значэння сацыяльна-эканамічных фактараў, а менавіта пашырэння баярскага землеўладання. У больш ранній сваёй працы гісторык адзначаў, што падзел Рускай дзяржавы на аўтаномныя княствы адбыўся толькі пасля таго, калі зямельныя інтарэсы князёў і баяраў сталі тоеснымі⁷¹. У гэтай сувязі гісторык часам выкарыстоўваў як узаемазамесныя тэрміны „удзельная” і „фэадальная” раздробленасць (у наступнай форме: „удзельная (фэадальная) раздробленасць”)⁷². Тым не менш, за рэдкім выключэннем,

⁶⁷ М. Свердлов, *Становление феодализма в славянских странах*, Санкт-Петербург 1997.

⁶⁸ А. Топочко, *Князь в Древней Руси*, с. 167; М. Свердлов, *Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX веков*, Санкт-Петербург 1996, с. 316.

⁶⁹ С. Каштанов, *Московское царство и Запад: Историографические очерки*, Москва 2015, с. 182.

⁷⁰ Н. Катляр, *К вопросу о причинах удельной раздробленности*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, № 1, 2011, с. 5–17; Idem, *Жестокый мир Средневековья: Русь времен удельной раздробленности*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, № 2, 2012, с. 50–51; Idem, *Удельная раздробленность Руси*, Киев 2013, с. 37; Idem, *Удельная раздробленность Руси*, Санкт-Петербург, 2017, с. 45.

⁷¹ Idem, *Древнерусская государственность*, Санкт-Петербург 1998, с. 340.

⁷² Idem, *К вопросу о причинах удельной раздробленности*, с. 5; Idem, *Удельная раздробленность Руси*, Санкт-Петербург 2017, с. 45.

у працах М. Катляра паслядоўна выкарыстоўваецца тэрмін „удзельная раздробленасць”, у чым можна бачыць прынцыповую пазіцыю навукоўца.

Тэрмін „удзельная раздробленасць” прысутнічае і ў працах сучасных расійскіх аўтараў. Так, аб „удзельнай раздробленасці” Старажытнай Русі, працэс раздзялення якой на княжацкія ўдзелы узмацніўся да XIII ст., піша Уладзімір Пятрухін. Феадальнай назваць раздробленасць Русі гісторыку не дазваляе характэрная для яе слабасць феадальных – васальных – сувязяў, калі феодальны атрымліваў сваю зямлю (феод) за службу ва ўмоўнае трыманне, а не па праву нараджэння (як князі і баяры)⁷³.

Верагодна, непрызнанне феадальнага характару раздробленасці выклікала з’яўленне тэрміна „удзельны перыяд” у расійскіх школьных падручніках. Так, Яўгеній Пчалоў гісторыю Расіі XII – пачатку XIII ст. вылучае ў асобны „удзельны перыяд рускай гісторыі”. Удзелам называюцца „гарады і землі, якія вылучаліся ва ўладанні рускім князям дынастыі Рурыкавічаў”⁷⁴. У іншым расійскім падручніку гаворка ідзе аб выдзяленні ўжо ў XII ст. ўнутры кожнага княства „удзелаў малодшых родзічаў кіруючага князя”. З часам гэтыя удзельныя князья сталі ператварацца ў „самастойных уладароў”. Такім чынам, пад „удзелам” разумеецца „частка княства-зямлі, напаўсамастойнае ўладанне, вылучанае аднаму з малодшых членаў кіруючай дынастыі”⁷⁵.

У цэлым, выкарыстанне тэрміна „удзельная раздробленасць” прадугледжвае:

1) прытрымліванне дарэвалюцыйнай традыцыі, у адпаведнасці з якой буйныя дзяржаўныя ўтварэнні, на якія распалася Старажытнаруская дзяржава, прынята было называць удзелямі;

2) прызнанне значнай своеасаблівасці палітычнай дэцэнтралізацыі Старажытнай Русі, якая не можа быць атаясамлена па сваіх прычынах і змесце з феадальнай раздробленасцю заходнееўрапейскіх дзяржаў;

3) акцэнт на значнай ролі ў распадзе дзяржавы прадстаўнікоў дынастыі Рурыкавічаў, якія атрымлівалі ў сілу родавых традыцый частку Рускай зямлі ў сваё валоданне – удзел; удзелам надзяляюць („уделяют”) сваіх сыноў старэйшыя князі.

Найбольш істотны аргумент, які не дазваляе ў поўнай меры прыняць тэрмін „удзельная раздробленасць”, заключаецца ў неадпаведнасці тэрміна „удзел” старажытнарускім рэаліям дамангольскай эпохі. Як само слова не ўжывалася ў адносінах да палітычных утварэнняў, на якія распалася Старажытная Русь у XII ст., так і яго значэнне не ў поўнай меры адпавядае старажытнарускім княствам-землям і княствам-валасцям. На гэта была звернута

⁷³ В. Петрухин, *Древняя Русь, IX в. – 1263 г.*, Москва 2005, с. 165, 166.

⁷⁴ Е. Пчелов, *История России с древнейших времен до конца XVI века: Учебник для 6 класса основной школы*, 8-е изд., Москва 2009, с. 87.

⁷⁵ А. Данилов, Д. Данилов, В. Клоков, С. Тырин, *История России с древнейших времен до начала XVI века. 6 кл.: учеб. для общеобразоват. учреждений*, изд. 3-е, перераб., Москва 2012, с. 112, 270.

ўвага яшчэ ў XIX ст. І калі ў працах сярэдзіны XIX ст. (М. Пагодзін) сустракаецца тэрмін „удзельны перыяд” у дачыненні да даволі працяглага часу з 1054 па 1462 г.⁷⁶, дык ў гісторыкаў канца XIX – пачатку XX ст. аб удзелах і ўдзельным парадку прынята казаць толькі з часу ўзвышэння Масквы⁷⁷. Шмат у чым расійскія гісторыкі адмовіліся ад выкарыстання тэрміна „удзельны перыяд” пад ціскам аўтарытэту С. Салаўёва, які настойваў на некарэктнасці акцэнтавання ўвагі на панаванні ўдзелу – „асобнай уласнасці” – у дамангольскай Русі, калі „панавалі родавыя адносіны пры непадзельнай родавой уласнасці”⁷⁸. Нават не падзяляючы родавой тэорыі С. Салаўёва, варта прызнаць справядлівасць адзначанай неадпаведнасці пазнейшых удзелаў старажытнарускім землям і валасцям.

На ўмоўнасць тэрміна „удзельная раздробленасць” (як і „феадальная раздробленасць”) указваюць і сучасныя даследчыкі (адзначаецца, што першая згадка тэрміна „удзел” сустракаецца ў дамове маскоўскага князя Сямёна Іванавіча з братамі сярэдзіны XIV ст.)⁷⁹. Азначэнні тэрміна „удзел” у сучасных падручніках таксама не дазваляюць цалкам карэктна ўжываць яго ў апісанні палітычных рэалій дамангольскай Русі. Адзначаныя меркаванні патрабуюць асцярожна ставіцца да тэрміна „удзельная раздробленасць”, прадстаўляецца больш карэктным яго выкарыстанне ў дачыненні да часу ўзмацнення Маскоўскага Княства або гісторыі Вялікага Княства Літоўскага да канца XIV ст.

Тэрмін „палітычная раздробленасць” таксама часта сустракаецца ў сучаснай навуковай і вучэбнай літаратуры. Менавіта гэтым тэрмінам пазначае перыяд другой трэці XII – першай трэці XIII ст. прыхільнік тэорыі дзяржаўнага феадалізму М. Святлоў⁸⁰. У падручніках для старэйшай ступені сярэдняй школы Андрэя Сахарава раздзел, прысвечаны гісторыі Русі з 1132 г. (смерці Мсціслава Вялікага) да пачатку XIII ст., названы „Палітычная раздробленасць Русі”. Разглядаючы прычыны, якія прывялі да раздробленасці, аўтар асноўную ўвагу надае росту эканамічных магчымасцяў асобных княстваў і гарадоў і ўскладненню іх грамадскага жыцця. Адзначаецца і фарміраванне ў кожным княстве „магутных феадальных кланаў” – груп буйных свецкіх і царкоўных зямельных уласнікаў са сваімі васаламі⁸¹. Але далей думка аб ролі феадальных адносін у палітычнай дэцэнтралізацыі Русі не развіваецца. Аб палітычнай раздробленасці Старажытнай Русі на-

⁷⁶ М. Погодин, *Исследования, замечания и лекции о русской истории*, т. 4: *Период удельный, 1054–1240*, с. III; *Idem*, *Начертание русской истории*, с. 33.

⁷⁷ В. Сергеевич, *Вече и князь*, с. 14–15; *Idem*, *Лекции и исследования*, с. 239–240.

⁷⁸ С. Соловьев, *История отношений*, с. 697.

⁷⁹ А. Горский, *Русь. От славянского Расселения до Московского царства*, Москва 2004, с. 131.

⁸⁰ М. Святлов, *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в.*, Санкт-Петербург 2003, с. 583.

⁸¹ А. Сахаров, *История России с древнейших времен до конца XVI века*, ч. 1: *Учебник для 10 класса общеобразовательных учреждений*, 5-е изд., Москва 2007, с. 111–114.

вучэнцы маглі прачытаць і ў падручніку Леаніда Кацвы і Андрэя Юрганава. Сярод асноўных прычын раздробленасці аўтары называлі фарміраванне княжацкага, а затым і баярскага землеўладання (апошняга ў выніку „асядання” дружыны на зямлю)⁸². Пры гэтым пра фэадалізм у дамангольскай Русі гаворкі не ідзе.

Разгледжаны тэрмін прадстаўляецца найбольш карэктным для абазначэння перыяду палітычнай дэцэнтралізацыі Старажытнай Русі. Яго ўжыванне прадугледжвае наступныя дапушчэнні:

1) надыход раздробленасці неабходна звязваць галоўным чынам са з’явамі ў палітычнай сферы (што не адмаўляе ўліку адбыўшыхся змяненняў у сацыяльна-эканамічнай сферы); найбольш яркай, відавочнай з’явай перыяду раздробленасці быў распад буйнога палітычнага аб’яднання, падначаленага аднаму цэнтру, на больш дробныя ўтварэнні, якія валодалі поўнымі правамі суверэннай дзяржавы;

2) раздробленасць разглядаецца як этап у развіцці дзяржаўнасці (па марксісцкай тэрміналогіі, надбудовы), а не сацыяльна-эканамічнай сферы (базісу); у дадзеным выпадку не змешваецца драбленне фэадальнага імунітэту і драбленне палітычнага суверэнітэту (на што звярнуў увагу Аляксей Талочка)⁸³;

3) варыянт дзяржаўнай дэцэнтралізацыі, які выявіўся ў старажытнарускім рэгіёне, не быў тоесны фэадальнай раздробленасці, характэрнай для дзяржаў Заходняй Еўропы; іншыя прычыны і фактары прывялі да распаду каралеўстваў і імперыі на Захадзе, іншым быў і характар раздробленасці ў заходнееўрапейскім рэгіёне.

Акрамя разгледжаных вышэй тэрмінаў, у сучаснай гістарычнай літаратуры сустракаецца таксама тэрмін „дзяржаўная раздробленасць” (як правіла ў тых аўтараў, якія аддаюць перавагу тэрміну „палітычная раздробленасць”)⁸⁴. Больш за тое, Антон Горскі, адзначыўшы ўмоўнасць тэрмінаў „удзельная сістэма” і „фэадальная раздробленасць”, лічыць больш дакладным для абазначэння эпохі, якая наступіла пасля распаду Старажытнарускай дзяржавы, менавіта тэрмін „дзяржаўная раздробленасць”⁸⁵. Аднак ўсеагульнага прызнання дадзены тэрмін у цяперашні час не атрымаў. Пры гэтым часта ў навукавай і вучэбнай літаратуры аўтары аддаюць перавагу тэрміну „раздробленасць” у гісторыі ўсходніх славян (Старажытнай Русі, Рускай зямлі, Расіі), не ўдакладняючы яе характар з дапамогай прыметніка. Менаві-

⁸² Л. Кацва, А. Юрганов, *История России VIII–XV вв.: Учебник для VII класса средних учебных заведений*, Москва 2005, с. 75.

⁸³ А. Толочко, *Князь в Древней Руси*, с. 182.

⁸⁴ А. Данилов, Д. Данилов, В. Клоков, С. Тырин, *История России*, с. 113; А. Сахаров, *История России с древнейших времен до конца XVI века*, ч. 1, с. 112.

⁸⁵ А. Горский, В. Кучкин, П. Лукин, П. Стефанович, *Древняя Русь: очерки политического и социального строя*, Москва 2008, с. 8.

та так паступілі ў апошнім беларускім падручніку па сусветнай гісторыі (і адпаведна ў вучэбнай праграме)⁸⁶.

Як бы там ні было, неабходна прызнаць, што па сваім змесце, характары і існуючым адносінам феадальная раздробленасць заходнееўрапейскага свету карэнным чынам адрозніваецца ад палітычнай раздробленасці свету ўсходнеславянскага. Толькі знешняе падабенства перамогі цэнтрабежных тэндэнцый у Заходняй і Усходняй Еўропе прыводзіць да іх атаясамлення, што цалкам няслушна. У гэтай сувязі існуе неабходнасць выразнай дыферэнцыяцыі дадзеных паняццяў, як двух варыянтаў дзяржаўнай дэцэнтралізацыі, характэрных для перыяду Сярэднявечча адпаведна ў заходне- і ўсходнееўрапейскім рэгіёнах. Не з'яўляецца карэктным адносна дамангольскага перыяду гісторыі Старажытнай Русі і выкарыстанне паняцця „удзельная раздробленасць”. Удзел, як частка тэрыторыі дзяржавы, выдзеленая ва ўладанне прадстаўніку кіруючай дынастыі, адносіцца да ліку з'яў больш позняга часу. У сувязі з гэтым з усіх тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца ў цяперашні час для абазначэння эпохі палітычнай/дзяржаўнай дэцэнтралізацыі Старажытнай Русі, найбольш карэктным з'яўляецца тэрмін „палітычная раздробленасць”.

*

Stsiapan Tsemushau, *Feudal, appanage or political fragmentation of ancient Rus'*: dispute about terminology

In its content, character, and established relations the feudal fragmentation of the Western European world is radically different from the political fragmentation of the Eastern Slavic world. Only the external semblance of triumph of centrifugal tendencies in Western and Eastern Europe, leading to their identification, which is totally wrong. In this regard, there is need for a clear differentiation of the concepts of „feudal fragmentation” and „political fragmentation” as two state decentralization options specific to the Middle Ages, respectively, in the Western and Eastern European regions. It is not correct with regard to the pre-Mongol period of the history of ancient Rus' use to the term „appanage fragmentation”. Appanage – part of the territory of the state, dedicated to the property („to feed”), the representative of the ruling family – a phenomenon later time.

⁸⁶ Гісторыя Сярэдніх вякоў: вучэб. дапам. для 6-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання, пад рэд. В.А. Фядосіка, Мінск 2016, с. 117.

Марта Фонт
(Печ)

Проблемы в области терминологии при сопоставительном изучении истории Руси и ее западных соседей

При характеристике средних веков – если имеется в виду Центральная или Восточная Европа – чаще всего подчеркивается недостаточное количество источников. А если добавим, что большинство из них составляют нарративы, то ситуация еще сложнее, но со своими особенностями в разных средневековых странах. При данных обстоятельствах – само собой разумеется – крайне необходимо использовать методы сопоставления и аналогии. Однако при этом подразумевается чрезвычайная осторожность. В настоящей работе пытаемся сосредоточиться на некоторых, по-нашему мнению, ключевых понятиях, используемых в историографии.

1. Терминология восточнославянской истории.

Чем объясняется явление „раздробленность“? Раздробленность – это определяющее явление всего существования Руси, которая в российской историографии долгое время связывалась с определением „феодальной“¹. Но уже в дискуссиях 1970–1980-х гг. четко определилась проблематичность этого словосочетания². Из-за неимения, на наш взгляд, основных критериев феодализма на Руси, надо отвергнуть и применение данного определения. На

¹ См. напр.: Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, Москва 1953; А. А. Зимин, *Феодальная раздробленность и Русская Правда*, „Исторические записки“, т. 76, 1965, с. 230–275; *Проблемы истории феодальной России*, изд. А. Л. Шапи-ро, Ленинград 1971; В. Т. Пашуто, *Историческое значение периода феодальной раздробленности*, [in:] *Польша и Русь*, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1974, с. 9–17; Б. А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва 1982.

² Sz. Filippov, *Az 1960-70-es évek szovjet történettudományának vitái a feudalizmus-kori Oroszország fejlődéséről*, „Világtörténet“, 1984, № 6, sz. 3, old. 24–46; M. Font, *A Kijevi Rusz megítélése a legújabb szovjet szakirodalomban*, „Világtörténet“, 1989, № 11, sz. 4, old. 86–91; Gy. Szvák, *Az „orosz feudalizmus” a szovjet korszakban*, [in:] *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil professzor 70. születésnapjára*, ed. T. Krausz, Budapest 2006, old. 285–300.

протяжении существования государства Рюриковичей документами нельзя доказать ни наличия земельных владений, ни лично свободного, имевшего лишь конкретные обязанности крестьянства³. А если расширим границы понятия феодализма, то именно суть дела потеряется; т. е. смешиваются не-сопоставимые понятия. Корни раздробленности надо уловить отдельно, не связывая их с определением „феодальный”.

Нарративные источники Руси показывают картину о частых „движениях” князей по волостям, чем подчеркивается непрочная связь княжеских лиц с отдельными центрами. Причины явления, существующего на протяжении нескольких столетий, следует рассматривать отдельно.

Княжеские династии раннего средневековья пришли к власти еще в дохристианский период, благодаря победе над предводителями других племен, и они сами были предводителями одного из них (племен)⁴. При этом сохранились общие права, согласно которым главой племени/рода, а позже и династии – считался старший по возрасту мужчина. При наследии власти была необходимой принадлежность к династии.

Кому принадлежит право на наследство? В *Повести временных лет* ни разу не говорится о том, что киевский князь разделял свою территорию между сыновьями или принимал решение о волостях. Во всех случаях речь идет о центрах, точные границы которых невозможно определить. Приведем некоторые примеры:

1) В 970 г. Святослав дал Ярополку Киев, Владимиру – Новгород, а Олегу – землю древлян⁵;

2) К XI в. Владимир значительно расширил свою территорию и смог управлять ею лишь с помощью сыновей. Он посадил Вышеслава в Новгороде, по смерти которого ему наследовал следующий по старшинству Ярослав. Святослав сидел в Турове, но в его распоряжении был и Пинск. В Ростове правил Борис, в Муроме – Глеб, в волынском Владимире – Всеволод, в Пскове – Судислав, в Тмутаракани – Мстислав, а в земле древлян – Святослав. И все они были подчинены отцу⁶.

3) В 1054 г. Ярослав Владимирович разделил большую часть территорий между тремя старшими сыновьями, а младшие удовлетворялись мелкими частями. Старший Изяслав получил Киев и Новгород, Святослав – Чернигов и Тмутаракань, а Всеволод – Переяслав и Ростов с Суздалью. Игорю отошел

³ И. Фроянов, *Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории*, Ленинград 1974, с. 99; Idem, *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*, Ленинград 1980, с. 64–98, 118–149; M. Font, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, Budapest 1998, old. 82–83.

⁴ О наследии династической власти, см.: D. Bagi, M. Font, E. Sashalmi, G. Szeberényi, *A hatalom öröklése, [in:] Dinasztia, hatalom, egyház. Régiónk formálódása Európa közepén 900–1453*, ed. M. Font, Pécs 2009, old. 95–115.

⁵ *Повесть временных лет* [далее: ПВЛ], т. 1, подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева, под ред. В. П. Адриановой-Перетц, Москва–Ленинград 1950 [репринт: Санкт-Петербург 1999], с. 49.

⁶ Ibidem, с. 83.

волинский Владимир, а Вячеславу – Смоленск. Владения последних двух князей были значительно меньше, чем волости их старших братьев, а еще меньше получил внук Ярослава, сын умершего раньше отца старшего сына Владимира, Ростислав⁷.

4) В 1110-е гг., после того как в 1113 г. к власти пришел Владимир Всеволодович Мономах, его взрослые сыновья получили обширные волости. К ним Владимир попытался добавить и Волынь⁸.

Из перечисленных четырех случаев третий в литературе называется „тестamentом”, поскольку он имел место в последние годы жизни князя Ярослава. После смерти Мстислава Владимировича в 1036 г. и захвата Ярославом его владений, последний разделял волости лишь между находящимися под его отцовской властью собственными сыновьями. В „тестamente” 1054 г., на наш взгляд, отражаются обстоятельства второй половины XI в. „Тестament” оформил наверно летописец-компилятор более позднего времени.

В целом, на основании перечисленных четырех случаев можно считать, что разделение власти и овладение одним из центров сопровождалось подчинением отцовской власти, т. е. осуществлялся принцип старшинства (*senioratus*).

Единичные описания конфликтов (по словам летописи: распрей) в летописных текстах свидетельствуют о том, что на Руси все члены династии пользовались правом иметь какую-то часть имущества династии, распределявшимся по старшинству (*senioratus*). Глава династии, на основании старшинства, имел право разделять имущество рода и разрешать все общественные вопросы. Разрешение проблемы того, в чьих руках были сосредоточены права старшинства с поколения в поколение, осложняется тем, что на Руси у князей было богатое потомство. В принципе все члены династии имели право получить киевский стол по праву старшинства⁹. Стремление к ограничению старшинства четко видим на примере „тестамента” Ярослава Владимировича 1054 г.¹⁰ и „триумвирата” 1054–1073 гг. Княжеские съезды на рубеже XI–XII вв. пытались ввести определенную стабильность в княжеской позиции: „кождо да держить ѿчину свою”¹¹. Старшинство иногда оказывалось фиктивным, но в случае признания действовало эффективно. Например, в середине XII в. бездетный Вячеслав Владимирович, сын Владимира Мономаха, выступил вместе со своим племянником Изяславом Мстиславовичем против младшего брата Юрия Владимировича Долгорукого: Вячеслав

⁷ Ibidem, с. 108.

⁸ *Ипатьевская летопись*, изд. Б. Кloss, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 2, Москва 1998, стб. 276, 285, 289.

⁹ M. Font, A kijeви (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről, „Aetas”, 1999, № 14, sz. 3, old. 22–33.

¹⁰ ПВЛ, т. 1, с. 108.

¹¹ Любеч, 1097 г. Ibidem, с. 172.

усыновил Изяслава и тем самым присвоил ему старшинство¹². Нарушением старшинства считался поступок галицкого князя Ярослава Владимировича, когда перед смертью он назначил своим наследником младшего сына, рожденного от наложницы: „приказываю мѣсто свое Улгови сынови своему меньшему”¹³. Бояре иногда тоже выражали свое желание видеть на троне того или иного князя, но реальное влияние на выбор князей они имели лишь в Новгороде.

Чем владели русские князья? По сути дела, когда великий князь отдавал сыновьям *волость*, это символизировало их *власть* в определенном округе при сохранении великокняжеских прав. Как все это осуществлялось в повседневной жизни – сведений у нас нет. Нам известно, однако, в каких обязанностях проявилась подчиненность отцу: сыновья на месте должны были собирать налоги и определенную их часть (в неизвестной нам пропорции) отправлять в Киев. Кроме этого, когда собиралось войско „всей Руси”, сыновья должны были привести свои отряды. Известия источников говорят и о нарушении правил, что приводило к походам отца и братьев против непокорного родственника¹⁴. Надо подчеркнуть, что ни овладения волостями, ни обязанностей, ни санкций в письменной форме найти невозможно, т. е. все было построено на традиции обычных прав. Базой для содействия считалось подчинение отцовской, старшей власти. Как показывают примеры, власть старшего на практике не осуществлялась автоматически и особенно резкие конфликты возникали, когда порядок старшинства не был однозначным. Конфликты XII в. свидетельствуют о существовании этого принципа среди Рюриковичей¹⁵.

Сохранилась масса сведений о том, что в XII в. члены постоянно увеличивавшейся династии требовали *волостей* (т. е. часть княжеского дохода с названной территории) у великого киевского князя, потому что это являлось единственным способом для сохранения княжеского статуса. Наличие волости делало возможным собрать свою дружину и играть какую-то роль в военных походах. В конечном счете князья без волости теряли свой статус и могли принадлежать лишь к слою дружинников. А имея свою дружину, князь мог распоряжаться военными силами данной территории – т. е. свободными воинами, которые не отдельно, а как общество (вече) решали какого из князей поддерживать. На протяжении XII в. все чаще имело место противостояние между вечем и князем, воплощавшее в себе превосходство

¹² *Ипатьевская летопись*, стб. 430.

¹³ *Ibidem*, стб. 657.

¹⁴ Например, в 1015 г. Владимир Святославович готовился к походу против правившего в Новгороде сына Ярослава. Поход не осуществился лишь из-за смерти Владимира. См. *ПВЛ*, т. 1, с. 89.

¹⁵ H. Rüss, *Das Reich von Kiev. Handbuch der Geschichte Russlands*, ed. M. Hellmann, t. 1, Stuttgart 1981, s. 299–300; S. Franklin, Jh. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*, London–New York 1996, p. 245–277.

династии. В данных случаях вопрос о сохранении княжеской власти заключался в успехе договора с вече¹⁶.

Право решения в вопросе распределения волостей принадлежало киевскому (великому) князю на правах старшинства. Его решения не были подкреплены ни законами, ни письменными документами. Однако волости принадлежали князьям, пока новое решение киевского князя не меняло предыдущего. О непрочности держания волостей точно знали и князья. Поэтому они стремились превратить волости в наследственное держание, т. е. **отчину**, как это заметно в решениях съезда в Любече в 1097 г.: „каждо да держит отчину свою”¹⁷. Стремление съезда противостояло интересам киевских князей, вот почему не могло осуществиться, оставшись лишь „лозунгом”.

В конечном счете понятия **волость** и **отчина** могли относиться к той же территории, только с другой точки зрения. Киевский (великий) князь раздавал волости, а князья хотели держать их как отчину. В этом смысле **отчина** также не являлась наследственной, ведь, например, на съезде в Любече не говорилось о том, кто из сыновей „имел право” держать отчину. Из этого следует, что принцип старшинства и отцовское наследие подвергались разделению. Даже в тех случаях (см. Чернигов – Новгород Северский или Перемышль – Галич), когда одна волость прочно держалась в руках одной ветви династии, т. е. функционировала как отчина, в рамках „отчины” для следующего поколения появилось стремление получить волости.

В конечном счете, несмотря на словоупотребление – **волость** или **отчина** – обе они не были **земельными владениями** наследственными, подкрепленными правами и задокументированными письменно в понятии европейского средневековья.

Наши единичные примеры подтверждаются и более широким материалом исторических словарей¹⁸, с помощью которых прослеживается хронология появления отдельных терминов (см. волость/власть, отчина/вотчина, княжество/княжение и удел)¹⁹.

¹⁶ И. Фроянов, *Киевская Русь*, с. 150–184; M. Font, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, old. 87–89.

¹⁷ *ПВЛ*, т. 1, с. 172.

¹⁸ Использованные словари: И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам*, т. 1–3, Санкт-Петербург 1902; В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1–4, Москва 1882, [репринт: 1981]; *Словарь русского языка XI–XVII вв.* [далее: *СРЯ*], под ред. С. Д. Бархударова, вып. 2, Москва 1975; вып. 3, 1976; вып. 7, 1980; вып. 14, 1988; *Этимологический словарь русского языка* [далее: *ЭСРЯ*], под ред. Н. Шанского, Москва 1968; *Словарь Церковнославянского языка* [далее: *СЦСЯ*], Санкт-Петербург 1868, т. I–IV [reprint: Leipzig 1972].

¹⁹ Не все перечисленные понятия прослеживаются в статье А. Горского. См.: А. Горский, *Политическое развитие Средневековой Руси. Терминология историографическая и реальная*, „Russian History”, 2015, № 42, вып. 1, с. 9–15.

Волость²⁰

И. Срезневский	В. Даль	СРЯ	ЭСРЯ
1. власть нпр. ПВЛ (договор Игоря с греками)	1. власть (устар.)	1. власть, господство нпр. ПВЛ, 945 г.; Лаврентьевская, 1146 г.	1. власть, страна, округ
2. право нпр. ПВЛ, 945 г.			
3. область, страна, земля нпр. ПВЛ, 1078, 1096 гг.; НПЛ, 1155 г.; Лаврентьевская, 1195 г.; Ипатьевская, 1195 г.	2. территория, страна, земля (устар.)	2. область в руках высшей власти нпр. ПВЛ, 1096 г.; Успенский сборник XII–XIII вв.	
	3. удел (устар.)		
4. округ (узкое значение)			
5. в Новгороде в XV в.: собственное имущество			
		3. сельское административное единство (впервые в 1478 г.)	2. округ в сельской общине

Власть²¹

И. Срезневский	В. Даль	СРЯ	ЭСРЯ
1. сила, могущество			
2. власть, свобода, право	власть, сила над чем-то		сила, право, управление
3. власть, государство; principatum		1. власть, сила, высшее управление (см. Ипатьевская, 1146 г.)	
		2. органы власти (светские и церковные)	
4. управление			
5. страна, область; с XV в.: община		3. волость или удел под руководством (первый пример из 1206 г.)	
		4. возможность на решение по желанию	

²⁰ И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 1, с. 293–294; В. Даль, *Толковый словарь*, т. 1, с. 234–235; СРЯ, вып. 3, с. 9; ЭСРЯ, т. 1, вып. 3, с. 151–152.

²¹ И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 1, с. 273–274; В. Даль, *Толковый словарь*, т. 1, с. 213; СРЯ, вып. 3, с. 221–222; ЭСРЯ, т. 1, вып. 3, с. 118.

Отчина²²

И. Срезневский	СРЯ
1. patria, отечество	1. место рождения, отечество; нпр. в хронике Малалы и других текстах XV–XVI вв.
2. „вещи”, принадлежащие отцу нпр. Изборник Святослава, 1073 г.	2. „вещи”, принадлежащие отцу и родственникам, нпр. Изборник Святослава, 1073 г. и другие примеры из XIV в.
3. „вещи”, принадлежащие отцу и родственникам, нпр. ПВЛ, 1096 г.; Лаврентьевская, 1128 г.; Ипатьевская, 1140 г.	
	3. удел, княжество примеры из XIII в.; впервые упоминается наследственность в 1425 г.
	4. обычаи отцов и предков; впервые упоминается в 1327 г.
4. вотчина, земельное владение; впервые упоминается в 1483 г.	5. наследственное земельное владение с конца XV в.
5. движимое имущество см. Грамота Всеволода 1136 г.	
6. наследственное недвижимое (земельное) имущество; впервые упоминается в 1341 г. в Новгороде	

Вотчина²³

И. Срезневский	В. Даль	СРЯ	СЦСРЯ
1. родина, patria		1. родина, patria см. в переводах Библии с начала XVII в.	.
2. отчина, примеры из XIV в.			
3. наследственное имущество, patrimonium; впервые упоминается в 1389 г.	наследственное земельное владение родства	2. форма земельной собственности, впервые упоминается в 1389 г.	недвижимое имущество родства
		3. удельное княжество, единственное раннее упоминание в Лаврентьевская в 1206 г.; все остальные примеры из XIV в.	

²² И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 2, с. 830–831; СРЯ, вып. 14, с. 64–65; в словарях В. Даля и ЭСРЯ отсутствует.

²³ И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 1, с. 307–308; В. Даль, *Толковый словарь*, т. 1, с. 523; СРЯ, вып. 3, с. 74; СЦСРЯ, т. 1, с. 346.

Княжество²⁴

И. Срезневский	В. Даль	СРЯ
1. быть в княжении	1. действие управления админ. единством	
2. княжение		
		1. старшинство, руководящая роль; упоминается в литургических текстах XI–XV вв.
		2. титул и власть князя; впервые упоминается в 1499 г.
	2. территория князя	3. территория под властью великого князя в XVI–XVII вв.

Княжение²⁵

И. Срезневский	В. Даль	СРЯ	СЦСЯ
1. власть или доходы князя см. ПВЛ, 1096 г.		1. власть князя в XII–XIII вв.; с XVI в. „время правления”	
	1. действие по власти		
2. великое княжение			
3. территория под властью вел. князя	2. территория князя	2. территория под властью князя	1. территория под правлением князя
			2. период / время управления
		3. титул великого князя с XIV в.; удельного князя с XVI в.	

Удел²⁶

И. Срезневский	В. Даль	СЦСЯ
1. мера		
2. часть чего-н.; как ~ княжество впервые в 1370 г.	1. часть имения	
	2. княжество (устар.)	1. территория, управление князем
3. часть; с XV в. отчина		
	3. недвижимое имущество в XIX в.	2. недвижимое имущество членов царской семьи

²⁴ И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 1, с. 1400; В. Даль, *Толковый словарь*, т. 2, с. 126; СРЯ, вып. 7, с. 205.

²⁵ И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 1, с. 1397–1398; В. Даль, *Толковый словарь*, т. 2, с. 126; СРЯ, вып. 7, с. 203–204; СЦСЯ, т. 2, с. 380.

²⁶ И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 3, с. 1158–1159; В. Даль, *Толковый словарь*, т. 4, с. 475; СЦСЯ, т. 4, с. 691.

На основании цитированного словарного материала можно установить, что до середины XIII в. волость – скорее всего имущество. Самым важным для обеспечения княжеского уровня жизни было иметь какую-то волость. Волость – это определенный округ земли с укрепленным пунктом в центре (детинец, замок), откуда князь имел возможность собирать налоги (движимые вещи), обеспечивая свое личное существование, существование людей княжеского двора и дружины. Волость считалась равной доходам: „а мнѣ любо иноую волость в тое место даси лоубо кунами за нее”²⁷. Членам династии, несмотря на свое княжеское происхождение, без волости не было другого выбора, чем стать членом какой-то дружины. Это выражалось понятием „кормление”²⁸. Конечно, волости были разными с точки зрения возможных доходов и величины. Кому какая волость попадалась – это зависело от старшинства, интерпретация которого была далеко не однозначна. Все это привело к явлению так называемой раздробленности, в конечном счете непрочности, поддерживавшей длительное существование старшинства и обычных прав²⁹. Из этого положения вытекала стратегия князей: получить более престижную волость, увеличить свои доходы и тем самым военную силу и статус. Превращение волостей в отчины происходило не в XIII веке, а позже³⁰. Волость не обеспечивала достаточных для содержания значительной военной силы доходов, поэтому время от времени была необходима как военная добыча, так и помощь соседей.

Понятия *вотчина*, *княжество*, *удел* не появились в употреблении раньше XV в., однако понятие *волость* вышло из лексикона, а *отчина* превратилась в *вотчину*, тем самым меняя значение. За изменениями в словоупотреблении стоит длительное сохранение принципа старшинства, медленное формирование частной собственности и отсутствие кодификаций личных прав (*libertates*).

„Право на княжение”. Принцип старшинства (*senioratus*) на Руси сохранился на протяжении столетий. Он не исключил никого из возможности получить волость и прийти к управлению династией (хотя бы ее одной ветви), однако никому не обеспечивал данного права автоматически. Например, в 1205 г. после смерти отца у малолетних Даниила и Василька по обычным правам Руси не было шанса сохранить значительную часть Галицкой и Волынской земель. У них не было никаких „прав на трон”, как это подсказывает летописец более позднего времени. К сожалению, в исто-

²⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 684–685.

²⁸ Это налог с населения, собранный в натуральном или денежном виде, см.: M. Ágoston, *Az orosz történelmi források terminológiája*, Szombathely 2004, old. 58; указание на дискуссию о кормлении, см.: A. Jusupović, *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269)*, Kraków 2013, s. 57–59.

²⁹ См.: M. Font, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, old. 52–63; M. Font, E. Sashalmi, *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*, Budapest 2007, old. 65–113.

³⁰ U. Halbach, *Der russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert*, Stuttgart 1985, s. 219.

рической литературе доминирует „летописная позиция”. Даниил и Василько были малолетними, неспособными командовать войсками. У Романа не было братьев или очень близких родственников – они умерли раньше. Черниговские Игоревичи сразу же проявили свои довольно слабые претензии к наследию погибшего князя: наследовать землю по женской линии на протяжении средних веков было не принято. Вдова Романа пыталась сохранить власть, поэтому обратилась за помощью к венгерскому королю, Андрашу II. Эта просьба базировалась на родственных связях с ним: „по смерти Романовъ снимался король со ятровью своею во Саноць”³¹. Но, независимо от происхождения вдовы Романа желаемую ею политическую власть по обычным правам Руси нельзя считать легитимной.

2. Примеры неправильной интерпретации некоторых явлений венгерской истории и их неправильного использования

Роль Ростислава Михайловича в Венгерском королевстве и его титулы. Поход монголов, начавшийся осенью 1240 г., после взятия Киева (6 декабря)³² продолжался в западном направлении против Польши и Венгрии. Краков, Силезия и Венгерское королевство стали жертвами кочевников³³. Король Бела IV писал в письме к римскому папе: „Requisimus enim, adhuc Thartaris in regno nostro dimicantibus contra nos, super conducto negocio tres tocius Christianitatis Curias [...] de quibus omnibus nichil consolacionis vel subsidii recepimus, nisi verba”³⁴. Так называемое „татарское письмо” Бела IV свидетельствует о том, что он хотел найти союзников на восточных границах страны, поэтому на сей раз (после первой неудачной попытки) согласился выдать замуж одну из дочерей за опять же появившегося в Венгрии Ростислава Михайловича. Брак состоялся в 1243 г.³⁵, и Бела IV тем самым обязался поддерживать своего зятя получить волости на Руси. Однако данное решение сделало короля противником Даниила Романовича, ведь обеспечить „отчину” для Ростислава было возможно только на территории Галицкой земли, поскольку Чернигов полностью попал под господство монголов³⁶.

³¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 717.

³² *Ibidem*, стб. 785–786.

³³ О поражении польских князей под Легницею и венгров под Мухи, см.: *Bitwa Legnicka: Historia i tradycja. Śląskie sympozja historyczne*, ed. W. Korta, t. 2, Wrocław–Warszawa 1994; *A tatárjárás*, ed. B. Nagy, Budapest 2003.

³⁴ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ed. A. Theiner, t. 1, Roma 1859, s. 231: „когда татары боролись против нас на территории нашей страны, мы обратились за помощью к трем высочайшим дворам христианства [...] но помощи не получили, лишь слова” (перевод с латинского М. Фонт); S. Toru, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”*, „Századok”, 1987, sz. 121, old. 606–609; M. Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged 2015, old. 250–253.

³⁵ Разные мнения о датировке, см.: В. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, с. 230; B. Włodarski, *Polska i Rus’: 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 123–124; M. Dimnik, *Prince of Chernigov, Grand Prince of Kiev 1224–1246*, Toronto 1981, p. 121–123; D. Dąbrowski, *Slovak and Southern Slavic Threads in the Genealogy of the Piast and Rurikid Dynasties in the Thirteenth Century*, [in:] *Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780)*, eds. M. Homza, J. Lukačka, N. Budak, Bratislava–Zagreb 2013, p. 111.

³⁶ J. Martin, *Medieval Russia 980–1584*, Cambridge 1995, p. 145–157; Jh. Fennell, *The Crisis of the Medieval Russia*, London 1983, p. 76–78; M. Dimnik, *Prince of Chernigov*, p. 82–83.

В битве под Ярославом 17 августа 1245 г.³⁷ Ростислав и венгры потерпели поражение. В дальнейшем Бела IV отказался от походов на Русь, пытаясь найти для Ростислава подходящую позицию в Венгрии. В 1247 г. Бела назначил его баном Славонии (*banus Sclauoniae*), но титул „бан” был придуман для руководящей элиты, а не для членов королевской семьи. Соответственно, уже весной 1248 г. титулом бана Славонии пользовался Иштван из рода Гуткелед³⁸.

О деятельности Ростислава у нас мало сведений, но вероятно уже с 1247 г. ему было поручено восстановить венгерское господство в южных, разоренных кочевниками, районах обоих Сремов (*Sirmium, Sirmium ulterior*). Из региона *Sirmium ulterior* развилась так называемая „Мачва” (*Macsó*), которой Ростислав управлял до самой смерти³⁹. Здесь он пользовался титулом „господин Мачвы” (*dominus de Macho*), специально придуманным лично для него. Ведь ситуация была уникальной: по обычаям династии Арпадов дочерей королевской семьи всегда выдавали замуж за членов соседних династий. На сей раз зять короля остался в Венгрии. Ростислав был членом королевской семьи: он стоял рангом ниже сыновей короля, но выше любого представителя элиты. Именно это выражалось в титуле „*dominus de Macho*” и считалось недоразумением, провоцируя разные спекуляции в историографии⁴⁰.

Золотая булла 1222 г. в Венгрии. В последней монографии о Галицко-Волынском государстве Александр Майоров выдвигал гипотезу о том, что Золотая булла 1222 г., привилегия венгерской знати, может послужить аналогией в описании галицкого общества: „К подобным отношениям с княжеской властью стремились и городские общины Древней Руси. Прежде всего, это было стремление поставить взаимоотношения с князьями на договорную основу”⁴¹.

Мы не склонны принять гипотезу автора⁴², ибо он неправильно интерпретирует упоминаемое в булле понятие „*servientes regis*” по его мне-

³⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 795; *Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 7: 1241–1292, Varsaviae 1975, p. 297–299; В. Пашуто, *Очерки*, с. 230–231; J. Wyrozumski, *Dzieje Polski Piastowskiej VIII w. – 1340*, [in:] *Wielka historia Polski*, t. 2, Kraków 1999, s. 226; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011, s. 219.

³⁸ A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest 2011, old. 48.

³⁹ Ibidem, old. 50; V. Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultiimi Arpadieni*, București 2008, p. 143, 190; Ђ. Харди, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку*, [in:] *Споменици Историчког Архива „Срем”*, 2009, № 8, с. 71; Idem, *О Мачванској титулатури Ростислава Михаиловича*, „Извори о историју и култури Војводине”, 2010, № 2, с. 57–64; Idem, *Der Status von Matschwa in der Zeit Rastislav Michailowitschs*, [in:] *Slovakia and Croatia*, p. 128–134.

⁴⁰ См. нашу позицию более подробно: М. Фонт, *Rostyislav herceg IV. Béla udvarában*, [in:] *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*, ed. A. Zsoldos, Székesfehérvár 2016, old. 59–79; Eadem, *Prince Rostislav in the Court of Béla IV, „Russian History”*, vol. 44, 2017, is. 4, p. 486–504.

⁴¹ А. Майоров, *Галицко-Волынская Русь*, Санкт-Петербург 2001, с. 491.

⁴² См. об этом: М. Фонт, *Даниил Романович „Галицкий” и Венгерское королевство*, [in:] *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования*, eds. J. Komendová a kol., Olomouc 2016,

нию, оно тождественно понятию „servus” (несвободный слуга), или прослой „serviens” (свободный человек при дворе землевладельцев): „к числу «королевских слуг» относили в том числе и способных к военной службе крестьян, соответственно королевские дружинники, постоянно жившие в укрепленных замках, были в то же время членами крестьянских общин»⁴³. Понятие „serviens regis” обозначает мелких землевладельцев, имеющих свой „predium”. Они служили в отрядах королевских войск. Слой „servientes regis” был партнером короля против ведущей элиты, стремящейся одновременно к ограничению королевской власти и подчинению мелких землевладельцев. Согласно *Золотой булле* 1222 г., „servientes regis” получили „libertas nobilium”, т. е. они стали равноправными с элитой. Неправильная интерпретация А. Майорова вытекает из использования неправильного перевода *Золотой буллы* и комментариев к ней, использования устарелой литературы о средневековой истории Венгрии⁴⁴. В то же время существует современный английский перевод⁴⁵, немало публикаций на доступных иностранных языках⁴⁶, в целом пересматривающих деятельность короля Андраша II⁴⁷.

* * *

Конечно, перечисленные конкретные примеры не исчерпывают проблему терминологии, но указывают на потребность более осторожного употребления терминов в ходе сопоставительного анализа.

*

Márta Font, *Problems of terminology in the comparative analyses of Rus' and its Western neighbours*

In the researching into history of the Central and Eastern Europe in the Middle Ages the fewness of sources makes difficulties. The most of sources belong to the chronicles which need a special kind of analyses and also the comparative method. For the successful comparison it is necessary to clear the definition of meanings, but in the lot of cases they are not available. In the study we'll analyse some of basic meanings used in the historiography.

с. 103–104.

⁴³ Ibidem, с. 489.

⁴⁴ Автором используется *Хрестоматия по истории средних веков* под редакцией С. Сказкина (издание 1963 г.) и интерпретация М. Павлушковой (1957 г.) с истории Венгрии использованы устарелые монографии Н. Marczali, *Ungarische Verfassungsgeschichte*, Tübingen 1910; B. Hóman, *Magyar történet*, t. 1, Budapest 1935. См.: А. Майоров, *Галицко-Волынская Русь*, с. 489.

⁴⁵ *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, eds. J. Bak, Gy. Bónis, J. R. Sweeney, A. Csizmadia, vol. 1: 1000–1301, Idyllwild 1999, p. 32–35; *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*, eds. L. Besenyei, G. Érszegi, G. M. Pedrazza, Verona 1999.

⁴⁶ Gy. Kristó, *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, Budapest 1993; Gy. Kristó, F. Makk, *Die erste Könige Ungarns*, Herne 1999; P. Engel, *The Realm of Saint Stephen: A History of Medieval Hungary 895–1526*, London 2000.

⁴⁷ A. Zsoldos, *Egy új II. András kép felé*, [in:] *II. András és Székesfehérvár*, eds. T. Kerny, A. Smohay, Székesfehérvár 2012, old. 21–35.

Игорь Данилевский
(Москва)

„Бояре”: историографическая традиция vs свидетельства древнерусских источников

Специальная историческая терминология может быть условно разделена на три большие группы: 1) универсальные номенклатурные термины, заимствованные из смежных социальных дисциплин (государство, класс, феодализм и т. п.); 2) термины-определители, сформировавшиеся в историографической традиции для условного обозначения исторических реалий, которым не соответствуют понятия, присутствующие в исторических источниках (империя Карла Великого, Киевская Русь, Первое Болгарское царство и т.п.); 3) конкретные номенклатурные термины, взятые, так сказать, напрямую из исторических источников (феод, смерд, князь и т. п.). На конкретном примере в статье рассматривается проблема корректного использования в качестве научного термина лексемы „бояре”, заимствованной из исторических источников.

Историки нередко полагают, что объектом их исследования является историческая реальность как таковая. Они как будто забывают, что „реальность” эта на самом деле – гипотезированные реконструкции прошлого, созданные самими исследователями. Эти реконструкции представляют собой вербализованные образы, основанные на текстах¹ исторических источников. Помимо повседневной лексики, эти образы неизбежно включают метаязык современной им исторической науки. Основу же метаязыка составляют специальные термины.

Основные термины, призванные обозначать реалии изучаемого прошлого, при самом общем взгляде можно разделить на три большие группы.

¹ Под *текстами* здесь имеется в виду любое информационное сообщение, закодированное в одном из языков, в том числе невербальных.

К первой относятся *универсальные номенклатурные термины*², оформившиеся в смежных с историей социальных наук (философии, социологии, экономике, политологии, правоведении, культурологии), которые используются историками в значениях, принятых в рамках дисциплин-„доноров” (*государство, класс, социальная группа, экономика, политика, этнос, феодализм* etc.). Подобные термины, как правило, входят в состав довольно жестко определенного понятийного аппарата, разработанного в рамках той или иной научной концепции. Некоторые из этих терминов в разных теориях имеют разные определения. Потому в конкретно-исторических исследованиях применение их требует уточнения: какое именно значение имеется в виду в данном случае, поскольку упоминание любого из них подразумевает соответствующий терминологический „шлейф”. Именно эта особенность универсальных номинативных терминов заставляет, например, задаться вопросом: какое определение термина *государство* позволяет историкам использовать его для обозначения того объединения, которое в современной историографии принято называть Киевской или Древней Русью?

Вторая группа – *термины-определители* – формируются искусственно в рамках историографической традиции и служат условными обозначениями, с помощью которых историки конкретизируют реалии прошлого, обозначенные теми или иными универсальными номенклатурными терминами (*империя Карла Великого, империя Атиллы, Древнерусское государство* – оно же *Киевская* или *Древняя Русь, Первое Болгарское царство* и т. п.). Ни одному из терминов-определителей (возможно, за редким исключением) не соответствует ни одно понятие или, хотя бы, представление, присутствующее в изучаемых текстах исторических источников. Такая условность, как правило, осознается профессиональными исследователями (характерен, скажем, вопрос Фернана Броделя: „Империя Каролингов – а была ли она?”³).

Наконец, третья группа представлена *конкретными номенклатурными терминами*. Подавляющее большинство из них является лексическими заимствованиями из текстов исторических источников соответствующего периода (*феод, смерд, боярин, князь* и т. п.). При этом соответствующие слова, взятые из живого – а потому нетерминологичного по своей сути – литературного языка, терминологизируются: им придается вполне конкретное значение, которое закрепляется в историографической традиции. Определения этих значений чаще всего даются в универсальных номенклатурных

² Номенклатурные термины – совокупность специальных терминов-названий типичных объектов, включая отвлеченные понятия.

³ Ф. Бродель, *Что такое Франция?*, кн. 2: *Люди и вещи*, ч. 1: *Численность народонаселения и ее колебания на протяжении веков*, Москва 1995, с. 102.

терминах или соотносятся с ними. В этом заключается довольно серьезная проблема: значение таких терминов вольно или невольно переносится историком на лексемы источника. Тем самым в изучаемый текст „вчитываются” значения, принятые в науке, но, возможно, вовсе не присущие исходному слову, либо соответствующие ему лишь частично. При этом понимание текста может быть серьезно искажено. Особенно опасно такое „вчитывание”, когда смыслы тех или иных слов источника не вполне ясны.

Примером может служить традиционное отнесение *закупов* и *рядовичей Русской Правды* к двум „категориям зависимого населения”. Первые, якобы попадали в зависимость, взяв от хозяина-землевладельца *купу* (ссуду), а вторые – заключив с ним *ряд* (договор). Нетрудно заметить, что такое объяснение основано на этимологизации „терминов” *Русской Правды*. Подобный подход к выяснению содержания той или иной лексемы вполне оправдан, когда речь идет о зарождении явления, обозначаемого ею. Однако в ходе бытования слова смыслы, которыми оно наделяется в живом языке, могут серьезно дополняться и изменяться, что хорошо известно специалистам в области исторической лексикологии. Скажем, вряд ли, опираясь на этимологию слова *стрелять*, можно установить, что именно вылетает из дула современного автомата или артиллерийского орудия. Так, и смыслы, в которых употребляются упомянутые слова в источнике, могут существенно изменяться и варьировать. Возвращаясь к приведенным выше примерам, следует учесть, что в *Русской Правде* синонимом *закупа* выступает *наймит* (наемный работник)⁴. *Рядович* же никогда не упоминается в том же источнике, так сказать, „за сохой”. Зато, судя по *Слову* Даниила Заточника, он занимается исполнением административных функций в княжеском (или боярском) хозяйстве⁵. Следовательно, говоря современным языком, *рядовича* можно назвать мелким служащим, помощником *тиуна* (управляющего).

В столь же серьезной корректировке нуждается и конкретный номенклатурный термин *боярин* (более раннее – *болярин*).

Как и прочие термины такого типа, он заимствован из текстов исторических источников. Определения его в исторических словарях русского языка и в историографической традиции часто даются с помощью универсальных номенклатурных терминов: „знатнейшее сословие в государстве”⁶,

⁴ См.: „Продасть ли господинъ закупа обель, то наимиту свобода во всѣхъ кунахъ” (*Правда Русская*, под ред. Б. Д. Грекова, т. 1: *тексты*, Москва 1940, с. 111; то же на: с. 130, 156, 173, 194, 287, 308, 335, 355, 382, 430, 431). Ср.: „Продасть ли господинъ закоупа шбель, то закоупѣ свобода въ всѣхъ коунахъ” (*Ibidem*, с. 223–224; то же на: с. 254).

⁵ Ср.: „Не имѣи собѣ двора близъ царева двора и не дрѣжи села близъ княжа села: тивунъ бо его аки огонь трепетицею накладенъ, и рядовичи его аки искры. Аще от огня устережешися, но от искоръ на можеши устеречися и сожденіа порть” (*Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам*, подг. к печ. Н. Н. Зарубин, Ленинград 1932, с. 20–21).

⁶ В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*, 3-е изд., испр. и значит. доп., под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртенз, т. 1: А–З, Санкт-Петербург–Москва 1903, стб. 297.

„феодал-землевладелец”⁷, „член высшего сословия в феодальном обществе”⁸ и т. п. При этом некоторые универсальные термины детерминологизируются. Так, в приведенных примерах универсальный номенклатурный термин *сословие* теряет свое исходное значение („группа лиц, чьи права закреплены законодательно”). Несколько реже для определения лексемы *боярин*, зафиксированной в источниках, используются другие конкретные номенклатурные термины (например, *вельможа*⁹), которые, в свою очередь, сами нуждаются в определении (ср.: „ВЕЛЬМОЖА... Знатный человек, приближенный князя или царя”¹⁰; „ВЕЛЬМОЖА и ВЕЛЬМОЖЬ... Знатный человек, вельможа”¹¹). Подобные дефиниции закрепляются в исторических словарях и энциклопедиях, а также в школьных учебниках – а отсюда благополучно переключиваются не только в обыденные исторические представления, но и в специальную литературу.

Между тем, кто такие *бо(л)яре*, упоминаемые в древнерусских источниках XI–XIII вв., до сих пор остается не вполне ясным.

Как правило, специальные исследования, посвященные анализу той социальной группы (или групп – учитывая нетерминологичность языка, на котором написаны исторические источники) Древней Руси, которая (или которые) скрываются за лексемой *бояре*, начинаются с выяснения этимологии этого слова. При этом историки обращаются к профессиональным работам этимологов. Те, в свою очередь, предлагают довольно широкий спектр исходных „терминов”, сформировавшихся преимущественно в тюркских языках (дунайско-болгарский *boila*; кокандский, башкирский, татарский, туркменский, азербайджанский *bajar*¹², древнетюркский *baiär*¹³, тюркские **bojlar* > *boyilar* > *bolyar*¹⁴ и др.).

⁷ Словарь русского языка XI–XVII вв., вып. 1: А–Б, Москва 1975, с. 308.

⁸ Словарь древнерусского языка XI–XIV вв., т. 1: а–в/законѣтисѣ, Москва 1988, с. 300.

⁹ Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков): Около 10000 слов, подг. Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др.; под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва 1994, с. 99.

¹⁰ Словарь древнерусского языка XI–XIV вв., т. 1, с. 390.

¹¹ Словарь русского языка XI–XVII вв., вып. 2: В–ВОЛОГА, Москва 1975, с. 72.

¹² Ф. Е. Корш, Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве: Заметки к исследованию П. М. Мелиоранского [Рец. на ст.: Мелиоранский П. М. Турецкие элементы в языке „Слова о полку Игореве”// Известия Отделения Русского языка и словесности императорской Академии наук, СПб 1902, т. 7, кн. 2, с. 273–302], [in:] Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, т. 8, кн. 4, Санкт-Петербург 1903, с. 32–33.

¹³ См.: Ю. Трифонов, Към въпроса за старобългарското боярство, „Списание на Българската Академия на науките”, 1924, № 26 (14), с. 2–26; С. Е. Малов, Тюркизмы в языке „Слова о полку Игореве”, [in:] Известия Академии наук СССР: Отделение литературы и языка, т. 5, вып. 2, Москва 1946, с. 137–139; О. Н. Трубачев, Заметки по старославянской этимологии, [in:] Этимологические исследования по русскому языку, вып. 4, Москва 1963, с. 160–163; М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка: В 4 томах, пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина, 2-е изд., стереотип, т. 1: А–Д, Москва 1986, с. 203–204; В. Шаур, За произхода на старобългарската дума *бояринъ*, „Palaeobulgarica”, 1988, № 1, с. 115–121; Е. Хелимский, Язык(и) аваров: тунгусо-маньчжурский аспект, [in:] Folia Orientalia, vol. 36: Studia in honorem Stanislaw Stachowski Dicata, Kraków 2000, s. 144–145, и др.

¹⁴ Т. Славова, Владетел и администрация в ранносредновековна България: Филологически аспекти, София 2010, с. 29.

Между тем, как уже отмечалось, этимология слова далеко не всегда проясняет смыслы, в которых используется заимствованное слово в языках-„реципиентах”. Гораздо важнее установить, какой смысл (или смыслы) придавались ему в текстах, посредством которых оно проникло в тот или иной язык. Это замечание относится и к древнерусскому слову *боярин*. Оно, безусловно, попало на Русь посредством древнеболгарских (славянских) текстов, что существенно сужает круг поисков исходных смыслов интересующей нас лексемы.

Анализ ранних болгарских источников, содержащих соответствующие упоминания, позволил Татьяне Славовой сделать вполне обоснованный вывод, что „термин” *боляринъ* в ряде текстов (в том числе, переведенных с греческого, что дает возможность привлекать для сравнения исходную лексику) в конце IX–XI вв. совпадал со словом *вельможа* в значении „властители, управляющие; знатные и влиятельные люди”. И то, и другое древнеболгарские книжники использовали как синонимы при переводе греческих слов ἄρχων¹⁵ и μεγιστᾶνος / μεγιστᾶν. Однако исходные лексемы συγκλητικός, συγκλητικός ὁ, σύγκλητος, σύγκλητος ἡ, ἐκ τῆς συγκλτου, связанные с сенатом (синклитом) и его членами, переводились исключительно словом *боляринъ*. Это позволило Т. Славовой заключить, что изучаемые ею болгарские лексемы не были полными синонимами как „в книжном пространстве”, так и „в реальных общественно-публичных отношениях”. *Вельможей* называли любого сановника, независимо от должности. *Боляринъ* же обозначал понятие более конкретное в социальном смысле: „представитель наиболее влиятельной и высокопоставленной группы лиц, непосредственно связанных с верховной властью и принимавших участие в совещаниях с правителем”¹⁶.

Выводы Т. Славовой в целом хорошо согласуются с наблюдениями Петра Стефановича, посвятившего анализу интересующего нас слова и связанным с ним лексемам в ранних древнерусских источниках X–XI вв. специаль-

¹⁵ Ср.: „В договорах руси и греков 911 и 944 гг. слово *бояре* употребляется наравне со словом *князья* для перевода одного греческого слова ἄρχοντες и обозначает лишь очень узкий правящий слой руси – неких предводителей или quasi-правителей, возглавлявших какие-то территории в составе «Русской земли» и признававших верховную власть киевского князя. В середине X в. их было 24 человека (не считая киевского князя). Очевидно, в эту эпоху употребление слова *бо(л)ярин* ещё не устоялось, и его содержание не вполне определилось. В договоре 944 г. те, кого позднее стали называть боярами, выступают как посланники («слы») князей-бояр/«архонтов». В оригинальных древнерусских источниках никаких намёков на существование этих «архонтов» не обнаруживается” (П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины: военно-политическая элита Руси в X–XI веках*, Москва 2012, с. 553). Следует, однако, учитывать, что упомянутые договоры, как считают некоторые исследователи, являются древнеболгарскими переводами с греческих оригиналов (В. М. Истрин, *Договоры русских с греками X в.*, [in:] *Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР*, т. 29, Ленинград 1925, с. 383–393; С. П. Обнорский, *Язык договоров русских с греками*, [in:] *Язык и мышление*, т. 6–7, Москва–Ленинград, с. 79–103; М. И. Корнеева-Петрулан, *К изучению состава и языка договоров русских с греками*, [in:] *Ученые записки МГУ: Русский язык*, вып. 150, Москва 1952, с. 255–281, и др.).

¹⁶ Т. Славова, *Владелец и администрация*, с. 39.

ное монографическое исследование¹⁷. Полученные им результаты сводятся к утверждению, что „боярами обозначались люди, наиболее выдающиеся по сравнению с остальными, но в то же время занимающие подчинённое положение по отношению к князьям, которые на Руси в XI в. могли быть только из рода Рюриковичей и власть которых как правителей признавалась единственно легитимной”. При этом подчеркивается, что данных обследованных источников недостаточно для того, чтобы определить критерии выделения боярства. Ясно лишь, „что это люди богатые, что многие из них, если не все, служат князьям на войне и в управлении, участвуя в принятии важнейших военно-политических решений, что у них есть власть над другими людьми и что просто в силу своего положения (а не личных качеств) они пользуются особым уважением в обществе”¹⁸.

В целом соглашаясь с таким выводом, следует отметить, что в *Новгородской первой летописи* слова *боляре* и *велможи* выступают в качестве синонимов (ср.: в *Комиссионном списке*: „И рече цесарь прѣдстоящимъ ту *велможамъ* своимъ: «упремудри мя Олга словесы своими»”, тогда как в *Академическом* и *Толстовском* списках: „И рече цесарь к *боляром* своимъ...”¹⁹. Однако в *Сказании о Борисе и Глебе*, приписываемом мниху Якову (конец XI в.), эти слова, судя по всему, связаны с различными социальными группами: „и идяхоу влекоуще оужи же великими · тѣсняще ся и гнетоуще *вельможъ* и все *болярство*”²⁰. Это дает некоторые основания полагать, что отмеченное Т. Славовой различие в употреблении лексем *боляре* и *вельможи* сохранялось и в оригинальных древнерусских текстах. Такое совпадение/противопоставление могло бы существенно уточнить выводы П. Стефановича о той группе лиц, которые в древнерусских источниках обозначались словом *боярин*. Однако сравнения понятий *бо(л)ярин* и *вельможа* исследователь не проводил, а потому наше наблюдение нуждается в подтверждении (или опровержении) и требует анализа всего комплекса оригинальных текстов древней Руси X–XII вв. Во всяком случае, представляется спорным утверждение Антона Горского, что только „немногочисленные наиболее приближенные к князю бояре составляли княжеский совет”²¹.

Одним из важных выводов, к которым приходит П. Стефанович, является утверждение, что, вопреки устоявшемуся мнению, понятие *бояре* не было жестко связано с представлением о *дружине*. Мало того, само понятие

¹⁷ См.: П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины*.

¹⁸ Ibidem, с. 471–472.

¹⁹ *Новгородская первая летопись младшего извода*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 3: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва 2000, с. 114; разночт. 37–37.

²⁰ *Успенский сборник XII–XIII вв.*, изд. подг. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; под ред. С. И. Коткова, Москва 1971, с. 70 (Л. 25в 18–22).

²¹ А. А. Горский, *Дружина*, [in:] *Древняя Русь в средневековом мире: Энциклопедия*, под общ. ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина, Москва 2014, с. 265.

дружины оказалось довольно расплывчатым и не связанным только с вооруженным отрядом князя.

Анализ и этого „термина“ исследователь начинает с рассмотрения гипотез этимологов: „дружина (пусть и обозначенная только в общих чертах) – явление интернациональное, универсально-историческое, как подтверждают исследования этнологов. Конечно, было бы наивно видеть в ней предмет социально-культурного «импорта», какой выставляли древнерусскую дружину некоторые учёные (М. Погодин, М. Хельманн), указывая на присутствие скандинавов на Руси. Едва ли могут подкрепить эти попытки предположения о заимствовании самого славянского слова *дружина* из германских языков. Так, Грин предполагал источник заимствования в древнегерманском **druhtiz*... Однако, предположения такого рода не подтверждаются лингвистами. Если какая-то связь и была, то она восходит к древним индоевропейским корням с самым общим значением – „вести-следовать“ (так у О. Трубачёва...) или „связывать-соединять“ (так у Ф. Славского...). Военные коннотации в словах, образовавшихся от этих корней, у германцев и славян появляются относительно поздно и независимо друг от друга”²².

Однако и здесь поиски глубоких этимологических корней вряд ли могут помочь в выяснении того, какой смысл (или смыслы) имело слово *дружина* в древнерусской книжности. И дело здесь не в том, что группы, обозначаемые им, могли (или не могли) быть „предметом социально-культурного «импорта»“. Социальные образования, которые так назывались у разных народов и племен, могли выполнять различные функции. Мы, скорее всего, имеем дело не с аналогичными (имеющими разное происхождение, но выполняющими сходные функции)²³, а с гомологичными (имеющими единое происхождение, но выполняющими в обществе различные функции) социальными явлениями. Поэтому гораздо важнее, на мой взгляд, обратиться к текстам, посредством которых эта лексема проникла на Русь, – а том, что она является заимствованием, сомневаться не приходится. Об этом, собственно, и пишет П. Стефанович: „Это слово [*бояре*], заимствованное в древнерусский язык, укоренилось, вполне вероятно, потому, что в этом языке не было оригинального славянского слова, подходящего для обозначения новой социальной реальности”²⁴.

²² П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины*, с. 127.

²³ Ср.: „*дружина* является элементарной общественной формой, которая может возникнуть независимо в разных местах на разных стадиях общественного развития. Исходить надо из того, что аналогии – вполне возможные, если учитывать именно этот элементарный характер явления, – обусловлены структурно, а не представляют результат заимствований. Заимствования, конечно, тоже нельзя исключать, но для них должны быть приведены конкретные и ясные доказательства (лексические заимствования, определённые исторические обстоятельства с контактами и т. д.)”. П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины*, с. 127.

²⁴ *Ibidem*, с. 553.

И вновь следует, скорее всего, обратиться не к возможно большему числу лексических параллелей, которые могут ввести в заблуждение, а к самым ранним болгарским источникам, древнерусские копии которых сохранились в списках XII–XVI вв.

Само слово *дружина*, очевидно, образовано от слова *другъ*, воспринятое южными славянами от протоболгар и восходящего, в свою очередь, к персидско-алтайскому титулу *dāroγā*, *дарууа* – „тот, кто стоит во главе; предводитель; старейшина вообще”²⁵. В древнеболгарском языке первичное значение этой лексемы – „боярин, вельможа, сановник”. Причем, ближе всего оно именно к первому значению. Во всяком случае, им переводятся уже знакомые нам греческие *τῶν μεγιστᾶνος, ἡ σύγκλητος, ἐκ τῆς συγκλτου, ἄρχοντας* и т. п., которые в других случаях переводились как *бояре*. Лишь в славянском переводе *Хроники* Георгия Синкела встречается слово *дергове* в значении „воины, войска” (перевод греческого *τῶν στρατιωτῶν*). Возможно, это было связано с тем, что переводчику был известен созвучный греческий термин *δρωῦγγος*, обозначавший подразделение греческой армии, тактическую единицу, в которую входило около 1000 воинов, или отряд в 1000–3000 пехотинцев²⁶.

В то же время, следует согласиться с выводом П. Стефановича, что „древнерусские тексты... не знают никаких обозначений для отдельных представителей *дружины* («дружинников») и в целом подтверждают обозначившиеся тенденции словоупотребления. Лексема выступает собирательным понятием и не теряет древнее значение «спутники, товарищи», однако это значение специфицируется (сужается), и в каких-то случаях можно даже говорить о появлении новых значений. По крайней мере, в летописании XI–XII вв. можно выделить ещё два значения: «войско» и «княжеское войско/княжеские люди»²⁷. Все это объясняет близость древнерусских слов *бояринъ* и *дружина*, что при понимании *дружины* исключительно как вооруженного отряда князя и привело к широко бытующему представлению, что *бояринъ* – „член наиболее привилегированного слоя дружины”²⁸, „верхнего слоя служилой знати”²⁹, „старшей дружины”³⁰. Однако, судя по *Пространной Русской Правде*, понятия *дружина* и *бояре* в Древней Руси не отождествлялись: „О задници боярьѣти и о дружиннѣи · Аже въ боярьѣхъ или

²⁵ О других возможных этимологиях слов *друг* и *дружина* см.: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка: в 4 т.*, под ред. и с предисл. Б. А. Ларина, 2-е изд., стереотип, т. 1: А–Д, Москва 1986, с. 543.

²⁶ Т. Славова, *Владелец и администрация*, с. 50–52.

²⁷ П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины*, с. 260.

²⁸ А. А. Горский, *Древнерусская дружина*, Москва 1989, с. 48.

²⁹ *Idem*, *Русь: от славянского расселения до Московского царства*, Москва 2004, с. 106.

³⁰ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1, с. 309; А. А. Горский, *Древнерусская дружинная терминология в свете международных связей Руси*, [in:] *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–XI ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів–Шестовиця, 20–23 липня 2006 р.)*, Чернігів 2006, с. 54.

въ дружинѣ · то за княза задница не идетъ”³¹. Точно так же в *Повести временных лет* не отождествляются *дружина* (по крайней мере, так называемая *отцовская дружина*) и *вои*. В рассказе об убиении Бориса Владимировича под 6523 (1018) г. „ѡтна дружина” обращается к Борису со словами: „се дружина оу тебе ѡтъна и вои...”³².

Поэтому можно согласиться с еще одним наблюдением П. Стефановича: „представители знати – бояре – выделялись так или иначе, и в целом довольно последовательно, в «дружине» (как массе княжеских людей), а иногда и отделялись от неё. Именно к ним и только к ним относятся и случаи употребления слова *дружина* с уточняющими определениями, имеющими социальное содержание, – один раз «старейшая дружина» и один раз «передняя дружина» (не считая одного упоминания «первой дружины» как спорного, допускающего разные толкования). При этом характерно, что в случае с «передней дружиной» речь идёт не о боярах на службе того или иного князя, а о высшем слое (элите) новгородского общества”³³. Очевидно, во всяком случае, что понятие, скрывающееся за словом *бояре*, не совпадает полностью и, скорее всего, уже понятия, которое обозначалось лексемой *дружина*.

Приходится согласиться, судя по всему, и со следующим выводом П. Стефановича: „в более узком значении «княжеское войско/княжеские люди» слово *дружина* не было «техническим термином» и не обозначало ни институт, ни какие-то структурно оформленные группы. Оно указывало лишь вообще на людей, связанных с князем или оказавшихся с ним в тот или иной момент, – то на всех вместе или на их большинство, а то на какие-то отдельные, каждый раз случайные, их части. Понять, какие конкретно люди имелись в виду в том или ином упоминании под «дружиной», можно только по контексту этого упоминания, и в разных случаях это могут быть очень разные люди”³⁴. Древнерусского же *боярина* для X–XI вв. в самом общем приближении можно охарактеризовать как „представителя знати”³⁵.

Гораздо более спорным представляется утверждение, будто „под именем боярства уже в XI в. выступает такой слой, который по основным внешним параметрам вполне соответствует знати (нобилитету) раннесредневековых государств Европы до эпохи складывания рыцарского сословия. Нет оснований говорить о каких-то принципиальных разрывах или переломах в эво-

³¹ Е. Ф. Карский, *Русская Правда по древнейшему списку: Введение, текст, снимки, объяснения, указатели авторов и словарного состава*, Ленинград 1930, с. 45, л. 261 об.; *Правда Русская*, под ред. Б. Д. Грекова, т. 1: *Тексты*, Москва 1940, с. 114 (ср.: с. 128 и др.).

³² *Лаврентьевская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 1: *Лаврентьевская летопись*, [репр. изд.: Ленинград 1926], Москва 1997, стб. 132.

³³ П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины*, с. 261–262.

³⁴ Ibidem, с. 261.

³⁵ П. С. Стефанович, *Боярин*, [in:] *Древняя Русь в средневековом мире*, с. 85.

люции этого слоя в конце XI-го в. или в XII в. или вообще в какой-то момент до монгольского нашествия”³⁶.

Как и в случае выяснения исходного содержания понятия, скрывающегося в ранних древнерусских источниках под словом *бояринъ*, нас здесь, скорее всего, подводит привлечение максимального количества текстов с этой лексемой – без их надлежащей пространственной дифференциации. Это размывает картину. В основе такого подхода чаще всего лежит неявное убеждение, что данное слово везде упоминается в одном и том же значении. Между тем, в разных землях и княжествах смыслы, которые вкладывались в него древнерусскими книжниками, могли быть различны. Как писал тот же П. Стефанович, „реальность оказывается всегда шире и многообразнее любых моделей”³⁷. И с этим трудно поспорить.

Так, уже в *Повести временных лет* в рассказе о событиях 6526 (1018) г., как отмечает сам П. Стефанович, „в Новгороде фигурируют бояре, выступающие как часть городской общины”³⁸. Действительно, новгородцы, чтобы помочь Ярославу в борьбе против Святополка Окаянного, „начаша скоть събирати ѿ мужа по 4 кунѣ . а ѿ старость по 3 гривны . а ѿ бояръ по 18 гривен . и приведоша Варагы . [и] вдаша имѣ скоть”³⁹. Во всяком случае, новгородские бояре явно не входят в ближайшее окружение князя (*бояр Ярослава захватывает в Киеве Болеслав Храбрый*⁴⁰) и, судя по контексту, не являются воинами. По хорошо обоснованному мнению лучшего знатока истории древнего Новгорода Валентина Янина, *новгородское боярство* было представлено „богатеишими землевладельцами”, „аристократическими родами, которые... опирались на определенные территориальные связи” и, судя по всему, никогда не входили ни в число ближайшего окружения князя, ни в его „дружину”⁴¹. А после 1136 г. князя вообще стали приглашать в Новгород по договору с новгородским боярством только на время ведения боевых действий с соседями.

С несколько иной группой лиц, также называемых *боярами*, мы сталкиваемся в источниках, созданных в Южной и Юго-Западной Руси в XII в. П. Стефанович отмечает: „Как явствует из рассказа о Владимире Мстиславиче и его боярах, в середине XII в. звание боярина подразумевает уже целый набор признаков, приобрести которые на практике было сложно, фактически едва ли только не унаследовав их. Сообщение о провале попыток князя произвести в бояр своих детских приводится в летописи в таком само со-

³⁶ Idem, *Бояре, отроки, дружины*, с. 556.

³⁷ Ibidem, с. 127.

³⁸ Ibidem, с. 555.

³⁹ *Лаврентьевская летопись*, стб. 143.

⁴⁰ Ibidem, стб. 144.

⁴¹ См., напр.: В. Л. Янин, *Новгородские посадники*, 2-е изд., перераб. и доп., Москва 2003; Idem, *Новгородская феодальная вотчина: (Историко-генеалогическое исследование)*, Москва 1981, и др.

бой разумеющемся тоне, что складывание ограничений доступа в боярский слой надо относить к гораздо более раннему времени”⁴². И несколько ранее: „Один пример из середины XII в. показывает, что покровительство князя далеко не всегда могло решить вопрос о принадлежности того или иного лица к боярству. Согласно Киевскому своду конца XII в., в 1167 г. Владимир Мстиславич, тогда князь владими́ро-во́лынскій, «переступи крестъ» своему племяннику Мстиславу Изяславичу, занявшему киевский престол. Сам имея права и виды на киевское княжение, Владимир Мстиславич не хотел отказываться от борьбы за него и сговорился против племянника с берендичами, подчинявшимися Киеву. Заручившись их поддержкой, князь обратился к своим боярам: «посла к Рагуилови Добрыничу и къ Михалеви и къ Завидови, являя имъ думу свою», – однако, те отказались участвовать в его замыслах: «и рекоша ему дружина его: а собѣ еси, кн(я)же, замыслилъ, а не ѣдем по тобѣ, мы того не вѣдали». Разгневавшись на них, князь решил произвести в бояр своих «детских», то есть слуг: «реч(е), възрѣвъ на дѣцкыя: а се будутъ мои бояре». Но затем летопись сообщает о полном провале планов Владимира. В частности, поддержать его отказались, в конце концов, и берендечи, узнав, что он не сумел привлечь на свою сторону других князей, и увидев, что он ездит «одинъ и без мужи своих»⁴³. Без бояр князь оказывается бессилен, а одним своим повелением превратить своих слуг в бояр он не может. Очевидно, для приобретения боярского статуса в данном случае княжеской протекции оказалось недостаточно, и вся эта история показала, что доступ в ряды боярства был позволен далеко не каждому, кто бы его ни поддерживал”⁴⁴.

Не менее – если не более – показательным было вмешательство южного боярства в княжеские дела и даже в личную жизнь князя. В 1173 г. жена Ярослава Осмомысла, княгиня Ольга вместе с сыном Владимиром бежала в Польшу, „и Кстатинъ Сѣрославичъ и мнози боярѣ с нею быша тамо”. Причиной бегства стало увлечение Ярослава некоей Настасьей, от которой у него родился сын Олег. Через восемь месяцев Ольге „начаша са слати... Святополкъ и ина дружина, вабаче ю впать”, обещая посадить ее мужа под стражу. Обещание было выполнено: Ярослав попал в заключение, союзные ему половцы перебиты, Настасью же „Галичани.., накладыше вгнь, сожгоша.., а сына ея в заточение послаша, а кназа водивше ко кресту, яко ему имѣти кнагиню въ правду”. „И тако оуладившеса”, – заключает летописец⁴⁵.

Дело, однако, этим не закончилось. В 1187 г. Ярослав Осмомысл назначил своим преемником на Галицком княжении не законного наследника

⁴² П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины*, с. 555–556.

⁴³ *Лаврентьевская летопись*, стб. 536–537 [примечание П. Стефановича].

⁴⁴ П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины*, с. 530.

⁴⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 564.

Владимира, а Олега „Настасьича”: „а се приказываю мѣсто свое . Шлгови . сынви своему меншему . а Володимѣроу даю Перемышль . и приводит Володимѣра ко хресту . и моужи Галичкыи на семь . іако емоу не искать подь братомъ Галича . башеть бо Шлегъ Настасьичъ . и бѣ емоу миль . а Володимѣръ не хожаше в волѣ его . и того дѣла не дашеть емоу Галича”⁴⁶. Однако после смерти Ярослава в Галицкой земле начался „матежь великъ”. Галицкие *мужи* изгнали Олега и посадили на престол Владимира. Однако уже через год и этот князь под давлением местных бояр был вынужден покинуть Галич. Оказалось, что он „любезнивъ питию многому . и доумы не любашеть с моужми своими . и поа оу попа женоу и постави собѣ женоу . и родиса оу неа два сѣна”. Помимо того, князю вменялось в вину „его насилье . зане гдѣ оулюбивъ женоу или чью дочерь . поимашеть насильемъ”. Поэтому „моужи Галичкыи” „совокоупивше полкы своя . и оутвердившеса крестомъ . и восташа на князь свои . и не смѣша его изымати ни оубити . зане не вси бахоуть в доумѣ тои . боахоу бо са приателевъ Володимѣревых”. Они „емоу пригрозиша”, заявив: „Кнаже мы не на та восталѣ есмы . но не хочемъ кланатиса попады . а хочемъ ю оубити . а ты гдѣ хочешь тоу за та поимемъ”. Владимир предпочел покинуть Галич вместе с „дружиною”, женой и двумя сыновьями, прихватив с собой „злато и сребро много”⁴⁷.

И в дальнейшем местные *бояре* сами решали, кто именно и на каких условиях станет галицким князем.

Совсем другую социальную группу, но также именуемую летописцами *бояре*, мы видим в Северо-Восточной Руси в окружении Андрея Юрьевича Боголюбского и его преемников. Борис Рыбаков считал этих *бояр* полностью идентичными, так сказать, „классическим” *боярам* (как их понимала советская историография: „верхушка феодального общества” – профессиональные воины, которые, подобно средневековым западноевропейским баронам, обладали крупными наследственными земельными владениями). Поэтому противостояние их с князем он объяснял тем, что Андрей „сразу решительно поставил себя не рядом с боярством, а над ним”. „Первым актом князя было изгнание... старой дружины отца, которая всегда... вмешивалась в управление... С этого времени Андрею приходилось остерегаться бояр; по некоторым сведениям, он даже запретил боярам принимать участие в княжеских охотах – ведь мы знаем случаи, когда князья не возвращались с охоты...<...> По всей вероятности, конфликты с боярством вызывались и внутренней политикой Андрея Боголюбского, пытавшегося прибрать боярство к рукам. <...> Все эти события свидетельствовали о крайней напряженности взаимоотношений между „самовластцем”-князем и боярством, напряженности, доходившей до такой же степени, до какой дошли в это время кня-

⁴⁶ Ibidem, стрб. 657.

⁴⁷ Ibidem, стрб. 659–660.

жеско-боярские конфликты на противоположном краю Руси, в Галиче... Неудивительно, что это княжение завершилось вооруженным выступлением боярской верхушки”⁴⁸. Показательно, что, рассказывая при этом о событиях 1173 г., Б. Рыбаков передает летописное *дружины* традиционным историографическим термином *бояре*...

Иначе, однако, представляли себе это противостояние Владимир Кобрин и Андрей Юрганов. По их мнению, „именно в этом регионе и в это же время возникают первые симптомы кризиса дружинных отношений и появляются монархические черты в княжеской власти. При Андрее Боголюбском все большее значение приобретает не старшая дружина, а реальный административный аппарат, рекрутировавшийся из младшей дружины – «детьцких». Этот слой находился в жесткой служебной зависимости от князя. Вряд ли случайно, что этот слой с конца XII в. получает название дворян, т. е. людей княжеского двора, личных слуг князя, а не его друзей и соратников («дружина»). Отсюда вытекает и отмеченное А. А. Горским резкое падение частоты употребления термина «дружина» в XIII в., вытеснение его термином «двор»⁴⁹. Внешним выражением этого процесса было убийство Андрея Боголюбского. Убийство князя приближенными – это придворный заговор, дворцовый переворот, что свидетельствует об усилении княжеской власти, приобретающей первые деспотические черты. При «нормальных» отношениях между князьями и вассалами недовольство князем приводит к его изгнанию. Невозможность изгнания провоцирует убийство. Тем самым эпизод сигнализирует о том, что на смену отношениям «князь – дружина» начинают приходиться отношения «государь – подданные»... Соответственно начинаются изменения и в менталитете. Неслучайно, что именно в XII–XIII вв. и как раз в Северо-Восточной Руси возникают «Моление» и «Слово» Даниила Заточника – подлинный гимн княжеской власти”⁵⁰. Другими словами, то, чего не смог добиться Владимир Мстиславич во Владимире-Волынском, было вполне успешно осуществлено Андреем Боголюбским во Владимире-на-Клязьме.

Впрочем, на это обратил внимание еще Василий Ключевский. Он писал: „Рассматривая события, происшедшие в Суздальской земле при Андрее и следовавшие за его смертью, мы встречаем признаки... переворота, совер-

⁴⁸ Б. А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 2-е изд., доп., Москва 1993, с. 550, 551, 552, 556.

⁴⁹ А. А. Горский, *Система государственной эксплуатации и социальная организация господствующего класса в Киевской Руси*, [in:] *Общее и особенное в развитии феодализма в России и Молдавии: Проблемы феодальной государственной собственности и государственной эксплуатации (ранний и развитой феодализм). Чтения, посвященные памяти академика Л. В. Черепнина: Тезисы докладов и сообщений*, Москва 1988, с. 114 [примечание В. Кобрин и А. Юрганова]. Добавим к этому, что, по наблюдению Ю. Лимонова, „само понятие «дворяне» появилось под 1175 г. в летописном известии о смерти Андрея” (Ю. А. Лимонов, *Владими́ро-Сузда́льская Русь: Очерки социально-политической истории*, Ленинград 1987, с. 76).

⁵⁰ В. Ю. Кобрин, А. Л. Юрганов, *Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси: К постановке проблемы*, „История СССР”, 1991, № 4, с. 56–57.

шавшегося во внутреннем строе самой Суздальской земли... Но он не хотел делиться доставшейся ему областью с ближайшими родичами и погнал из Ростовской земли своих младших братьев как соперников, у которых перехватил наследство, а вместе с ними, кстати, прогнал и своих племянников. Коренные области старших городов в Русской земле управлялись... двумя аристократиями, служилой и промышленной, которые имели значение правительственных орудий или советников, сотрудников князя. Служилая аристократия состояла из княжеских дружинников, бояр, промышленная – из верхнего слоя неслужилого населения старших городов, который носил название *лучших*, или *лепших*, *мужей* и руководил областными обществами посредством демократически составленного городского веча. Вторая аристократия, впрочем, выступает в XII в. больше оппозиционной соперницей, чем сотрудницей князя. ...Точно так же не любил Андрей и старшей отцовской дружины. Он даже не делил с боярами своих развлечений, не брал их с собой на охоту, велел им, по выражению летописи, «особно утеху творити, где им годно», а сам ездил на охоту лишь с немногими *отроками*, людьми младшей дружины. Наконец, желая властвовать без раздела, Андрей погнал из Ростовской земли вслед за своими братьями и племянниками и «передних мужей» отца своего, т. е. больших отцовых бояр. Так поступал Андрей, по замечанию летописца, желая быть «самовластцем» всей Суздальской земли»⁵¹.

Далеко не все специалисты разделяют такую точку зрения. Характерно и то, что „прежние” *бояре* как для В. Ключевского, так и для В. Кобрини и А. Юрганова, безусловно, представляются членами *старшей дружины*, в то время как „нынешние” – *младшей*. Однако такой взгляд на новое „боярство” не противоречит данным источников. Мало того, некоторые из них прямо подтверждают эти наблюдения. Так, в *Новгородской первой летописи* лаконичный рассказ об убийстве Андрея начинается со слов: „Въ лѣто 6682. Убиша Володимири князя Андрея свои *милостьници*...”⁵² „Милостником” *Ипатьевская летопись* называет и убитого заговорщиками „паробка” (слугу) Андрея, Прокопия⁵³. К *боярам* Руси он, явно, не имеет отношения. Как, впрочем, и один из заговорщиков, Амбал ключник, который „ключъ держашеть у всего дому княжа, и надо всеми волю ему далъ бяшетъ [князь]”. Он, безусловно, *милостник*. Обращаясь к нему, некий Кузьмище Киянин говорит: „Помнишь ли... в которыхъ порѣтѣхъ пришелъ бяшетъ? Ты нынѣ в оксамитѣ стоиши...”⁵⁴ Этот *вельможа*, имеющий власть над всеми, – вовсе

⁵¹ В. О. Ключевский, *Сочинения: в 9-ти тт.*, т. 1: *Курс русской истории*, ч. 1, Москва 1987, с. 321–325.

⁵² *Новгородская первая летопись старшего извода*, [in:] *ПСРЛ*, т. 3, Москва 2000, с. 34 (курсив мой. – И. Д.); ср.: *Новгородская первая летопись младшего извода*, [in:] *Ibidem*, с. 223.

⁵³ *Ипатьевская летопись*, стб. 589.

⁵⁴ *Ibidem*, стб. 59–591.

не *боярин*; он *холоп*, не исключено, что *холоп обельный* (полный). Кто же такие *милостники*?

Слову *милостникъ* исторические словари русского языка дают определение: „любимец, наперсник; тот, кто находится в особой милости у кого-либо”⁵⁵, „приближенный”⁵⁶. С одной стороны, это, безусловно, так. Но с другой, – подобное определение ничего не говорит о социальном статусе людей, которых так называют. Правда, на некоторые соображения наводит то, что в отношении южного и юго-западного („классического”) *боярства* такой термин в источниках никогда не употребляется. Видимо, дело в том, что само слово *милость*, производным от которого он является, имеет вполне определенные коннотации, вряд ли совместимые с представлением о профессиональном воине или *товарище* князя: „благодаяние, благотворение; милостыня, подавание; снисхождение; плата, жалование”⁵⁷. Все это больше подходит не для „прежних” благородных *бояр*, а для *дворни*, *холопов*.

Из всего этого следует, что уже в XII в. лексема *бояре* начинает использоваться древнерусскими книжниками в разных землях в разных смыслах. Социальные группы, обозначаемые ею, различались составом, правами и функциями. Во всяком случае, вывод П. Стефановича о том, что „не следует искать корни своеобразных черт, присущих знати Московского государства XVI–XVII вв. и отличавших её от знати других европейских стран, в древнерусской истории ранее середины XIII в.”⁵⁸, следовало бы распространить и на более ранний период. В частности, своеобразие „элит” древнерусских сообществ XII–XIII вв., обозначаемых в источниках одним и тем же словом *бояринъ*, не может выводиться напрямую из характеристик *бояръ* более раннего периода. И уж тем более, неверно рассматривать все эти социальные группы как гомогенные.

В каждом конкретном случае требуется специальный анализ текстов, возникших на той или иной территории, для того, чтобы конкретизировать, что это была за страта и каковы были ее компетенции. Стремление привлечь максимально возможное число источников, содержащих слово *бояринъ*, без учета локализации текста может лишь исказить картину, размыть ее. Вместе с тем, использование историками при описании тех или иных исторических процессов конкретного номенклатурного термина *боярин* требует дополнительных разъяснений, какая именно часть населения имеется в виду в данном случае.

Естественно, в данной статье мы вовсе не пытались решить вопрос о том, кто же такие *бояре* (или какой-то иной „термин”) Древней Руси. Для этого

⁵⁵ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 9: М, Москва 1982, с. 154.

⁵⁶ *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.*, т. 4: *изживати–моление*, Москва 1991, с. 531.

⁵⁷ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 9, с. 155.

⁵⁸ П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружины*, с. 556.

требуются монографические исследования, подобные труду Петра Стефановича, но с более жесткими критериями отбора материала. Речь идет лишь о постановке проблемы. Я хотел обратить внимание на то, что при создании научных реконструкций прошлого историк не должен всегда заменять встречающиеся в источниках лексемы одним и тем же термином, принятым в современной ему историографии. Желательно (точнее, необходимо, но не всегда возможно) сначала уточнить, в каком смысле интересующее историка слово использовано в конкретном источнике и в каком контексте. Это позволит подобрать наиболее точно соответствующий ему конкретный номенклатурный термин с надлежащим его определением и, следовательно, сделать существенный шаг к созданию максимально корректной научной реконструкции прошлого.

*

Igor Danilevskiy, „Boyars”: *historiographical tradition vs evidences of ancient Rus’ sources*

Special historical terminology can be divided into three large groups: 1) universal nomenclature terms borrowed from related social disciplines (state, class, feudalism, etc.); 2) determinative terms formed in the historiographical tradition for the conventional designation of historical realities, which do not correspond to the concepts from historical sources (the Empire of Carl the Great, Kyivan Rus’, the First Bulgarian Kingdom, etc.); 3) specific nomenclature terms, taken, so to speak, directly from historical sources (feud, serf, prince, etc.). With a concrete example, the article deals with the problem of correctly using the „boyars” lexeme borrowed from historical sources as a scientific term.

Dariusz Dąbrowski
(Bydgoszcz)

O konieczności weryfikacji i ujednolicenia nazewnictwa i terminologii genealogicznej stosowanych w badaniach nad genealogią Rurykowiczów

Artykuł porusza problem konieczności stosowania w badaniach nad genealogią Rurykowiczów precyzyjnych i poprawnych metodologicznie terminologii oraz nazewnictwa. Składa się on z trzech części. W pierwszej mowa o stosowaniu końcówek patronimików Rurykowiczów w polskich tekstach, zasad transkrypcji ruskich imion oraz oddawania w polskim języku niektórych ruskich liter. Część druga dotyczy rozumienia i konieczności każdorazowej dokładnej analizy ruskich pojęć z zakresu pokrewieństwa i powinowactwa. Znajdujemy tu też uwagi na temat przydomków Rurykowiczów. W części trzeciej mowa o zagadnieniach chronologicznych, istotnych nie tylko dla badań genealogicznych. Pokazane zostały błędy w przekładzie dat „od stworzenia Świata” na system „a Nativitatem” oraz zaproponowano rozwiązanie, w jaki sposób zapisywać w artykułach daty zaczerpnięte z ruskich źródeł.

W podręczniku do podstaw badań historycznych, pośród różnego rodzaju prac naukowych, wymienia się artykuł programowy, którego autor stawia postulaty badawcze¹. Niniejszy tekst ma właśnie taki charakter, będąc zbiorem refleksji dotyczących ważnych zagadnień z zakresu terminologii, nie tylko zresztą genealogicznej. Odnosić się będę bowiem również do różnorodnych kwestii źródłoznawczych i edytorskich.

¹ M. Pawlak, J. Serczyk, *Podstawy badań historycznych. Skrypt dla studentów I roku historii*, Bydgoszcz 1993, s. 15. Czasami trzeba odnieść się do podstaw wiedzy historycznej, o której zdarza się nam zapomnieć, gdy zabrnijemy w gęstwinę subtelnych, hiperspecjalistycznych rozważań i ustaleń.

Od tych ostatnich postanowiłem zresztą zacząć. Zaznaczam przy tym, że mowa będzie nie tylko o problemach terminologii naukowej, lecz również o ich upowszechnianiu wśród szerokich kręgów miłośników historii.

* * *

I. Chciałbym zwrócić najpierw uwagę na kilka zagadnień terminologicznych, związanych z wydawaniem prac naukowych.

Moje refleksje opierają się po części na własnych doświadczeniach czy – ściślej mówiąc – zmaganiach z zakorzenionymi nie tylko wśród badaczy, lecz – szerzej – w terminologii naukowej i popularnonaukowej stereotypami.

Oto ich przykłady:

a) Przygotowując do druku swą pierwszą książkę, *Rodowód Romanowiczów*, oddałem tekst, w którym zgodnie z formą językową występującą w źródłach i używaną powszechnie przez badaczy wschodnioeuropejskich (nie tylko zresztą nich), zastosowałem w pisowni końcówek otczestw przedstawicieli dynastii Rurykowiczów formę: „-icz”. Doświadczony redaktor, z którym przyszło mi współpracować, uznał jednak, że w języku polskim stosuje się zakończenie tego typu patronimików w postaci: „-ic”. W zderzeniu z debiutującym autorem przeważył autorytet redaktora. W rezultacie, w książce Czytelnik znajduje: Romana Mściśławica, Daniela i Wasylka Romanowiczów, Lwa Daniłowica itd.². Z tego co mi wiadomo, sprawa miała swoją kontynuację w sferze popularyzacji. Wywołała bowiem zamieszanie, przejawiającą się dyskusją na temat właściwej formy końcówek patronimików Rurykowiczów w polskiej wersji *Wikipedi*³.

Należy się tu pewna refleksja objaśniająca. Otóż w polskiej tradycji naukowej stosowane były dla określania poszczególnych członków ruskiej przyrodzonej dynastii obie formy końcówek. Tak więc na przykład August Bielowski⁴, Janusz Bie-

² D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko – wołyńskich*, Poznań–Wrocław 2002 (Seria: *Biblioteka Genealogiczna*, pod red. M. Górno, t. 6).

³ Muszę w tym miejscu zdać się na pamięć, bowiem nie udało mi się znaleźć odnośników. O ile sobie przypominam, za dyskusją stał użytkownik o nicku Maglocunus. Odnoszę wrażenie, że ślady tych wahnięć zachowały się na przykład w pomieszczonym w *Wikipedii* hasle dotyczącym Romana Mściśławowicza, w którym on sam występuje z patronimikiem kończącym się na „-icz”, podobnie jak jego ojciec, Mściśław Izjasławicz (cytuje wersję oryginalną, od razu pytając, dlaczego nie Izjasławowicz?). Jednak teś Romana w tym samym hasle występuje jako Ruryk Rościśławowic (https://pl.wikipedia.org/wiki/Roman_Halicki: [28 IX 2017]). Świadczy to o płynności i braku świadomości co do właściwej terminologii.

⁴ A. Bielowski, *Genealogia xiążąt i królów polskich od roku 880 do roku 1195*, Lwów 1866 [reprint: Sandomierz 2015], np. s. 48, 54, 60. Autor we wspomnianych miejscach wymienił z końcówką: „-icz” Mściśława Izjasławowicza (w oryginalnym zapisie: Izęśławowicza”), Włodzimierza Wołodarewicza i Wsiewołoda Światosławowicza (w oryginalnym zapisie „Wszewłoda Śwętosławicza”).

niak⁵, Edward Goranin⁶, Kazimierz Jasiński⁷, Andrzej Poppe⁸, Franciszek Sielicki⁹ a także autor niniejszego artykułu w późniejszych pracach¹⁰, stosowali formę: „-icz”. Natomiast Oswald Balzer wybrał wariant „spolonizowany”: „-ic”¹¹.

Moim zdaniem, zgodnym z opiniami wielu poprzedników, zarówno filologów, jak i historyków, **zdecydowanie należy opowiedzieć się za końcówką: „-icz”**, gdyż lepiej ona oddaje specyfikę podstawy językowej i łatwo pozwala odróżnić Rurykowiczów, na przykład od Piastów¹².

W tym miejscu warto zająć się jeszcze kilkoma kwestiami, niewątpliwie pokrewnymi. Po pierwsze, chodzi o zapis jusów i jusów zjotyżowanych, szczególnie częściej jednak spotykanych w antroponimii Rurykowiczów małego i małego zjotyżowanego. W literaturze polskiej stosowano w tym wypadku dwie zasady. Według, umownie, pierwszej, oddawano tę literę zgodnie z jej wartością fonetyczną polską, czyli jako: „ę”¹³. W ten sposób uzyskujemy postać imion i wyprowadzanych od nich odczestw: „Izęsław/Izęsławowicz” czy „Śwętosław/Swętosławowicz”. Według drugiej, używa się form: „Izjasław/Izjasławowicz” i „Światosław/Światosławowicz”¹⁴. Analogicznie rzecz się przedstawia, jeśli chodzi o jusy większe.

W związku z zanikiem nosówek w językach wschodniosłowiańskich i zastąpieniem małych jusów literą: „я”, a wielkich: „у”, **postuluję zrezygnować z zapisu**

⁵ Zob. np.: J. Bieniak, *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*, Warszawa 2012 [reprint wyd. Warszawa 1963], s. 170 i in.; Idem, *Roman [Mścislawowicz]*, [in:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 4, pod red. G. Labudy i Z. Stieberta, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 534–536.

⁶ Zob. np.: *Latopis kijowski 1118–1158*, przełożył i komentarzami opatrzył E. Goranin, Wrocław 1995 (Seria: *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr. 1679, *Slavica Wratislaviensis*, t. 86), s. 148–167 (indeks).

⁷ Zob. np.: K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, Warszawa–Wrocław 1992, s. 207 (Wsiewołod Dawidowicz), s. 241 (Mścislaw Monomachowicz, Mścislaw Izasławicz, Włodzimierz Wsiewołodowicz), s. 262 (Mścislaw Izasławicz), s. 263 (Izasław Mścislawicz) i in. Co ciekawe, w wydanym już po śmierci K. Jasińskiego, *Rodowódzie Piastów małopolskich i kujawskich*, Poznań–Wrocław 2001 (Seria: *Biblioteka Genealogiczna*, pod red. M. Górnego, t. 3) znajdujemy patronimiki Rurykowiczów z końcówką: „ic” (zob. przykładowo s. 35 (Światosław Igorewicz, s. 88 (Wasyłko Romanowicz), ale s. 99 (Rurykowicze). Podejrzewamy, że ich spolonizowanie jest dziełem redaktorów książki. Bądź co bądź jest to samo wydawnictwo, w którym dokonano tego zabiegu w stosunku do mojego *Rodowodu Romanowiczów*. Ten pogląd potwierdza sposób zapisu stosowany przez K. Jasińskiego we wcześniejszych pracach, zob. przykładowo: K. Jasiński, *Kielich płocki z pateną – dar księcia mazowieckiego Konrada I*, [in:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa 1997, przyp. 58 na s. 296.

⁸ Zob. przykładowo: A. Poppe, *Izjasław [Pantalejmon]*, [in:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 2, pod red. W. Kowalenki, G. Labudy i T. Lehra-Splawińskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 302–303; Idem, *Izjasław [Dawidowicz]*, [in:] *Ibidem*, s. 303–304; Idem, *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 52–53 i in.

⁹ *Powieść minionych lat*, przełożył i opracował F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków, zob. choćby indeks osobowy na s. 240–245.

¹⁰ Zob. np.: D. Dąbrowski, *Genealogia Mścislawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, passim.

¹¹ Zob. np.: O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 2005, s. 533 (Jerzy Lwowiec), s. 552 (Daniło Romanowicz), s. 553 (Wasylko Romanowicz, Wasilkowice, Rurykowice), s. 581 (Rościsław Michajłowicz) i in.

¹² Nie wchodzę w analizę właściwych form zapisu dla innych dynastii, choć pojawia się naturalna sugestia, by na przykład serbskich Nemaniczków potraktować dokładnie tak samo, jak Rurykowiczów. Bardziej złożone zagadnienie, wymagające dyskusji z litewskim środowiskiem, stanowi zapis patronimików reprezentantów arystokracji i rodziny panującej na Litwie. Sam dotychczas stosuję formę „zrutenizowaną” (zob. Wojsiek Mendogowicz).

¹³ Zob. np.: A. Bielowski, *Genealogia*, s. 48, 60. Podobnie też ostatnio w kontrowersyjnej i słabej z perspektywy analizy tekstów ruskich pracy K. Kollingera, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*, Wrocław 2014, s. 421 (Izęsław Mścislawicz), 429 (Wsiesław Brzęczysławic!!!).

¹⁴ A może jednak bez zmiękczenia „S”: „Światosław/Swiatosławowicz”? Nie optuję jednak za tym wariantem.

z „ę” i „ą” na rzecz form z „ia”, „ja” i „u”, co ma walor uniformizacyjny właśnie w stosunku do współczesnych języków wschodniosłowiańskich.

Po drugie, należy zastanowić się nad wyborem (a więc w konsekwencji ujednoliceniem) „krótkiej” i „szerokiej” wersji zapisu otczewstw. Chodzi o alternatywę pomiędzy, przykładowo, formami: „Mścislawicz/Mścislawowicz”, „Wsiesławicz/Wsiesławowicz”, „Włodzimierzycz/Włodzimierzowicz”, „Światopełczycz/Światopełkowicz” i in. Sam optuję za formą „szeroką” jako lepiej przystosowanej do językowych przyzwyczajzeń polskich. Jeśli chodzi o praktykę wschodniosłowiańską, tu sytuacja jest bardziej złożona i wymaga dalszej dyskusji.

Po trzecie, stosowanie „miękkiej” lub „twardej” formy w zapisie imion i otczewstw w rodzaju: Всеволод (Wsiewołod czy Wsewołod), Мстислав (Mścislaw czy Mstisław).

Po czwarte wreszcie, co jest związane ściśle z punktem poprzednim, stosunek wobec norm transkrypcji i transliteracji z języków słowiańskich używających bazy cyrylickiej obowiązujących dla języka polskiego¹⁵. Dwa ostatnie z wymienionych zagadnień sygnalizują jedynie, skłonny zaproponować w tym wypadku szeroką konsultację z językoznawcami¹⁶. Podkreślam przy tym, mają one znaczenie głównie dla badaczy polskich, choć oczywiście, także w naukach białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej problem transkrybowania i transliterowania nazw staroruskich odgrywa swoją rolę. Jeszcze jedna uwaga co do poruszanej kwestii. Absurdalne wydaje się uleganie w nieanglojęzycznych krajach używających alfabetu łacińskiego angielskim normom oddawania nazw cyrylickich, a także wykorzystywanie międzynarodowej normy PN-ISO 9:2000, po prostu słabo dostosowanej do celów naukowych. W polskiej praktyce takie działania dają wprost humorystyczne, a z drugiej strony, nieczytelne dla odbiorców efekty w postaci: „Ide Årosław” na Mazovszany v’ lod’ ah’’, „[...] â, vzm’ Psaltrû, v pečali razgnuh’ â, i to mi sâ vynâ [...]”¹⁷ czy też: „Yuri Vladimirovich (Monomashich) Dolgorukiy”, gdyż tak zapisuje się w systemie angielskim imię, otczewstwo i przydomek/przezwyisko tego znanego Rurykowicza¹⁸.

¹⁵ Nowy słownik ortograficzny PWN, pod red. E. Polańskiego, Warszawa 2002, s. LXXXVIII–XCVI.

¹⁶ Sam konsekwentnie opowiadał się za formami miękkimi.

¹⁷ Odwołuję się do konkretnych przykładów z oddanej w moje ręce w celu sporządzenia recenzji wydawniczej książki. Jestem na razie zobligowany do niepodawania autora i tytułu pracy. Czytelnicy muszą mi więc uwierzyć na słowo.

¹⁸ Odniosłem się w tym wypadku do formy stosowanej, zgodnie z normami anglosaskimi, na przykład przez Martina Dimnika (*Power Politics in Kievan Rus’: Vladimir Monomakh and His Dynasty, 1054–1246*, Toronto 2016 (= *Pontifical Institute of Mediaeval Studies. Studies and Texts*, 202), s. 432 (indeks osobowy). Co ciekawe, również w tamtej tradycji natykamy się na solidne odrębności w zapisie. Ten sam książę u Christiana Raffenspergera występuje w zapisie: „Jurij „Dolgorukij” Volodimeriç” (*Ties of Kinship. Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus’*, Cambridge (Mass.) 2016, s. 402).

b) Wielokroć możemy spotkać w literaturze fachowej¹⁹, jak i w opracowaniach popularnonaukowych²⁰ używanie w stosunku do danych Rurykowiczów liczby porządkowej, podawanej z reguły pomiędzy imieniem a otczestwem. **Tymczasem należy wystrzegać się tej praktyki, gdyż nie znajduje ona potwierdzenia w źródłach.** Jak się wydaje, jest to ciągnący się już od XVIII w. wpływ „porządkującej” historiografii – nazwijmy ją cokolwiek umownie – oświeceniowej. Takie zapisy znajdujemy przecież zarówno – żeby przytoczyć wybranych reprezentatywnych autorów – u Wasilija Tatiszczewa²¹, Michaiła Łomonosowa²², Timofieja Malgina²³, jak i Nikołaja Karamzina²⁴.

* * *

II. Przejdźmy teraz do omówienia kolejnego z zapowiadanych zagadnień. Chodzi mianowicie o kwestię konieczności precyzyjnego rozpatrywania terminologii pokrewieństwa stosowanej przez źródła.

W celu omówienia problemu posłużę się trzema świetnie znanymi przykładami:

a) Tegak swat Daniela:

W *Kronice halicko-wołyńskiej* znajdujemy następujący ustęp dotyczący relacji genealogicznej zachodzącej między Danielem Romanowiczem i chanem Połowców Tegakiem: „Тевтивиль . присла Ревбоу река поиди к Новугородоу . Данило же поиде с братомъ Василкомъ . и со снмъ Лвомъ . и с Половци со сватомъ . своимъ Тѣгакомъ”²⁵.

¹⁹ W taki sposób postępowali choćby: W. Dworzaczek, *Genealogia. Tablice*, Warszawa 1959, tabl. 21, 25, 27–29, 31–32; J. Forssman, *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa*, Bern 1970, tabl. I, IV, V, VII i in.; D. Schwennicke, *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischen Staaten. Neue Folge*, opr. D. Schwennicke, t. 2, Marburg 1984, tabl. 128, 130–135 i in.

²⁰ Takie zapisy jakże często spotykamy w *Wikipedii* (zob. np. hasła: *Mściśław I Wielki*: https://pl.wikipedia.org/wiki/M%C5%9Bcis%C5%82aw_I_Harald [29 IX 2017]; *Rościsław I Michał*: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ro%C5%9Bcis%C5%82aw_I_Micha%C5%82 [29 IX 2017] czy *Izjasław II Pantalejmon*: https://pl.wikipedia.org/wiki/Izjas%C5%82aw_II_Pantelejmon [29 IX 2017]. Liczby porządkowe podawane są również w odpowiednich hasłach anglo- i niemieckojęzycznych, nie mają zaś ich biogramy białoruskie, rosyjskie i ukraińskie.

²¹ B. Н. Татищев, *История российская*, ч. 2 (вторая редакция), [in:] Idem, *Собрание сочинений*, т. 2–3, Москва 1995, с. 164 (mowa o Izjasławie II Mściśławowiczu), с. 60 (wymienieni zostali Izjasław III Dawidowicz, Andrzej I Juriewicz i Jerzy II Włodzimierzowicz); ч. 2 (третья редакция), [in:] Ibidem, т. 4, Москва 1995, с. 250–251 (wspominani są Izjasław III Dawidowicz oraz Andrzej I Juriewicz), с. 345 (wymieniony jest Mściśław III Wielki).

²² М. Ломоносов, *Древняя Российская История [...] до кончины Великого Князя Ярослава Первого или до 1054 года*, Санктпетербург 1766 (zob. sam tytuł i s. 133).

²³ Т. Мальгин, *Зерцало российских государей изображающее от рождества Христова с 862 по 1789 г. высокое родословие [...]*, Санктпетербург 1789, passim.

²⁴ Н. М. Карамзин, *История государства российского*, т. 2–3, Москва 1991, с. 379 (wspominany jest „Wsiewołod III Juriewicz”, с. 449 (mowa o Jerzym II Wsiewołodowiczu); т. 4, Москва 1992, с. 7 (wspominany jest Jarosław II Wsiewołodowicz).

²⁵ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва 1998, стб. 818.

Powszechnie interpretuje się ten zwrot w znaczeniu takim, że dzieci Tegaka i Daniela pozostawały w związku małżeńskim. Pogląd ten jest oczywiście, jak najbardziej uprawniony²⁶.

Tymczasem jednak *Słownik języka staroruskiego* podaje następujące znaczenie tego pojęcia: 1) „**rodzić** lub **krewniak** jednego z realnych lub „oczekiwanych” małżonków w relacji do drugiego powinowatego”; 2) „ten, komu powierzono swatostwo (zwyczajowo krewniak panny lub pana młodego)”²⁷.

Tak więc okazuje się, że – owszem – opinia o istnieniu małżeństwa Tegaków z synem Daniela Romanowicza jest jak najbardziej uprawniona, nie jest ona jednak wyłączną możliwą interpretacją jedyne go informującego o interesującej nas relacji zapisu *Kroniki halicko-wołyńskiej*. Rozpatrzmy, jakie warianty wchodzić mogą jeszcze w grę. Otóż zauważmy, że Tegak mógł być bliskim powinowatym żony Daniela, której matka była przecież Połowczanką, konkretnie zaś córką chana Kotjana²⁸. Spośród możliwych tego typu koneksji najbardziej prawdopodobne wydają się następujące: Tegak był bratem żony Kotjana; był mężem siostry Kotjana; był mężem córki Kotjana czyli siostry żony Mściśława Mściśławowicza. Oczywiście, są to wyłącznie przypuszczenia, ale zwróćmy uwagę, że – po pierwsze – bardzo mało wiemy o genealogii połowieckiej (szczególnie o związkach między rodzinami poszczególnych chanów), po drugie, stawiamy hipotezę przeciw hipotezie, gdyż oprócz przytoczonej wzmianki nic innego nie potwierdza istnienia związku między Tegakówną i Daniłowiczem. Krótko mówiąc, mamy do czynienia ze znakomitym przykładem, jak **szczegółowo musimy rozpatrywać każdy termin z osobna**, gdyż były one z natury wieloznaczne i – co więcej – **nie możemy być pewni, w jaki sposób zastosował go w danym momencie konkretny dziejopis**.

b) Leszek Biały brat Mściśława Mściśławowicza Udałego.

W *Kronice halicko-wołyńskiej* znajdujemy następującą frazę: „Король ѿа Перемышль . ѿ Лестька Любачевъ . **Лестько** же сжалиси в срамотѣ свои . и посла к Новогородоу по Мьстислава . и реки братъ ми еси . поиди и сади в Галичѣ”²⁹.

Dla niektórych badaczy – ostatnio choćby Andreja Gorowenki – ustęp ten jest powodem, by zakładać istnienie bliskiego pokrewieństwa między Leszkiem i Mściśławem (żona Kazimierza była córką Roścysława Mściśławowicza)³⁰. Jest

²⁶ Kwestia ta została rozpatrzona szczegółowo przez D. Dąbrowskiego, *Rodowód Romanowiczów*, s. 124–128; Idem, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012 (Seria: *Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi UKW w Bydgoszczy*, t. 1), s. 301–302, 322–323.

²⁷ *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 10, Москва 2013, s. 600–601. Wcześniej w zbliżony sposób definiował to pojęcie I. Srezniewskij (И. И. Срезневский, *Материалы для Словаря Древнерусского языка*, т. 3, Москва 2003, стрб. 267–268).

²⁸ Zob. w tej sprawie: D. Dąbrowski, *Genealogia Mściśławowiczów*, s. 512.

²⁹ *Ипатьевская летопись*, стрб. 731. Pogrubienia w cytacie moje – D. D.

³⁰ A. В. Горовенко, *Блеск и нищета генеалогии. Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей. Первые поколения (до начала XIV в.) / Пер. с польского и вступ. слово к рус. изд. К. Ю. Ерусалимского и О. А. Остапчук*. – СПб.: Дмит-

to oczywiste nieporozumienie, gdyż jak pokazują słowniki, termin „brat” oznaczał nie tylko stopień pokrewieństwa *sensu stricto*, lecz również: „równego znaczeniem w społeczeństwie feudalnym”, „osobę najbliższą innej osobie”, „członka wspólnoty religijnej, mnicha”, „osobę mającą te same poglądy, sojusznika”, a także „brata duchowego”³¹. Jak tymczasem wykazał w sposób w pełni przekonujący Tadeusz Wasilewski, nie mogło być mowy o małżeństwie Kazimierza Sprawiedliwego z Rościsławówną. Żoną princepsa Polski była bowiem księżniczka znojemska³². Nie znajduję też zasadniczo innego bliskiego związku powinowactwa lub pokrewieństwa łączącego Leszka i Mściława, może poza zgłoszoną niegdyś przeze mnie i cały czas podtrzymywaną hipotezą o pochodzeniu żony księcia polskiego, Grzymisławy, od Jarosława Włodzimierzowicza. Przy przyjęciu takiego założenia Leszek byłby mężem krewnej Mściława w stopniu trzecim (szóstym)³³. Czy jednak mogło to wpłynąć na nazwanie przez Leszka Mściława „bratem” trudno powiedzieć. Kontekst źródłowej informacji pokazuje, że równie dobrze, a nawet bardziej chodzić mogło o podkreślenie sojuszniczych relacji czy też/i zarazem grzecznościowego ukazania ich przynależności do warstwy panującej i uważania siebie za równorzędnych partnerów.

Widzimy więc kolejny doskonały przykład konieczności ostrożnego obchodzenia się z wieloznaczną i stosowaną przez dziejopisów w sposób niekoniecznie precyzyjny (czasami nawet niepozbawiony po prostu błędów³⁴) terminologią powszechnie związaną z pokrewieństwem i powinowactwem.

c) Przydomki książąt – pomiędzy Mściławem Niemym a Mściławem Udałym

Zacznijmy od zaznaczenia, że w literaturze polskiej, a więc w stosunku do polskiej terminologii, trwa dyskusja czy mamy do czynienia z **przezwisekami**, czy **przydomkami**? A może w przytoczonych niżej przykładach chodzi o jeszcze coś innego? Jacek Hertel zastępował pod wpływem językoznawców termin „przydomek” pojęciem „przezwiseko”³⁵. Szedł tutaj za Zygmuntem Glogerem, który twierdził w *Encyklopedii staropolskiej*, że: „różnica między przezwisem a przydomkiem polegała na tym, że gdy przezwiseko było osobistym i jedną tylko osobę

пий Буланин, 2015. – 880 с., „Valla”, nr 2 (3), 2016, с. 119.

³¹ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.), т. 10, Москва 1988, с. 311–313. Пор.: И. И. Срезневский, *Материалы для Словаря Древнерусского языка*, т. 1, Москва 2003, стб. 172–173.

³² T. Wasilewski, *Helena księżniczka znojemska, żona Kazimierza Sprawiedliwego. Przyczynek do dziejów stosunków polsko-czeskich w XII–XIII w.*, „Przegląd Historyczny”, t. 59, 1978, z. 1, s. 115–120. Zob. też: D. Dąbrowski, *Genealogia Mściławowiczów*, s. 689–692.

³³ Idem, *Dwa ruskie małżeństwa Leszka Białego. Karta z dziejów Rusi halicko-wołyńskiej i stosunków polsko-ruskich w początkach XIII wieku*, „Roczniki Historyczne”, R. 72, 2006, s. 67–93.

³⁴ Znakomitym przykładem zjawiska błędnego określania przez dziejopisów stopni powinowactwa lub pokrewieństwa jest nazwanie przez jednego z autorów *Kroniki halicko-wołyńskiej* Gertrudy Babenberg siostrą Fryderyka Bitnego.

³⁵ J. Hertel, *Imiennictwo dynastii piastowskiej we wczesnym średniowieczu*, Warszawa–Poznań–Toruń 1980, s. 153–166.

oznaczało, to przydomek stał dziedzicznie przy domu, oznaczając jedną linię ja-kiegoś rodu, to jest spływając w rodzinie z ojca na syna, wnuka itd.”³⁶.

Tak rygorystycznej postawy nie zajmował z kolei Kazimierz Jasiński. Toruński badacz w przenikliwy sposób wykazał, że zagadnienie jest znacznie bardziej złożone. Stwierdził on między innymi: „sprawę jednak komplikuje fakt, że z czasem, w tym również w literaturze pięknej, przydomek zaczął oznaczać nie tylko przezwiska dziedziczone, lecz również przezwiska związane tylko z jedną osobą. W tym ostatnim znaczeniu przydomek zyskał sobie pełne obywatelstwo zwłaszcza jako określnik dotyczący osób dynastycznych”. K. Jasiński zaznaczył jeszcze, że: „W kręgu dynastycznym, przynajmniej Piastów, nie ma przezwisk dziedziczonych”. Podkreślił wreszcie: „Nie chodzi tu tylko o przełamanie tradycji wyrażającej się w upowszechnieniu się terminu przydomek w odniesieniu do władców. Ważniejszą rolę odgrywa tu fakt, że znaczna część przydomków władców to w swej genezie ozdobne epitety, powstałe najczęściej już po śmierci osób, którym je przydzielono. Mam tu na myśli takie „przezwiska”, jak Wielki, Prawy, Pobożny, Sprawiedliwy, Odnowiciel, Chrobry itp.”³⁷ Akceptuję poglądy K. Jasińskiego co do używania terminu „przezwisko”. Dla naszych celów podkreślam przy tym, że należy uwzględnić tradycję i nawyki językowe jako ważny element formowania szaty pojęciowej.

Odnosząc się do kwestii przydomków Rurykowiczów chciałbym dla przykładu rozpatrzyć dwa odnotowane w *Kronice halicko-wołyńskiej* przypadki zastosowania przy imionach danych książąt określeń, które na pierwszy rzut oka wydają się nimi być.

Pierwszy z nich zawiera się w następującym ustępie *Kroniki halicko-wołyńskiej*: „видивъ то **Мѣстиславъ . Нѣмъи** мнѣвъ ꙗко Даниль сбодень быѥ потче и самъ в нѣ бѣ бо моужь и тѣ крѣпокъ . понеже оужика сынъ Романовъ . ѿ племени **Володимера прирокомъ . Маномеха**”³⁸. Widzimy tu zarówno podanie przez autora źródła wprost używanego współcześnie przydomku danego księcia (Mściśław Niemy), jak i niezwykle ciekawe, rozbudowane określenie, w jaki sposób nazywano dynastę dawno zmarłego.

Zupełnie inaczej przedstawia się rzecz, jeśli chodzi o drugi przykład. Otóż informując o zgonie Mściśława Mściśławowicza autor odpowiedniej partii *Kroniki halicko-wołyńskiej* posłużył się następującymi słowami: „потом же **Мѣстиславъ великийи оудатныйи князь** оумре”³⁹. Czy termin „оудатныйи” należy rozumieć jako przydomek *sensu stricto*? Otóż nie wydaje się, gdyż w tym wypadku należałoby w taki sam sposób potraktować poprzedzający go przymiotnik: „великийи”. Ów sposób rozumowania potwierdza zresztą sztyk występujący w analizowa-

³⁶ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, ze wstępem J. Krzyżanowskiego, t. 4, Warszawa 1972, s. 125. W cytowanym wydaniu tego dzieła hasło: Przezwiska umieszczone jest na s. 125–126, zaś: Przydomek na s. 126.

³⁷ K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, s. 32–33.

³⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 744. Pogrubienia w cytacie moje – D. D.

³⁹ Ibidem, стб. 752. Pogrubienia w cytacie moje – D. D.

nej frazie. Oba przymiotniki odnoszą się do wstawionego za nimi rzeczownika: „КНАЗЬ”, są więc współczesnymi, jakże często występującymi w nekrologach (a przecież mamy do czynienia z zapiską obituarną) okreśnikami cech Mściśława jako władcy. I tu jednak pojawia się paradoks w postaci tradycji. Jak bowiem doskonale wiemy, Mściśław Mściśławowicz od dawna nazywany jest „Udałym/Udatnym”. Czy więc możemy dalej go tak nazywać w literaturze? Moim zdaniem tak, wszakże z niezbędnym zastrzeżeniem, dokładnie pokazującym, skąd się ten „przydomek” wziął⁴⁰.

* * *

III. Ostatnie z poruszanych zagadnień nie dotyczy bezpośrednio genealogii, choć niezaprzeczalnie w badaniach tego typu, a także wszelkich innych dotyczących dziejów Rusi, odgrywa wielką rolę. Tymczasem nie tylko w Polsce, lecz również w krajach wschodniosłowiańskich często spotykamy się z lekceważeniem wagi problemu. Chodzi o rozwiązywanie dat podawanych w źródłach ruskich w systemie bizantyńsko-ruskim czyli „od stworzenia Świata”. Wydawałoby się, że kwestia nie powinna budzić jakichkolwiek wątpliwości, bowiem zasady liczenia lat stosowane na Rusi znane są w literaturze bardzo dobrze znane. Wiadomo, że posługiwano się tam systemem ultramarcowym, marcowym i wrześniowym. W dwóch pierwszych, rok zaczynał się 1 marca, w ostatnim – 1 września. Inaczej mówiąc, od daty podanej w systemie bizantyńsko-ruskim należy odjąć odpowiednio: a) 5509/5508, b) 5508/5507, c) 5509/5508⁴¹. Tak więc zapisany w latopisie rok 6759 w zależności od systemu, który zastosował autor źródła będzie obejmował okres: a) od 1 marca 1250 do 28 lutego 1251 r. (ultramarcowy), b) od 1 marca 1251 do 29 lutego 1252 r. (marcowy)⁴², c) od 1 września 1250 do 31 sierpnia 1251 r. (wrześniowy). Wydawałoby się, że właściwe rozwiązywanie dat nie powinno sprawiać problemów badaczom. Wbrew pozorom, tak wcale jednak nie jest.

Dla pokazania, jak głęboko sięga problem, chciałbym najpierw przytoczyć przykłady edytorskie. Zwróćmy uwagę, jak przeliczał terminy „od stworzenia Świata” na system „a Nativitatem” znakomity rosyjski wydawca i znawca źródeł, Aleksiej Szachmatow. Otóż w ogłoszonym przez niego w 1908 r. wydaniu *Latopisu ipatiewskiego* spotykamy następujące przykładowe zapisy chronologiczne. Żeby nie odstępować zanadto od zagadnień genealogicznych skoncentrujemy się na wybranych datach właśnie ich dotyczących: „В лѣт . жс . х . к . [6620 (1112)] Индикта Мрослава ходи на ИТВАЗѣ . снѣ Стополчѣ . и побѣди а . и пришедь с воины

⁴⁰ Możemy to zrobić używając cudzysłowu lub określnika „tak zwany”. Co więcej, warto, jeśli zajdzie taka konieczność, podać dokładne objaśnienie.

⁴¹ Co do chronologii ruskiej zob. przede wszystkim klasyczną pracę: Н. Г. Бережков, *Хронология русского летописания*, Москва 1963, szczególnie s. 7–16 (tam informacje dotyczące systemów datacji i podstaw przeliczania dat rocznych). Nie uwzględniamy tutaj kontrowersyjnych rozważań publikowanych ostatnio przez S. Cyb (С. В. Цыб, *Древнерусское времяисчисление в „Повести временных лет“*, Санкт Петербург 2011).

⁴² Rok 1252 był przestępny.

. посла Новугороду . и поа Мьстиславлю дщерь собѣ женѣ . Володимерю внуку . мѣца . маиа . въ . ѿ . а приведена быѥ . и юна . въ . ѿ .⁷⁴³; „В лѣто ̅x̅s̅ х̅ ̅l̅ [6630 (1122)] Ведена Мьстиславна въ Грѣкы за црѣ [...] се же лѣто привезоша . из Новагорода . Мьстиславу жену другую Дмитровну . Завидову внуку”⁷⁴⁴. Opartą na analogicznych zasadach, błędną przecież metodę przeliczania, spotykamy choćby w edycji *Kroniki halicko-wołyńskiej* Georga A. Perfeckiego⁴⁵. Skądinąd więc nie dziwi, że inni badacze, niezajmujący się wprost edytorstwem źródeł, postępowali podobnie. Klasycznym wprost przykładem takiego braku świadomości co do zasad przeliczania dat podawanych w systemie „od stworzenia Świata” jest w najnowszej literaturze polskiej Karol Kollinger⁴⁶, choć bynajmniej nie jest on odosobniony w swych chronologicznych wyczynach.

Tymczasem, jak się wydaje, można zaproponować jedno bardzo dobre rozwiązanie problemu. **W tekście rozprawy należy zawsze (a przynajmniej przy pierwszym jej wystąpieniu) stosować oryginalną datę występującą w źródle ruskim, zaś rozwiązanie jej podawać w przypisie z odpowiednim komentarzem chronologicznym.**

* * *

Kończę ten tekst przypomnieniem zgłoszonego podczas konferencji w Iwano-Frankiwsku postulatu. Uważam, że nader pożyteczne byłoby zebranie międzynarodowej grupy badaczy, której zadaniem byłoby przygotowanie słownika terminologicznego Rusi średniowiecznej, obejmującego pojęcia z zakresu genealogii, antroponimii, toponimii, chronologii, systemu miar i wag, i in. Najlepiej przy tym, jeśli opracowanie to byłoby kilkujęzyczne (co najmniej z wersjami angielską, białoruską, niemiecką, polską, rosyjską i ukraińską). Byłby to znakomity punkt odniesienia dla badaczy, pozwalający uniknąć terminologicznych nieścisłości, zamieszania i związanego z nimi chaosu pojęciowego obecnego w literaturze.

⁴³ *Ипатьевская летопись*, cr6. 273. A. Szachmatow podawał przeliczenia dat na marginesie wydawanego źródła. My odwołujemy się do elektronicznej wersji tekstu zamieszczonej w bibliotece ImWerden.

⁴⁴ Ibidem, cr6. 286. Oczywiście, to wybrane przykłady. W całym źródle obowiązuje identyczna zasada podawania dat.

⁴⁵ *The Galician-Volynian Chronicle*, an annotated translation by G. A. Perfecky. With an editor's preface (= *The Hypatian Codex*, Part Two), [in:] *Harvard Series in Ukrainian Studies*, vol. 16, II, 1973. Badacz ten w tłumaczeniu źródła umieszczał najpierw w nawiasie okrągłym datę na podstawie chronologii M. Hruszewskiego, następnie datę oryginalną występującą w *Kodeksie ipatievskim*, wreszcie – znów w nawiasie okrągłym – tę samą datę w systemie „a Nativitatem”. Zapis ten w praktyce wygląda tak: „(19.VI.1295) 6709 (1201)” (Ibidem, p. 17).

⁴⁶ Zob. choćby: K. Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego*, s. 267–269. Mamy w tym ustępie do czynienia z podawaniem dat w systemach „od stworzenia świata” i „od Narodzin” równocześnie: „6539 [1031/1032], w od razu rozwiązanej datacji „od stworzenia Świata”: „1099/1100” oraz wyłącznie w systemie „a Nativitatem”: „1097, 1099 [...] 1235, 1268, 1288 i 1289”. Wszystko to bez należytej refleksji chronologicznej, za to z pełną zależnością od literatury.

Dariusz Dąbrowski, *On the need of verification and unification of the nomenclature and genealogical terminology used in research on the Rurikovich' genealogy*

The article discusses the problem of the necessity of precise and correct methodologically correct nomenclature and terminology in research on the Rurikovich' genealogy. It consists of three parts. The first refers to the use of the ends of Rurikovich's patronimics in the Polish texts, the rules for the transcription of the Rus' names and the handing over of certain Old Rus' letters in the Polish language. The second part deals with the understanding and necessity of a thorough analysis of the Old Rus' concepts of kingship and affinity. We also find here comments on Rurikovich's nicknames. In the third part, we talk about chronological issues, which are important not only for genealogical research. Errors in the translation of dates „from the creation of the World” to the „ad Nativitatem” system have been shown here, and a solution was proposed on how to write dates in articles based on the Old Rus' primary sources.

Вадим Арістов
(Київ)

Давньоруська історіографія: термінологічні роздуми

Стаття присвячена критичному аналізу ключових термінів, які застосовують до давньоруської історіографії. У центрі уваги – термін „літопис/летопись”, що є канонічними у науці. На думку автора, це слово і його похідні не здатні адекватно описувати історичні тексти Русі. Запропоновано аргументи на користь іншого понятійного апарату, який більше відповідає видимим фактам і дозволяє краще вписати давньоруську історіографію в контекст середньовічної Європи.

Ми звикли до терміна „літописи”. Традиційно так називають історичні тексти доби Київської держави Рюриковичів та кількох наступних століть. Ба більше, цей термін давно застосовують до східноєвропейської домодерної історіографії загалом. Під єдину рубрику потрапили твори різної природи й форми. Це торкнулося навіть „козацьких літописів” XVIII ст., що мають небагато спільного з давньоруськими текстами, але належать усе ще домодерній (донауковій) історіографії. Широко вживаний прикметник „літописний” може прикладатися до будь-якої інформації, взятої з „давніх” текстів Східної Європи. У науковому дискурсі та в суспільній свідомості існує „літописний період”¹, що тягнеться від середньовічної Русі до рубежу XVIII ст. Найвиразніше це видно на прикладі російської академічної традиції. „Древнерусской литературой” виявляються і *Повчання Володимира Мономаха* (XI–XII ст.), і твори протопопа Аввакума (XVII ст.)². Аналогічно

¹ Пор. назву статті: Д. С. Лихачев, *О летописном периоде русской историографии*, „Вопросы истории”, 1948, № 9, с. 21–40.

² Для ілюстрації: „Отдел древнерусской литературы является ведущим подразделением Института русской литературы (Пушкинского Дома) Российской Академии наук. Среди основных направлений его научной деятельности – изучение памятников истории русской литературы XI–XVII вв.” URL: <http://odrl.pushkinskijdom.ru/> [24.08.2018]

широкі хронологічні рамки має більшість наукових журналів, що містять у назвах сполучення „Древняя Русь”, „средневековая Русь” і т. п.³ У такому підході втілюється характерний для старої російської науки поділ „отечественной” історії на дві епохи: до і після Петра I, інакше – „древнюю Русь” і „новую Россию”⁴. Новій епосі при цьому відповідає наукова історіографія, тоді як „давньому” періоду – „літописи”. Емблематичність останнього терміна давно перестала бути ознакою лише російської традиції, а сам термін міцно вкорінився у студіях зі східноєвропейської історії. Одразу підкреслю, що в цій статті йтиметься власне про давньоруську/києворуську добу – XI–XIII ст. Проблеми використання „літописної” термінології щодо пам’яток пізнішого часу я не розглядаю.

Слова „літопис”, „літописання”, „літописний звід” здаються настільки природними, що за них звичайно не чіпляється погляд і слух вченого. Дослідники прагнуть отримати знання про історичні тексти Русі, часом забуваючи про те, як у принципі це можливо. А це можливо тільки за допомогою спеціальної мови, яка багато у чому це знання обумовлює. „Літопис” і „літописний звід” – це стрижневі поняття такої мови. Їх часто використовують як самі собою зрозумілі, навіть не підозрюючи про те, наскільки їх конотації впливають на мислення дослідника. Не помічена і не відрефлексована понятійна сітка впливає і на те, як ми ставимо питання, і на те, які відповіді одержуємо. Справді складно відсторонитися і поставити під сумнів понятійний апарат, який давно використовує література предмета. Та й саме по собі обговорення мови історика ще не стало обов’язковою звичкою в нашій дисципліні.

Але замислитися над цією традиційною мовою якраз і видається потрібним. Адже саме постійний перегляд основ нашого знання і ключових понять свідчить про нормальний стан науки. Тут доречно процитувати Михайла Бойцова: „у нашій академічній практиці не прийнято ані пояснювати історію понять, якими користуються просто в силу усталеної традиції або за звичкою, ані, тим паче, аналізувати, який хід думки (або який ланцюжок асоціацій) вже від початку задає той чи той термін, обраний істориком. Між тим, сьогодні вже не потребує доведення, що будь-який термін аж ніяк не є нейтральним, і вибір термінології сам собою вже цілком може наперед визначити кінцеві результати дослідження”⁵.

Формування спеціальної мови у сфері історії давньоруської історіографії відбувалося ще за часів роботи над першими виданнями *Полного Соб-*

³ Див. електронні версії видань „Древняя Русь” <http://drevnyaya.ru/> [24.08.2018]; і „Средневековая Русь” <http://medievalrus.csu.ru/> [24.08.2018].

⁴ Ю. В. Стенник, *Идея „древней” и „новой” России в литературе и общественно-исторической мысли XVIII – начала XIX века*, Санкт-Петербург 2004.

⁵ М. А. Бойцов, *Сословно-представительная монархия: ошибка в переводе?*, „Средние века”, т. 75, 2014, № 3–4, с. 67.

рания *Русских Летописей* (ПСРЛ) у першій половині XIX ст. Назви окремих пам'яток і рукописів виникали безсистемно (*ad hoc*), паралельно існували різні принципи найменування, некритично використовувалися слова, узяті з джерел. Як зауважував Джон Лінд, дослідження „літописів” триває за допомогою понятійної сітки, успадкованої сучасною наукою від видань XIX ст.: „Сам собою термін «літопис» [...] уживали іноді щодо збереженого тексту, а іноді – гіпотетичного «Urtext». [...] Назви, які давали в той час (XVIII – початок XIX ст. – В. А.) одному збереженому рукопису, тепер переносилися на всю групу рукописів або навіть на «Urtext», списками якого їх вважали. Таким чином, стиралася різниця між окремим реальним рукописом і її назвою, з одного боку, і, з іншого боку, архетипом різних рукописів, якому давали назву вже відомого одиничного списку”⁶. Оцінка Дж. Ліндом наявного стану речей не втратила актуальності й зараз: „У нас усе ще немає термінології, щоб розмежувати збережені тексти, архетипи або гіпотетичні ранні стадії редагування літописів. [...] Щоб змінити ситуацію, потрібно було б створити цілком нову термінологію. Таке рішення вже доволі часто опиняється на порядку денному, і ніхто не сумнівається в перевазі нового старту”⁷.

У своїй роботі дослідник приділяв особливу увагу археографічному аспекту проблеми. Натомість у даній статті йтиметься не про специфічні поняття археографії та критики тексту (архетип, протограф, список тощо), а про рамкові поняття *історії* давньоруської історіографії. Головна думка статті: традиційна мова дисципліни, що вивчає історичну писемність Русі, потребує перегляду. Це пов'язано з такими обставинами:

- 1) накладання і розмитість понять „літопис”, „літописання”, „літописний звід” та їхніх похідних;
- 2) тісний зв'язок понятійного апарату „літописознавства” з дуже суперечливою „теорією літописних зводів” Олексія Шахматова;
- 3) унікальність і складність перекладу термінології, що перешкоджає обговоренню давньоруської історіографії в європейському контексті епохи.

* * *

Слова без речей. Монах IX ст. Храбр у відомому трактаті *Про писмена* розповідав про те, як слов'яни до винайдення особливої абетки використовували грецькі й латинські літери „без устроения”⁸. У дослідженнях, що прямо чи опосередковано стосуються давньоруської історіографії, як видається, досі панує термінологічна „неустроенность”.

⁶ J. Lind, *The Novgorod Karamzin Chronicle and the Making of the Fourth Novgorod Chronicle*, [in:] *The Medieval Text: Editors and Critics: a Symposium*, Odense 1990, p. 71.

⁷ Ibidem.

⁸ Б. Н. Флоря, *Сказания о начале славянской письменности*, Москва 1988, с. 130, 133.

Вже просте питання „що таке літопис?” ставить нас перед проблемою: чи це конкретний рукопис, чи спільний текст кількох рукописів, чи гіпотетичний оригінальний твір? Наприклад, назву *Лаврентіївський літопис* традиційно носять і *рукопис*, і *текст*, що міститься в ньому. В інших випадках назви *тексту* і *рукопису* можуть не співпадати: скажімо, *Синодальний список* містить *текст Новгородського Першого літопису старшої редакції*. Знайти систему тут непросто. Так само складно буває зрозуміти, чому одні твори (і одночасно рукописи) іменуються „літописами”, а інші – „літописцями”: *Лаврентіївський літопис*, але *Літописець Переяславля-Суздальського*. Немає ясності й у наповненні терміна „звід” у назвах типу *Іпатіївський звід* (у значенні рукопису початку XV ст.) і *Київський звід* (у сенсі не збереженого в оригіналі твору кінця XII ст., що відображений в *Іпатіївському зводі* чи *Іпатіївському літописі*).

Як можна помітити, археографічні позначення змішуються з історико-літературними. Ті самі вислови („літопис”, „(літописний) звід” і похідні) використовуються і в складі умовних назв рукописів, і для жанрової характеристики *оригінальних творів*, які в цих *рукописах* дійшли. Та сама пам’ятка в рамках одного наукового тексту може виступати під кількома різними позначеннями, наприклад: *Київський звід*, *Київський літопис*, *Іпатіївський літопис*, *Іпатіївський звід*. Подібним чином *Повість временних літ (ПВЛ)* може іменуватися в літературі і *зводом*, і *Початковим літописом*, причому останній термін легко плутається з назвою *Початковий звід* – так послідовники О. Шахматова називають гіпотетичну пам’ятку-попередник *ПВЛ*.

У багатьох випадках вживання термінів обумовлено не стільки міркуваннями наукової коректності й доцільності, скільки даниною традиції й прагненням до художньої краси (скажімо, щоб уникнути повторів). Наведу приклад із передмови до репринтного видання другого тому *ПСРЛ*: „Киевский летописный свод [тут і далі виділено мною] 1198 г. создан в Михайловском Выдубицком монастыре, источниками его служили предшествовавшие киевские великокняжеские **своды**, **семейная хроника** смоленских Ростиславичей, черниговский **летописец** князя Игоря Святославича, владимирская **летопись** Всеволода Большое Гнездо”¹⁰.

В одному реченні знаходимо чотири позначення історичних текстів, хоча відмінності як у змісті термінів, так і в жанрі згаданих гіпотетичних творів залишаються незрозумілими. Незліченну кількість аналогічних прикладів легко знайти в роботах, що присвячені як власне давньоруській історіографії, так і багатьом іншим аспектам історії Русі.

⁹ Детальніше про появу гіпотези про цей „звід”, див.: В. Ю. Арістов, *Коли і як виник Початковий літописний звід?*, „Український історичний журнал” [далі: УІЖ], 2015, № 2, с. 148–162.

¹⁰ Б. М. Клоос, *Предисловие*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва 1998, с. Е.

Терміни „літопис” і „літописний звід” спочатку існували в різних системах координат, оскільки стосувалися різних характеристик тексту. „Літопис” був позначенням жанровим, формальним, „звід” – „технологічним”, що повинно було описувати спосіб побудови твору, а саме – компілювання, „зведення”. Та на практиці „літопис” і „літописний звід” уже на початку ХХ ст. почали сприймати як поняття одного порядку, на що мали вирішальний вплив праці О. Шахматова (див. далі). Свого часу Дмитро Ліхачов намагався подолати термінологічний хаос шляхом штучного розмежування понять¹¹. Він запропонував формалізувати тенденцію (але зовсім не правило), що спостерігалася в О. Шахматова: називати „літописом” збережений текст, а „літописним зводом” – його давнє джерело, втрачену пам’ятку. Однак Д. Ліхачов сам був змушений визнати, що „у вивченні літописання вживання термінів украй непевне”¹².

На сьогодні „літопис” і „літописний звід” не мають стійких дефініцій, ситуативно змінюючи відтінки значення. Для історика, „не посвяченого” у текстологічні тонкощі, може бути непосильним завданням розібратися, що є „зводом”, а що „просто літописом”. Але й „посвячені” часто лиш приблизно розуміють, про що йдеться. Таке становище не просто незручне для дослідника – воно провокує прискіпливо ставитися до слів, якими він послуговується. Щоразу, як ми читаємо або чуємо про „літопис”, „літописний звід” чи взагалі будь-що „літописне”, в голові має спрацьовувати сигнал „обережно!”, аби вберегти від необдуманого відтворення небезпечно звичних термінів.

„Особливий шлях”. Термінологія „літописознавства” побудована не на раціональних критеріях, а на місцевому звичаї вживання слів. Причому походить вона саме з російськомовної традиції. Тому ж бо її складно перекладати іншими мовами. Скажімо, в англомовних текстах¹³ можна знайти декілька варіантів перекладу терміна „Древнейший свод (Найдавніший звід)”: „the Oldest Compilation”¹⁴, „the Ancient Compilation”¹⁵. Аналогічна ситуація з „Начальным зводом (Початковим зводом)”: „Initial Compilation”¹⁶,

¹¹ Д. С. Лихачев, *Текстология: на материале русской литературы X–XVII веков* [при участии А. А. Алексеева и А. Г. Боброва. Изд. третье, переработанное и дополненное], Санкт-Петербург 2001, с. 350–355, 357–363.

¹² Ibidem, с. 360.

¹³ Далі подамо декілька прикладів праць, не обов’язково присвячених проблемам текстології.

¹⁴ J. Shepard, *Closer encounters with the Byzantine world: the Rus at the straits of Kerch*, „Pre-Modern Russia and its world”, Wiesbaden 2006, p. 57–58; S. Plokhy, *Unmaking imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the writing of Ukrainian history*, Toronto 2005, p. 130.

¹⁵ M. Raev, *The Russian-Byzantine treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, „Revue des études byzantines. Année 2006”, vol. 64–65, 2006, p. 336.

¹⁶ Ibidem.

„Base Compilation”¹⁷, „Beginning Compilation”¹⁸, „Primary Compilation”¹⁹. Іноді замість перекладу подають просто транскрипцію²⁰. Ще гірша ситуація зі словами „летописец (літописець)” (у значенні твору, наприклад *Рогожский летописец*) і, тим паче, „летописчик” (не тільки англійський, а й український відповідник знайти нелегко).

Очікується, що наука повинна оперувати універсальними інструментами: методами й термінами. Якщо інструмент не універсальний, то він і не цілком науковий. Але можливо руські історичні тексти настільки своєрідні, що для них просто необхідна особлива „доморощена” термінологія? Саме така думка, навіть не висловлена відкрито, довгий час визначала підхід дослідників. Уже давно, починаючи, мабуть, з Августа Шльоцера, в науці живе упередження про принципову відмінність давньоруських „літописів” від європейських середньовічних анналів і хронік, та навіть про якісну перевагу перших²¹. Варто порівняти висловлювання двох впливових дослідників давньоруської історіографії, яких розділяло рівно сто років. Михайло Погодін у 1848 р. так писав про різницю між „літописами” і західними хроніками: „тепер говоритимемо про внутрішнє достоїнство літописів: вони „правдиві” [...] до самого XVI ст. ви не знайдете п’яти свідчень хибних або умисних, і в цій дорожочісній якості полягає їхня відмінність від західних хронік, що наповнені казками”²². У книзі *Русские летописи и их культурно-историческое значение*, виданій у 1947 р., Дмитро Ліхачов відтворив аналогічну думку: „руський літопис не знає собі рівних у Європі”²³.

У цих висловлюваннях виразилася фундаментальна ідея відмінності історичних шляхів і цивілізаційного протиставлення Росії „Заходу” або, ширше, слов’янського світу – романо-германському. Ситуація XIX–XX ст. проектувалася на середньовіччя, внаслідок чого Русь ставала заручницею модерних ідеологем. „Особливому шляху” Росії, її докорінній відмінності від „Заходу” відповідав інший тип (та інша якість) джерел, і звідси їхня

¹⁷ Т. В. Гимон, *Янь Вышатиц и устные источники древнерусской Начальной летописи*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2011 год*, Москва 2013, с. 117.

¹⁸ D. Ostrowski, *The Nacalnyj Svod theory and the Povest’ vremennyx let*, „Russian linguistics”, vol. 31, 2007, p. 269–308.

¹⁹ *The Russian Primary Chronicle. Laurentian text*, Cambridge Massachusetts 1953, p. 19.

²⁰ D. Ostrowski, *The Nacalnyj Svod theory and the Povest’ vremennyx let*; A. Timberlake, [in:] „Не престынати предела братня”: the entries of 1054 and 1073 in the Kiev Chronicle, [in:] *Вереница лутер. К 60-летию В. М. Живова*, Москва 2006, с. 97–112.

²¹ Див. напр.: А. Л. Шлецер, *Нестор. Русские летописи на древле-славенском языке*, ч. 1, Санкт-Петербург 1809, с. XVI; М. П. Погодин, *Источники для удельного периода русской истории. Летописи*, [in:] *Записки Одесского общества истории и древностей*, т. 2, Одесса 1848, с. 84; Д. С. Лихачев, *Русские летописи и их культурно-историческое значение*, Москва–Ленинград 1947, с. 10. Примітно, що А. Шльоцер одним з перших вписував давньоруську історіографію в європейський контекст, порівнював її з англосаксонськими анналами і хроніками, але водночас закладав основи сприйняття „літописів” як дуже самотутніх пам’яток.

²² М. П. Погодин, *Источники*, с. 84.

²³ Д. С. Лихачев, *Русские летописи*, с. 4, 10. Слід мати на увазі широке значення слова „русский”, яке у Д. Ліхачова стосувалося і Київської держави, і пізнішої Московії, і всіх східних слов’ян як єдиного цілого.

„самобутня” назва. А водночас наявність особливої термінології сприяла ізолюваному розгляду історичних текстів Русі.

Особливі концепції. Свою книгу про історію і значення „русских летописей” Д. Ліхачов опублікував саме в той час, коли Вінстон Черчілль у знаменитій промові говорив про „залізну завісу”, а в СРСР розгорталася репресивна кампанія проти „схиляння перед Заходом”. Обставини грали на користь максимально своєрідного, „не-західного”, образу історії „літописання” і особливої, „літописної”, термінології.

З середини ХХ ст. у радянській і російській науковій та навчальній літературі побутують твердження, що „кожен літопис – це звід”, а історія „літописання” – це історія „літописних зводів”²⁴. Під „зводами”, звичайно, розуміють ідеологічно загострені твори-компіляції, що укладалися з періодичністю у кілька десятиліть. Їх уважають переробками, доповненнями і розширеннями попередніх, а отже, вони ніби наростали одне на одному як вікові кільця на деревах. Таким чином, з одного наявного „літописного” тексту „видобувають” декілька „літописних зводів”, застосовуючи т. зв. розшарування тексту на гіпотетичні пласти. З огляду на це „зводи” є здебільшого уявними пам’ятками, а давньоруська історіографія перетворюється на збірку віртуальних творів.

Окреслене бачення, а також сучасне наповнення термінів „літопис” і „літописний звід”, визначене працями О. Шахматова на рубежі ХІХ–ХХ ст.²⁵ Російський філолог вважав „літописні зводи” основним видом руських історичних текстів. „Звід”, згідно з метафорою О. Шахматова, – це „складне тіло, що розвинулося з інших давніших, але вже складних тіл”²⁶. Історія „літописання” уявлялася ним у вигляді послідовностей таких „складних тіл”. Утім, ще за життя російського вченого критики звернули увагу на те, що ці численні шахматовські „літописні зводи” є сутностями фіктивними²⁷. За словами Олексія Толочка: „Реальний, збережений і доступний дослідникам текст Повісті временних літ виявився цінним лише постільки, поскільки зберігав у собі рештки уявних давніших літописів. Звільнена з пут строгого методу, «романтична текстологія» стала виробляти все нові «наукові фікції» [...]”²⁸.

²⁴ Наприклад, див.: *Повесть временных лет. Часть вторая*, Москва–Ленинград 1950, с. 41; Д. С. Лихачев, *Повесть временных лет. Статья и примечания*, [in:] *Художественная проза Киевской Руси XI–XIII веков*, Москва 1957, с. 279–281; Idem, *Текстология. На материале русской литературы X–XVII веков*, Ленинград 1983, с. 357–359; А. Г. Голиков, Т. А. Круглова, *Источниковедение отечественной истории*, под общей ред. А. Г. Голикова, Москва 2000, с. 16.

²⁵ В. Ю. Аристов, *Літописний звід: історія терміна та еволюція поняття*, „Український історичний журнал” (УІЖ), 2013, № 4, с. 153–169.

²⁶ А. А. Шахматов, *Разбор сочинения И. А. Тихомирова „Обозрение летописных сводов Руси северо-восточной”*, [in:] *Отчет о сороковом присуждении наград графа Уварова*, Санкт-Петербург 1899, с. 236.

²⁷ А. П. Толочко, *Очерки начальной Руси*, Киев–Санкт-Петербург 2015, с. 23–28.

²⁸ Ibidem, с. 30. Цей принцип стосується не тільки ПВЛ, а й інших історіографічних пам’яток.

Праці О. Шахматова створювали враження незмінності способів писання історії на руському просторі з XI до XVI ст. Інші, і більш очевидні, форми історіографічної діяльності, як-от ведення порічних записів, витіснялися на маргінес дослідницької уваги. „Теорія зводів” стирала чітку грань між „літописом, який ведуть”, і „літописом як цілісним твором”. Розмитість поняття „зводу” ще в 1901–1903 рр. відзначав Олександр Пресняков: „терміни «літопис» і «літописний звід» вживалися Шахматовим як синоніми, хоча іноді «літопис» означає порічні записи. Відмінність зводів, що укладалися, і літописів, що велися, залишається не цілком виразною”²⁹.

„Не цілком виразною” вона є і сьогодні. На практиці будь-який „літопис” можна назвати „зводом” (і навпаки). Ця термінологічна „зрівнялівка” закріплює уявлення про давньоруську історіографію як заплутану мережу „літописних зводів”. Мова „літописознавства” в її „шахматовській” редакції більш прийнятна для обговорення уявних сутностей і відповідає вкрай гіпотетичному баченню історичної писемності Русі XI–XIII ст., якого дотримуються послідовники російського філолога. Будь-які зміни в термінології за умови збереження загального бачення, як і будь-які поправки до „схеми О. Шахматова” при збереженні понятійного апарату³⁰, не можуть привести до суттєвих змін. Переглядати треба все й одразу.

Дві традиції. Всупереч поширеному стереотипу О. Шахматова не слід вважати батьком „істинно наукового літописознавства”, а історіографію „літописання” зводити до заснованої ним традиції³¹. Його попередники, як і сучасні вчені, які не відчували визначального впливу його „аури”, мали відмінне від „теорії зводів” уявлення про давньоруську історіографію, зокрема найдавнішого періоду – XI – початку XII ст. Ось, наприклад, як про формування тексту *ПВЛ* писав Михайло Погодін: „ми раніше говорили про необхідність записок до Нестора. Поза всяким сумнівом вони продовжувалися при ньому, після нього, і до пізніших часів, слугуючи головним матеріалом для літописателів”³².

²⁹ С. В. Чирков, *Работа А. Е. Преснякова по историографии русского летописания*, „Археологический ежегодник”. 1968 г., 1970, с. 431.

³⁰ Можна навести приклад „поправки М. Алешковського”. Свого часу цей дослідник спробував прищепити до схеми ранніх „зводів” О. Шахматова ідею про порічні регулярні записи. Звернувши увагу на точно датовані повідомлення у тексті *ПВЛ* кінця XI – початку XII ст., він висунув ідею „продовження Початкового зводу” у вигляді порічних записів 1090–1110-х рр. М. Х. Алешковський, *Повість временных лет та її редакції*, „УДЖ”, 1967, № 3, с. 37–47; Idem, *Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в Древней Руси*, Москва 1971; Idem, *К типологии текстов „Повести временных лет”*, [in:] *Источниковедение отечественной истории*, Москва 1976, с. 133–162. „Поправка”, однак, загальної картини „історії зводів” не змінила. Див.: А. А. Гиппиус, *До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции*, [in:] *Русь в IX–X веках: археологическая панорама*, Москва–Вологда 2012, с. 46–47.

³¹ Детальніше див.: В. Ю. Аристов, *Алексей Шахматов и раннее летописание: метод, схема, традиция* (у друці).

³² М. П. Погодин, *Источники*, с. 83.

Як бачимо, М. Погодін відрізняв доволі нечисленних за всю історію Русі „літописателів” від осіб, які вели короткі синхронні „записки” про події: „Записки не переривалися, а між літописателями бували проміжки. Ось чому одні роки описані детально, інші коротко. Останні належали запискам, яких, з певних причин, не могли розширити літописателі, не знаючи, що про них сказати більше³³.”

Отож, загальне враження історика: регулярно велися „записки”, а на їхній основі створювалися „временники”. „Записки” не дійшли в оригіналі, але цілком помітні у текстах збережених пам’яток, таких як *ПВЛ*. Аналогічне враження складалося і в інших дослідників. Про короткі порічні замітки і розлогі повісті як головні жанри давньоруської історіографії писали авторитетні вчені XIX – початку XX ст., серед яких: Михайло Сухомлінов³⁴, Ізмаїл Срезневський³⁵, Костянтин Бестужев-Рюмін³⁶, Іван Хрущов³⁷, Олексій Маркевич³⁸. Два способи писання історії – ведення поточних записів та укладання завершених історичних наративів – чітко представлено у працях Дмитра Іловайського³⁹ і Володимира Іконнікова⁴⁰. Вони вбачали у *ПВЛ* працю єдиного книжника, який використав київські порічні записи. Подібним чином уявляли предмет і дослідники, не пов’язані з російською академічною традицією – наприклад, Семюел Крос⁴¹ та Андре Ваян⁴². Нині погляд на *ПВЛ* як майстерний авторський твір найбільш послідовно представлено у працях О. Толочка⁴³.

Отож, шахматовська традиція вивчення давньоруської історіографії має альтернативу. Точніше, якраз О. Шахматов був радикальним відгалуженням від „нормального” шляху науки. Дивовижно довге тривання і вплив його „теорії зводів” має значною мірою ненаукові причини, пов’язані зі специфічною політичної та культурної ситуації у СРСР середини XX ст. Не є безаль-

³³ Ibidem, с. 84.

³⁴ М. И. Сухомлинов, *О древней русской летописи как памятнике литературном*, Санкт-Петербург 1856, с. 29–48, 151–174, 216.

³⁵ И. И. Срезневский, *Чтения о древних русских летописях*, Санкт-Петербург 1862, с. 2–18.

³⁶ К. Н. Бестужев-Рюмин, *О составе русских летописей до конца XIV века*, Санкт-Петербург 1868, с. 38–40, 48–49.

³⁷ И. П. Хрущев, *О древнерусских исторических повестях и сказаниях. XI–XII столетие*, Киев 1878, с. 8–11.

³⁸ А. И. Маркевич, *О летописях*, Одесса 1883, с. 57. Вчений вказував на потребу розрізняти „ведення літопису” як окремих заміток та „укладання з цих заміток правильного літопису, як твору”. Це ілюструє невідповідність прийнятої термінології та видимих фактів, зокрема застосування єдиного терміна „літопис” до різних явищ.

³⁹ Д. И. Иловайский, *История России. Часть первая. Киевский период*, Москва 1876, с. 176–182.

⁴⁰ В. С. Иконников, *Опыт русской историографии*, т. 2, кн. 1, Киев 1908, с. 296–297.

⁴¹ *The Russian Primary Chronicle. Laurentian text*, transl. and ed. by S. H. Cross and O. P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge–Massachusetts 1953, p. 21–23.

⁴² A. Vaillant, *La Chronique de Kiev et son auteur*, [in:] *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, кн. 20, Београд 1954, с. 169–183.

⁴³ А. П. Толочко, *Перечитывая прпущку Сильвестра 1116 г.*, [in:] *Ruthenica*, вип. 7, Київ 2008, с. 154–165; Idem, *Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus’*, [in:] *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*, ed. by I. Garipzanov, Turnhout, 2011, p. 216–223; Idem, *Очерки начальной Руси*, с. 20–100.

тернативною і мова шахматовської традиції, яка задає рамки досліджень, очікування і навіть спектр висновків.

„*Die Sachen selbst*”. Засновник феноменології Едмунд Гусерль закликав повернутися „назад, до самих речей”, до первинного досвіду, винести за дужки судження про реальний світ і зосередитися на феноменах свідомості⁴⁴. Скористаємося цією аналогією. Якщо ми винесемо за дужки „літописну” термінологію і загальні схеми історії „літописних зводів”, повернемося „назад, до самих джерел”, то побачимо два типи історичних текстів: порічні замітки та великі історичні твори, як правило, засновані на цих замітках. Це справді найбільш очевидний образ давньоруської історіографії, що безпосередньо впливає з прочитання джерел.

Вказаному образу добре відповідає прийнятий у медієвістиці апарат, що оперує термінами „аннали” і „хроніки” на позначення різних типів історичної писемності. Придатність цих термінів, чи, точніше, відповідність їхнього сучасного змісту середньовічному, обговорювалася давно. Зауважували умовність меж дефініцій. Лунали навіть заклики взагалі відмовитися від поняття „аннали” в медієвістиці⁴⁵. Але незважаючи на це, застосування до давньоруського матеріалу „європейської” термінології видається продуктивним і виправданим. З усіма своїми особливостями киеворуська історіографія не унікальна. Хай і написані кирилицею по-слов’янськи, ці джерела аналогічні історичним текстам, що виникали в тогочасній Європі⁴⁶.

Середньовічні аннали визначає форма й походження тексту. Однак важливішою є ознака походження, оскільки анналістичний вигляд (розбивку на послідовні порічні статті) можуть мати зовсім різні за своєю природою тексти. Власне аннали – короткі фактографічні записи, що нарастають упродовж років/десятиліть. Від такого типу текстів, котрі ведуть регулярно, треба відрізняти цілісні твори, що укладаються в один прийом, мають єдиний план і задум та охоплюють великі відтинки часу. Це і є хроніки. Залежно від використаних матеріалів, глибини їх обробки й обсягу „авторського тексту” хроніка може мати різний вигляд, різний ступінь „літературності”. Це навіть можуть бути за формою чисті аннали. Але наявність єдиного задуму й тенденційності, селекція і компіювання повідомлень джерел, осмислений початок (а іноді й фінал), вживання характерних кліше на всій протяжності тексту – все це буде свідчити про єдину літературну обробку й визначати твір як хроніку.

⁴⁴ E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, t. 2, Halle 1901, s. 7.

⁴⁵ R. W. Burgess, M. Kulikowski, *Medieval historiographical terminology: the meaning of the word Annales*, [in:] *The Medieval Chronicle*, vol. 8, Amsterdam–New York 2013, p. 165–192.

⁴⁶ На сьогодні відомо не так багато спроб систематичного розгляду давньоруської історіографії в середньовічному європейському контексті. Остання велика робота: Т. В. Гимон, *Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: сравнительное исследование*, Москва 2011.

Незважаючи на існування численних перехідних форм, окреслена вище різниця між анналами і хронікою, як „ідеальними типами”, цілком очевидна. Видається доречною сучасна аналогія: щоденник і мемуари. Текст щоденника повільно росте впродовж тривалого часу. Його записи дискретні й точно датовані. Автор зазвичай не знає, коли закінчить писати. Щоденник – це історія з відкритим майбутнім.

Інша річ – мемуари. Їх створюють ретроспективно як єдиний твір. Автор достатньо віддалений від подій, щоб оглянути їх загалом, надати їм сенс, намітити початок, кінець та закласти інтригу в історію. Між тим, при створенні мемуарів автор може використовувати свій власний щоденник: буквально копіювати його текст, робити з нього невеликі витяги або ж просто спиратися на нього як фактографічну основу. Щоденник може надати мемуарам форму. Автор навіть може назвати свої спогади „щоденником”. Але все одно це буде твір іншого роду.

Те саме з давньоруською історіографією. Автор *ПВЛ*, наприклад, використовував поточні записи про події за XI – початок XII ст. Він перейняв форму анналів і поширив її навіть на розповідь про ті часи, коли ніхто ще в Києві реєстрацією подій не займався (друга половина IX–X ст.). Київські порічні записи стали одним з ключових джерел *ПВЛ*. Однак за своєю природою вони їй не тотожні. І, отже, було б слушно розрізняти ці два типи історичної писемності на термінологічному рівні.

Аналогічним чином побудована *Київська (Друга) хроніка*, що продовжує *ПВЛ* і оповідає про події XII ст. Це розлогий наратив на анналістичному каркасі. Дещо інакше виглядають дві пам’ятки волинської історіографії XIII ст.⁴⁷: вони не мали анналістичної складової. Проте не слід вважати їх принципово інакшими порівняно з київською історіографією XII ст. Ці тексти однаково покриває поняття хроніки. Вони написані ретроспективно як цілісні твори⁴⁸ з єдиним задумом⁴⁹; охоплюють значний проміжок часу і намагаються викладати події в хронологічній послідовності⁵⁰; активно

⁴⁷ Традиційно некоректно їх уявляють як двоєдиний твір і називають *Галицько-Волинський літопис*. З лінгвістичної точки зору це два цілковиті різних твори. Детальніше: D. Tschizewskij, *Zum Stil der Galizisch-Volynischen Chronik*, „Südostforschungen”, 12, 1953, s. 79–109; D. S. Worth, *Linguistics and historiography. A problem of dating in the Galician-Volhynian Chronicle*, „Indiana Slavic Studies”, 3, 1963, p. 173–185; D. Hristova, *Major Textual Boundary of Linguistic Usage in the Galician-Volhynian Chronicle*, „Russian History/Histoire Russe”, vol. 33, 2006, p. 313–331; І. С. Юрьєва, *Некоторые особенности синтаксиса, морфологии и лексики так называемой Галицко-Волынской летописи*, [in:] *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2012–2013*, Москва 2013, с. 135–151; І. Юрьєва, *Лингвистические параметры стилистических различий между Галицкой и Волынской летописями*, [in:] *Письменность Галицко-Волынского княжества. Историко-филологические исследования*, Олонец 2016, с. 65–79. Про походження наукової концепції *Галицько-Волинського літопису*, див.: В. Ю. Арістов, *Коли і як виник Галицько-Волинський літопис?*, [in:] *Ruthenica*, вип. 11, Київ 2012, с. 172–176.

⁴⁸ Роботу над *Волинською Першою хронікою*, вірогідно, не було завершено, що не скасовує зазначену характеристику твору.

⁴⁹ Цей задум, звісно, міг коригуватися під час роботи над текстом.

⁵⁰ Це не завжди вдавалося, як показує текст *Волинської Першої хроніки* – її автор часто демонструє невпевненість у відносній хронології подій.

використовують перекладну візантійську і попередню київську літературу, а також біблійні тексти як зразки для конструювання наративу. Нарешті, суб'єктивний показник: волинські історичні тексти у наявних рукописах приєднані до київських як природне продовження, а значить свого часу сприймалися як подібні до них. Композитна праця, що виникла з двох київських і двох волинських хронік, має єдиний заголовок *Лѣтописець Руській*.

Дві інші давньоруські хроніки – *Новгородська* й *Суздальська* – склалися у XIII–XIV ст. З формальної точки зору їм властива значно менша „літературність”. Місцеві аннали в них не настільки сильно, як у *ПВЛ* і *Київській (Другій) хроніці*, „розбавлені” літературними доповненнями. Саме у вигляді хронік до нас дійшла давньоруська історіографія. Аннали безпосередньо не збереглися. Але оскільки вони виразно проступають у текстах більшості хронік (окрім волинських), можна впевнено судити про їхнє існування і загальний зміст.

Без літописів. Історичні тексти Русі XI–XIII ст. можна успішно обговорювати, не використовуючи „літописної” термінології та уникаючи пов'язаних з нею проблем. Вживаючи термін „літописний звід” або просто „літопис”, ми активізуємо всі ті смисли, що закріпилися за ним упродовж двох останніх століть. Навіть якщо ми закладемо в нього власний зміст, залишиться ризик, що інші перетлумачать термін по-своєму, „діставши” потрібні конотації з його семантичного фонду.

Новий понятійний апарат, за який агітує ця стаття, виграє там, де програє старий. Він забезпечує чіткіше розмежування понять, більш універсальну і звичну для медієвістики термінологію, а також ліпше відповідає видимим фактам. Замість унікального давньоруського „літописання” слід вести мову просто про давньоруську історіографію. Замість десятка (чи навіть десятків) уявних „літописних зводів” фігуруватиме декілька хронік і анналів⁵¹. Слова „літопис”, „літописання”, „літописець” ліпше залишити в текстах джерел або в назвах конкретних творів (наприклад, *Лѣтописець Руській*).

Та головне, до чого хотілося б закликати, – це зміна не тільки понятійного апарату, а й способу мислення про предмет, власне перенесення уваги з гіпотетичних текстів на реальні. Це зовсім не те, що просто замінити слово „літопис” на „хроніка” чи „аннали”, а „звід” – на „компіляція”. Справа

⁵¹ „Європейська” термінологія, зокрема термін „аннали” стосовно порічних записів, поступово проникає в праці дослідників, які розділяють шахматовські погляди на руську історіографію. Див., напр.: Т. В. Гимон, А. А. Гиппиус, *Русское летописание в свете типологических параллелей (к постановке проблемы)*, [in:] *Жанры и формы в письменной культуре средневековья*, Москва 2005, с. 174–200; Т. В. Гимон, *Историописание*; Idem, *События XI – начала XII в. в новгородских летописях и перечнях*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год. Предпосылки и пути образования Древнерусского государства*, Москва 2012, с. 637–641, 650, 685; А. А. Гиппиус, *До и после Начального свода*, с. 49–57.

є значно складнішою, адже вона вимагає рефлексії над категоріями сприйняття давньоруських текстів⁵² і перегляду дослідницької програми⁵³.

Зміна термінології не означає відмову від „автентичних” слів джерел на користь „абстрактних наукових термінів”⁵⁴. „Автентичність” тут примарна. Навіть слово „лѣтопись” у такій формі не вживалося до XVI–XVII ст.⁵⁵ У давньоруській книжності відоме слово „лѣтописець” („книгы лѣтописець”), рідше – „лѣтописание”. Так називали історичні тексти загалом. Тобто насправді йдеться про вибір між двома (однаково „абстрактними”) понятійними системами. Але одна з них видається зручнішою вже через те, що пропонує дисципліні говорити на „загальнозрозумілій” мові медієвістики. Обидві системи не цілком „об’єктивні” в тому сенсі, що кожна з них пов’язана з певним поглядом на давньоруську історичну писемність. Та чи варто віддавати перевагу тому погляду, в рамках якого гіпотетичні тексти домінують над реальними?

Звісно, не легко „просто так узяти і” змінити термінологію та пов’язаний з нею спосіб мислення. Якийсь дослідник може навіть відчувати емоційну прив’язаність до „рідних” слів. Але це зайве. Термінологія – не фетиш, а інструмент. Якщо інструмент погано працює і не пасує матеріалові, його слід замінити. *Sine ira et studio*.

*

Vadym Aristov, *Old Rus' historiography: terminological thoughts*

The article is about critical analysis of the key terms applied to the Ancient Rus' historiography. The term „літопис/летопись”, which is canonised in the scholarship, is in the focus. In the author's opinion, this word and its derivatives can not adequately describe the writing of history in Rus'. The arguments are offered for another conceptual apparatus which better corresponds to observable facts and allows easier integrating of the Rus' historiography into the context of Mediaeval Europe.

⁵² Що і як ми бачимо у наявних текстах: „літописні зводи”, що нашаровувалися один на одного? окремі „повісті”? аннали, що наростали з року в рік? авторські хроніки?

⁵³ Які завдання ми ставимо собі в роботі з джерелами і які результати очікуємо отримати? „Розшарувати” певний історичний текст на різночасові пласти, щоб одержати декілька „літописних зводів”? або розкрити складну роботу хроніста, який його створював?

⁵⁴ Пор. думку В. О. Антонова: „завдання історика [...] полягає в тому, щоб не визначати явища минулих епох за допомогою чужих їм слів-термінів, у тому числі так званих «наукових термінів», а щоб досліджувати сенс слів, що позначали ці явища”. В. А. Антонов, *Киев как metropolis civitas Русской земли*, [in:] *ARS HISTORICA. Сборник в честь Олега Федоровича Кудрявцева*, сост. и отв. ред. А. К. Гладков, Москва–Санкт-Петербург 2015, с. 44.

⁵⁵ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 8, Москва 1981, с. 220.

Александр Мусин
(Санкт-Петербург)

„Погибель земли Руськой”. Средневековый словарь и его прочтения: к эволюции этнополитических представлений в Восточной Европе XII–XVI вв.

Статья посвящена контекстуальному анализу таких средневековых понятий и терминов, как „русь”, „русин”, „русский”, „Русь”, „Ruthenus”, „Russia/Ruthenia” и в особенности – „Руськая земля/Terra Russiae”, их содержанию в различных областях Восточной Европы и изменению их смысла на протяжении средневековья. Другим важным сюжетом статьи является изменение отношений восточноевропейских обществ к окружающим народам при переходе от „Киевской” Руси к Московскому царству. Источниками исследования преимущественно являются летописные и публицистические памятники XII–XVI вв. В качестве методологии исследования избраны концепции коллективной и культурной памяти (Морис Хальбвакс), ценностных ориентаций (Флоренс Клакхолн, Фред Стродбек), мест памяти (Пьер Нора) и средневековых книжных мифов. Начальная русь рассматривается как этносоциальная группа, возникавшая в результате аккультурации скандинавов в славяно-финской среде. На втором этапе аккультурации это имя закрепилось за населением Среднего Поднепровья, которое и было в X–XIII вв. Руськой землей. В Европе термин „русин/Ruthenus” носил исключительно юридический характер. Принятые в международной историографии термины „Russia/Russian(s)” искажают содержание средневековой истории Восточной Европы. Начиная с конца XII–XIII вв. в рамках борьбы за киевское наследство Галицко-Волынские и Владимиро-Суздальские земли отождествляли себя с Руськой землей в результате *translatio imperii*. Этот процесс шел более активно в Галиции и на Волыни, где возникло *Regnum Russiae*, но был прерван польским и литовским завоеванием. В Московском княжестве

это привело к формированию концепции „новой Руськой земли”, где московские князья претендовали на исключительные династические права на Восточную Европу. Сравнительный анализ отношения к окружающим народам в Повести временных лет и Слове о погибели земли Руськой свидетельствует о формировании агрессивного отношения к соседям в Московском княжестве. Сама Повесть не могла быть составлена ранее конца XV в., когда на основе национального ресентимента сформировались основы российского империализма как экспансионизма ассимиляционного типа. Делается вывод, что особенность российской имперской политики многонационального сосуществования заключалась в использовании ложных исторических ориентиров и ценностей, проистекавших из мифологизации и фальсификации раннесредневекового прошлого в русской культурной и коллективной памяти XV–XVI вв. Это факт объясняет коллапс и последующие метаморфозы Российской империи.

1. Введение. Научному сообществу хорошо известно, что терминология медиевистических исследований, ради их успешности, должна ориентироваться на термины, употреблявшиеся средневековым обществом, и учитывать их содержание и смысл. Добавим, что автор настоящей статьи не является сторонником псевдонарратологического подхода, который утверждает, что за средневековым словоупотреблением не скрываются исторические реалии. Присущие ему библейские и книжные образы – это лишь способ передачи таких реалий, а не их сознательная подмена. Одному из таких образов, а именно *Руськой земле*, а также особенностям его употребления в терминологии: раннесредневековой, позднесредневековой и современной, как совокупной научной проблеме будет посвящена настоящая статья.

2. Постановка проблемы. Стоит, однако, оговориться, что ни в прошлом, ни в настоящем словосочетание *Руськая земля* не было термином в строгом смысле этого слова. Оно не являлось определением, поскольку, пусть это и прозвучит тавтологично, „не определяло пределов”. Вместо этого само понятие, эволюция его смысла и содержания, особенности и контекст использования в средневековых памятниках письменности и современной историографии помогают определить одну из главных характеристик исторического общества – систему его ценностей или ценностные ориентации, а также их эволюции.

Сложение таких ценностных ориентаций внутри общества зависит от различных факторов спонтанного и/или искусственного характера. Первая группа факторов проистекает из личного или группового опыта и основывается на персональных или коллективных оценках явления или процесса. Если речь идет о других народах, то это происходит в соответствии с пред-

ставлениями об их общественном поведении, повседневной материальной культуре и ментальных стереотипических реакциях. Прочие факторы искусственно складываются в силу мифов и национальных нарративов, особенно „больших нарративов”¹, циркулирующих в обществе, в силу его коллективной памяти, общественного мнения, официальной пропаганды и системы образования, связанных с политическими и идеологическими концепциями.

Выявление и объяснение таких средневековых ценностей как части социальной механики, изучение роли исторической памяти, мест памяти и национальных и коллективных мифов в формировании и эволюции ценностных ориентаций средневековых сообществ Восточной Европы, и конкретно – Киевской Руси в ее историческом, „догрековском”² понимании как Руси вокруг Киева и России Московской, могут быть названы главной задачей настоящего исследования. Прежде всего это связано с выявлением и анализом представлений о землях и народах (*orbis terrarum gentium que*), существовавших в *руськом* (киевском) и *русском*, собственно, раннем *российском* (московском) обществах с начала XII до второй половины – конца XVI в. Такие представления неразрывно связаны с концепцией *Русьской земли* и анализом ее места в системе таких представлений.

3. Проблема источников. Исследователь, поставивший перед собой подобную задачу, оказывается в сложном положении. Вплоть до эпохи позднего средневековья он ограничен сравнительно небольшим набором текстов, зависящих от базового прототекста. Эти восточнославянские тексты, как и памятники латинского средневековья, взаимно используют друг друга, если не сказать – „паразитируют” друг на друге³. Зачастую они воспроизводят архитипические взгляды стереотипического характера. Чтобы преодолеть эти ограничения, необходимо как включение в исследование новых памятников, в частности латинских хроник и документов, а также, например, берестяных грамот XI–XV вв.⁴, так и новое прочтение хорошо известных фрагментов на основе антропологического подхода. Важным ус-

¹ По поводу этой концепции и ее развития см.: E. Hobsbawm, *Introduction: Inventing Traditions*, [in:] *The Invention of Tradition*, eds. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge–New York 1983, p. 1–14; D. Carr, *Time, Narrative and History*, Bloomington 1986.

² Концепцию Бориса Грекова и ее эволюцию, см.: Б. Д. Греков, *Очерки по истории феодализма в России; Система господства и подчинения в феодальной деревне*, [in:] *Известия Государственной академии истории материальной культуры*, вып. 72, Москва–Ленинград 1934, с. 25–159; Idem, *Феодальные отношения в Киевском государстве*, 2-е изд., Москва–Ленинград 1936; Idem, *Киевская Русь*, 3-е изд., Москва–Ленинград 1939, с. 229. Ср.: Idem, *Киевская Русь*, 4-е изд., Москва–Ленинград 1944. Ср. также наблюдения Игоря Данилевского: И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): курс лекций*, Москва, 1998, с. 75–76.

³ Выражение предложено Аланом де Либера; см. в: А. де Либера, *Средневековое мышление*, Москва 2004, с. 37. Ср.: A. de Libera, *Penser au Moyen Âge*, Paris 1996.

⁴ Издание последних находок см.: В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гippius, *Новгородские грамоты на бересте*, т. 12: *из раскопок 2001–2014 годов*, Москва 2015. См. также: R. Picchio, *The Slavonic and Latino-Germanic Background of the Novgorod Texts on Birchbark*, „Harvard Ukrainian Studies”, 1979–1980, № 3/4: *Eucharisterion. Essays Presented to Omelyan Pritsak*, part 2, p. 650–661; A. Gippius, *Birchbark Literacy and the Rise of Written Communication in Early*

ловием успешности исследования является критический подход к местной историографической традиции как средству гипотетической реконструкции исторической реальности. В действительности, искомая картина средневековых ценностных ориентаций в их динамике представляет сложный синтез результатов различных исследований, предпринимаемых параллельно и предусматривающих финальную взаимную верификацию полученных выводов в соответствии с принципом „регрессивной пурификации” в источниковедении⁵.

Прежде всего, речь идет о корпусе летописей Восточной Европы XII–XV вв., основанных на мировоззрении автора *Повести временных лет* начала XII в. Знакомство с летописями оставляет ложное впечатление, что аксиологическое развитие местного общества остановилось во времени. Однако, как мы увидим, это не так. Подобным образом и агиография вплоть до XIV–XV вв. представлена по преимуществу переводными сочинениями⁶. Местные тексты, идейно и сюжетно зависящие от переводов, как, например, *Киево-Печерский патерик*, предоставляют мало информации по интересующей нас теме – отношение к соседям, хотя некоторые стереотипические оценки им и присущи⁷. Подобные наблюдения могут быть сделаны и в отношении немногочисленных памятников канонического права этой эпохи⁸.

Ситуация меняется в XV в., который характеризуется ростом интереса к истории в московском и новгородском обществах. Однако последствия этого интереса и активное переписывание летописи, которое ему сопутствовало, становятся весьма опасными для правильного понимания прошлого. Эти вызовы исходят от позднесредневековых ре-интерпретаций *Повести временных лет* и от современной историографической традиции, некритически воспринявшей такие ре-интерпретации. Традиция национальной историографии основывается на примордиалистском подходе, возводящем существование русской (российской) нации ко временам, как минимум, князя Владимира Святого в форме „древнерусской народности”⁹. Основы-

Rus’, [in:] *Epigraphic Literacy and Christian Identity: Modes of Written Discourse in the Newly Christian European North*, eds. K. Zilmer, J. Jesch, Turnhout 2012, p. 225–251 [Серия: *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, vol. 4].

⁵ Об этом подходе см.: R. Hachmann, G. Kossack, H. Kühn, *Völker zwischen Germanen und Kelten*, Neumünster 1962; R. Hachmann, *Die Goten und Skandinavier*, Berlin 1970 [Серия: *Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker*, Bd. 158, N. F., Bd. 34].

⁶ G. Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus (988–1237)*, München 1982; Г. Подскальски, *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*, пер. А. В. Назаренко, ред. К. К. Акентьев, Санкт-Петербург 1996.

⁷ *Патерик Киевского Печерского монастыря*, изд. Д. И. Абрамович, Санкт-Петербург 1911 [Серия: *Памятники славяно-русской письменности, изданные Императорской археографической комиссией*, т. 2]; *Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters*, Hrsg. D. Tschizewskij, München 1964.

⁸ *Памятники древнерусского канонического права*, ч. 1: *Памятники XI–XV веков*, изд. А. С. Павлов, Санкт-Петербург 1880, [Серия: *Русская историческая библиотека*, т. 6].

⁹ Концепцию и дискуссию см.: В. В. Мавродин, *Древняя Русь: происхождение русского народа и образование Киевского государства*, Ленинград 1946; Idem, *Образование древнерусского государства и формирование древне-*

ваясь на позднесредневековом летописании, эта традиция последовательно утверждает единую траекторию развития Восточной Европы от Киевской Руси через Московское царство к Российской империи и современному „русскому миру”.

Тем не менее, критическое прочтение различных памятников XV–XVI вв.: позднесредневековых летописей¹⁰, полемических и публицистических произведений (*Слово о погибели земли русской*¹¹, *Сказание о великих князьях Владимирских*¹², *Сказание о Мамаевом побоище*¹³, *Книга степенная царского родословия*¹⁴, *История о Казанском царстве*¹⁵, *Киевский Синописис*¹⁶), дипломатической переписки московских князей с великими князьями литовскими и королями польскими конца XV–XVI вв.¹⁷, и их взаимная верификация позволяют создать надежную картину восточноевропейских ценностных ориентаций в отношении этнотерриториальной ситуации и трансформации этих представлений.

русской народности, Москва 1971; В. В. Седов, *Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование*, Москва 1999; П. П. Толочко, *Древнерусская народность: воображаемая или реальная*, Санкт-Петербург 2005. Критику и анализ социально-политического „механизма” появления концепции см.: Н. Н. Юсова, *„Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)*, Київ 2006. См. также: Г. В. Штыхов, *Древнерусская народность: реалии и миф*, [in:] *Этногенез и этнокультурные контакты славян: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*, ред. В. В. Седов, т. 3, Москва 1997, с. 376–385.

¹⁰ Методику исследования см.: Я. С. Лурье, *Две истории Руси XV века: Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства*, Санкт-Петербург 1994.

¹¹ Публикацию см.: Ю. К. Бегунов, *Памятник русской литературы XIII века: „Слово о погибели Русской земли”: Исследования и тексты*, Москва–Ленинград 1965.

¹² *Сказание о князьях владимирских*, изд. Р. П. Дмитриева, Москва–Ленинград 1955; *Сказание о князьях владимирских*, изд. Р. П. Дмитриева, [in:] *Памятники литературы древней Руси. Конец XV – первая половина XVI в.*, ред. Д. С. Лихачев, Москва 1981, с. 422–435.

¹³ С. К. Шамбинаго, *Повести о Мамаевом побоище*, [in:] *Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук*, т. 81, № 7, Санкт-Петербург 1906; *Повести о Мамаевом побоище*, изд. С. К. Шамбинаго, Санкт-Петербург 1907; *Летописная повесть о Куликовской битве*, изд. М. А. Салмина, [in:] *Памятники литературы древней Руси. Конец XV – первая половина XVI в.*, с. 112–131; *Сказание о Мамаевом побоище*, изд. В. П. Бударагина, Л. А. Дмитриев, [in:] *Памятники литературы древней Руси. Конец XV – первая половина XVI в.*, с. 132–189; *Сказания и повести о Куликовской битве*, изд. Л. А. Дмитриев, О. П. Лихачева, Ленинград 1982; *Памятники куликовского цикла*, ред. Б. А. Рыбаков, Санкт-Петербург 1998.

¹⁴ *Книга степенная царского родословия по древнейшим спискам*, изд. П. Г. Васенко, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 21, ч. 1–2, Санкт-Петербург 1908, 1913; *Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам: Тексты и комментарии*, изд. Н. Ф. Покровский, Г. Д. Ленхофф, т. 1, Москва 2007; *The Book of Royal Degrees and the Genesis of Russian Historical Consciousness*, eds. G. Lenhoff, A. Kleimola, Bloomington 2011; А. В. Сиренов, *„Степенная книга”: история текста*, Москва 2007; Idem, *„Степенная книга” и русская историческая мысль XVI–XVIII вв.* Москва–Санкт-Петербург 2010.

¹⁵ *Казанская история*, подг. текста, вступ. стат. и прим. Г. Н. Моисеева, ред. В. П. Адрианова-Перетц, Москва 1954; *Казанская история*, подг. текста, прим., перевод Т. Ф. Волкова, [in:] *Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI в.*, Москва 1985, с. 300–565, 601–624.

¹⁶ Некритическое издание см.: *Мечта о русском единстве: Киевский Синописис (1674)*, ред. О. Сапожников, И. Сапожникова, Москва 2006.

¹⁷ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским в царствование Великого Князя Ивана Васильевича*, изд. Г. Ф. Карпов, [in:] *Сборник Императорского Русского Исторического общества*, т. 35, ч. 1: *годы с 1487 по 1533*, Санкт-Петербург 1882; *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским в царствование Великого Князя Ивана Васильевича*, изд. Г. Ф. Карпов, [in:] *Сборник Императорского Русского Исторического общества*, т. 71, ч. 3: *годы с 1560–1570*, Санкт-Петербург 1892.

В содержании исторических источников нас будут особенно интересовать два типа информации, касающейся средневековых ценностей: этногеографический нарратив равно как и память о прошлом, включая „повести о происхождении”, *origo gentis*, в качестве организующего средства социально-политической жизни и модели этнополитической активности. Однако, для верного понимания изучаемого феномена наше исследование должно освободиться от „бремени историографии”, от того, что в современных студиях называют „тиранией концепции” или ученой „конструкции”¹⁸. Для этих целей нами будет предпринят сравнительно-контекстуальный анализ двух средневековых нарративов различных эпох: *Повести временных лет* начала XII в., и *Слова о погибели земли Руськой*, по нашему мнению, составленного во второй половине – конце XV в., скорее всего, во Пскове.

4. Избранные проблемы методологии исследования. Как было отмечено выше, в настоящем исследовании целесообразно использовать подход ценностных ориентаций. Этот подход широко применяется в социальной антропологии и кросс-культурных исследованиях. Он организован вокруг такой тематики, как базовые характеристики соседних народов, отношение к природе, восприятие времени, человеческая активность и общественные отношения в рамках социальных и этнических групп¹⁹. В научном сообществе этническая группа обычно рассматривается как социальная категория людей, основывающаяся на представлениях об общем социальном опыте, предках и культурных традициях. Этнические идентичности разделяют и объединяют людей на основе вертикальных связей, отражающих аксиологическую иерархию²⁰. Считается, что этносы существуют благодаря истории, пусть и вымышленной истории²¹. Поскольку этнические группы существуют в форме более или менее организованных обществ, их ценности неотделимы от многоуровневой и сложной коммуникации между различными типами социальной памяти.

Сегодня исследователи различают коллективную память членов социальной группы²², которая может передаваться во времени и использоваться для определенных целей. Коллективная память может быть преобразована в официальный нарратив и стать культурной памятью, которая распро-

¹⁸ Cp.: Ch. Bowlus, *Ethnogenesis: The Tyranny of a Concept*, [in:] *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ed. A. Gillett, Turnhout 2002, p. 241–256; E. Brown, *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*, „The American Historical Review”, 1974, vol. 79 (4), p. 1063–1088.

¹⁹ Ключевое произведение: F. R. Kluckhohn, F. L. Strodtbeck, *Variations in value orientations*, Evanston (Ill.) 1961. См. также: M. Hills, *Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory*, „Online Readings in Psychology and Culture”, 2002, № 4 (4) (<http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1040> [5.09.2018]).

²⁰ J. Peoples, G. Bailey, *Humanity: An Introduction to Cultural Anthropology*, Stamford 2010, p. 367, 389.

²¹ О „воображаемых сообществах”, см.: B. Anderson, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London 2006.

²² По поводу этой концепции см.: M. Halbwachs, *La mémoire collective*, Paris 1950; Idem, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris 1952; Idem, *The collective memory*, New York 1980; Idem, *On collective memory*, Chicago 1992.

страняется государственными институтами и может быть воспринята или отвергнута различными социальными группами как официальная версия прошлого или проект для будущего. Феномен коммуникативной памяти должен рассматриваться как посредник между коллективной и культурной памятью, который используется членами социума в повседневной практике. Она может отличаться от официально принятой исторической политики и даже находиться в сложных отношениях с ней.

Дистанция между коллективной и культурной памятью, существовавшая в средневековом обществе, способна позволить нам проследить влияние обоих мемориальных феноменов на сложение социальных, политических, дипломатических и этических норм, составляющих феномен ценностных ориентаций, присущий раннесредневековому *руському* (киевскому) и позднесредневековому *русскому* (московскому) обществам или же некоторым группам внутри их. Мы не можем ожидать, что все такие нормы и принципы неизбежно и непосредственно отразились в текстах интересующего нас периода; возможно, что они получили здесь опосредованное выражение в виде *экзамплов* (латинское – *exemplae*), образов и оценок, относящихся к различным эпохам, способных при сравнении дать нам информацию об изменении ценностных ориентаций и направлении их эволюции.

В этом исследовании важную роль может сыграть концепция „мест памяти”. Место памяти „во всех смыслах этого слова исходит от более материального и конкретного объекта, иногда географически определенного, к объекту более абстрактному и интеллектуально сконструированному”²³. Место памяти может быть не только физическим объектом, но и идеей, нарративом, топонимической или топографической ориентацией и т. д., идентифицируемыми членами группы как важные для их общей идентичности в качестве вместилища базовых ценностей и вызывающие эмоции, способные обеспечить цельность группы. При таком подходе рассказы о происхождении различных социальных и этнических групп, *origo gentis*, по определению затрагивающие территориально-географические аспекты, вполне могут быть вовлечены в исследование как *lieux de mémoire*²⁴. Исполни-

²³ Об этом см.: *Les lieux de mémoire*, eds. P. Nora et al., vol. 2: *La Nation*, part 1: *Héritage, historiographie, paysages*, Paris 1986; P. Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, „Representations”, vol. 26: *Special Issue: Memory and Counter-Memory*, 1989, p. 7–24. Об использовании этой концепции в исследованиях Средневековья см.: *Die Welt des Mittelalters. Erinnerungsorte eines Jahrtausends*, hrsg. J. Fried, O. B. Rader, München 2011.

²⁴ Ср.: S. Reynolds, *Medieval Origins Gentium and the Community of the Realm*, „History”, vol. 68, 1983, p. 375–390. По поводу роли *origo gentis* в средневековье и его изучении, см., напр.: R. Wenskus, *Stammesbildung und Vervassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln 1961; *The Construction of Communities in the Early Middle Ages. Texts, Resources and Artefacts* eds. R. Corradini, M. Diesenberger, H. Reimitz, Leiden 2003, [Серия: *The Transformation of the Roman World*, vol. 12]; A. Plassmann, *Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen*, Berlin 2006, [Серия: *Orbis mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters*, Bd. 7]; M. Coumert, *Origines des peuples. Les récits du Haut Moyen Age occidental (550–850)*, Paris 2007; Franks, Northmen, and Slavs: *Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, eds. I. Garipzanov, P. Geary, P. Urbanczyk, Turnhout 2008; *Identité et ethnicité: concepts, débats historiographiques, exemples (IIIe–XIe siècle)*, eds. V. Gazeau, P. Bauduin,

зование мифов об *origo gentis* внутри и вне средневекового общества, их трансформация, ре-интерпретация и ре-мифологизация, начиная с ранних этапов истории и вплоть до Нового времени, должны представлять особый интерес для настоящего исследования.

В этой связи важным моментом студий оказывается выявление и анализ исторических мифов средневековой историографии и их сравнение с явлением исторической фальсификации. Исторический миф может рассматриваться как набор тенденциозных коллективных представлений об определенном историческом феномене, народе или событии, складывающихся в фиктивный и вымышленный образ, существенно трансформирующий историю и замещающий ее. Хорошо известно, что в Восточной Европе восприятие прошлого мистическим (мифологическим?) образом влияет на современную геополитику сильнее, чем ежедневные политические интересы, экономика и прибыль. Современные национальные мифы берут свои истоки в раннем средневековье, как это попытался показать Патрик Джери²⁵, и уже Марк Блок предупреждал нас, что далекое прошлое может рассматриваться обществом как более чувствительное, чем относительно недавние события²⁶.

Впрочем, историко-мифологический подход до сих пор не получил своей исчерпывающей апробации в исследованиях несмотря на то, что аналитическая концепция исторического мифа активно используется в историографии Центрально-Восточной Европы²⁷. В то же время в современных гуманитарных исследованиях в России такой подход используется исключительно односторонне для описания использования и функционирования мифов, касающихся *русских* и *России* в средневековой европейской письменности. В особенности это касается средневековой польской историографии,

Y. Modéran, Caen 2008; П. С. Стефанович, „Сказание о призвании варягов” или *Origo gentis russorum?*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год: предпосылки и пути образования Древнерусского государства*, ред. Е. А. Мельникова, Москва 2012, с. 514–583.

²⁵ См.: P. Geary, *The myth of nations: the medieval origins of Europe*, Princeton–Oxford 2002.

²⁶ „Одни, полагая, что события к нам ближайшие из-за этой близости не поддаются беспристрастному изучению, желают всего лишь уберечь целомудренную Кlio от слишком жгучих прикосновений. Так, видимо, думал мой старый учитель. Разумеется, в этом – недоверие к нашей способности владеть своими нервами. А также заблуждение того, что как только в игру вмешиваются страсти, граница между современным и несовременным вовсе не определяется хронологией. Так ли уж был неправ наш славный директор лангедокского лицея, где я впервые дебютировал на преподавательском поприще, когда своим зычным голосом командира над школярами предупреждал меня: «Девятнадцатый век – тема здесь неопасная. Но когда затронете религиозные войны, будьте сугубо осторожны». См.: М. Блок, *Апология истории или ремесло историка* Москва 1986, с. 24. Ср.: M. Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* Paris 1952, p. 10.

²⁷ J. Maternicki, *Mity historyczne, ich geneza, struktura i funkcje społeczne*, [in:] *Metodologiczne problemy badań nad dziejami myśli historycznej*, red. J. Maternicki, Warszawa 1990, s. 66–80; J. Topolski, *Myths in Research into the Past (memory and collective identity, how do societies construct and administer their past)*, „Acta Poloniae Historica”, t. 81, 2000, p. 5–18; В. А. Шнареلمان, *Ценность прошлого: этноцентрические исторические мифы, идентичность и этнополитика*, [in:] *Реальность этнических мифов*, изд. М. Брилл Олкотт, А. Малашенко, Москва 2000, с. 12–33; Л. П. Репина, *Исторические мифы и национальная идентичность: к методологии исследования*, [in:] *Национальная идентичность в проблемном поле интеллектуальной истории. Материалы международной научной конференции*, ред. И. Крючков, Ставрополь–Пятигорск–Москва 2008, с. 9–13.

которая стала предметом исследований Дмитрия Карнаухова. Его целью было выявление „избыточности” конъюнктурно обусловленного вымысла в представлениях польских авторов о средневековой Руси, сформировавшегося в определенных историко-политических условиях и ставшего причиной существенного искажения представлений об исторической действительности в польском обществе²⁸. В действительности, такая „активизация” гуманитарных исследований под предлогом их „актуальности” выглядит достаточно странной, особенно на фоне отказа от выявления подобных мифов в русских средневековых текстах. Это может получить только одно объяснение: национальная история рассматривается как свободная от мифов, она по-настоящему аутентична, а официальные представления о прошлом в российской историографии адекватно отражают исторический процесс и абсолютно правдивы. Однако средневековая историография в принципе не может быть свободна от „искажения истории”. Топика, связанная со значимостью и ролью исторических (историографических) мифов как существенного элемента русского нарратива о прошлом на различных этапах его развития, оказывается чрезвычайно актуальной. Процесс выявления мифов в средневековых текстах и их изучение открывает для современной историографии новые возможности, чему и посвящена настоящая статья.

5. Этногеографический нарратив *Повести временных лет*. Обратимся к этно-географическому описанию начальной летописи, стоящему у истоков русского этнического нарратива и созданного по библейскому образцу в начале XII в. Оно может быть охарактеризовано как общее введение в ситуацию *orbis gentium* и выявляет достаточно нейтральное отношение летописца и общества к различным народам и племенам, жившим на периферии Восточной Европы, центром которой является *русь*. В глазах составителя *Повести временных лет* – это некое славяноязычное новообразование Среднего Поднепровья, территориально отождествимое с *Русьской* землей, но имеющее „варяжские” корни, которые из летописного контекста однозначно интерпретируются как скандинавские.

В этом описании славянские племена представлены мигрантами, тогда как остальное население подразумевается автохтонным. Однако здесь трудно установить политико-географические границы или пределы даже для периферии. Перед нами – не описание пограничной зоны, где славяне сталкиваются с не-славянами. Этот летописный текст, разделенный в хронике на несколько частей, иногда с неизбежными повторениями, оставляет впечатление открытого пространства, пронизанного различными типами контак-

²⁸ См., напр.: Д. В. Карнаухов, *Формирование исторического образа Руси в польской хронографии XV–XVI вв. (источники и историография исследования)*, „История и историки: историографический вестник”, 2005, № 1, с. 53–83; Idem, *Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения*, Новосибирск 2010; Idem, „Русские” и „Московские” известия в трудах польских историков второй половины XV – начала XVII вв. (историографический аспект), Новосибирск 2014.

тов: политическими, коммерческими, данническими и т. д.²⁹ Упомянутые здесь народы словно размещены вокруг *руси* концентрическими кругами, которые некоторые склонны рассматривать как „провиденциальные”³⁰. *По-весть временных лет* дает следующее описание, которое стоит привести целиком, дабы облегчить читателю сравнение этого киевского нарратива с представлениями московского общества о своих соседях: „в Афетовѣ же части сѣдять Русь, Чюдѣ, и вси языци: Меря, Мурома, Вель, Морьдва, Заволочьскыя Чюдѣ, Пермь, Печера, Ямь, Оугра, Литва, Зимѣгола, Корсь, Сѣтьгола, Любь. Лахове же и Прусы, Чюдѣ пресѣдять к морю Варяжскому; по сему же морю сѣдять Варязи сѣмо ко вѣстоку до предѣла Симова, по т[о]муже морю сѣдять къ западу до землѣ Агнянски и до Волошъски. Афетово бо и то колѣно: Варязи, Свеи, Оурмане [Готе], Русь, Агняне, Галичане, Волѣхва, Римляне Нѣмци, Корлязи, Венѣдици, Фрягове и прочии доже присѣдять от запада къ полуночию и съсѣдятся съ племянемъ Хамовы...от тѣхъ Словѣнь разидошася по землѣ и прозвашася имени своими, гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ: яко пришедше сѣдоша на рѣцѣ именемъ Марава и прозвашася Марава, а друзии Чеси нарекошася, а се ти же Словѣни Хровате Бѣлии и Серебѣ, и Хорутане. Волхомъ бо нашедшемъ на Словѣни на Дунайскыя. [и] сѣдшемъ в них и насилищемъ имъ. Словѣни же ови пришедше сѣдоша на Вислѣ и прозвашася Ляхове, аот тѣхъ Ляховъ прозвашася Поляне. Ляхове друзии Лутичи, ини Мазовшане, ини Поморяне.... На Бѣлѣозерѣ сѣдять Вель, а на Ростовскомъ озерѣ Меря, а на Клещинѣ озерѣ Меря же, [а] по Шцѣ рѣцѣ где потече в Волгу же Мурома языкъ свои и Черемиси свои языкъ, Морьдва свои языкъ се суть инии языци иже дань даютъ Руси: Чюдѣ, Меря, Вель, Мурома, Черемись, Морьдва, Пермь, Печера, Ямь, Литва, Зимигола, Корсь, Норова, Либь; си суть свои языкъ имуще от колена Афетова иже живутъ въ странахъ полуночныхъ”³¹.

Подобное практически индифферентное перечисление этносов не позволяет сразу выявить ценностные ориентации киевского летописца, касающиеся иных народов. На первый взгляд, это перечисление близко к списку восточнославянских племен, расселившихся в Восточной Европе и находившихся в сложных отношениях с *русью*. Весьма возможно, что в данном случае летопись использует термин *русь* как *pars pro toto* для описания отношений между славянами и другими этносами. По утверждению источника, такие отношения были преимущественно данническими, что не предпола-

²⁹ См., напр.: E. Melnikova, *Mental maps of the Old Russian chronicle-writer of the early twelfth century*, [in:] *From Goths to Varangians. Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea*, eds. L. Bjerg, J. Lind, S. M. Sindbaek, Aarhus 2013, p. 317–340.

³⁰ А. В. Лаушкин, „Провиденциальные круги” народов в русском летописании XI–XIII вв., „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2013, № 3 (53), с. 78–79. См. ниже концепцию Дж. Шепарда об „обволакивающих” Византию кругах.

³¹ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *ЛСРЛ*, т. 1, Москва 2001, с. 4, 5–6, 10–11 (sine anno).

гало административно-политического контроля или культурно-религиозного доминирования.

Интересно сравнить эти наблюдения с утверждением Генриха Ливонского в *Cronicon Livoniae* XIII в. При описании событий 1212 г., в частности переговоров между полоцким князем Владимиром и епископом Риги Альбертом, он упрекал русских в том, что они более заинтересованы в собирании дани с ливонцев, нежели в обращении местных язычников в христианство³². Естественно, подобное утверждение можно расценивать как проповеднический топос средневековой литературы. Так, например, согласно Адаму Бременскому, король Дании Свен Эстридсен (1050–1076) упрекал саксонцев в том, что они не заинтересованы в обращении западных славян³³. Похожие идеи можно найти в послании 769 г., написанном Алкуином Йоркским³⁴.

Однако в нашем случае мы можем рассматривать информацию Генриха Ливонского как в целом достоверную. В начальной летописи нет следов существования концепции *amicitia* как гармоничного межэтнического сосуществования, которая была важной средневековой ценностью латинской Европы. О ней, в частности, пишет Видукинд Корвейский (ок. 925 – после 973) в *Res Gestae Saxonicarum*: саксы, некогда друзья и союзники франков стали братьями и почти одним народом через христианство (*fratres et quasi una gens ex Christiana fide*). Процесс христианизации был осуществлен франками частично через деликатное убеждение, частично военной силой³⁵, но в результате привел к *amicitia*³⁶. Как полагают исследователи, такой *modus*

³² „Rex interim de Plosce mittens vocavit episcopum, diem prefigens et locum, ut ad presenciam ipsius apud Gercide de Lyvonibus quondam sibi tributaries responsurus veniat [...] Est enim consuetudo regum Ruthenorum, ut quamcunque gentem expugnaverint, non fidei c Christiane subicere, sed ad solvendum sibi tributum et pecuniam subiugare”. *Heinrici Chronicon Livoniae*, hrsg. L. Arbusow, A. Bauer, [in:] *Monumenta Germaniae Historica* [далее: MGH], *Scriptores rerum Germanicarum*, Bd. 31, Hannover 1955, p. 102–104 (III. 16:2 [A.D. 1212]). См. также: Enrico di Lettonia, *Chronicon Livoniae*, [in:] *La crociata del Nord (1184–1227)*, ed. P. Bugiani, Livorno 2005, p. 192–194.

³³ „Audiui etiam, cum veracissimus rex Danorum sermocinando eadem replicaret, populos Sclavorum iam dudum procul dubio facile converti posse ad christianitatem, nisi obstitisset avaricia Saxonum: «Quibus», inquit, ‘mens pronior est ad pensionem vectigalium, quam ad conversionem gentilium». Nec attendunt miseri, quam magnum periculum suae cupiditatis luant, qui christianitatem in Scлавania inprimo per avariciam turbabant, deinde per crudelitatem subiectos ad rebellandum coegerunt, et nunc salutem eorum qui vellent credere, pecuniam solam exigendo, contempnunt”. Adam von Bremen. *Hamburgische Kirchengeschichte (Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum)*, hrsg. B. Schmiedler, [in:] MGH, *Scriptores rerum Germanicarum*, Bd. 2, Hannover 1917, p. 166 (III. 23 [22]). Благодаря доктору Р. Спиргиса (Рига, Латвия) за помощь в поиске источника.

³⁴ „Si tanta instanta leve Christi iugum et onus suave durissimo Saxonum populo praedicaretur, quanta decimarum reddito vel legalis proparvissimis quibuslibet culpis edicti necessitas exigebatur, forte baptismatis sacramenta non abhorrerent. Sint tandem aliquando doctores fidei apostolicis eruditi exemplis, sint praedicatores, non praedatores”. Alcuinus, *Alcuini sive Albini Epistolae: Alcuinus Megenfridum arcarium regium hortatur, admoneat Carolum regem, ut mites abstinenterque sacerdotes paganis ad Christi fidem convertendis mittem. Nam Saxones propter decimas et legume rigorem cristianitatem aversari. Monet etiam, ne ecclesiis praeficiantur sacerdotes vicariis utentes, 796 post Aug. 10.*, [in:] MGH, *Epistolarum*, t. 4: *Epistolae Karolini aevi*, hrsg E. Dümmle, Berlin 1895, t. 2, p. 161, № 111.

³⁵ „[Saxones – A. M.] [...] ob id qui olim socii et amici erat Francorum iam fratres et quasi una gens ex Christiana fide, veluti modo videmus, facta est [...] nunc blanda suasioni, nunc bellorum impetus”. *Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxonicarum libri tres*, hrsg. H.–E. Lohmann, P. Hirsch, [in:] MGH, *Scriptores rerum Germanicarum*, Bd. 60, Hannoverae 1935, p. 24 (I.15). См. также на эту тему: S. Harris, *Race and ethnicity in Anglo-Saxon literature*, [in:] *Studies in medieval history and culture*, vol. 24, New York 2003.111111

³⁶ „Socii quoque Francorum et amici appellati”. *Die Sachsengeschichte des Widukind*, p. 22 (I. 1).

vivendi обязывал различные социальные и этнические общины ко взаимной помощи и формировал политически интегрированные группы³⁷. В действительности отношение сообщества русов к своим соседям не предполагало какой-либо активной коммуникации, которая могла привести к изменению их политического статуса и религиозной культуры. Мы видим здесь два отдельных параллельно сосуществующих мира, пронизанных экономическими, торговыми и данническими интересами. Такие контакты формировали особые ценностные ориентации, основанные на „принципе невмешательства” во внутренние дела друг друга. Иными словами, *amicitia* не находила себе места среди ценностей восточноевропейских обществ. Это может быть сопоставлено с практическим отсутствием организованной миссионерской деятельности Константинополя в средневизантийский период: ромеи не рассматривали варваров как равных и скептически воспринимали идею их обращения в „греческую (ромейскую) веру”³⁸. Русы, в свою очередь, могли рассматривать себя как „новых ромеев”, не предпринимая вплоть до конца XIV в. каких-либо усилий для обращения своих языческих соседей в „русскую веру” посредством организованной миссии.

Схожую картину можно наблюдать и благодаря информации иного вида источников, отражающих не нарратив, а реальности повседневной жизни – берестяных грамот XI–XV вв., прежде всего из Новгорода³⁹. Берестяные грамоты практически игнорируют иноэтничное окружение Новгородской земли, несмотря на интенсивные торговые и политические контакты, известные по другим источникам. Даже название „русь”, соотносимое с Надднепрянщиной, до сих пор встречено здесь лишь один раз – в начале XII в. Из 34 этнонимов, известных *Повести временных лет*, берестяные грамоты знают лишь семь. Еще четыре упоминаются в *Новгородской I летописи* XV в. Парадоксальным образом, документы, упоминающие соседние народы, а именно грамоты № 288, 248, 249, 283, 282, были найдены на одной городской усадьбе в слоях второй половины XIV – рубежа XIV/XV вв. Похоже, что средневековое общество Новгорода в целом не интересовалось своим мультиэтничным окружением и не было активно вовлечено в межэтнические контакты, монополизированные численно ограниченной корпорацией новгородских купцов.

³⁷ A. Pleszczyński, *The birth of a stereotype: Polish rulers and their country in German, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, vol. 15, Leiden 2011, p. 51, 56 ff.

³⁸ С. А. Иванов, *Византийское миссионерство: Можно ли сделать из „варвара” христианина?* Москва 2003; Idem, *Religious missions* [in:] *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, c. 500–1492, ed. J. Shepard, Cambridge 2008, p. 305–332. Дискуссию см.: M. Salamon, *Byzantine Missionary Policy. Did It Exist?* [in:] *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, p. 43–53 [Серия: *U źródeł Europy Środkowo-wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas*, vol. 1].

³⁹ А. А. Зализняк, *Словозаказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951–2003 гг.)* [in:] А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, Москва 2004, с. 706–829.

В *Повести временных лет* феномен „мирного сосуществования” дополняется образом политической мудрости русьских князей. В соответствии с этим текстом князь Владимир Святой „бѣ жива съ князи околними миромъ: съ Болеславомъ Лядьскимъ и съ Стефаномъ Оугрьскимъ и съ Андрихомъ Чешьскимъ и бѣ миръ межю ими и любы”⁴⁰. Очевидно, летописец имел здесь в виду польского князя Болеслава Храброго (992–1025), Стефана, короля Венгрии (997–1038) и чешского князя Ольдзриха (1012–1034). При этом он рассматривал мир/покой как важную часть ценностных ориентаций. Подобным образом описаны и отношения князя Владимира Васильковича с соседними странами в так называемой *Галицко-Волинской хронике* (*Хронике Романовичей*) конца XIII в. не без предполагаемого влияния летописи начала XII в.: „миръ держа с околными сторонами с Ляхы и с Нѣмци с Литвою, одержа землю свою величествомъ оными по Тотары а сѣмо по Ляхы по Литвою”⁴¹.

Нельзя не отметить, что, в свою очередь, князь Владимир представлен летописцем по образу и подобию библейского царя Соломона, что весьма характерно для средневекового рассказчика. В данном случае история „мирного сосуществования” списана с таких библейских книг, как 3 Цар. 4: 24–25 („ибо он властвовал над всею землею по эту сторону реки, от Типсаха до Газы, над всеми царями по эту сторону реки, и был у него мир со всеми окрестными странами. И жили Иуда и Израиль спокойно, каждый под виноградником своим и под смоковницею своею, от Дана до Вирсавии, во все дни Соломона”) и 1 Пар. 22: 9 („Вот, у тебя родится сын: он будет человек мирный; Я дам ему покой от всех врагов его кругом: посему имя ему будет Соломон. И мир и покой дам Израилю во дни его”)⁴². Отметим, что даже если „мирная” модель *Повести временных лет* следует библейскому примеру, не во всем соответствуя реальной политике, такой нарратив должен рассматриваться как мотивирующий. Он формировал отношение средневекового населения Руси к соседним странам и народам.

Впрочем, от нашего внимания не должны ускользнуть и принципиальные отличия между библейским текстом и русьской летописью. В первом случае подчеркивается идея доминирования царя Соломона над окружающими странами. Это в целом чуждо древнерусскому тексту. Такое наблюдение будет важно нам в дальнейшем, когда речь пойдет о сдвиге в ценностных ориентациях Московской эпохи и поиске идейных источников новых ценностей, в том числе и в Ветхом завете.

⁴⁰ Лаврентьевская летопись, с. 126 (6504 [996]).

⁴¹ *Ипатьевская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 2, Москва 2001, стб. 933; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviana)*, ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović, [in:] *Monumenta Poloniae Historica, Seria II*, т. 16, Kraków–Warszawa 2017, s. 620.

⁴² А. Е. Мусин, *Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского*, „Княжа доба: історія і культура”, вип. 10, 2016, с. 165–198.

6. Русь как этносоциум. Со времен Николая Карамзина и Карла Маркса историки пытались поставить знак равенства между Русью X в. и Россией XIX в. Точно также в их представлениях русы отождествлялись с россиянами, а первое государство Восточной Европы было результатом интеграции двух этносов – славян и русов, ставшее „империей Рюриковичей” в Центральной и Восточной Европе⁴³. Н. Карамзин не был единственным, кто отказывался проводить различия между Русью и Россией, русами и россиянами. Подобным образом в современных англоязычных исследованиях употребляется термин *Russia* и *the Russians* для описания всего населения средневековой Восточной Европы и существовавших здесь на протяжении Средневековья политий, безразлично и без колебаний прилагаясь к различным частям континента. В свою очередь термин *Eastern Slavs* служит для обозначения обитателей этой *Russia* как древнерусской народности, якобы общего предка современных русских, белорусов и украинцев, в соответствии с концепцией, рожденной советской историографией XX в., но идеально совпадающей с позднесредневековыми московскими представлениями об истории. Этот термин оказывается чрезвычайно удобным и для междunarодного научного сообщества, не затрудняющего себя проникновением вглубь существовавших в Восточной Европе этнокультурных различий, полагая их несущественными. Использование в некоторых франкоязычных изданиях термина *Russia* вместо *Russie* и заключение слова „*russe*” в кавычки не избавляет сами исследования от исторической aberrации, невзирая на, казалось бы, благие намерения авторов. Сегодня употребление в науке термина „*monde «russe»*” вызывает неуместные здесь коннотации⁴⁴.

Такая ситуация требует ученой реакции, связанной с выработкой корректной академической терминологии. Употребляемый ныне „зонтичный” термин создает неверную историческую перспективу, смешивает различные языковые, культурные и этнические традиции, интенсифицирует современные политические конфликты и искажает представления о прошлом в массовом сознании. Как демонстрируют исторические источники и обос-

⁴³ Cp.: „The Gothic period of Russia in particular forms but a chapter of the Norman conquests. As the empire of Charlemagne precedes the foundation of modern France, Germany, and Italy, so the empire of the Ruriks precedes the foundation of Poland, Lithuania, the Baltic Settlements, Turkey and Muscovy itself”. См.: K. Marx, *Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century*, [in:] K. Marx, F. Engels, *Collected Works in fifty volumes*, vol. 15: 1856–1858, London 1987, p. 75–76.

⁴⁴ См., напр., франкоязычное исследование: S. Mund, *Orbis Russiarum. Genèse et développement de la représentation du monde „russe” en Occident à la Renaissance*, Genève 2003 [Серия: *Travaux d’Humanisme et Renaissance*, t. 382]; Idem, *Constitution et diffusion d’un savoir occidental sur le monde „russe” au Moyen Âge (fin Xe – milieu XVIe siècle) (1re partie)*, „Le Moyen Âge”, t. 110, 2004, no. 2, p. 275–314. См. в издании 2004 г.: „Le nom Russia, abondamment employé dans les sources occidentales latines au Moyen Âge, pour désigner le premier État commun des Slaves orientaux (Russes, Biélorusses et Ukrainiens) formé autour de la ville de Kiev depuis le Xe jusqu’au XIIIe siècle. Il permet d’éviter l’appellation «Russie» qui désigne aujourd’hui la Fédération de Russie. Le choix du nom «Russie» pour appeler l’État kiévien heurte les Ukrainiens et les Biélorusses, lesquels peuvent également revendiquer cet État comme une partie de leur héritage [...]. Le terme «russe» est mis entre guillemets pour montrer qu’il s’agit des habitants de l’ensemble de la Russia et non des seuls Russes de la Fédération de Russie”.

нованные ими исследования, эти термины приложимы только к политической организации Московского государства унитарного характера и его населению с конца XV в.⁴⁵ Встречающееся ранее употребление слова „Росия”, например, в известном автографе митрополита Киприана 1387 г.⁴⁶, является всего лишь транслитерацией греческого термина, активно употреблявшегося в сфрагистике Восточной Европы XI–XII вв. Его использование в конце XIV в. было возможно лишь в контексте второго южнославянского влияния исключительно в связи с церковно-каноническим контекстом, не имеющим отношения к этно- и политогенезу россиян. Подобным образом термин „Русия”, более характерный для балканской культуры уже с XIII в., может быть результатом как местных фонетических особенностей, так и латинского влияния. Заимствование этого термина в Восточной Европе свидетельствует о его синонимичности более распространенным обозначениям. Подобным образом использовался и грецизм „россияне”, появившийся в XVI в. и вошедший в российский обиход в середине XVII столетия⁴⁷.

Вернемся к основной сюжетной линии. Отмеченные выше унифицирующие политические характеристики были чужды раннесредневековым политиям Восточной Европы. Однако исследователи традиционного описывали ее раннюю историю, исходя из ретроспективно оцениваемого политогенеза России, во что со временем дополнительно вмешался идеологический фактор. Так, Арсений Насонов полагал, что уже во второй половине XI – начале XII вв. в Древней Руси образовалась сплошная государственная территория, пусть и разделенная рубежами, где эксплуатируемое население в интересах господствующего класса было подчинено публичной власти, творящей суд и собирающей налоги в виде поборов и даней⁴⁸. Александр Зимин в связи с этим заметил, что в книге А. Насонова о „Русской земле” „уже есть следы борьбы с космополитизмом” и что ее коснулось „суровое время искоренения объективизма”, а сам автор был вынужден „процедить сквозь зубы сталинскую формулу о двух функциях государства и занялся в духе Грекова поисками основ Древнерусского государства в седой стари-

⁴⁵ Об истории и использовании этого термина см., напр.: А. И. Грищенко, *Рец. на: Б. М. Клосс, О происхождении названия „Россия”*, Москва 2012, „Русский язык в научном освещении”, 2013, № 2 (26), с. 300–312.

⁴⁶ А. В. Соловьев, *Византийское имя России*, „Византийский временник”, т. 12, 1957, с. 134–155; Idem, *Le nom byzantin de la Russie*, Gravenhage 1957 [Серия: *Musagetes: Contributions to the history of Slavic literature and culture*, vol. 3]; И. С. Улуханов, *К истории употребления слов „Русь” и „Россия” в письменности Древней Руси*, [in:] *Русское слово в русском мире – 2008: Россия и русские в восприятии инокультурной языковой личности*, ред. И. В. Ружицкий, Ю. Н. Караулов, О. В. Евтушенко, Москва 2008, с. 158–175.

⁴⁷ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ред. Г. А. Богатова, вып. 22, Москва 1997, с. 218. Ср.: А. И. Грищенко, *Сочетаемость атрибутов русский и российский по данным Среднерусского корпуса (XV–XVII вв.)*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2013, № 3 (53), с. 41–42.

⁴⁸ А. Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование, Москва 1951, с. 6, 26–27. Ср.: В. А. Кучкин, *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.*, Москва, 1984; Н. Ф. Котляр, *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков*, Киев 1985.

не, правда, не такой, как у академика”⁴⁹. Впрочем, попытка увидеть в раннесредневековой Восточной Европе унитарное государство уже в 1930-е гг. вызвала полемику, в ходе которой звучали призывы не поддаваться тенденции летописи и переключить внимание с „державы Рюриковичей” на отдельные земли – „подлинные древнерусские государства”, долгое время сохранявшие свою самостоятельность⁵⁰.

Сегодня очевидно, что политогенез Восточной Европы с самого начала приобрел достаточно своеобразные формы. Становление государства здесь было связано не столько со стабилизацией территории, формированием суверенитета границ и созданием единого центра власти. Весьма вероятно, что оно вырастало из дальней торговли, контроля над торговыми путями и власти над рассредоточенными в пространстве ресурсами и пунктами обмена, осуществляемыми группировками, именуемыми в арабских и византийских источниках *русью*⁵¹. Иногда эти группировки не вполне корректно сравнивают с колониальными компаниями Нового времени⁵². В результате соперничества таких группировок, не без влияния византийской политики, складывается „союз архонтов” византийско-русских договоров – „ярлов под рукою киевского конунга”⁵³, который со временем превратился в патримо-

⁴⁹ А. А. Зимин, *Храм науки*, [in:] *Судьба творческого наследия отечественных историков второй половины XX века*, ред. сост. А. Л. Хорошкевич, Москва 2015, с. 35–383, здесь с. 71–72. В данном случае имеются в виду главная, внутренняя функция государства – удержание в повиновении эксплуатируемое большинство населения, и неглавная, внешняя функция, связанная с формированием собственной территории, ее расширением за счет соседних государств и защитой от внешней угрозы, названные И. В. Сталиным на XVIII съезде ВКП (б) в 1939 г.

⁵⁰ В. В. Тихонов, *Забытые страницы советской историографии: дискуссия Б. Д. Грекова и Б. И. Сыромятникова о характере социально-экономического строя Киевской Руси*, [in:] *Исторический ежегодник – 2012*, Новосибирск 2012, с. 34–45. Ср.: Н. И. Платонова, *История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века*, Санкт-Петербург 2010, с. 238–239.

⁵¹ И. Г. Коновалова, *Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв.* [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1992–1993 гг.*, ред. Е. А. Мельникова, Москва 1995, с. 139–148; Idem, *Русы на трансконтинентальных торговых путях IX в.*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2009 г.: Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен*, отв. ред. Т. Н. Джаксон, Москва 2010, с. 88–99; Idem, *Два направления экспансии русов в контексте восточноевропейского политогенеза*, [in:] *Древняя Русь и средневековая Европа: Возникновение государств. Материалы конференции*, отв. ред. Т. Н. Джаксон, Москва 2012, с. 97–102; А. В. Назаренко, *Территориально-политическая структура Древней Руси в первой половине X в.: Киев и „внешняя Русь” Константина Багрянородного*, [in:] *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Материалы международной конференции, 14–18 мая 2007 г.*, ред. Б. С. Короткевич, Д. А. Мачинский, Т. Б. Сениченкова, Санкт-Петербург 2009, с. 418–422 [Серия: *Труды Государственного Эрмитажа*, вып. 49].

⁵² R. Pipes, *Russia under the Old regime*, New York 1974, p. 31; П. Пайпс, *Россия при старом режиме*, Москва 1993, с. 48.

⁵³ Об этом в частности: М. Грушевский, *Історія України-Руси*, т. 1, Київ 1913, с. 424–426; П. С. Стефанович, *Бояре, отроки, дружини: военно-политическая элита Руси в X–XI веках*, Москва 2012, с. 389–415 и след. См. оценку исторической ситуации: М. Д. Приселков, *Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам*, [in:] *Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук*, вып. 8, Ленинград 1941, № 73 (1940), с. 232–242; A. V. Soloviev, *L'organisation de l'Etat russe au Xe siècle*, [in:] *L'Europe aux IXe–Xe siècles: Aux origines des États nationaux*, dir. T. Manteuffel, A. Gieysztor, Varsovie 1968, p. 249–268. См. также: А. В. Назаренко, *Некоторые соображения о договоре Руси с греками 944 г. в связи с политической структурой Древнерусского государства*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье: политическая структура Древнерусского государства. Тезисы докладов. VIII чтения памяти В. Т. Папуто*, Москва, 17–19 ап-

нием Рюриковичей, получая в историографии „родовую интерпретацию“. Собственно, существующий в церковной и политической практике и титулатуре Восточной Европы термин „вся Руси“ в связи с киевским митрополитом или князем-архонтом обрел свои истоки именно тогда. Он отражал навязанную Киеву Византией общую ответственность за все без исключения существующие на восточноевропейской территории русские группировки, в силу чего его настоящее значение стоило бы передать как „вся руси“ или „всех руссов“⁵⁴. Титулатура московских князей, включающая термин „вся Руси“, как мы увидим ниже, связана с уже иными реалиями, отражавшими их претензии на господство в Восточной Европе⁵⁵.

Эта модель, созданная в Среднем Поднепровье „разбойничьей торгово-промышленной колонией варягов“⁵⁶, воспроизводила себя на иных землях Восточной Европы по мере распространения здесь влияния Рюриковичей и связанной с ними руси. Непредвзятый взгляд на описанные в летописи события позволяет по достоинству оценить данное Борисом Грековым определение восточноевропейского политогенеза – „сколачивание аляповатого по форме“ Киевского государства, претендующего на огромные территории⁵⁷, определение, от которого исследователь, очевидно, по политическим соображениям, отказался в последующих изданиях своей монографии⁵⁸. Такой подход позволяет избежать неоправданной модернизации истории, связанной с представлениями о существовавшем в древности „едином государстве Российском“ и „государственном единстве народа“, и представить Восточную Европу как „множество единовременно существовавших

реля 1996 г., отв. ред. Е. А. Мельникова, Москва 1996, с. 58–63; Н. И. Платонова, *Русско-византийские договоры как источник для изучения политической истории Руси X в.*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье: Международная договорная практика Древней Руси. IX чтения памяти В. Т. Пашуто*. Москва, 16–18 апр. 1997 г.: *Материалы конференции*, отв. ред. Е. А. Мельникова, Москва 1997, с. 73–77; Н. И. Платонова, *Договоры руси и Византии и социальные верхи русского общества X века (к постановке проблемы)*, „Stratum plus“, 1999, № 5, с. 164–168; С. В. Белецкий, *Несколько замечаний о генеалогии первых поколений рода Рюриковичей. Восточная Европа в древности и средневековье*, [in:] *Генеалогия как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти В. Т. Пашуто. Материалы конференции*, отв. ред. Е. А. Мельникова, Москва 2001, с. 25–29; С. В. Белецкий, *Кто такой Володислав договора 944 г.?* [in:] *Норна у источника судьбы. Сб. ст. в честь Е. А. Мельниковой*, отв. ред. Т. Н. Джаксон и др., Москва 2001, с. 16–23; П. С. Стефанович, *Правящая верхушка Руси по русско-византийским договорам X в.*, „Труды Института российской истории РАН“, вып. 11, 2013, с. 18–61.

⁵⁴ А. Мусин, *Загадки дома Святой Софии. Церковь Великого Новгорода в X–XVI веках*, Санкт-Петербург 2016, с. 56–57, Ср.: А. В. Назаренко, *Древняя Русь и славяне: историко-филологические исследования*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2007 г.*, Москва 2009, с. 256–257, 260–262, 263, 266–267.

⁵⁵ Ср.: С. М. Каштанов, *Институция русских княжеских актов X–XIV в. (Опыт первичной классификации)*, „Вспомогательные исторические дисциплины“, т. 8, 1976, с. 123; С. Н. Кистерев, „Великий князь вся Руси“ в XI–XV веках, [in:] *Очерки феодальной России*, вып. 6, Москва 2002, с. 76–84; С. В. Богданов, *Великокняжеский титул XIV–XV вв. с определением „вся Руси“ (По материалам летописных памятников XIV–XV вв.)*, „Вестник Тверского государственного университета. Серия: История“, вып. 3, 2007, с. 3–23.

⁵⁶ А. Е. Пресняков, *Княжое право в Древней Руси*, с. 292.

⁵⁷ Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, 3-е изд., Москва–Ленинград 1939, с. 229. Ср.: Idem, *Киевская Русь*, 4-е изд., Москва–Ленинград 1944, с. 258–259.

⁵⁸ На это в свое время обратил внимание, в частности, Игорь Данилевский. См.: И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков*, с. 75–76.

небольших государств”⁵⁹, социальное и политическое содержание которых подлежит выяснению. В этих условия взаимодействие *Русьской* земли вокруг Киева в Среднем Поднепровье и прочих территорий Восточной Европы, именуемых в источниках и историографии ее „топархиями-волостями-анексами-колониями” и отделенных от нее не только большими, но и не подвластными княжеской власти пространствами оказывалось взаимодействием метрополии и ее колоний⁶⁰. Эта иерархия определяла колониальный характер „державы Рюриковичей”.

Стержнем колониальной державы в Восточной Европе была такая группа ее населения, как *русь*. Эта *русь* X в. не может быть описана как этническая группа, идентичная скандинавам или варягам. Необходимо принять во внимание и то, что эта *русь* никогда не была особым племенем „варяг-русов”, как это мыслил автор *Повести временных лет* в своем знаменитом пассаже: „идаша за море къ Варягомъ к Руси сице бо ся звахуть ти варязи суть яко се друзии зъвуться Свое друзии же Оурмане Аньглыне друзии Гъте тако и си; рѣша Русь [...] и избращася 3 братъя с роды своими [и] пояша по собѣ всю Русь и придоша”⁶¹. Это было воспринято в историографии XIX в. как факт, который продолжает оказывать влияние на историческую мысль. В данном случае мы не имеем права следовать средневековым интерпретациям. Термин „варяги” был предположительно введен в русскую летопись в конце XI в. как лингвистическое средство для размежевания идентификаций различных групп скандинавов, проникавших в Восточную Европу в разное время. Если за норманнами, проникавшими сюда в VIII–IX вв., закрепился известный в Византии, арабских странах и в Европе экзоним *Rus’/Rhôs*, то во второй половине X–XI вв. „новые скандинавы” уже были „варягами” *par excellence*⁶². Ретроспективное перенесение нового знакового названия в глубокую древность, традиционное для Средневековья, породило современную этногенетическую путаницу.

Исследователи уже отмечали так называемый полисемизм термина *Rus’/Rhôs* в раннесредневековых текстах⁶³, который может изображаться там и как этнос, и как социальная группа. На современном этапе исследования

⁵⁹ В. И. Сергеевич, *Русские юридические древности*, т. 1: Территория и население, Санкт-Петербург 1890, с. 1; *Киевская Русь: Сборник статей*, под ред. В. Н. Сторожева, т. 1, Москва 1910, с. 7.

⁶⁰ *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J.-P. van Dieten, [in:] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis*, t. 11, pars 1–2, Berlin–New York 1975, p. 141 (1165 A. D.); А. Е. Пресняков, *Княжое право в Древней Руси*, с. 340; В. Л. Янин, М. Х. Алешковский, *Происхождение Новгорода (к постановке проблемы)*, „История СССР”, 1971, № 2, с. 32–61, здесь с. 46.

⁶¹ *Лаврентьевская летопись*, с. 20 (6370 [862]).

⁶² Ср.: Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин, *Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI вв. К истории названия варяг, „Славяноведение”, 1994, № 2, с. 56–68.*

⁶³ Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин, *Название „русь” в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.)*, „Вопросы истории”, 1989, № 8, с. 24–38; E. Melnikova, V. Petrukhin, *The Origin and Evolution of the Name Rus’. The Scandinavian in Eastern-European Ethno-Political Processes before the 11th Century*, „TOR”, vol. 23, 1991, p. 203–234.

очевидно, что, несмотря на активное использование *русью* знаковых признаков норманнской культуры, в том числе материальной, ее этническая ипостась на идентична скандинавской. Употребление скандинавских имен русской элиты в *Повести временных лет* и византийско-русских договорах сопровождается появлением в элитарной материальной культуре Восточной Европы новых элементов, неизвестных в Скандинавии, но распространенных среди славянских племен Восточной Европы X в.

Насколько мы можем судить, весьма активный и достаточно быстрый процесс аккультурации (не ассимиляции!) скандинавских поселенцев завершился в X в. формированием новой этносоциальной группы, известной из средневековых источников как *Rhôs/Русь*. Эти наблюдения не позволяют утверждать, что „норманнское государство” в Восточной Европе напоминало торговые компании XVII–XVIII вв. в Новом свете, такие как Ист-Индийская или Компания Гудзонова залива, созданные для получения прибыли и характеризующиеся отсутствием государственной администрации в регионе их деятельности, что предполагало их собственную квазигосударственную ответственность. Этот образ изначально был предложен Ричардом Пайпсом⁶⁴ и затем узурпирован Алексеем Толочко, не посчитавшим нужным сослаться на автора этого сравнения⁶⁵. Так же нельзя принять, что вплоть до XI в. термин „*русь*” продолжал относиться исключительно к скандинавам и лишь затем был заменен названием „*варяг*” при сохранении скандинавской идентичности носителей этого имени⁶⁶.

Исторический процесс, связанный со скандинавским присутствием в Восточной Европе может быть понят как „двойная аккультурация”⁶⁷. Именно таким образом мы предлагаем понимать текст *Повести временных лет* под 882 г., где, в соответствии с представлениями летописца, говорится: „[и] сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ и рече Олегъ: се буди мати градомъ рускими [и] бѣша оу него Варязи и Словѣни и прочи прозвашася Русью”⁶⁸. На первом этапе мы можем увидеть *русь* как результат аккультурации скандинавов в местной славянской и финно-угорской среде, а на втором этапе уже сама *русь* аккультурируется с восточнославянским племенем полян, которые

⁶⁴ R. Pipes, *Russia under the Old regime*, New York 1974, p. 30. Cp.: O. Pritsak, *The origin of Rus'*, vol. 1: *Old Scandinavian sources other than the sagas*, Cambridge 1981, p. 17, 23–24, 26–27.

⁶⁵ O. Tolochko, *Kievan Rus around the year 1000*, [in:] *Europe around the Year 1000*, ed. P. Urbanczyk, Warszawa 2001, p. 131; Idem, *Очерки начальной руси*, Санкт-Петербург–Киев 2015. Дискуссию см.: А. Е. Мусин, *Некоторые мысли, возникающие после прочтения новых книг. Об „очерках начальной руси”, составленных Алексеем Петровичем Толочко, „Княжа доба: історія і культура”, вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015*, Львів 2016, с. 242–257.

⁶⁶ F. Androshchuk, *The Vikings in the East*, [in:] *The Viking World*, eds. S. Brink, N. Price, London 2008, p. 533.

⁶⁷ A. Musin, *Conclusions de la session russe. L'adieu aux mythes, ou quelques réflexions sur les voyages vers l'Orient et vers l'Occident à l'époque viking et aujourd'hui*, [in:] *Vers l'Orient et vers l'Occident: regards croisés sur dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rous ancienne*, dir. P. Bauduin, A. Musin, Caen 2014, p. 428–430.

⁶⁸ *Лаврентьевская летопись*, с. 23.

приняли пришедшее извне имя „русь”⁶⁹. Сложные отношения между *русью* и славянами, зафиксированные арабскими авторами (Ибн Русте, Аль-Муккадеси, Аль-Гардизи)⁷⁰ и ставшие общим местом арабской письменности, должны рассматриваться как один из первых эпизодов такого взаимодействия и аккультурации, или же интерпретироваться как момент отношений полян и прочих славянских племен. Лидирующие позиции „славяно-образных” норманнов в Среднем Поднепровье противопоставили союзных с ними местных славян – полян и различные восточнославянские объединения: древлян, радимичей, дреговичей, северян, волынчан, известных из *Повести временных лет*. Как было отмечено выше, эти отношения носили колониальный характер. В своей политической деятельности *русь* сочетала покорение славян и превращение их населения в данников-„пактиотов” преимущественно военным путем⁷¹ с утверждением на торгово-коммуникационных путях в межплеменных контактных зонах⁷².

Весьма вероятно, что экзоним *Rus’-Rhôs* происходил от древнесеверогерманской словоформы *göts-/dröts* (гребцы). Этот термин, изначально служивший для самообозначения групп скандинавов, проникавших в Восточную Европу, и заимствованный затем местными финскими племенами в форме *ruotsi*, впоследствии перешел к славянам и был воспринят ими в форме *роу-сь*⁷³. Таким образом, закрепившийся в обиходе термин предстает классическим экзонимом или даже ксенонимом, который, в силу различных причин, становится самоназванием одной из групп восточных славян.

Существующие контраргументы, связанные преимущественно с „южной” локализацией Руси в XI–XII вв. и якобы отсутствием в скандинавских языках исходной словоформы для заимствования, не кажутся убедительными. В то же время появление в IX в. латинских форм имени *русь* (*Ruzzi* или *Ruzaramarcha* в таких памятниках, как *Раффельштадский таможенный устав* (*Inquisitio de theloneis Raffelstettensis*), т.н. *Баварский географ* (*Descriptio*

⁶⁹ Ibidem, с. 25–26 (6406 [898]): „Поляне яже нынѣ зовомая Русь”.

⁷⁰ См.: А. Я. Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских: (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.)*, Санкт-Петербург 1870, с. 267, 283; В. В. Бартольд, *Извлечение из сочинения Гардизи Заин ал-ахбар. Приложение к „Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.”*, [in:] В. В. Бартольд, *Сочинения: в 9 т.*, пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров, т. 8: *Работы по источниковедению*, Москва 1973, с. 60; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, т. 3: *Восточные источники*, изд. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова, В. Я. Петрухин, Москва, 2009, с. 48, 51, 58. См. также: *Ibn Rustah. Kitāb al-A‘lāk an-Nafisa*, ed. M. J. De Goeje, Leiden 1892; *Al-Muqaddasi, The Best Divisions for Knowledge of the Regions. Ahsan al-Taqasim Fi Ma‘rifat al-Aqalim*, transl. B. A. Collins, Reading 1994.

⁷¹ Е. А. Мельникова, *Экономические системы в эпоху образования государства: Древняя Русь и Скандинавские страны*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2015 год: Экономические системы Евразии в раннее Средневековье*, отв. ред. А. С. Шавелев, Москва 2017, с. 406–407.

⁷² А. С. Шавелев, *Русь/росы в Восточной Европе: модель инвазии и некоторые особенности интеграции в мире восточных славян (вторая половина IX–X век)*, „Уральский исторический вестник”, 2013, вып. 1 (38), с. 112–113.

⁷³ А. А. Kunik, *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven*, Bd. 1, Sankt-Petersburg 1844, s. 67–70, 89–96, 163–167; V. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State: Three Lectures Delivered at the Taylor Institution, Oxford 1877* (ср.: В. Томсен, *Начало русского государства*, Москва 1891, с. 84–87); Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин, *Название „русь” в этнокультурной истории*, с. 24–38.

civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii), грамота короля Людовика Немецкого аббатству в Нидеральтайхе), свидетельствующее об использовании его носителями славяноязычного самоназвания⁷⁴, лишь подтверждает наши наблюдения о процессе аккультурации скандинавов в Восточной Европе и восприятия ими славянского экзонима. Мнение об использовании славянского языка как *lingua franca* этого региона не находит подтверждения в источниках⁷⁵. Добавим, что подобным „экзонимическим образом” Лиутпранд Кремонский в середине X в. использовал термин *Nordmani* для обозначения *русов* (*Rusios, quos alio nos nomine Nordmannos appellamus*) с простым указанием на географическое направление, откуда те прибыли в Средиземноморский регион (*a positione loci*): „*lingua quippe Teutonum «nôrd» aquilo, «man» autem dicitur homo, unde est Nordmannos «aquilonares homines» dicere possumus*”⁷⁶.

Очевидно, в качестве экзонима термин „русь” с самого начала обрел консолидирующее значение для местной общины и, как мы увидим, сохранил эту функцию на протяжении всей своей истории. Судя по всему, *русь* изначально принимает славянский язык и славяноязычное самоназвание, тогда как позднее, согласно *Повести временных лет*, славяне, воспринявшие имя *русь*, продолжали говорить на славянском языке⁷⁷. Стоит подчеркнуть, что первый законодательный кодекс Восточной Европы *Русская правда* XI в. своим первым параграфом противопоставляет русина и славянина как представителей двух разных социальных групп, изначально находившихся в различных правовых ситуациях, но в результате доминирования княжеского права в своих правах уравненных⁷⁸. Сразу же отметим одну вещь, важную для темы нашего исследования, – термин „русин”, активно использовавшийся в развитом Средневековье, оказывается не столько этнонимом, сколько политонимом и соционимом с ярко выраженным юридическим значением, за которым стояли ясно понимаемые современниками конкретные экономические и правовые реалии, прежде всего связанные с княжым правом, гарантирующим защиту этой категории населения Восточной Европы.

В действительности и изначально, термины *русь* и *русы* в Средневековье оказываются нестабильными и расплывчатыми терминами с полисемантическим значением. Как уже подчеркивалось, они служили средством

⁷⁴ В. А. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.*, Москва 2001, с. 11–51.

⁷⁵ См.: А. С. Щавелев, *Как найти хорватов? О монографии Д. Е. Алимова Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв.*, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016, 378 с., „Slovēne”, 2018, № 1, с. 441.

⁷⁶ Liutprand Cremonensis, *Antapodosis*, [in:] *Antapodosis, Homelia paschalis, Historia Ottonis, Relatio de Legatione Constantinopolitana, Liudprandi Cremonensis Opera omnia*, ed. P. Chiesa, Turnhout 1998, p. 10 [1.11], 131 [5.15]].

⁷⁷ *Лаврентьевская летопись*, с. 27–28 (6406 [898]).

⁷⁸ *Правда Русская*, ред. Б. Д. Греков, т. 1, Москва 1940, с. 70, 79, 104.

аккультурации и инструментом социальной консолидации и конструирования прошлого, связанного с общим происхождением. В этих процессах термин „русь” с первоначальным этносоциальным значением был замещен в XV в. другими терминами „Рос(с)ия/рос(с)ияне”, связанными с идеей отдельной нации и национального государства. Этот процесс имел свою собственную историю, связанную с динамикой содержания понятия *Руськая земля*, которое в него вкладывали разные региональные общины и политические элиты.

7. Руська земля в раннем средневековье и в современной историографии. Мы уже отмечали, что для *руси* XI–XIII в. в рамках летописного рассказа существовал набор идей, которые формировали ее ценностные ориентации в отношении полиэтничных границ: мирное и параллельное сосуществование. При этом летописец, живший в Киеве и рассматривавший его как *omphalos mundi*, описывал „обволакивающие круги”⁷⁹ этнического характера, отстающие достаточно далеко от собственно *Руськой* земли. Это заставляет нас обратиться к характеристике основной средневековой ценностной концепции Восточной Европы – „земле” и „землям”.

Известная оппозиция Киева как *Руськой земли* и прочих земель привела к важному для Восточной Европы последствию. Согласно летописям, население Волынской, Галичской, Новгородской, Владимиро-Суздальской земель не рассматривало себя как *русь* вплоть до XIII–XIV вв. и демонстрировало иные идентичности. Так, население Волыни противопоставлялось русьским князьям в 1097 г. Новгород географически и политически отличался от Руси в 1138, 1141, 1148, 1175 гг. и в другие лета, а для новгородца в 1145 г. отправиться в Киев означило „пойти в Русь”. В том же году *Руська* земля пошла войной на Галич. В 1152 г. киевский боярин Петр рассматривался галицким князем Владимиром как „муж руський”. Суздальцу в 1146 и 1156 гг., как и новгородцу, отправляясь на юг, нужно было ехать в *Руськую* землю, не составлявшую политико-географического единства с Суздалем и т. д.⁸⁰ Количество летописных примеров легко умножить. Ценность своей „земли” была ментальной доминантой региональной идентичности в эпоху средневековья. Однако, как мы увидим впоследствии, концепт „Руськой земли”, доминирующий в *Повести временных лет*, постепенно заменил локальные идентичности восточноевропейских регионов.

⁷⁹ См. об этой концепции применительно к византийской цивилизации: J. Shepard, *Byzantium's Overlapping Circles* [in:] *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*. London, 21–26 August 2006, vol. 1: *Plenary papers*, ed. E. Jeffreys, London 2006, p. 15–55.

⁸⁰ Для Новгорода см., напр.: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, изд. А. Н. Насонов, Москва 1950, с. 27, 213 (6653 [1145]), 28, 214 (6657 [1149]) и т. д. См. также развернутые обзоры: H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, London 1954; *Idem*, *The Making of the Russian Nation*, London 1963; *Idem*, *Początki Rusi* [in:] *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU*, t. 81, Krakow 1996, p. 10–14, 367–369.

Здесь стоит сделать краткий обзор историографии *Русьской* земли. Исследователи летописи полагали, что ее автор использовал этот термин одновременно в „широком” и „узком” смысле: „узкий” смысл относился только к Среднему Поднепровью с центром в Киеве, а „Русьская земля” в „широком” смысле простиралась на самые отдаленные территории, находившиеся под контролем Рюриковичей, иными словами – на всю населенную славянами Восточную Европу. Некоторые исследователи даже стремились разделить оба смысла терминологически, соотнося термин „Русь” с первым значением, а „Русьская земля” – со вторым⁸¹.

Разворачивалась и дискуссия о том, какой „смысл” появился раньше, „узкий” или „широкий”. Так, А. Насонов, одним из первых обосновавший возможность сосуществования „широкого” и „узкого” смыслов, полагал, что во второй половине XI – начале XII в. „широкая идея” *Русьской* земли уже существовала⁸². Однако нельзя согласиться с его определением западных границ *Русьской* земли в „узком смысле”, включавшим в нее города и „волости *Русьской* земли” в верховьях рек Горыни и Случи⁸³. Учитывая колониальный характер „державы Рюриковичей”, города и территории, на которые распространилась власть („волость”) руси, не входили в собственно *Русьскую* землю. Она оставалась основным анклавом расселения этно-социума *русь* и патримониумом Рюриковичей. В действительности, как можно судить по данным летописи, западная граница Древлянской земли проходила восточнее р. Случь. Эта земля, несмотря на политическое подчинение Киеву еще в середине X в., формально так и не была включена в Русь. Более того, есть основания полагать, что границей между Киевской и Древлянской землей были Чертов лес, как буферная зона, и река Уж⁸⁴. Существующие сегодня попытки „вытянуть” *Русьскую* земли в широтном направлении, включив в нее не только „волости” в верхней Погорине, но и территорию Западного Побужья⁸⁵, неприемлемы, поскольку создают неверную картину раннесредневековой истории Восточной Европы и противоречат надежно установленному характеру экспансии *руси* на галицкие и волынские славинии.

Нельзя не отметить, что летописный термин „Русьская земля”, как и термин „*русь*”, характеризуется мобильностью и динамикой уже в XII в., а его

⁸¹ М. Н. Тихомиров, *Происхождение названий „Русь” и „Русская земля”*, „Советская этнография”, т. 6–7, 1947, с. 60–80, здесь с. 61.

⁸² А. Н. Насонов, „Русская земля”, с. 6, 26–27.

⁸³ В. А. Кучкин, *Русская земля по летописным данным XI – первой трети XIII вв.*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 гг.*, Москва 1995, с. 94–95.

⁸⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 411 (6658 [1150]), 766 ([6739 [1231]]). Ср.: Б. А. Звіздецький, *Про кордони Древлянської землі*, „Археологія”, 1989, № 4, с. 47–58.

⁸⁵ См. напр.: Ю. Діба, *Географія початкової Русі за східними джерелами*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 10, Львів 2016, с. 9–58.

„узкое” толкование в летописных текстах весьма неоднородно⁸⁶. Однако утверждение, что „узкий смысл” этого термина появляется лишь в эту эпоху, свидетельствует о потребительском отношении к источнику. Закрепление понятия „Русская земля” в 1130–1140-е гг. преимущественно за Киевской землей связано лишь с центробежными тенденциями в изначальной Руси и окончательным политическим обособлением Черниговского и Переяславского княжеств от Киева. На наш взгляд, искусственное противопоставление летописного хоронима „Русь”, характерного для раннего периода и обозначавшего вплоть до конца XI в. всю Надднепрянщину, и термина „Русская земля”, иногда в XII в. обозначавшего Киевскую и, что менее вероятно, Древлянскую землю с центром в Овруче⁸⁷, неправомерно. Это обособление было ощутимо по преимуществу в Среднем Поднепровье и не отражалось на ментальной карте остальных восточноевропейских земель. Существующие в историографии представления об изначальности „широкого смысла” Руси и Руськой земли, которая лишь со временем сузилась до размеров Среднего Поднепровья⁸⁸, является антиисторическим проецированием поздних летописных понятий на сознание летописца и торжеством ангажированности не только над научной методологией, но и над здравым смыслом.

Стоит добавить, что в исторической литературе существовали и иные интерпретации Руси и Руськой земли. О конфессиональном „семантическом наполнении” этого термина писал Юрий Лотман⁸⁹, противопоставляя свое видение этноконфессиональному значению, которое можно встретить у Генрика Пашкевича⁹⁰, а сегодня – у Игоря Данилевского⁹¹. Об этническом и даже полиэтническом содержании этого образования, государственного и военного, упоминали и другие исследователи⁹².

Однако сравнение источниковой базы и историографического наследия однозначно свидетельствует, что термин *Русская земля* изначально имел территориальный и политический смысл и использовался исключительно в отношении южной части Восточной Европы. Лишь позднее был распро-

⁸⁶ Ср.: Н. Ф. Котляр, „Руська земля” в літописах XI–XIII ст., „Український історичний журнал”, 1976, № 11, с. 97–108.

⁸⁷ К. В. Рыжов, *Еще раз о смысле и значении понятий „Русь” и „Русская земля” в летописях XII–XIII веков*, „Вопросы истории”, 2001, № 7, с. 137–144; Д. М. Котышев, „Русская земля” в первой половине XII века: из наблюдений над текстом *Ипатьевской летописи* за 1110–1150 годы, „Вестник Удмуртского университета. Серия: история”, 2006, № 7, с. 26–41.

⁸⁸ См. в: И. В. Ведюшкина, „Русь” и „Русская земля” в Повести Временных лет и летописных статьях второй трети XII – первой трети XIII вв., [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 гг.*, Москва 1995, с. 101–116.

⁸⁹ Ю. М. Лотман, „Слово о полку Игореве” и литературная традиция XVIII – начала XIX в. [in:] *Слово о полку Игореве – памятник XII века*, отв. ред. Д. С. Лихачев, Москва–Ленинград 1962, с. 330–405.

⁹⁰ H. Paszkiewicz, *The origin of Russia*, p. 350.

⁹¹ См.: И. Н. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков*.

⁹² Н. И. Толстой, *Этническое самопознание и самосознание Нестора Летописца, автора „Повести временных лет”*, [in:] *Исследования по славянскому историческому языкознанию: Памяти проф. Г. А. Хабургаева*, Москва 1993, с. 6.

странен на другие, прежде всего – на Галицко-Волынские и Владимиро-Суздальские земли, что и привело к созданию позднесредневековой концепции Русьской земли в „широком смысле”, хронологически несовместимой с ее „узким” первоначальным значением.

В то же время различные политии Восточной Европы могли использовать термины „Русь” и „русь/русин” как специальный юридический термин, заимствованный из Русьской правды в процессе международных контактов. Этими терминами они обозначали своих граждан в сфере средневекового международного права. Так, межгосударственные договоры Смоленска с Ригой и Готландом в XIII в. защищали любого выходца из Восточной Европы под юрисдикцией Рюриковичей как „русина”⁹³, несмотря на тот факт, что Смоленск не принадлежал к Русьской земле в собственном смысле этого слова. В этих договорах русин противопоставляется абстрактному „латинину” как представителю западноевропейской цивилизации и латинской правовой системы, что дополнительно подчеркивает юридический характер термина „русь” и „русин”.

Добавим, что выходцы из Западной Европы, постоянно проживавшие и адаптировавшиеся в Европе Восточной, могли называться рутенами/русинами в официальных документах и находиться под защитой русьского городского права. Так, сохранившаяся в архиве г. Штральзунд (Германия) грамота, составленная 3 мая 1324 г. от имени посадников и общины волынского города Владимира, названных в тексте „consules ac universitas civitatis Ladimirensis”, содержит адресованное общине Штральзунда требование вернуть имущество потерпевших кораблекрушение Бертрама Русина (*Bertram Ruthenus*) и Николая. Оба купца, очевидно, европейцы по происхождению, именуются в тексте „братьями”, „согражданами” или „согорожанами” („*fraters nostri concives, nostri cives praedilecti*”).⁹⁴ Стоит добавить, что в так называемой *Галицко-Волынской хронике* (*Хронике Романовичей*) „Русь и Немцы” являются устойчивым выражением, описывающим жителей („местичей”) Владимира и Холма⁹⁵. Будучи „русинами” на западе Европы, эта категория граждан Волынской земли продолжала оставаться „немцами” на Востоке.

Иными словами, на различных территориях Восточной Европы, связанных с Рюриковичами, их обитатели могли представлять себя как *русь* в междинастических контактах и рассматриваться как *русь* с точки зрения

⁹³ *Смоленские грамоты XIII–XIV веков*, изд. Т. Сумникова, В. Лопатин, Москва 1963, с. 10–13.

⁹⁴ М. С. Грушевський, *Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)*, [ін:] М. С. Грушевський, *Твори: у 50 т.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін., Львів 2007, т. 8, с. 357–360; О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти*, Львів 2004, с. 165–166, І. № 7.

⁹⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 842 [6767 (1259)], 905 [6795 (1287)]. Ср.: *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 397, 564–565.

„международного” права, по крайней мере, начиная с середины XIII в. Примерно в это же время население Галицко-Волынских земель также начало восприниматься в памятниках письменности не как галичане, владимирцы и перемышльцы, а как русины/рутены. В большей степени это касается латинских текстов и в том случае, если население этих земель упоминалось совместно с обитателями соседних земель – венграми и поляками⁹⁶.

8. Термины *Русь/Ruthenia* как экзонимы для пограничного пространства между Восточной и Центральной Европой. Такая идентификация хорошо известна в венгерской и польской письменной традиции для пограничного населения Восточной Европы. Известно, что венгерские короли Бела III в 1189 г. и Андрей II в 1206 г. именовали себя соответственно *Galaciae Rex* или *Galitiae Lodomeriaeque Rex*⁹⁷. Однако, идя войной на Галицкие или Волынские земли, они предпринимали *expeditionem in Russiam* (1188), *in Ruthenia* (1264) или *contra Ruthenos* (1205–1245)⁹⁸. Здесь возможно следующее объяснение: территории Галиции и Волыни, не будучи Русьской землей в собственном смысле, тем не менее были связаны с представителями династии Рюриковичей, которые ассоциировались с русью и Киевом. Это допускало расширительное толкование Русьской земли – Рутении.

Однако во второй половине XIII–XIV в., а конкретно – после 1253 г. в политическом обиходе Европы появляются новые термины и понятия, идейно объединяющие Галицко-Волынскую и Русьскую землю. Коронация короля Даниила Романовича принесла ему титул *Russiae Rex*, а его государственная власть стала называться *Regnum Russorum*, что воспринимается в историографии как возникновение „королевства Руси”. В то же время, с начала XIV в., в церковном праве Вселенского патриархата появляется термин Μικρά Ῥωσία, обозначающий новую митрополию из епархий Галицкой и Волынской земель, выведенных из подчинения Киевскому митрополиту, возглавившему епархии Μεγάλη Ῥωσία⁹⁹. Умозрительная гипотеза Андрея

⁹⁶ S. Plokhy, *The origins of the Slavic nations: premodern identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge 2006, p. 61.

⁹⁷ Необходимо отметить неоднозначность этого титула, право применения которого продолжает вызывать дискуссию. См.: М. Волощук, *Dominus noster Bela Galaciae Rex. Проблема оновлення титулу угорських королів у контексті військових подій рубежу 80–90 рр. XII ст.*, [in:] *Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції. Львів, 15 квітня 2010 р.*, відп. ред. В. Карпов, В. Горелов, І. Мороз, Львів 2010, с. 63–66. См. также статью этого автора в настоящем сборнике.

⁹⁸ Об использовании этих терминов в средневековье и их предполагаемой интерпретации см.: А. Л. Хорошкевич, *Термины „Руссия” и „Московия” в 9–13 книгах „Анналов Польши” Яна Длугоша*, [in:] *Cultus et cognitio: Studia z dziejow śrzedniowiecznej kultury*, red. A. Gieysztor, S. Kuczyński, Warszawa 1976, с. 203–204; Eadem, *Россия и Московия. Из истории политико-географической терминологии*, „Acta baltico-slavica”, т. 10, 1976, с. 47–57; М. Font, *Поняття Ruthenia/Ruscica, Galicia, Lodomeria в хроніці венгерського хроніста Anonimusa*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae”, т. 42, 1997, р. 259–269; D. Hardi, „Rex Ruscie” olim „Rex Galliciae”, „Istrazhivania”, т. 16, 2005, р. 249–262. См. также: М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV століття): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, Івано-Франківськ 2014, с. 117.

⁹⁹ *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, éd. J. Darrouzès, [in:] *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, vol. 1, Paris 1981, p. 403 и др.

Стороженко – Олега Трубачева о Малой Руси как о „территории происхождения”, коренной и изначальной Руси, сегодня не может быть принята во внимание¹⁰⁰. Почти сразу же, с 1330-х гг., прежде всего в латинской письменности и делопроизводстве эти церковно-административные термины приобрели территориально-политическое звучание для различных частей Восточной Европы как *Ruscia major et minor*¹⁰¹, поскольку авторы и нотариии не утруждали себя знакомством со спецификой восточнохристианского канонического права.

В какой мере эти процессы повлияли на закрепление в сознании местного населения *руської/рутенской* идентичности? Титул короля Руси для большинства историков подразумевает существование королевства Руси, поскольку возможность дарования королевского титула *ad personam* требует отдельного историко-правового исследования, хотя, наверное, никто из потомков короля Даниила коронован не был. В любом случае у нас нет об этом никаких письменных свидетельств.

Однако каковы были пределы этого королевства? Есть мнение, что Русское королевство в XIII в. могло означать только государство, которое историки, вслед за Б. Грековым, называли Киевская Русь¹⁰². Впрочем, хорошо известно, что в 1253 г. на момент восприятия королевского титула *Russiae Rex*, Даниил Романович не владел *Руськой* землей с центром в Киеве. Ничто не свидетельствует, что он в действительности готовился овладеть этим городом, находившимся под контролем монголов, передавших его в 1248 г. в управление князю Александру Ярославичу¹⁰³.

Можно было бы предположить, что титул Даниила Романовича отражает его историко-династические претензии на Киев, поскольку, согласно летописцу, его отец, князь Роман, был „цесарем в Роуской земли”, а сам Даниил некогда тоже обладал „Роускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ”¹⁰⁴. Таким образом, его королевский титул мог быть обра-

¹⁰⁰ А. В. Стороженко, *Малая Россия или Украина?* [in:] *Малая Русь: сборник*, ред. В. Шульгин, Киев 1918, с. 52–64; О. Н. Трубачев, *Этногенез и культура древнейших славян: лингвистические исследования*, Москва 2003, с. 302–303.

¹⁰¹ См. напр.: F. Kunstmann, *Studien über Marino Sanudo den Aelteren mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe*, München 1855, s. 105.

¹⁰² Л. В. Войтович, *Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів*, „Вісник Львівського університету. Серія історична”, вип. 46, 2011, с. 2–26. Дискуссию см. в: М. М. Войнар, *Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу*, [in:] *Analecta ordinis S. Basilii Magni*, vol. 2 (8), fasc. 1–2, Romae 1954, с. 105–118; І. Камінський, *Корона Данила в правно-політичній структурі Заходу*, [in:] *Ibidem*, с. 119–125; М. Zdan, *The Dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde*, „The Slavonic and East European Review”, vol. 35, 1957, no. 85, p. 505–522; Idem, *До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди*, „Український історик”, 1967, № 1–2 (13–14), с. 23–38; № 3–4 (15–16), с. 95–102; 1968, № 1–4 (17–20), с. 65–81; А. V. Soloviev, „Reges” et „Regnum Russiae” au Moyen Age, „Byzantion”, vol. 36, 1966, p. 144–173; Ya. Isaevych, *On the Titulature of Rulers in Eastern Europe*, „Journal of Ukrainian Studies”, vol. 29, 2004, № 1–2, p. 219–244; Idem, *До історії титулатури володарів у Східній Європі*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 2, Львів 2008, с. 3–29.

¹⁰³ Об их отношениях см.: А. Мусин, *Князь Александр Ярославич и король Даниил Романович как люди Средневековья*, „Княжа доба: історія і культура”, вип. 9, Львів 2015, с. 153–174.

¹⁰⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 807–808.

щен в прошлое и фиксировать статус, который он когда-то имел. Однако попытки усмотреть официальную королевскую титулатуру Даниила Романовича уже в 1246–1248 гг. и ранее¹⁰⁵ выглядят безосновательными. Скрупулезно собранные упоминания *Rex Russiae*, *Rex Ladomeriae* и *Rex Novogrodiae* в документах папской канцелярии обесцениваются источниковедческим нечувствием к терминологии, методологической неряшливостью и историографической тенденциозностью. Эти титулы не имеют отношения к вопросу коронации Даниила, а лишь представляют, по нашему мнению, попытку средневековых нотариусов навести порядок в иерархии власти на Руси, особенности которой не были понятны в Риме. Сложно допустить, что эти акты сообщали Даниилу королевский титул „авансом”, разделяя ситуацию *de facto* (до 1253 г.) и *de iure* (после 1253 г.)¹⁰⁶. Именование Даниила первым королем рутенов в послании вице-магистра Тевтонского ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена (*excellenti viro Danieli, primo regi Ruthenorum*) в 1254 г. демонстрирует истинную ценность употребляемых в актах титулов¹⁰⁷. Следуя такой логике, смешивающей различные виды текстов – акт, нарратив, панегирик, и различные применяемые в них риторические приемы вполне можно было бы увидеть истоки королевского титула Даниила в общеизвестных примерах: у Титмара Мерзебургского в начале XI в., именующего князя Владимира *rex*, или же в послании папы Григория VII 1075 г., который наделил титулом *Rex Ruscorum* князя Изяслава Ярославича¹⁰⁸. Следует считать, что в титулатуре князя Даниила 1240-х гг. сохранилась лишь римская канцелярская традиция, что, впрочем, не исключает, что она до определенной степени способствовала появлению королевского титула Даниила Романовича *de iure* в 1253 г.

Наиболее вероятно, что и титул, и королевство обнимали действительные владения Даниила Романовича. Титул *Rex Ruscie* отражал представление о державе Даниила середины XIII в. как подлинной преемнице Киева и Руськой земли, чем идейно пронизан так называемый *Галицко-Волынский свод*, впервые зафиксировавший „расширение” смысла и содержания изначальной Руськой земли. Стоит добавить, что более подходящий королевству титул *Galitiae Lodomeriaeque Rex* к этому времени был закреплен за

¹⁰⁵ А. В. Майоров, *Illustri regi Russiae: королевский титул русских князей в первой половине XIII в.*, „Stratum plus”, 2015, № 5, с. 53–62.

¹⁰⁶ См.: *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953)*: in 2 v., coll. in introd. et adrit. auxil. P. A. G. Welykyi OSBM, vol. 1, Romae 1953, s. 30, 33, 35–36, 38–42, 50–51. Иное мнение см. в статье М. Волощук в настоящем сборнике.

¹⁰⁷ *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, eds. R. Philippi, S. Woelky, Bd. 1: *Die Bildung des Ordensstaates (1140–1309)*, h. 1, Königsberg 1882, s. 221–222, № 298.

¹⁰⁸ См.: *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung*, ed. R. Holtzmann, [in:] *MGH, Scriptores rerum Germanicarum*, NS, t. 9, Berlin 1935, s. 196, 198; *Das Register Gregors VII*, ed. E. Caspar, [in:] *MGH, Epistolae selectae*, t. 1, fasc. 1, Berlin 1920, s. 233–237.

венгерской короной и не мог использоваться ни папой Иннокентием IV, ни самим Даниилом¹⁰⁹.

Однако, в силу ряда причин, процесс становления королевства Руси так и не был завершен, что не позволило потомкам Даниила Романовича пользоваться королевским титулом. Прежде всего, свою роль сыграли здесь ордынский и римский факторы. Подтверждение титулатуры и соответствующих прав путем коронации новых правителей сталкивалось с конфессионально-дипломатическими проблемами, прежде всего необходимостью признать действительность Лионской унии 1274–1277 гг. или же участвовать в подготовке к ней. Возможно, королевский титул вассала монгольских правителей нарушал выстраиваемую ими иерархию отношений между восточноевропейскими правителями.

Известно, что Лев Данилович титуловал лишь себя „князем”, тогда как „сыном короля Даниила” с упоминанием „прадеда нашего царя великого Володимира” он становится лишь в поздних фальсификатах, „реконструирующих” генеалогию власти¹¹⁰, хотя представления о властных предках как *reges et principes* было свойственно уже нотариам князя Юрия-Болеслава Тройденовича¹¹¹. Представления о титулатуре Юрия Львовича, якобы сумевшего восстановить королевский титул, связаны с печатью, несущей на себе две легенды: „S[igillum] Domini Georgi Regis Rusie” и „S[igillum] Domini Georgi Ducis Ladimerie”, однако ее атрибуция продолжает вызывать споры¹¹². Андрей и Лев Юрьевичи в акте 1316 г. упоминаются как *duces totius Terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae*, а титулами Юрия-Болеслава были *dux Russiae, dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere* или *dux et dominus Terrae Russiae*¹¹³. Лишь однажды, в 1339 г., в грамоте Бартку из Сандомира, дающей тому право быть войтом в Санокe в соответствии с магдебургским правом Юрий II именуется *dux et herres Regni Russiae*¹¹⁴. Упоминание *iure Magdeburgensi* здесь представляется решающим для понимания использованной титулатуры. Традиционный титул Юрия отсылает нас к идее Руськой земли / *Terra* – традиционной ценности возглавляемого им восточноевропейского общества, противопоставляемой концепту территориально организованной

¹⁰⁹ Д. Гарди, „*Rex Ruscie*” olim „*Rex Galliciae*”, [in:] *Дорогичинь 1253, Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*, ред. О. Жерноклеев, М. Волошук, І. Гурак, Івано-Франківськ 2008, с. 37–49.

¹¹⁰ *Грамоти XIV ст.*, упоряд., вст. ст., ком. М. М. Пещак, Київ 1974, с. 9, 12. Ср.: О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства*, с. 128, 138, 463–462, 468, 472 и др.

¹¹¹ О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства*, с. 185.

¹¹² Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси, [in:] *Сборник материалов и исследований*, изд. А. С. Лаппо-Данилевский и др., Санкт-Петербург 1907, с. 241; І. П. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Київ 1984, с. 117. Ср.: І. Паршин, *Король Юрій Львович на страницах західноєвропейських хронік*, „Русин”, 2012, № 3 (40), с. 73–85.

¹¹³ О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства*, с. 156, 160, 169, 171, 178, 185, 199.

¹¹⁴ *Ibidem*, с. 190.

власти в виде *Regnum* как ценности культуры латинской, основанному на немецком праве.

Однако в 1334 г. в титуле Болеслава-Юрия встречается важное новшество: „*Dei gratia natus dux totius Russae Minoris*”¹¹⁵. Это превращение церковно-канонического содержания Малой Руси (об этом смотри выше) в политико-территориальное показательно, поскольку такие манипуляции свидетельствуют, на наш взгляд, о становлении новой идентичности элиты владений династии Романовичей. Термин *Русь-Russia* уже не просто механически копируется или воспроизводится в актовом и летописном материале, а сознательно трансформируется, свидетельствуя о его восприятии в качестве элемента собственной культуры. Как мы предположили выше, его „политизация” обуславливалась, прежде всего, влиянием латинской актовой терминологии, превратившей церковную единицу в административную. Интересно отметить определенный параллелизм, свойственный административно-территориальной терминологии этой эпохи, и даже возможное влияние византийской практики на латинскую. Так, папская булла Иоанна XXII 1327 г. Любушскому епископу Стефану II именует Волинь не только Русью, но Малой Галицией: „*sedes episcopalis in partibus Minoris Galatas quae Ruscia nuncupatur in loco videlicet dicto Flandemiria ab antiquo existit*”¹¹⁶.

Остается добавить, что, согласно построениям Ярослава Исаевича и Андрея Юрченко¹¹⁷, получившим развитие в трудах Леонтия Войтовича, отсутствие в актовых и нарративных текстах XIV в. стабильной политической терминологии в отношении „королевства Руси” связано с опасениями правителей центральноевропейских государств вызвать негативную реакцию хана Узбека своими „русскими” притязаниями. Так, если князь Лев мог быть вассалом Ногай¹¹⁸, то хан Узбек выступал патроном Юрия II Болеслава, и территориальное „сокращение” титула, по мнению некоторых исследователей, должно было свидетельствовать об отказе князя от претензий на „всю Русь”¹¹⁹. Впрочем, мы склонны видеть здесь иные причины, о которых было сказано выше.

¹¹⁵ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси, с. 153–154; О. Купчинский, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства*, с. 185.

¹¹⁶ *Bullarium Poloniae*, ed. St. Kuraś, t. 1: 1000–1342, Romae 1982, s. 252, № 1419. Благодарю к. и. н. Андрея Стасюка (Ивано-Франковск), познакомившего меня с этим памятником.

¹¹⁷ См.: Христианский мир и „Великая Монгольская империя”: Материалы францисканской миссии 1245 года. „История Тартар” брата Ц. де Бридиа, критический текст, изд. С. В. Аксенов, А. Г. Юрченко, Санкт-Петербург 2002; А. Г. Юрченко, *Хан Узбек: Между империей и исламом. Структуры повседневности*, Санкт-Петербург 2012; Idem, *Золотая Орда: Между Ясой и Кораном. Начало конфликта*, Санкт-Петербург 2012.

¹¹⁸ Об этом см.: Л. В. Войтович, *Улус Ногай і Галицько-Волинське князівство*, [in:] *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*, Київ 2008, с. 71–78; М. М. Волощук, *Руско-венгерські відносини періода хана Узбека (1313–1342)*, „Золотоордынская цивилизация”, 2013, № 6, с. 61–70.

¹¹⁹ Л. Войтович, *Королівство Русі: реальність і міфи*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць”, вип. 7, 2003, с. 63–71; Idem, *Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів*, „Проблеми слов’янознавства”, вип. 59, 2010, с. 52–66.

Дополнительно отметим, что упоминание о Русском королевстве отсутствует и в договоре литовских князей Евнута, Кейстута, Любарта Гедиминовичей, Юрия Наримонтовича и Юрия Кориятовича с польским королем Казимиром и мазовецкими князьями в 1352 г. Здесь традиционно присутствует *Руськая* земля как территория Галиции и Волыни, а в качестве их населения названа *русь*, которая слушает короля, и *русь*, которая слушает литву¹²⁰. Восприятие этноса в документе целиком экзонимическое.

Не менее сложно проследить судьбу Русского королевства или „концепта *Regnum Rusciae*” (термин, предложенный Мирославом Волощуком, см. его статью в настоящем сборнике) и после включения Львовской земли¹²¹ в Польское государство. Несколько поколений исследователей склонялись к тому, что после 1349 г. Казимир III, по сути дела, провозгласил унию двух королевств – Русского и Польского¹²². Однако этот политический феномен декларируется, но не доказывается в исследованиях, некоторые из которых попросту лишены научного аппарата, а ссылки на якобы постоянное упоминание в документах 1349–1434 гг. термина *Regnum Russiae* отсутствуют¹²³. Встречающееся в литературе утверждение, что для польских королей „владельческий титул король Русский стал устойчивым с Казимира Великого, который принял его в 1346 г.”¹²⁴, не находит подтверждения в источниках.

Казимир, будучи королем Польши, в своем полном титуле преимущественно именовал себя правителем-господином Руськой земли, но не ее королем (*Rex Polonia, nec non terrarum Cracovie, Sandomirie, Lancicie, Cujavie, Pomeranie, Russieque Dominus et Hares*). В свое время Йозеф Серадски выявил в источниках, по его мнению, семь случаев, когда канцелярия короля Казимира именovala его королем Руси на протяжении ограниченного периода 1350–1358 гг.¹²⁵ Мы не сомневаемся в тщательности работы историка с письменными памятниками, однако строгое соответствие можно найти лишь в пяти документах, упоминающих *rex Polonie et Russie* (1350,

¹²⁰ Грамоти XIV ст., с. 29.

¹²¹ Отметим, что устоявшиеся хоронимы *Terra Leopoliensis* и *Leopoliensis districtus* известны в латинскоязычном делопроизводстве XVI в. (см.: О. Купчинский, *Акты та документи Галицько-Волинського князівства*, с. 851, 940, 961), однако концепт Львовской земли как „земли Льва” определенно существовал ранее, что могло повлиять на последующую терминологию. Ср.: „поиде назад на Лвовоу землю на городъ на Львовъ и стояша на Львовъ землѣ”, *Ипатьевская летопись*, стб. 894 [6791 (1283)].

¹²² См.: К. Grzybowski, „Corona Regni” a „Corona Regni Poloniae” (w związku z pracą Jana Dąbrowskiego, *Korona Królestwa Polskiego w XIV w., Wrocław-Kraków 1956*), „Czasopismo prawno-historyczne”, t. 9, 1957, z. 2, s. 299–331; J. Sieradzki, „Regnum Russiae”. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji*, „Kwartalnik Historyczny”, 1958, nr 2, s. 498; Я. Д. Исаевич, „Королевство Галиции и Володимирши” и „Королевство Руси”, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985 г., Москва 1986, с. 63.

¹²³ І. Бойко, *Співні питання щодо правового статусу Руського королівства у складі Польщі (1349–1434 pp.)*, „Вісник Академії правових наук України”, 2009, № 3 (58), с. 105–114.

¹²⁴ Д. В. Боднарчук, *К вопросу об административном устройстве Руського воеводства Королевства Польского и Речи Посполитой*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2010, № 1 (7), с. 179.

¹²⁵ J. Sieradzki, „Regnum Russiae”, s. 501–502.

1356, 1358 [3] гг.), в одном случае речь идет о *Regnum Rusie* (1352 г.), в другом – о *Terra Rusie* (1354 г.)¹²⁶. Прежде всего, отметим, что в данном случае использовался краткий, а не пространный титул, который не обязательно учитывал все исторически-правовые нюансы, передавая лишь общую суть властных полномочий и идеологии. К тому же четыре из пяти документов касались собственно польских дел и служили для „внутреннего употребления”, что вновь не предполагало строгого соблюдения „международного” права. Впрочем, пятый документ – возобновление Намысловского мирного договора 1348 г. в 1358 г. – также мог рассматриваться канцелярией Казимира как „внутреннее дело”, касающееся его власти над Силезией.

Итак, Казимир использовал титул короля Руського весьма ограничено. Быть может, как предполагают некоторые исследователи, это связано с дипломатией в отношении восточного соседа – Золотой Орды, тоже претендовавшего на Руськую землю¹²⁷. Однако, нельзя не отметить, что в делопроизводстве королевской канцелярии и в старостате Львова по крайней мере с 1341 г. доминировал именно концепт Руськой земли – *Terra Russie*, который, судя по всему, и был главным в государственной идеологии последнего Пяста, имевшим очевидные преимущества перед концептом *Regnum Rusie*¹²⁸. Напомним, что старосты Львовской земли, которая в силу описанных выше культурно-исторических процессов, а именно освоения киевского (руського) наследства с конца XIII в. могла называться Руськой землей, именовали себя *capitaneus Russie/capitaneus terre Russie, capitaneus terre Russie generalis*, и лишь Гневош с Далевиц в 1393 г. употребляет титул *capitaneus Regni Russie*¹²⁹.

Итак, письменные памятники, как галицко-волыньские, так и латинские, свидетельствуют, что процесс формирования Руського королевства так и остался незавершенным ни при жизни короля Даниила, ни при его наследниках. Это нашло отражение в титулатуре правителей династии Романовичей первой половины XIV в. Мы не видим в источниках свидетельств существенного влияния существования *Regnum Rusciae* в середине XIII в. на культуру и самосознание населения Галицкой и Волынской земель. Это не исключало спорадического проявления „концепта” в XIV в. в дипломатике

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Ср.: Л. В. Войтович, *Польський король Казимир III*, с. 2–26; Idem, *Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki*, [in:] *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*, red. J. Maciejewski, T. Nowakowski, Bydgoszcz 2011, s. 47–66; Idem, *Казимірівська легенда: подолання стереотипів*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, вип. 19–20, 2017, с. 95–117; М. М. Волощук, *Руско-венгерские отношения периода хана Узбека*, с. 61–70.

¹²⁸ Иное мнение см. в статье М. Волощука в настоящем сборнике.

¹²⁹ J. Szyszk, *Kształtowanie się podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej na przykładzie ziemi lwowskiej*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 3 (7), 2011, s. 133. Ян Шишка вслед за Освальдом Бальцером и Яном Домбровским видит здесь влияние венгерской канцелярии (ср.: O. Bazler, *Królestwo Polskie*, t. 2, Lwów 1919, s. 590; J. Dąbrowski, *Korona Królestwa Polskiego w XIV wieku. Studium z dziejów rozwoju polskiej monarchii stanowej*, Wrocław-Kraków 1956, s. 85, 91).

и дипломатии, сегодня включенного в процесс формирования украинской исторической идентичности. Более существенным для региона и его населения было существование архаического концепта Руськой земли, который и привел к появлению *Terra Rusciae* в Короне Польской и последующему возникновению Руського воеводства (*Palatinatus russiae*) в 1434 г.¹³⁰

В силу вышесказанного стоит признать, что имя *Rutheni*, употреблявшееся западными соседями населения Галиции и Волыни, было до определенного времени не самоназванием, а типичным экзонимом. Лишь впоследствии, во второй половине XIII–XIV в. и позднее, он был воспринят им как самоидентификация, войдя в определенные отношения с галицкой идентичностью. В этой связи вряд ли стоит вести речь о позитивности „полиморфизма” украинского сознания позднего Средневековья¹³¹, поскольку, в силу своей экзонимичности, в большинстве исторических случаев „выбор имени” оказывался навязанным извне и эфемерным. Подобным образом многочисленные выходцы различных территорий Российской империи или Советского союза в XIX–XX вв. официально именовались в Европе или США „русскими” или рассматривались большинством общества в качестве таковых, невзирая на их изначальную культуру, этническую идентичность и происхождение.

Итак, набор социо-этнонимов „руський/русин/рутен”, сложившийся в Центральной и Восточной Европе в XIV–XV вв. и вновь приобретший экзонимический характер, в действительности описывал разнородные этнокультурные и социально-политические явления, не имевшие прочных органических связей с политической организацией и культурой собственно Руськой земли с центром в Киеве.

9. „*Translatio imperii*” *Russiae*? Как и когда ситуация на восточноевропейском пространстве изменилась или, следуя, выражению Сергея Плохия, „Что случилось с Руськой землей?”¹³². Историография традиционно полагала, что „Русская земля в широком смысле” существовала изначально, или же имело место „расширение” первоначального значения на более широкие территории. В действительности, мы имеем дело с классическим *translatio imperii*, культурным феноменом перенесения ценностных ориентаций, известным с эпохи Античности.

¹³⁰ Ср.: A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Wrocław 1991; J. Szyszka, *Kształtowanie się podziałów terytorialnych*, s. 120–140; Idem, *Problemy ustrojowe i prawne na Rusi Halickiej w granicach Królestwa Polskiego do 1569 roku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 46, 2015, № 1, s. 417–437.

¹³¹ B. G. Brogi, *Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym*, [in:] *Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti*, ed. A. Alberti et al., Pisa 2003, p. 325–387; Н. Яковенко, *Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.)*, [in:] *Міжкультурний діалог*, т. 1: Ідентичність, Київ 2009, с. 57–95.

¹³² S. Plokhy, *The origins of the Slavic nations*, p. 59.

Это наблюдение представляется нам отвечающим реалиям средневековых текстов и мировоззрению их создателей. Действительно, Киевская земля оказывается синонимом понятия „Русьской земли”. *Translatio imperii* в этой ситуации было средством присвоения и раздела киевского наследства между Галицко-Волынскими и Владимиро-Суздальскими землями. На это, не употребляя, как кажется, самого термина, обратили внимание и другие исследователи, в частности Сергей Плохий и Чарльз Гальперин. Их выводы возможно принять с определенными оговорками.

Первый полагал, что галичские и волынские элиты и, окончательно, их соседи с востока и запада стали рассматривать эти земли как часть Руси только после того, как Киевское государство подверглось монгольскому нашествию. Процесс их идентификации как „Руси” окончательно завершился в пост-Киевский период. Однако С. Плохий полагает, что князья из династии Романовичей распространили концепт *Руси* на все подчиненное им пространство, включая патримониум, лишь тогда, когда они завладели частью исторической *Русьской* земли с центром в Киеве в середине XIII в. Он также считает, что в „историческом соревновании” за право называться Русью правители Галича и на Волыни освоили новое имя раньше, нежели Владимирская земля и Московия. Этот процесс отражен в тексте так называемой *Галицко-Волынской хроники* (*Хроники Романовичей*), составленной в 1240–1260 гг. Что же касается перенесения имени *Русь* на Владимиро-Суздальские земли, то это произошло не ранее, нежели Галич и Волынь успели усвоить себе „киевский бренд”¹³³.

Согласно построениям Ч. Гальперина, название *Русьская* земля было воспринято князьями северо-восточных земель между 1293 и 1328 гг., а окончательно этот процесс был завершен к 1340-м гг.¹³⁴ В отличие от него С. Плохий полагает, что окончание *translatio* в Московском государстве должно быть отодвинуто на сто лет, к середине XV в. По его мнению, усвоение нового имени не могло быть завершено ранее появления цикла произведений, посвященных битве на Куликовом поле, сложившихся лишь в 1440–1450 гг. Ч. Гальперин, по его мнению, некорректно переносит поздние московские взгляды XV в. на события во Владимиро-Суздальской земле XIV в.¹³⁵

С. Плохий отчасти прав, когда говорит, что политическим и интеллектуальным предком Московии был не Киев XI в., а Суздаль XII в., а Суз-

¹³³ Ibidem, p. 67–68.

¹³⁴ Дискуссию см.: Ch. Halperin, *The Concept of the Russian Land from the Ninth to the Fourteenth Centuries*, „Russian History”, vol. 2, 1975, p. 29–38; Idem, *The Russian Land and the Russian Tsar: The Emergence of Muscovite Ideology, 1380–1408*, „Forschungen zur osteuropäischen Geschichte”, bd. 23, 1976, p. 7–103; Idem, *The Concept of Russkaia zemlia and Medieval National Consciousness from the Tenth to the Fifteenth Centuries*, „Nationalities Papers”, vol. 8 (1), 1981, p. 75–86; O. Pritsak, *Kiev and All of Rus’: The Fate of a Sacral Idea*, „Harvard Ukrainian Studies”, vol. 10 (3–4), 1986, p. 279–300. Исследователи пользуются термином „translatio”, не связывая его, однако, с „translatio imperii” как специфической чертой средневекового политического менталитета.

¹³⁵ S. Plokhyy, *The origins of the Slavic nations*, p. 70.

дальская земля была непосредственным предшественником Москвы в использовании имени *Русь*¹³⁶. Однако он полагает, что авторы *Лаврентьевской летописи* (1371) были более медлительны, чем авторы так называемой *Галицко-Волынской хроники*, прилагая термин *Руськая земля* к своему политическому пространству. Это не совсем верно. Элементы такого *translatio* можно наблюдать и ранее. Так, например, Ростовская земля в летописи уже именуется *Руськой* в 1180-е гг.¹³⁷ Впрочем, стоит согласиться с Антоном Горским, сумевшим на основе анализа летописей продемонстрировать, что старейшинство Киева на Северо-востоке Восточной Европы не подвергалось сомнению вплоть до последней четверти XIII в.¹³⁸

В действительности, оба исследователя по-своему правы, утверждая, что усвоение нового имени землями, претендовавшими на киевское наследство, было долгим и сложным процессом. Действительно, в 1340-е гг. московские князья полагали, что, управляя Московским княжеством, они управляли *Руськой землей*, как это зафиксировано в выходной записи так называемого *Сийского Евангелия* 1339 г.¹³⁹ Однако, как мы можем судить по сохранившимся источникам, в то время эта концепция еще не включала в себя претензии на территорию Киева, подчиненную литовским князьям, предположительно с 1320-х гг.¹⁴⁰

В то же время в изучении процесса превращения Московского княжества в „новую Руськую землю” и его подданных в россиян/русских/русь стоит различать официальную правительственную позицию как выражение культурной памяти, с одной стороны, и общественный менталитет и общественное мнение как память коллективную, с другой. Последняя форма памяти, как мы увидим, формировалась, начиная лишь с середины XV в. не без влияния культурной памяти, созданной московскими Рюриковичами и книжной элитой.

По нашему мнению, быстрый процесс *translatio* в Галицкой и Волынской землях должен объясняться длительной историей употребления экзонима *Rutheni* и *Ruthenia*, прилагавшегося к этой территории и ее населению западными соседями. Подобный процесс отметил М. Волощук, показавший, что, несмотря на большое количество галичских бояр, отъезжавших в Венгрию, ни один из них так и не был поименован венграми галичским,

¹³⁶ Ibidem, p. 75.

¹³⁷ *Лаврентьевская летопись*, стб. 391 (6693 [1185]).

¹³⁸ А. А. Горский, *Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития*, Санкт-Петербург 2016, с. 86–91.

¹³⁹ Г. И. Вздорнов, *Искусство книги в Древней Руси: Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV веков*, Москва 1980, № 29, л. 216–216 об.

¹⁴⁰ Г. А. Козубовський, *Про деякі економічні наслідки походів Гедиміна 20-х рр. XIV ст.*, „Археологія”, 2015, № 3, с. 33–43. Дискуссию см.: О. Русина, *Київська виправа Гедиміна: текстологічний аспект проблеми*, [in:] *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, т. 231: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін*, Львів 1996, с. 147–157.

а только *Ruthenus*, или вообще оставлен источниками без этноидентификации¹⁴¹. Как мы предположили выше, книжный характер перенесения понятия *Русьской земли* на державу Романовичей, присущий преимущественно летописанию, и политическая незавершенность формирования Русьского королевства Даниила Романовича не смогли оказать решающего влияния на ценностные ориентации и идентичность местного населения.

После этого короткого обзора необходимо ответить на вопрос: как московская „Русьская земля” подменила собой *Русьскую* землю в Киеве и как московские идеи повлияли на представления о географических пределах *Русьской* земли?¹⁴²

10. „Московский сдвиг” ценностных ориентаций в отношении *Русьской* земли и окружающих ее этносов. В дискуссии об исторических свидетельствах о *translatio* Русьской земли с берегов Днепра на берега Москвы-реки исследователи выражали приверженность устоявшемуся набору источников, который исключал сведения, сообщаемые *Словом о погибели Русьской земли*, по устоявшемуся мнению, составленному в середине XIII в. Основные споры касались лишь места создания повести – Владимиро-Суздальская или Галицко-Волынская земля, хотя время появления отраженных в нем этнополитических представлений оказывается главной проблемой этого текста. Нам представляется, что судьбы *Русьской* земли в Московии и их последствия для ценностных ориентаций Восточной Европы могут быть поняты через анализ содержания и идеологии *Слова*.

10.1. Повесть о погибели Русьской земли как отражение новых ценностных ориентаций московского общества в отношении *orbis gentium*. Известно, что *Слово* является вступлением к житию св. Александра Невского и сохранилось в двух списках XV–XVI в.¹⁴³ В обоих известных списках этот текст появляется под своим оригинальным названием – *Слово о погибели Русьской земли* и стилистически весьма близок к тексту самого жития¹⁴⁴. Это вступление рассматривается некоторыми исследователями без достаточных, по нашему мнению, оснований как начало утраченного

¹⁴¹ М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 142–209.

¹⁴² Именно эти вопросы были заданы в: S. Plokhy, *The origins of the Slavic nations*, p. 72, 73.

¹⁴³ Одна рукопись происходит из собрания Псково-Печерского монастыря (Псковская область, Россия) и известна с 1891 г. Сегодня она находится в Государственном архиве Псковской области (ГАПО, ф. 449, д. 60, XV в.). Вторая, ставшая известной еще в 1933 г., принадлежала старообрядческой Гребенщиковской общине в Риге (Латвия), в результате Второй мировой войны вывезена в Россию, где и была опубликована. Сегодня она находится в Институте русской литературы, Санкт-Петербург (разр. IV, ф. 24, д. 26, XVI в.). Основные публикации и дискуссию см.: Х. М. Лопарев, „Слово о погибели Русьския земли”: вновь найденный памятник литературы XIII в. Санкт-Петербург 1892; В. Мансикка, *Житие Александра Невского. Разбор редакций и текста*, Санкт-Петербург 1913 [Серия: Памятники древней письменности и искусства, т. 153]; Н. Серебрянский, *Заметки и тексты из псковских памятников. V. Слово о погибели Русьския земли. Слово о начале Русьския земли*, [in:] *Труды Псковского церковного историко-археологического комитета. Псковская старина*, т. 1, Псков 1910, с. 176–202; Idem, *Древнерусские княжеские жития: обзор редакций и тексты*, Москва 1915.

¹⁴⁴ D. Čiževskij, *History of Russian Literature: From the Eleventh Century to the End of the Baroque*, [in:] *Slavistic Printings and Reprintings*, Bd. 12, Berlin 1971, p. 138.

памятника древнерусской литературы с аналогичным названием¹⁴⁵. Иногда можно прочесть, что это сочинение – „возможно высшее достижение русской литературы раннемонгольского периода“¹⁴⁶.

Стоит познакомиться с этим текстом. Его вводная часть начинается с описания *Руськой* земли, которая представлена как цветущий сад, своего рода *locus amoenus*¹⁴⁷. Эта часть в основном и привлекала внимание исследователей: „О, свѣтло свѣтлая и украсно украшена, земля Руськая! И многими красотами удивлена еси: озера многими удивлена еси, рѣками и кладязми мѣсточестными, горами, крутыми холми, высокими дубравами, чистыми полями, дивными звѣрьми, различными птицами, бесчисленными города великими, селы дивными, винограды обителными, дома церковными и князьми грозными, бояры честными, вельможами многими. Всего еси исполнена земля Руская, о прававѣрная вѣра хрестиянская!“¹⁴⁸.

Вторая часть *Слова* зачастую ускользает от скрупулезного исторического анализа. Обычно исследователи отмечают, что она содержит перечисление соседних народов, граничащих с *Руськой* землей. Затем ее автор переходит к воспоминаниям об утраченном величии Руси, особенно в эпоху князя Владимира Мономаха. Впрочем, многочисленные анахронизмы свидетельствуют, что он знал это время недостаточно хорошо. После правления Ярослава Всеволодовича, отца Александра Невского, наступил упадок. Приведем вторую часть *Слова* целиком: „Отселѣ до угорѣ и до ляховѣ, до чаховѣ, от чахов до ятвязи и от ятвязи до литвы, до немецѣ, от нѣмецѣ до корѣлы, от корѣлы до Устьяга, гдѣ тамо бяху тоймици поганин, и за Дышючимъ моремъ; от моря до болгарѣ, от болгарѣ до буртасѣ, от буртасѣ до чермисѣ, от чермисѣ до морѣдвѣ, – то все покорено было Богомъ крестияньскому языку, поганьскыя страны, великому князю Всеволоду, отцю его Юрю, князю киевскому, дѣду его Володимеру и Манамаху, которымъ то половоци дѣти своя *полошаху* в колыбѣли. А литва из болота на свѣтъ не выныкиваху, а угры твердяху каменные города желѣзными ворота, абы на них великий Володимеръ тамо не въѣхалъ, а нѣмци радовахуся, далече будуче за Синимъ моремъ. Буртаси, черемиси, вѣда и морѣдва бортьничаху на князя великого Володимера. И жюръ Мануилъ цесарегородскый опасѣ имѣя, поне и великыя дары посылаша к нему, абы под нимъ великий князь

¹⁴⁵ Дискуссию в европейской историографии, см.: M. Gorlin, *Le dit de la Ruine de la terre russe et de la mort du grand-prince Jaroslav*, „Revue des études slaves“, vol. 23 (1–4), 1947, p. 5–33; A. Soloviev, *Le Dit de la ruine de la terre Russe*, „Byzantion“, t. 22, 1953, p. 105–128; Ph. Werner, *Über das Verhältnis des „Slovo o pogibeli russkoj zemli“ zum „Žitie Aleksandra Nevskogo“*, „Historische Veröffentlichungen. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte“, bd. 5, 1957, s. 7–37.

¹⁴⁶ G. Vernadsky, *The Mongol Impact on Russia*, [in:] *Readings in Russian Civilization*, ed. T. Riha, vol. 1: *Russia before Peter the Great, 900–1700*, Chicago 1969, p. 189.

¹⁴⁷ S. Baehr, *The paradise myth in eighteenth-century Russia: utopian patterns in early secular Russian literature and culture*, Stanford (Calif.) 1991, p. 68–69.

¹⁴⁸ Ю. К. Бегунов, *Памятник русской литературы XIII века*, с. 154, 155, 156.

Володимеръ Цесарягорода не взял. А в ты дни болѣзнь крестияном от великаго Ярослава и до Володимера, и до ныняшняго Ярослава, и до брата его Юрья, князя володимерьскаго [...]”¹⁴⁹.

Как читатель может видеть, этот текст передает совершенно иное видение *orbis gentium* по отношению к летописному тексту и основывается на совсем иных аксиологических принципах организации мультиэтничного пространства. Эти принципы связаны с идеей политического доминирования и военной агрессии, которые должны быть признаны чуждыми *Повестям временных лет* и ценностным ориентациям Киевского периода восточноевропейской истории.

Несмотря на то, что этот текст неизвестен отдельно от списков жития XV в., критических исследований, подвергающих сомнению общепризнанную дату его составления, не существует. Автор солидной публикации с исчерпывающей библиографией, посвященной проблемам изучения *Слова*¹⁵⁰, даже не задумывается о такой возможности. Такое „окамененное нечувствие” исторической мысли вполне объяснимо. В современной России *Слово* является чем-то вроде „священной коровы” культурной памяти наподобие *Слова о полку Игореве*. Этого достаточно, чтобы лишь редкие исследователи осмеливались высказывать критические замечания о времени и обстоятельствах появления памятника¹⁵¹.

Напомним, что такое отношение к средневековому тексту сформировалось в конце 1940-х гг., когда был опубликован второй список *Слова*¹⁵². В это время Александр Невский рассматривался как символ воинской славы сталинской эпохи. Введение в его житие было превращено в самостоятельный шедевр русской литературы и стало предметом новой советской гордости наряду с „Великой отечественной войной”. Триумфалистская риторика текста идеально совпадала с официальным словарем эпохи. Все это вызвало политически мотивированный интерес к литературному памятнику и привело к тому, что основные исследования ограничивались периодом 1940–1960-х гг.¹⁵³

¹⁴⁹ Ibidem, с. 154–155, 155–156, 157.

¹⁵⁰ А. А. Горский, *Проблемы изучения „Слова о погибели Рускыя земли”: (К 750-летию со времени написания)*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, т. 43, 1990, с. 18–38.

¹⁵¹ Об этом смотри ниже.

¹⁵² В. И. Малышев, *Житие Александра Невского: (по рукописи середины XVI в. Гребенчиковской старообрядческой общины в г. Риге)*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, т. 5, 1947, с. 185–193.

¹⁵³ Среди публикаций стоит упомянуть: М. Н. Тихомиров, *Где и когда было написано „Слово о погибели Русской земли”*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, т. 8, 1951, с. 235–244; Н. К. Гудзий, *О „Слове о погибели Рускыя земли”*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, т. 12, 1956, с. 527–545; А. В. Соловьев, *Заметки к „Слову о погибели Рускыя земли”*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, т. 15, 1958, с. 109–113; В. В. Данилов, *„Слово о погибели Рускыя земли” как произведение художественное*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, т. 16, 1960, с. 132–142; Н. А. Мещерский, *Из наблюдений над языком „Слова о погибели Рускыя земли”*, „Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института”, т. 248: *Вопросы языкознания*, 1963, с. 407–416; Idem, *К реконструкции текста „Слова о погибели Рускыя земли”*, „Вестник Ленинградского государственного университета. Серия истории, языка и литературы”, т. 14, 1963, вып. 3, с. 44–53.

Критическое издание *Слова* было опубликовано Юрием Бегуновым, однако его комментарии имеют преимущественно апологетический характер. Знакомство с книгой оставляет впечатление, что ее автор ведет скрытую полемику с утверждающими, что *Повесть* была составлена только в XV в. одним из средневековых книжников для особой *Псковской редакции Жития* св. Александра Невского¹⁵⁴. Нам остается неизвестным, озвучивал ли кто-нибудь в то время столь „еретическую” идею по поводу *Слова*, хотя множество анахронистических деталей указывают на его позднее происхождение. Насколько нам известно, одной из первых на эту тему и вполне определенно высказалась Анна Хорошкевич. Она отметила, что неточности в описании границ и политических событий, идейная близость *Слова* к книжной легенде о „Мономаховых дарах”, составивших идейный стержень *Слова о князьях Владимирских* XVI в., а также полное соответствие одного из фрагментов *Слова* с текстом краткой редакции *Задоницы* заставляет датировать текст третьей четвертью XV в. Крайней датой его написания могут являться 1480-е гг., когда *Слово* было присоединено к одной из редакций жития св. Александра Невского¹⁵⁵. Однако жанр комментария, в рамках которого были высказаны эти наблюдения, не предполагал развернутого обоснования и ссылок на источники.

Предпринятый нами анализ текста с точки зрения ценностного подхода позволяет прийти к схожим выводам. На первый взгляд, перечисление этносов здесь следует образцу летописи. Однако, как уже отмечалось, отношение летописца конца XI – начала XII вв. к окружавшим его народам было нейтральным, что существенно отличает его от позднесредневекового текста. В действительности *Слово* трансформирует идею *Повести временных лет* о даннических отношениях Руси и прочих племен в идею политического доминирования и триумфализма, основанного на военной моще. Нарратив развивает тему „могущественных князей”, завоевавших „языческие страны”, перед могуществом которых трепетали окрестные народы и племена. Этот текст имеет открыто угрожающий характер, а некоторые характеристики этносов могут рассматриваться как уничижительные.

Такая трансформация обычно объясняется исследователями ситуацией монгольского нашествия середины XIII в., когда *Слово* могло быть своего рода плачем по утраченному величию Руси и моральной компенсацией. Однако идейные различия между летописью и *Словом*, как и анахронизмы последнего, указывают, что текст вступления в житие Александра Невского не мог быть написан в XIII в.

¹⁵⁴ Ю. К. Бегунов, *Памятник русской литературы XIII века*, с. 74.

¹⁵⁵ Л. И. Лифшиц, А. Л. Хорошкевич, А. И. Плигузов, *Приложения*, [in:] Дж. Феннел, *Кризис средневековой Руси, 1200–1304*, пер. В. В. Голубчиков; общ. ред. А. Л. Хорошкевич, А. И. Плигузов, Москва 1989, с. 228–278, здесь с. 268–269. Благодаря коллегу Алексея Мартынюка из Минска, который напомнил нам об этой публикации.

Один из „хронологических” аргументов в пользу ранней даты – упоминание в тексте „нынешнего Ярослава”, т. е. князя Ярослава Всеволодовича, отца Александра Невского, умершего в 1246 г. Однако слово „нынешний” не может быть понято как „Ярослав наших дней”, скорее, как „Ярослав тех дней” дней, когда и свершилось монгольское нашествие. Исследователи уже отмечали, что термин принадлежит к „риторической топике”, известной в различных средневековых текстах, и является не хронологическим, а содержательным индикатором, подчеркивающим указание на персону, о которой идет речь, и подражающим летописной княжеской похвале¹⁵⁶. В целом текст является безукоризненным вступлением в житие св. Александра Невского, на что указывает и хронологический предикат – „в ты дни”, которым общепринятое историческое введение соединяется с основной агиографической фабулой.

Отметим дополнительно очевидные анахронизмы этого текста. Некоторые этнонимы, упоминаемые в *Слове*, прежде всего – томичи и буртасы, не использовались в восточнославянской книжности до XV в. Буртасы (бертасы) известны арабским писателям IX–X в., в частности Ибн-Русте, Ибн-Хаукаль, ал-Масуди, и упоминаются как архаизм в XIII в.¹⁵⁷ Именно в таком качестве – книжного анахронизма – этот этноним и проникает в московскую письменность XV в. Пара народов, приведенных рядом – черемисы и буртасы, отказывается весьма характерной для московской литературы XV–XVI вв. В *Книге степенной царского родословия* они также упоминаются рядом, однако этот пассаж зависит, как кажется, непосредственно от текста *Слова*¹⁵⁸. Одним из его источников в этнонимической части мог быть отрывок из *Софийской I-й* или *Новгородской Карамзинской, IV и V* летописей под 1380 (6888) г., которые впервые фиксируют литературный рассказ о Кули-

¹⁵⁶ М. С. Грушевский, *Нововидані пам'ятки давнього письменства руського*, [in:] *Записки наукового товариства імені Шевченка*, т. 5 (1), 1895, с. 2–8; Н. Серебрянский, *Заметки и тексты из псковских памятников*, с. 176–202.

¹⁵⁷ Источники см.: *Известия о Хозарах, Буртасах, Болгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея*, изд. Д. А. Хвольсон, Санкт-Петербург 1869; Б. Н. Заходер, *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, т. 1, Москва 1962, с. 25–28, 72, 232–252. Дискуссию см.: В. В. Гольмстен, *Буртасы*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры”, вып. 13, 1946, с. 47–54; А. Е. Алихова, *К вопросу о буртасах*, „Советская этнография”, 1949, № 1, с. 48–57; А. П. Смирнов, *К вопросу о буртасах*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры”, вып. 40, 1951, с. 53–57; Н. Ф. Мокшин, *Этническая история мордвы*, Саранск 1977; Г. Е. Афанасьев, *Буртасы и лесостепной вариант салтово-маяцкой культуры*, „Советская этнография”, 1985, № 3, с. 165–169; И. Г. Добродомов, *Этимология этнонима буртас*, „Ономастика Поволжья”, вып. 5, 1985, с. 51–60; А. Х. Халиков, *Татарский народ и его предки*, Казань 1989; С. И. Андреев, *К исторической интерпретации буртасов*, „Вестник Тамбовского государственного университета”, вып. 10 (102), 2011, с. 241–248.

¹⁵⁸ *Книга степенная царского родословия по древнейшим спискам*, изд. П. Г. Васенко, [in:] *ПСРЛ*, т. 21, ч. 1, Санкт-Петербург 1908, с. 4, 254; ч. 2, Санкт-Петербург 1913, с. 396. Ср.: *Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам: Тексты и комментарии*, изд. Н. Ф. Покровский, Г. Д. Ленхофф, т. 1, Москва 2007.

ковом поле¹⁵⁹. Сама повесть была составлена только между 1431–1453 гг.¹⁶⁰, в любом случае – не ранее 1440-х гг.¹⁶¹

Этот факт, наряду с другими, ясно демонстрирует хронологию текстовых и содержательных элементов, сформировавших *Слово*. Так, мнение его автора о венграх, возводивших каменные укрепления против Владимира Мономаха, так же является анахронизмом: масштабное каменное строительство в Венгрии началось не ранее конца XIII–XIV вв.¹⁶²

Здесь же *Слово* утверждает, что некоторые финские племена бортничали на русских князей. Представление о бортнике как о низшей ступени социальной иерархии находит свое выражение только в фиктивной генеалогии литовских князей, сохранившейся, в том числе, в рукописи XV в. из собрания Чудова монастыря в Москве. Она сообщает, что литовский князь Витень (1295–1216), брат князя Гедемина (1316–1341) был конюшим или даже рабом смоленского князя Ростислава Мстиславича († после 1239) (в поздних редакциях XVI в. – его родственником¹⁶³). Убежав от своего хозяина, он поселился в Жемайтии, в доме бортника¹⁶⁴, что должно было дополнительно символизировать социальное унижение. Примерно в то же время эта фиктивная генеалогия включается в *Сказание о князьях Владимирских*¹⁶⁵, кон-

¹⁵⁹ См., напр.: *Новгородская IV летопись*, ПСРЛ, Москва 2000, т. 4, ч. 1, с. 311; *Новгородская Карамзинская летопись* [in:] ПСРЛ, т. 42, Москва 2002, с. 139; *Софийская I летопись старшего извода*, [in:] ПСРЛ, т. 6, вып. 1, Москва 2000, с. 455.

¹⁶⁰ *Летописная повесть о Куликовской битве*, с. 112–113; В. С. Мингалев, *Летописная повесть – источник „Сказания о Мамаевом побоище“*, „Труды Московского государственного историко-архивного института“, т. 24: *Вопросы источниковедения истории СССР*, вып. 2, 1966, с. 55–72; А. С. Орлов, *Литературные источники повести о Мамаевом побоище*, „Труды отдела древнерусской литературы“, т. 2, 1935, с. 157–163. Дискуссия о датировке, см.: Б. М. Клосс, *Сказание о Мамаевом побоище*, [in:] Б. М. Клосс, *Избранные труды*, т. 2: *Очерки по истории русской агиографии XIV–XVI веков*, Москва 2001, с. 331–346; М. А. Салмина, *К вопросу о времени и обстоятельствах создания „Сказания о Мамаевом побоище“*, „Труды отдела древнерусской литературы“, т. 56, 2004, с. 251–264; В. В. Пенской, *О датировке „Сказания о Мамаевом побоище“*, „Наука. Искусство. Культура“, вып. 3 (7), 2015, с. 22–28. См. также: Ch. Halperin, *The Battle of Kulikovo Field (1380) in History and Historical Memory*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. New Series“, vol. 14 (4), 2013, p. 853–864.

¹⁶¹ D. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589*, Cambridge 1998, p. 155–163.

¹⁶² A. Rusu, *Eigenburgen und Sächsische Grefen in Siebenbürgen (Rumänien) (Ende des 13. Jahrhunderts – Anfang des 14. Jahrhunderts)*, [in:] Motte – Turmhügelhaus – Hausberg, *Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, bd. 23, Wien 2007, s. 315–326. Благодарю коллегу профессора Константина Попа-Горяню (университет Альба Юлия, Румыния), указавшего мне на эту работу.

¹⁶³ Б. Н. Флоря, *Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в.* [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье*, Москва 1978, с. 320–328. Такая эволюция может объясняться престижной социальной позицией, которую потомки Гедиминовичей, князья Глинские и Бельские, заняли в то время при Московском княжеском дворе, породнившись с Рюриковичами. Очевидно, именно поэтому Иван Грозный, одновременно потомок Рюриковичей и Глинских, опровергал в своих посланиях социальное унижение своих далеких предков (см.: „[...] безлепичники врут, что Витенец-служебник был тверских великих князей, а при нем был конюшеч Гегиминик“. См.: *Послание Сигизмунду II Августу от имени М. И. Воротынского [15 июля 1567 г.]*, [in:] *Послания Ивана Грозного. Текст и перевод*, изд. Д. С. Лихачев, Я. С. Луры, Москва–Ленинград 1951, с. 257–264, 428–433, здесь с. 260, 430). В результате фиктивное родословие литовских князей не было включено ни в Воскресенскую летопись, ни во вторую редакцию *Сказания о князьях владимирских*.

¹⁶⁴ См.: М. Е. Бычкова, *Русско-литовская знать XV–XVII вв.: источниковедение. Генеалогия. Геральдика*, сост. О. И. Хоруженко, Р. Б. Казаков, Москва 2012.

¹⁶⁵ *Сказание о князьях владимирских*, изд. Р. П. Дмитриева, Москва–Ленинград 1955.

ца XV – начала XVI в., где главным действующим лицом, как и в *Слове*, оказывается князь Владимир Мономах. Именно на основе этого *Сказания* складывается официальная московская культурная память.

Стоит добавить, что вступление в житие св. Александра Невского описывает не пределы *Руськой* земли, существовавшей к XIII в., но Русской земли в „широком смысле” слова, изобретенной московскими книжниками в XV в. Эти пределы соответствуют воображаемым границам владений всех Рюриковичей на территории Восточной Европы. В итоге, в этом тексте территория Московского княжества предстает как новая „Русская земля”.

Стоит предположить, что *Слово* было создано там же, где и было найдено – на северо-западных границах Московии, в Пскове, который с середины XV в. подчеркивал свою лояльность московским князьям и находился под московским влиянием. Этот текст, очевидно, был написан как общее введение в руськую историю XIII в. Известно, что в той же рукописи находится летописная компиляция с похожим заглавием – *Слово о начале Руськой земли*. Она представляет определенную параллель интересующему нас произведению. Напомним, что именно во Пскове была сформулирована одиозная идея о Москве как третьем Риме¹⁶⁶. В то же время текст *Слова* мог быть своеобразным политическим ответом на сложные отношения Пскова с Великим княжеством Литовским и Тевтонским орденом в XIII–XV вв.

10.2. Слово о гибели земли Руськой и новые ценностные ориентации внешней политики Московии. Очевидно, *Слово* содержало новую для XV в. политическую программу унификации Восточной Европы¹⁶⁷. Эта тенденция отражала вновь сформированную коллективную память, текстуализированную провинциальными интеллектуалами и полностью совпадавшую с основными политическими идеями рубежа XV–XVI вв., которые к тому времени составляли культурную память московской элиты. Эта новоконструированная память была озвучена в Москве Дмитрием Владимировым, послом и казначеем московского князя Ивана III во время встречи с боярином Станиславом Глебовым, послом великого князя литовского Александра 5 марта 1504 г. Тогда впервые прозвучало, что вся Русская земля в „широком”, „насоновском” смысле, включая Киев и западные окраины Восточной Европы, принадлежавшая в то время Литовскому государству,

¹⁶⁶ Об этой концепции, представлявшей собой классическое *translatio imperii* и составлявшей лишь часть новой идеологии Московского царства, см. образцовое исследование: В. Н. Малинин, *Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания: историко-литературное исследование*, Киев 1901. См. также: Н. В. Синицына, *Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.)*, Москва 1998; W. Lettenbauer, *Moskau das dritte Rom. Zur Geschichte einer politischen Theorie*, München 1961; M. Poe, *Moscow, the Third Rome: the Origins and Transformations of a „Pivotal Moment”*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, bd. 49, 2001, p. 412–429.

¹⁶⁷ Эта программность отмечена в: С. В. Перевезенцев, „Слово о гибели Руськой земли” как политическая программа возрождения Руси, *Вестник Московского университета*, Серия 12: Политические науки, 2006, № 2, с. 39–45. Естественно, автор датирует такую программу XIII в. – временем, когда, по всеобщему убеждению, было написано *Слово*. Однако такая программа могла возникнуть не ранее второй половины – конца XV в.

изначально была вотчиной Московского князя: „[...] то одно наша отчина, кои города и волости ныне за нами: и вся Русская земля, Киев, и Смоленск и иные города, которые он не то одно наша отчина, кои города и волости ныне за нами: и вся Русская земля, Киев и Смоленск и иные города, которые он за собою держит к Литовской земле, с божьей волею, из старины, от наших прародителей наша отчина”¹⁶⁸.

Стоит добавить, что лишь в это время московский княжеский титул „всёя Руси” приобрел свое новое содержание, хотя использовался местными князьями с XIV в. Изначально, как мы постарались показать выше, он был связан с киевским митрополитом или князем-архонтом, несущими перед Византией ответственность „за всех руссов”. Распространенное мнение, что титул был „сколком” с церковной титулатуры, а князь Иван Данилович подражал митрополичьей титулатуре представляется нам поверхностным¹⁶⁹. Этот титул не был исключительно каноническо-правовым, хотя его приоритетное использование в церковной канцелярии очевидно. Лишь с конца XV–XVI в. он превратился в экспансионистский лозунг на знамени „собирания Руськой земли”.

Со временем претензии конкретизировались. В 1561–1563 гг. речь шла уже о том, что не только „старинные вотчины” – Подольская, Волынская и Галицкая земли „вся к Киеву, великий князь Мстислав Володимерыч Мамаш и дети его, и племянники его – теми всеми месты владели, и то есть вотчина наша”, но и „Ливонская земля прародителям нашим принадлежит”¹⁷⁰. Именно отсюда ведут свое начало политические претензии Московии на Киев как место памяти в связи с трансформацией понятия „Руськая земля” из родового владения киевских Рюриковичей в исключительную вотчину Рюриковичей московских¹⁷¹.

В результате княжеские интересы, подкрепленные реинтерпретацией и мифологизацией династической истории, были трансформированы

¹⁶⁸ Памятники дипломатических сношений Московского государства, ч. 1, с. 460. Этот демарш в российской историографии был оценен следующим образом: „главной задачей его политики в Восточной Европе является объединение под властью Московских князей всей государственной территории древнерусской народности”. См.: В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич, *Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства: Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян*, Москва 1982, с. 165. Впервые кабинетная историографическая концепция „древнерусской народности”, изобретенная в СССР после Второй мировой войны для стимулирования великодержавного шовинизма, подавления национальных движений и формирования новой исторической общности – „советского народа” – была использована для оправданной экспансионистской политики Москвы в XV–XVI в.

¹⁶⁹ Ср.: С. М. Каштанов, *Институция русских княжеских актов X–XIV в. (Опыт первичной классификации)*, „Вспомогательные исторические дисциплины”, т. 8, 1976, с. 123; С. Н. Кистерев, „Великий князь всея Руси” в XI–XV веках, [in:] *Очерки феодальной России*, ред. С. Н. Кистерева, вып. 6, Москва 2002, с. 76–84; С. В. Богданов, *Великокняжеский титул XIV–XV вв. с определением „всёя Руси” (По материалам летописных памятников XIV–XV в.)*, „Вестник Тверского государственного университета. Серия: История”, вып. 3, 2007, с. 3–23.

¹⁷⁰ Памятники дипломатических сношений Московского государства, ч. 3, с. 43, 172.

¹⁷¹ Ср. эти выводы: J. Pelenski, *The Origins of the Official Muscovite Claims to the Kievan Inheritance, in Jaroslav Pelenski, The Contest for the Legacy of Kievan Rus*, Boulder (Col.) 1998, p. 77–101.

в геополитическую экспансию. В это время они еще не основывались на новых этногеографических концепциях, представляющих местное население как поданных московских князей, и следовательно – как *русь*. Однако эти идеи служили не только внешней политике, но и внутренней мобилизации. Интересно отметить, что в этой точке интересы московских князей и придворных *российских* интеллектуалов, как и стоящих за ними политических групп идеально совпадали.

Уже упоминавшееся *Сказание о князьях Владимирских* включает в себя один эпизод, способный подтвердить эту гипотезу. Известно, что в основе текста лежит легенда о происхождении династии Рюриковичей от римского императора Августа, „назначившего” своего родственника Прусса управлять прибалтийскими землями, отождествимыми с пространством *Prussia Regalis*. В свою очередь Прусс оказался предком Рюрика, который, согласно *Повести временных лет*, был призван славянскими и финно-угорскими племенами „княжить и володеть” Восточной Европой. Обычно *Сказание* рассматривается как свидетельство претензий московских князей на римское политическое наследие, их антилитовской политики и как средство вмешательства в польско-орденские противоречия¹⁷². Известно, однако, что этот миф не использовался во внешней политике Московии вплоть до середины XVI в.¹⁷³ Мы имеем возможность объяснить изобретение „прусского” мифа для внутренних целей нового политического образования, возглавляемого Москвой.

10.3. Влияние культурной памяти на коммуникативную память в российской истории и *vice versa*. Исследование этого сюжета позволяет утверждать, что миф о прусском происхождении Рюриковичей был создан в Новгороде в 1470-х гг. во время политического кризиса в ситуации московского подавления новгородской независимости¹⁷⁴. В городе существовала

¹⁷² А. Л. Хорошкевич, *История государственности в публицистике времен централизации*, [in:] *Общество и государство феодальной России. Сборник статей, посвященный 70-летию академика Л. В. Черепнина*, отв. ред. В. Т. Пашуто, Москва 1975, с. 123; Idem, *Между внешнеполитическими утопиями и реальностью*, „Вопросы истории”, 2003, № 8, с. 123–128; А. Л. Гольдберг, *К истории рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха*, „Труды отдела древнерусской литературы”, т. 30, 1976, с. 211; Б. Н. Флоря, *К генезису легенды о „дарах Мономаха”*, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 год*, ред. А. П. Новосельцев, Москва 1989, с. 185–188; Idem, *Царский жребий*, „Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал”, 2004, № 12, с. 5–8; А. С. Мильников, *Мифологемы „Кесарь Август” и „Москва – третий Рим”, или Московская страница в истории европейского измерения славянского мира*, [in:] *Славяне и их соседи. Славянский мир между Римом и Константинополем*, ред. Г. Г. Литаврин, вып. 11, Москва 2004, с. 184–208; Idem, *Римляне на Балтийском море*, [in:] *Образ Византии. Сборник статей в честь О. С. Поповой*, отв. ред. А. В. Захарова, Москва 2008, с. 567–576; А. С. Мильников, *Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII в.*, Санкт-Петербург 1996, с. 215; Н. В. Синицына, *Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.)*, Москва 1998, с. 197–198.

¹⁷³ К. Ю. Ерусалимский, *Прус и „Прусский вопрос” в дипломатических отношениях России и Речи Посполитой 1560-х – начала 1580-х гг.*, [in:] *Хорошие дни. Памяти А. С. Хорошева. Великий Новгород*, ред. сост. А. Е. Мусин, Санкт-Петербург 2009, с. 276–293.

¹⁷⁴ А. Musin, „Ród ruski”, „ród wariski” i narodowość staroruska, [in:] *Orientalia Christiana Cracoviensia*, t. 4: *Identity, religion, belonging*, Kraków 2012, s. 11–23; Idem, *Загадки дома Святой Софии*, с. 182–185.

Прусская улица, где проживала аристократическая община, судя по всему, лояльная к московским правителям. Происхождение этого семейства, как и название улицы, не имеет ничего общего с древним племенем пруссов, как казалось некоторым исследователям¹⁷⁵. Название лишь отражает направление на запад, „в пруссы”. Однако местные интеллектуалы изобрели именно такой рассказ о своем происхождении, превратив тем самым часть новгородских бояр в родственников московских князей. Поздняя новгородская по происхождению легенда является наиболее выразительным примером коммуникативной памяти, поскольку она была воспринята культурной памятью Московского царства в форме официальной династической истории.

В этой истории этнонимы играли роль типичных экзонимов/ксенонимов не только как средства общественной консолидации, но и организации этнокультурного ландшафта восточноевропейских окраин на основе новых ценностных ориентаций – ментальной карты¹⁷⁶. Подобным образом термин „руський/русский/русский” в его „московском” значении прилагается к новым этническим и социальным группам, включаемым в Московское государство. Официальная культурная память начинает влиять на региональные идентичности и новую московскую политику „русификации” новых подданных. Томас Нунан справедливо указал причины „успеха” московских князей в создании национальной „московской идентичности” и ее последующем навязывании подчиняемым народам прочих „Русских земель”. Те, кто попадал под московскую власть, оказывались не просто подданными с набором обязанностей перед новым властителем. Они постепенно ассимилировались в становящееся имперское московское общество и были вынуждены принимать новую идентичность. В силу этого новгородцы, тверичи и рязанцы становились москвитами¹⁷⁷, т. е. „новыми русскими”.

В XV в. термин „Русь” и „Росия” определенно стали политонимами, связанными с формированием новой этно-религиозной (конфессиональной) идентичности на территории Московии, обращенной не столько в будущее, сколько в прошлое. Концепция „Руси” позволяла московским Рюриковичам проводить „этническую чистку” ландшафта на окраинах изначально в форме нарратива и затем – в форме имперской политики Нового и Новейшего времени. Сконструированные ценностные ориентации оказались средс-

¹⁷⁵ См. дискуссию: K. Ślaski, *Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII–XII wieku*, „Rocznik Olsztyński – 1963”, t. 5, 1965, s. 9–27; J. Antoniewicz, *The Problem of the „Prussian Street in Novgorod the Great”*, „Acta Baltico-Slavica”, vol. 2, 1965, p. 7–25.

¹⁷⁶ О концепции и методологии см.: R. Downs, D. Stea, *Maps in minds: reflections on cognitive mapping*, New York 1977.

¹⁷⁷ T. Noonan, *Forging a National Identity: Monetary Politics during the Reign of Vasilii I (1389–1425)*, [in:] *Culture and identity in Muscovy, 1359–1584*, eds. A. M. Klejmolá, G. D. Lenchoff, Москва 1997, p. 495–529, здесь p. 496 [Серия: *UCLA Slavic studies*, vol. 3].

твом формирования межнационального сосуществования и были попыткой унификации региональных культур и сознания предсовременных наций. В основу новой аксиологии была положена ре-интерпретация *origo gentis*, утверждающая общее происхождение различных групп населения Восточной Европы, что оказалась надежным средством создания внутренних границ и политических барьеров в Центрально-Восточной Европе.

10.4. Культурная память Московии: между интерпретацией и фальсификацией. Стоит отметить, что активные мифологизация и ре-интерпретация этнического прошлого, предназначенные для решения современных им политических и социальных проблем, сопровождались неизбежным переписыванием летописной традиции в Московии и ее фальсификацией. Так, древние традиции Новгорода, которые позволяли рассматривать князя как сеньора города, но не как его суверена, под пером московских интеллектуалов XV в. трансформировались в бесконечные политические измены и религиозную апостасию¹⁷⁸. Такая идеологическая кампания привела к появлению в середине XVI в. *Истории о Казанском царстве*¹⁷⁹, абсурдно утверждавшей, вопреки официальной московской истории, что новгородцы предали своих природных князей Рюриковичей, призвав новую варяжскую династию (*sic!*).

Московская традиция переписывания истории на основе исторических параллелей и фиктивных совпадений имен и названий касалась и внешней политики. Она свидетельствует о поверхностном знакомстве московских книжников с летописями предшествующего времени и потребительском отношении к тексту. Так, например, в 1564 г. великокняжеский наказ московскому боярину Василию Захарьеву-Юрьеву на переговорах с королем польским и князем литовским Сигизмундом Августом расширил территориальные претензии Ивана IV. Великий князь уже претендовал на 91 город в Восточной Европе, включая Брест, Львов и Галич, на Волынь и Подолию, вплоть до польского рубежа – „линии Керзона” средневековья. Для „доказательства” московских прав на Брест/Берестье, наказ ссылается на статьи *Повести временных лет* 1097 и 1101 гг., где сообщается о связи населения Берестья в конце XI – начале XII в. с князем Ярославом Ярославичем († 1103), правнуком Ярослава Владимировича, позднее прозванного „Мудрым”:

¹⁷⁸ См., напр.: *Московский летописный свод конца XV в.*, [in:] ПСРЛ, т. 25, Москва–Ленинград 1949, с. 81–82 (6678 [1171]); *Львовская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 20, ч. 1, Санкт-Петербург 1910, с. 282 (6979 [1471]). См. обзор и анализ в: А. Е. Мусин, *Загадки дома Святой Софии*, с. 181–182.

¹⁷⁹ *Казанская история*, подг. текста, вступ. стат. и прим. Г. Н. Моисеева, ред. В. П. Адрианова-Перец, Москва 1954, с. 54–55, 179. См. об истории текста: Г. З. Кунцевич, *История о Казанском царстве, или Казанский летописец: Опыт историко-литературного исследования*, Санкт-Петербург 1905; E. L. Keenan, *Coming to Grips with the Kazanskaya Istoriya: Some Observations on Old Answers and New Questions*, „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States”, vol. 9, 1964–1968, nos 1–2 [31–32], p. 143–183. См. также: Т. Ф. Волкова, *Казанская история*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, ред. Д. С. Лихачев, вып. 2, ч. 1, Ленинград 1988, с. 450–458.

„А была Берестъ за Ярославом Ерополчимъ, а в Киеве в то время был Святополкъ Изяславичъ, а Святополкъ ходил к Берести ратью и Берестъ взял и своих наместников пасажал, а Изяслав Святополчичъ был в Володимирце в осаде, а с ним были Берестинцы”¹⁸⁰. Знакомство с текстом летописи¹⁸¹ демонстрирует случайный и выборочный характер использования информации: князь Ярослав не был выдающимся деятелем из династии Рюриковичей, которые осуществляли суд и власть в Берестье. Выбор его имени для дипломатической игры представляется необъяснимым.

Почти десять лет спустя, на переговорах с польским послом Станиславом Крыским в 1578 г., московская сторона утверждала, что князь Святослав княжил в Переяславце Дунайском (в 967–970 гг.¹⁸²), „иже есть ныне Веднаибен” (т. е. Вена – *Vindobona*)¹⁸³, намекая этим фальсификатом на возможные претензии московского Рюриковича на земли австрийских Габсбургов. Ранее, в 1552 г., оправдывая аннексию Астраханского ханства, московская княжеская историография идентифицировала Астрахань в дельте реки Волги с Тмутараканью на Таманском полуострове¹⁸⁴, где во второй половине XI в. некоторые из Рюриковичей периодически отправляли военные и судебные функции. Таким образом, территориальные претензии „новой Русской земли” сопровождались откровенным мифотворчеством и трансформацией исторического нарратива.

10.5. Сложение имперских ценностей и российский национальный ресентимент. Совершенно очевидно, что основная идея *Слова о погибели Русской земли* возникла под влиянием чувства исторического возмездия и реваншизма. Стоит сравнить это наблюдение с утверждением Джеффри Хоскинга, который заметил, что русское коллективное сознание складывалось на протяжении веков и в итоге вступило в состояние политического

¹⁸⁰ Памятники дипломатических сношений Московского государства, ч. 3, с. 260.

¹⁸¹ Ср.: *Ипатьевская летопись*, стб. 245 (6605 [1097]): „Ярославъ же бѣже на Ляхы и прииде Берестью . а Давидъ заеъмъ Сутѣиску и Червень и прииде внезапно и зая Володимерѣъ а Мѣстиславъ затвориса оу градѣ съ засадою оуже бѣжа оу него Берестьяне и Пиняни, Вышегородци и ста Давидъ оступивъ городъ”, 250 (6609 [1101]): „затвориса Ярославъ Ярополчичъ оу Бересты и изиде на нь Святополкъ и заступи и в городъ и емь и шкова и приведе и до Киева”, *Лаврентьевская летопись*, с. 272 (6605 [1097]), 275 (6609 [1101]).

¹⁸² *Лаврентьевская летопись*, с. 69.

¹⁸³ См.: *Отдел рукописей Российской национальной библиотеки* (Санкт-Петербург), Q.IV.33, лл. 32v-33; *Российский государственный архив древних актов* (Москва), ф. 79, д. 1, лл. 381, 384; A. Filjushkin, *Ivan the Terrible: A Military History*, London 2008, p. 1, 267; Idem, *Титулы русских государей* Москва–Санкт-Петербург 2006, с. 146.

¹⁸⁴ *Никоновская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 13 (1), Москва 1965, с. 235–236; *Книга степенная царского родословия*, т. 21 (2), с. 653–654; С. О. Шмидт, „Сказание о взятии Астрахани” в летописной традиции XVII – начала XVIII в., *Труды Московского государственного историко-архивного института*, т. 17: *Вопросы источниковедения истории СССР*, 1963, с. 393–398; J. Pelenski, *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*, [in:] *Near and Middle East Monographs*, vol. 5: *The Hague*, Paris 1974, p. 122; А. О. Амеликин, *Проблема Тмутароканского княжества в исторической мысли донетровской России*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье. Мнимые реальности античной и средневековой историографии. XIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Папуто. Материалы конференции*, отв. ред. Т. Н. Джаксон, Москва 2002, с. 3–7.

и национального ресентимента¹⁸⁵. Обычно исследователи полагают, что имперские особенности российского государства и российского сознания возникли около 1552 г. после оккупации Поволжских ханств – Казанского и Астраханского¹⁸⁶. Однако, как было показано выше, подобная идеология, сформировавшаяся сначала в области культурной памяти, а затем нашедшая свое место в памяти коллективной, сложилась много раньше как средство псевдореконкисты. В этом движении интересы московского государства и московского общества консолидировались с помощью ресентимента как отправной точки развития. Смысл московского экспансионизма был ориентирован не столько в будущее, сколько в прошлое.

Некоторое время назад С. Плохий утверждал, что построение общей идентичности населения Восточной Европы, имевшее воздействие на формирующиеся идентичности всех этнических групп, некогда составлявших Киевское государство, было „киевским проектом”¹⁸⁷. Достоверность этого утверждения вызывает некоторые сомнения, поскольку единичные случаи включения киевским летописцем населения Владимиро-Суздальской земли в число „своих” являются, скорее, исключением из правила, как это имело место при описании похода армии князя Всеволода Большое Гнездо на болгар в 1183 г., изображенной как часть Руси и „роуских”¹⁸⁸. Однако в это время местный владими́ро-суздальский патриотизм еще не отождествлял себя с Русью, претензии на которую, как мы попытались показать выше, лишь начинали формироваться.

Позднесредневековый проект не мог быть „киевским” прежде всего из-за отсутствия единого государства XI–XIII вв. с центром в Киеве. Тесные связи и взаимодействие восточноевропейских территорий были обусловлены не общей этнической идентичностью или исторической памятью, но общностью разделяемых ценностей, связанных с княжеской властью, отсутствием собственности на землю, общей религией и церковной организацией, свободой перемещения личностей, предметов и идей. Речь может идти лишь о „посткиевском” (московском) проекте, предполагавшем конструирование единого „русского” наследия, что имело серьезные последствия.

¹⁸⁵ Об этой историко-психологической концепции подробнее в: G. Hosking, *The Russian national myth repudiated*, [in:] *Myths and Nationhood*, eds. G. Hosking, G. Schöpflin, New York 1997, p. 198–210.

¹⁸⁶ См., напр.: A. Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München 1992; Idem, *Das Moskauer Reich des 17. Jahrhunderts und seine nichtrussischen Untertanen*, „Forschungen zur osteuropäischen Geschichte”, bd. 50, 1995, s. 185–198; G. Hosking, *Russia: People and Empire 1552–1917*, London 1997; Idem, *Russia and the Russians: A History from Rus to the Russian Federation*, London 2001; S. Bogatyrev, *Reinventing the Russian Monarchy in the 1550s: Ivan the Terrible, the Dynasty, and the Church*, „The Slavonic and East-European Review”, vol. 85, 2007, p. 271–293.

¹⁸⁷ S. Plokhy, *The origins of the Slavic nations*, p. 2.

¹⁸⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 625 (6790 [1183]). Ср.: *Лаврентьевская летопись*, с. 389–390 (6692 [1184]). Сведения так называемой Галицко-Волынской хроники (Хроники Романовичей) в данном случае не могут быть привлечены для доказательства существования „киевского проекта”, поскольку она складывалась в условиях становления новой самоидентификации, уже предполагавшей *translatio* киевской идеи.

В этой связи интересно переоценить гипотезы, объясняющие российский империализм и возникновение культурных и политических границ в Центрально-Восточной Европе. Исследователи видели здесь борьбу за выход к морю¹⁸⁹, отсутствие естественного географического пространства¹⁹⁰ или мессианизм византийско-библейского характера¹⁹¹. Поскольку *Слово* как ключевой памятник ресентимента был составлен, скорее всего, там, где в то же время получила свое оформление другая московская идея – о Третьем Риме, можно было бы предположить, что мы действительно имеем дело со своего рода мессианизмом. Однако, несмотря на идею *translatio*, присущую обоим текстам, мы не видим в *Слове* специфических религиозных идей, которые могли бы подтвердить мессианские претензии. Даже ветхозаветные реминисценции, ощутимые в *Слове* и касающиеся доминирования над соседними странами¹⁹², не делают эту гипотезу более надежной.

Обычно исследователи соглашались с идеей православно-католического противостояния в средневековой Европе как главной причиной столкновения цивилизаций, в свое время предложенной Самюэлем Хантингтоном¹⁹³. Впрочем, навязываемый им принцип естественных зон влияния, отдающий страны Центрально-Восточной Европы во власть „православной” России, является медиализацией современной геополитики и вызывает естественно отторжение наций, не раз сталкивавшихся в своей истории с особенностями российского экспансионизма¹⁹⁴.

Такой подход оказывается неприемлемым, в том числе и из-за существенного искажения прошлого. Прежде всего, он основывается, по крайней мере, частично, на идее специфичности восточнохристианской культуры и менталитета, которая материализовалась в рамках так называемого Византийского содружества наций¹⁹⁵. Население византийского культурного пространства состояло из последователей одной из форм восточного христианства – греческого православия и восприняло нормы римского права в византийской редакции. Местные церкви признавали примат патриарха Константинопольского, в то время как местные правители, пусть и формально, приняли верховенство византийского императора и рассматривали Византию как культурный образец. Такие характеристики считаются

¹⁸⁹ R. Kerner, *The Urge to the Sea: The Course of Russian History*, Berkeley 1942.

¹⁹⁰ O. Halecki, *Imperialism in Slavic and East European History*, „The American Slavic and East European Review”, vol. 11, 1952, p. 1–26.

¹⁹¹ H. Huttenbach, *The origins of Russian imperialism*, [in:] *Russian imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, ed. T. Hunceak, New Brunswick 1974, p. 18–44. См. также: G. Parker, *The geopolitics of domination*, London 1988.

¹⁹² По поводу ветхозаветных коннотаций византийской императорской идеологии см.: G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le „césaropapisme” byzantine*, Paris 1996. Перевод на русский язык см.: Ж. Дагрон, *Император и священник. Этуд о византийском „цезарепапизме”*, пер., ред. А. Е. Мусин, Санкт-Петербург 2010.

¹⁹³ S. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996.

¹⁹⁴ Об „экзистенциальных страхах” „маленьких восточноевропейских стран” см.: I. Bibó, *Misère des petits États d'Europe de l'Est*, Paris 1986.

¹⁹⁵ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, Bungay (Suffolk) 1971, p. 2, 206–208.

присущими, прежде всего, Восточной Европе, хотя соблазн Византии не обошел стороной и культурно-политический выбор правителей Латинской Европы.

Однако в данном случае этот набор восточноевропейских ценностей анализируется в западноевропейской перспективе¹⁹⁶, а не с точки зрения центрально-восточной, предполагающей самостоятельную оценку существующей культуры изнутри. Центрально-восточное европейское пространство являлось сложным смешением различных традиций. Оно оказывается результатом комплексного взаимодействия, а не простым географическим разграничением в соответствии с культурными, религиозными и правовыми принципами, привнесенными с берегов Босфора.

Насколько можно судить, концепция „Третьего Рима” не была „центральным моментом” для российского культурного развития и формирования границ в Центрально-Восточной Европе. Эти процессы зависели не от византийского наследия, а от политических амбиций Москвы и чувства ресентимента московского общества, связанного с реинтерпретацией истории. Как уже отмечалось в исследованиях, восточнославянская идентичность и этническое родство играли второстепенную роль в конструировании русьского/российского единства¹⁹⁷.

То же самое может быть сказано и в отношении религиозного фактора в консолидации Восточной Европы под владычеством московских Рюриковичей в ее оппозиции к Центральной Европе. В это время концепт „руси” еще не оформился в политоним, обозначающий исторически существовавшее этнорелигиозное единство, как это тенденциозно полагают некоторые исследователи¹⁹⁸, что якобы и позволяло Москве проводить свою экспансионистскую политику. Маргинальная роль религиозного фактора в консолидации Восточной Европы на протяжении второй половины XV–XVI вв., по нашему мнению, может быть объяснена схизмой между московской церковью и Вселенским патриархатом 1448–1560/1589 гг.¹⁹⁹ Константинопольский патриарх имел своего законного митрополита на территории Восточной

¹⁹⁶ L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994, p. 4.

¹⁹⁷ См. напр.: N. Riasanovsky, *Russian identities: a historical survey*, New York 2005.

¹⁹⁸ О „конфессиональном” содержании *руси*, которое, по нашему мнению, не находит подтверждения в источниках, см. выше. Для описываемой эпохи это мнение выражено в: А. И. Филишкин, *Титулы русских государей*, с. 152.

¹⁹⁹ Об этом расколе см.: K. Pitsakis, *À propos des actes du Patriarcat de Constantinople concernant la proclamation de l'Empire en Russie (XVIIe siècle): survivances et souvenirs de la terminologie et de l'idéologie impériale constantinopolitaines*, [in:] *Da Roma alla Terza Roma. IX Seminario internazionale di Studi Storici, Campidoglio, 21–22 aprile, 1989. L'idea di Roma a Mosca, secoli XV–XVI*, Roma 1989, p. 87–138; В. М. Лурье, *Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками*, Москва 2010; B. Lourié, *The Idea of the Muscovite Autocephaly from 1441 to 1467*, [in:] *Between the Worlds: the Age of the Jagiellonians*, eds. F. Ardelean, Ch. Nicholson, J. Preiser-Kapeller, Frankfurt am Main 2013, p. 121–128 [Серия: *Eastern and Central European Studies*, vol. 2]. См. также: *Religion und Integration im Moskauer Russland. Konzepte und Praktiken, Potentiale und Grenzen. 14.–17. Jahrhundert*, hrsg. L. Steindorff, Wiesbaden 2010.

Европы с резиденцией в Киеве. Это факт старательно обходится официальной историографией российского государства и Московской патриархии.

Стоит отметить, что, несмотря на схизму и существование канонической Киевской митрополии, писцы московских епископов, не имевших канонического общения со Вселенским православием, например, Геронтия, Симеона, Даниила и Макария в 1489, 1503, 1530/1531 и 1551/1552 гг. в рукописных выходных записях продолжали именовать их „митрополитами Киевскими и всея Руси”²⁰⁰. В апологетической историографии этот факт не принято связывать с претензиями московских церковных властей на южные земли Восточной Европы, что якобы отличало их от великокняжеской власти. Тем не менее, мы склонны видеть в этом титуловании не инерцию митрополичьего скриптория, а вполне конкретные притязания на соседнюю церковную область, осуществляемые параллельно с агрессией культурной памяти. Однако в описываемое время эти притязания еще не были включены политической Москвой в арсенал давления на соседние страны.

Поскольку религиозный фактор оказывается малозначимым для этой эпохи, то российский империализм стоит охарактеризовать как экспансионизм ассимиляционного типа. Его специфика состоит в параллельном становлении и развитии национального государства и национального менталитета. Они кристаллизуются во второй половине XV в., когда слагаются основы будущего российского государства²⁰¹. О замещении в российском сознании династической идеи идеей государственнической или имперской писал в свое время Пол Бушкович, однако он связывал эти изменения, скорее, с новой династией Романовых и эпохой Петровских реформ²⁰². Однако эту подмену стоит признать изобретением московских Рюриковичей. Известно, что в течение многих лет исследователи спорили о природе российского национализма и даже писали о его отсутствии как важнейшем факторе российской истории или его предполагаемом противоречии империалистическому характеру российского государства²⁰³. Те из них оказались правы, кто настаивал на отсутствии принципиальных различий

²⁰⁰ А. С. Усачев, *Упоминания титула русского митрополита и государя в неофициальных источниках XVI в. (на материале выходных записей на книгах)*, „Древняя Русь: вопросы медиевистики”, 2016, № 3 (65), с. 45–46; А. Pliguzov, *On the Title „Metropolitan of Kiev and All Rus”*, „Harvard Ukrainian Studies”, vol. 15, 1991, № 3–4, p. 340–353; Idem, *О титуле „митрополит Киевский и всея Руси”*, „Русский феодальный архив”, вып. 5, 1992, с. 1034–1042.

²⁰¹ См., напр. незаслуженно забытое исследование: А. Е. Пресняков, *Образование Великорусского государства: Очерки по истории XIII–XV столетий*, Петроград 1918 [Серия: *Летописи занятий Археографической комиссии*, т. 30].

²⁰² Об этом: P. Bushkovitch, *The Formation of a National Consciousness in Early Modern Russia*, „Harvard Ukrainian Studies”, vol. 10, 1986, 3–4, p. 355–376; Idem, *What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917*, [in:] *Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*, eds. A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, M. von Hagen, Edmonton–Toronto 2003, p. 144–161. Дискуссию см.: D. Rowley, *Imperial versus national discourse: the case of Russia*, „Nations and Nationalism”, vol. 6 (1), 2000, p. 23–42.

²⁰³ Дискуссию см.: R. Kaiser, *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*, New Jersey 1994; R. Brubaker, *Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism*, [in:] *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, ed. J. Hall, Cambridge 1998, p. 272–305; D. Rowley, *Imperial versus National Discourse*, p. 23–42.

между империей, национальным государством и нацией в российской истории. Строительство империи должно рассматриваться как средство национальной консолидации, включающей в себя напрямую независящее от государства утверждение „русификации”. Эта „русификация” в исторической перспективе занимает культурную позицию между „русьфикацией” и „россификацией”²⁰⁴.

Сегодня, несмотря на тенденцию относить зарождение идеи российского „националистического империализма” к середине XVI–XVII вв., мы в состоянии установить реальную хронологию появления и развития этого явления на основе средневековых письменных источников. Результаты нашего исследования позволяют нам утверждать, что совпадение основных интересов правящей династии (впоследствии – государства как института чиновников) и общества в России стоит возвести к середине –второй половине XV в.

11. Заключение. Итак, предпринятое исследование позволило установить, что концепции *руси* и *Русьской* земли должны рассматриваться как ключевые моменты раннесредневековых ценностных ориентаций в Восточной Европе, своего рода их „lieux de mémoire”, средство исторической аккумуляции и социальной унификации. Термины русь/русский/руси/рутен, которые изначально функционировали как экзонимы, оказались мигрирующей терминологией с историко-мемориальной коннотацией. Они прилагались к различным историческим ситуациям во имя территориальных и политических притязаний, а также ради формирования внутренних границ в Центрально-Восточной Европе путем создания искусственного исторического ландшафта, сопровождавшегося его „этнической чисткой”. Легенда о призвании варягов как своего рода *origo gentis* также была важной частью средневековой аксиологии. В эпоху московско-польско-литовских противоречий ее трансформация в легенду о „прусском происхождении” Рюриковичей стала средством политической ассимиляции части новгородского боярства в среде московской элиты. Этнический термин, включенный в реинтерпретацию и мифологизацию локальной истории, послужил к местной социальной мобилизации и консолидации, а затем и к инкорпорации новоприобретенных и/или завоеванных территорий и их населения.

В то же время перенесение исторических терминов в условиях ресентимента привело к формированию политической идеологии, в которой Московское государство рассматривалось как непосредственный преемник *Русьской* земли в Надднепрянщине и становилось „новой Русьской землей”. Слово о гибели земли *Русьской*, созданное во второй половине XV в., впер-

²⁰⁴ Об этой концепции см.: V. Tolz, *Inventing the nation: Russia*, London 2001. Ср.: А. И. Миллер, *Империя и нация в воображении русского национализма. Заметки на полях одной статьи А. Н. Пыпина*, [ин:] *Российская империя в сравнительной перспективе: сборник статей*, ред. М. Баталина, А. Миллер, Москва 2004, с. 263–285.

вые открыто выразило новые ценности Московского государства и общества касательно его полиэтнического окружения. В данном случае нарративы культурной и исторической памяти идеально совпали. Они были организованы вокруг идеи политического подчинения Восточной Европы московским Рюриковичам и эксплуатировали трансформированную и мифологизированную историческую память, основанную на ресентименте. В конце концов, эта идея оформила внутренние границы Центрально-Восточной Европы.

В этих новых ценностных ориентациях Киев становился местом памяти, как, впрочем, и вся Восточная Европа, некогда управлявшаяся представителями различных ветвей семейства Рюриковичей. Распространение московского влияния с помощью специфическим образом сформированной исторической памяти служило для уничтожения региональных систем ценностей, представленных в локальных культурах и этнических ментальностях. Этот процесс должен быть назван „россификацией”, которая, в свою очередь, основывалась на „русификации”: манипуляция исторической памятью, связанной с русью и Руськой землей как *lieux de mémoires*, на самом деле трансформировала систему локальных ценностей, в центр которой теперь помещалась Московия как „новая Руськая земля”, которая одновременно оказывалась „Росией”. Такая „россификация” осуществлялась параллельно государством и нацией в области коллективной памяти и в сфере политической, экономической и социальной жизни. Многоэтническое сосуществование на окраинах Восточной Европы, начиная с XV в., устанавливалось не только силой военного подчинения. В результате имперские претензии России должны датироваться не 1552 г. – завоеванием Казанского царства, но почти столетием ранее.

В XVII в. идея династического доминирования была дополнена концепцией близкого этнического единства населения Восточной Европы. Империализм Москвы и ее преемников неизбежно носил моноэтнический характер, превращая местное население не просто в поданных российского государства, а в *русских* в этнокультурном значении этого термина. В силу этого он должен быть охарактеризован как ассимиляционный экспансионизм (экспансионизм ассимиляционного типа). Большой нарратив российской истории, оправдывающий такую политику, был создан не во второй половине XVII в., как принято считать, но двумя столетиями раньше. *Киевский синопсис* отнюдь не лежит у его истоков, а лишь впервые фиксирует новые нюансы старой идеи²⁰⁵. Он влияет, скорее, на современную историо-

²⁰⁵ Об этом памятнике см.: С. Пештич, „Синопсис” как историческое произведение, „Труды отдела древнерусской литературы”, т. 15, 1958, с. 284–298; Z. Kohut, *The Question of Russian-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture*, [in:] *Peoples, Nations, Identities: The Russian-Ukrainian Encounter (1600–1945)*, eds. A. Kappeler et al., Edmonton 2003, с. 57–86.

графию и восприятие прошлого, чем определяет позднесредневековые исторически-ориентированные представления и ценности.

В связи с этим стоит отметить, что базовая концепция, положенная в основу культурной и коллективной памяти московского и российского государства и общества – концепция „Русьской земли” – характеризуется потенциально неразрешимым противоречием между локальным характером ценностной ориентации и надрегиональным и межнациональным характером политической организации. Это противоречие неизбежно приводило к крушению восточноевропейской имперской идеи в ее различных формах, соответствовавших различным этапам развития российского общества.

Здесь стоит вспомнить, что в своих работах плодovitый российский исследователь Алексей Миллер, изучающий, согласно самоопределению, „западные окраины Российской империи”, задается вопросом: почему имперский проект XIX–XX вв. по созданию „общерусской нации” („большой русской нации”) на основе русских, украинцев и белорусов провалился?²⁰⁶ Среди этих причин он называет Первую мировую войну и русскую революцию. Однако основная причина, согласно его построениям, кроется в отсутствии у Российской империи эффективного государственного механизма для выполнения этой „трудной задачи”. Он также утверждает, что российская имперская политика национальной унификации следовала практике „крупнейших европейских держав по консолидации господствующей нации”. Ее провал был вызван причинами случайного характера²⁰⁷. Оба утверждения представляются неверными. Особенность российской имперской политики многонационального сосуществования базировалась на использовании ложных исторических ориентиров и ценностей, происшедших из мифологизации и фальсификации раннесредневекового прошлого в русской культурной и коллективной памяти XV–XVI вв. Это факт объясняет коллапс и последующие метаморфозы Российской империи.

* * *

Дабы завершить нашу статью на волне исследовательского оптимизма, предложим читателю своеобразное послесловие. Представляется, что одним из важных результатов терминологического проекта *Colloquia Russica* мог бы стать своего рода „Русский словарь”, состоящий как из средневекового книжного, так и современного исследовательского тезауруса. Словарные статьи, базирующиеся на адекватном прочтении источников, должны, на наш

²⁰⁶ См., напр.: А. И. Миллер, „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века), Санкт-Петербург 2000; Idem, *The Romanov Empire and Nationalism. Essays in Methodology of Historical Research*, Budapest–New York 2008.

²⁰⁷ Idem, *Этноконфессиональный фактор в развитии Российской империи (конец XVIII – начало XX в.)*, [in:] *Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции Российского государства*, отв. ред. Т. Ю. Красовицкая, В. А. Тишков, Москва 2012, с. 102–150, особ. с. 120.

взгляд, сопровождаться историографическим обзором и быть снабженными необходимой библиографией. Одновременно стоит задуматься о создании своеобразного *user guide*, определяющего смысловой контекст и временные рамки желательных для исторических исследований терминов и понятий. Насколько допустимо сегодня употребление таких терминов, как *Древняя Русь*, *древнерусская государственность*, *древнерусские земли*, *древнерусская культура*, в том числе и в ее археологическом измерении? Не задают ли они ошибочную перспективу поиска политической и культурной унификации в раннем средневековье в ущерб изучению региональных культурных особенностей Восточной Европы?

*

Aleksandr Musin, „*The Ruin of the Rus’ Land*”. *Mediaeval thesaurus and its modern interpretations: on the evolution of ethno-political conceptions in the Eastern Europe of the 12th–16th centuries*

The article deals with the contextual analysis of mediaeval concepts and terminology as *rus’*, *rusin*, *rus’ki*, *Rus’*, *Ruthenus*, *Russia/Ruthenia* and especially – *Rus’kaya zemlya/Rus’ Land/Terra Russiae*, their contents in different regions of Eastern Europe, and the change of their meanings during the Middle Ages. Another important subject is the change of the attitude of the Eastern European societies to the neighbouring peoples on the way of transition from the Kyivan Rus’ to the Muscovy. The study involves different types of mediaeval written sources of the 12th–16th centuries and is based on the ideas of collective and cultural memory (Maurice Halbwachs), values orientation (Florence Kluckhohn, Fred Strodbeck), *lieux de mémoires* (Pierre Nora), and mediaeval myths. Initially, the Rus’ is regarded as ethno-social group and as a result of the acculturation of the Scandinavians in the local Slavonic or Finno-Ugrian milieu, later the Rus’ itself acculturated mainly with Slavonic tribes around Kyiv in the Middle Dnieper area which was the Rus’ Land *in sensu stricto* during the early Middle Ages. In Europe the term *Ruthenus* was connected exclusively to the international law. The modern use of the terms *Russia/Russian(s)* in the Anglo-Saxons historiography creates a corrupted perception of the past of mediaeval Eastern Europe. Since the end of the 12th–13th centuries during the claim of the Kyivan heritage the Galicia-Volhynia Land and Vladimir-Suzdal Land identified themselves to the Rus’ Land on the way of *translatio imperii*. This process was more active in Galician and Volhynian Lands where the concept of *Regnum Russiae* was created, however it was interrupted by the Polish and Lithuanian invasions. In Muscovy the new concept of „new Rus’ Land” was invented where the Muscovite princes were supposed to have exclusive dynastic rights on the whole territory of Eastern Europe. The comparative analysis of the attitude towards surrounding peoples in the *Primary Rus’ Chronicle* and

in *The Tale of the Ruin of the Rus' Land* shows the formation of the aggressive behavior towards neighbours in Muscovy. *The Tale* could not be compiled before the end of the 15th century when on the basis of the Russian national resentment emerged the Russian imperialism as assimilating expansionism. The specific of the Russian imperial policy of multi-ethnic cohesion based on wrong historical values orientation and incorrect perception of the past issued of the mythologisation and even falsification of early mediaeval history in Russian cultural and collective memory of the second half of the 15th–16th centuries. This fact explains the collapse and subsequent metamorphosis of the Russian Empire.

Алексей Мартынюк
(Минск)

Некоторые наблюдения по поводу условий и механизма появления феномена „Русская земля в узком смысле слова”

В статье рассматривается исторический феномен, известный по древнерусским источникам второй трети XII – первой половины XIII в. и получивший в историографии наименование „Русская земля в узком смысле слова”. К данной проблеме неоднократно обращались историки, большинство из которых видело в бытовании этого термина применительно к Киевскому княжеству и некоторым сопредельным территориям отражение реалий более ранних эпох – IX и X вв., периода становления Древнерусского государства. Автор предлагает свой взгляд на исторические условия и механизм появления этого феномена, включая его в контекст политического развития Древней Руси в XII в.

Постановка проблемы. В историографии истории Древней Руси давно известна проблема „Русской земли в узком смысле слова”. Суть проблемы заключается в том, что наряду с расширительным понятием „Русская земля” применительно ко всей территории Древнерусского государства (зафиксированного всем комплексом источников XI–XIII вв.), в древнерусских источниках второй трети XII – первой половины XIII в. фиксируется и другое значение термина „Русская земля” – как территории Киевского княжества и некоторых сопредельных земель (Переяславское княжество и некоторые районы Черниговского княжества, прилегающие к Днепру). Этот феномен получил в историографии наименование „Русская земля в узком смысле слова”.

На данную проблему обратили внимание еще исследователи XIX – первой половины XX в. (в том числе классики российской историографии Нико-

лай Карамзин, Сергей Соловьев, Василий Ключевский и др.), но предметом специального рассмотрения в историографии она стала лишь с середины XX в.¹ Первую систематическую попытку дать объяснение этому феномену предпринял в 1951 г. Арсений Насонов в своей классической работе *„Русская земля” и образование территории Древнерусского государства*². Исследователь очертил границы „Русской земли в узком смысле слова” и высказал предположение, что данный феномен является отражением исторических реалий IX и X вв., периода образования Древнерусского государства. Наблюдения А. Насонова были развиты и дополнены Борисом Рыбаковым³. В начале 90-х гг. XX в. данная проблематика была подробно рассмотрена Владимиром Кучкиным, чья статья может рассматриваться как важный этап в анализе источников и наиболее полный на сегодняшний день обзор историографии по проблеме „Русской земли в узком смысле слова”⁴. Вышеназванные исследования позволили довольно точно очертить границы „Русской земли в узком смысле слова”, как они вырисовываются на основании источников второй трети XII – первой половины XIII в.

В том же выпуске сборника *Древнейшие государства Восточной Европы*, где опубликована статья В. Кучкина, была представлена и другая статья, затрагивающая данную проблематику⁵. Ее автор Ирина Ведюшкина сделала ряд важных наблюдений, которые, по нашему мнению, оказались не до конца оцененными в историографии. Исследовательница точно диагностировала основной недостаток предшествующих работ: „чисто историко-географический подход к данной теме, а особенно ретроспекция как одна из важнейших его составляющих, вступают в противоречие с материалами источников” (речь идет о некритическом проецировании сведений источников XII и XIII вв. на более ранние периоды, см. об этом ниже)⁶. Для того, чтобы избежать соблазна толкований значения термина „Русская земля” по контексту, И. Ведюшкина ввела строгие критерии отбора материала для анализа: прямое противопоставление в источниках одной восточнославянской земли другой как „Руси и не-Руси”. Такой подход позволил дать четкие хронологические рамки существования феномена „Русской земли в узком смысле слова”: первое появление в 1130-х гг., „лавинообразный рост числа узких употреблений со второй трети XII в.”, затухание ко времени монголь-

¹ Подробный анализ историографии см. в статье В. А. Кучкина, цитируемой ниже.

² Нами использовано последнее научное издание книги: А. Н. Насонов, *„Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование*, Санкт-Петербург 2002, с. 27–48.

³ Б. А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва 1982, с. 60–66.

⁴ В. А. Кучкин, *„Русская земля” по летописным данным XI – первой трети XIII в.*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993 гг.*, Москва 1995, с. 74–100.

⁵ И. В. Ведюшкина, *„Русь” и „Русская земля” в Повести временных лет и летописных статьях второй трети XII – первой трети XIII в.*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993 гг.*, Москва 1995, с. 101–116.

⁶ Ibidem, с. 101–102.

ского нашествия в XIII в.⁷ Исследовательница убедительно показала, что для периода X–XI вв. у нас нет ни одного бесспорного свидетельства источников о существовании „Русской земли в узком смысле слова”, а встречающиеся в историографии примеры (прежде всего на основе *Повести временных лет*) являются результатом проецирования в прошлое сведений источников XII–XIII вв. Новым стало также привлечение для рассмотрения не только летописного материала, но и данных сфрагистики, эпиграфики и текстов берестяных грамот⁸. Анализ материала позволил И. Ведюшкиной сделать ряд общетеоретических выводов, в частности, о необходимости пересмотра представлений о „необычайной устойчивости этнополитической терминологии древнерусского средневековья, ее малой подверженности изменениям и склонности к архаизации”. По мнению исследовательницы, эта терминология „мобильна, динамична и адекватно отражает происходящие в жизни народов и государств изменения”⁹. Свою статью И. Ведюшкина закончила характерной фразой: „А научные дискуссии на эту тему [этнополитической терминологии Древней Руси. – А. М.] должны быть переведены с уровня концепций на уровень картотек”¹⁰.

Высоко оценивая статью И. Ведюшкиной в целом, мы позволим себе не согласиться с высказанным заключительным пожеланием. По нашему мнению, стадия накопления материала („уровень картотек”) применительно к проблеме „Русская земля в узком смысле слова” уже пройдена: после работ вышеназванных исследователей трудно что-либо добавить к конкретному наполнению термина „Русская земля в узком смысле слова” по данным источников XII–XIII вв. Чего не хватает, так это как раз свежих идей („уровня концепций”), которые позволили бы обеспечить переход количественных изменений в качественные в контексте рассматриваемой проблемы. Целью данной статьи и является попытка привнести в дискуссию некоторые наблюдения по поводу исторических *условий*, которые сделали возможным появление феномена „Русская земля в узком смысле слова”, и, в конечном итоге, показать *механизм* появления этого феномена.

Ab ovo: какое значение термина было первичным? Возникает неизбежный вопрос: термин „Русская земля” в каком значении – в узком (как Киевская земля и некоторые сопредельные территории) или в широком (как территория Древнерусского государства в целом) – был первичным? От ответа на этот вопрос зависят, помимо всего прочего, наши представле-

⁷ Ibidem, с. 102–104. См. также цитаты с первыми бесспорными случаями „узкого употребления”: известие 1132 г. *Новгородской первой летописи* и известие 1140 г. *Лаврентьевской и Ипатьевской летописей* (Ibidem, с. 110).

⁸ Ibidem, с. 107–109.

⁹ Ibidem, с. 113.

¹⁰ Ibidem.

ния о характере и направлении политических и этнокультурных процессов в восточнославянском обществе в древнерусский период (IX–XIII в.).

Отметим, что проблема „Русской земли в узком смысле слова” приобретала с течением времени и общественно-политический подтекст, выходящий за рамки чисто академического дискурса. Представление о древности и исконности „Русской земли в узком смысле слова” трактовалось во второй половине XX в. как свидетельство автохтонности руси в Восточной Европе и включалось в контекст дискуссии „норманистов и антинорманистов”. Сведения источников XII в. проецировались при этом на реалии X и даже IX вв. Так, известный археолог Валентин Седов считал возможным прямое сопоставление „Русской земли в узком смысле слова” с т. н. „Русским каганатом” IX в. и волынцевской археологической культурой того же времени¹¹. Иной акцент данная проблематика получила в настоящее время. Представление, что „истинной Русской землей” было и всегда оставалось *только* Поднепровье, становится аргументом в построениях, отрицающих политическое и этнокультурное единство Древней Руси. Наличие в XII–XIII вв. (в „классический период” истории Древней Руси) феномена „Русской земли в узком смысле слова” трактуется в этом контексте как свидетельство отсутствия развитого „русского” самосознания у восточных славян (за пределами „древнего ядра” в Поднепровье). Не вдаваясь в полемику (она выходит за рамки данной статьи), отметим, что сторонники данной точки зрения неизбежно оказываются в ситуации, когда им приходится игнорировать некоторые источники или отрицать их подлинность, поскольку древнерусский материал не позволяет сомневаться в широком понимании термина „Русская земля” для обозначения всей территории восточных славян. Достаточно обратиться к *Повести временных лет*, летописанию XII–XIII вв. (в котором широкое значение термина продолжало соседствовать с узким¹²), таким хрестоматийным произведением, как *Хождение игумена Даниила*, *Слово о полку Игореве*, *Слово о гибели Русской земли* и многим другим, чтобы убедиться, что широкое понимание термина „Русская земля” было свойственно всему „классическому” периоду истории Древней Руси до середины XIII в. Это подтверждается и сведениями иностранных источников, для которых термин „Русь” (во всем своем разноязычном многообразии) обозначал всю территорию восточнославянских земель, а не какие-то ее отдельные регионы.

Логическое объяснение и его опасность. Другим аспектом проблемы является вопрос о механизме трансформации наполнения термина „Русская земля”: от узкого к более широкому или наоборот. Представление, что раз-

¹¹ В. В. Седов, *Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование*, Москва 1999, с. 77–79.

¹² Яркие примеры такого соседства см. в статье В. Кучкина: В. А. Кучкин, „Русская земля” по летописным данным, с. 74–75.

витие термина „Русская земля” шло от более узкого значения к более широкому, подкупает своей кажущейся логичностью, соответствием „здравому смыслу”. Действительно, что может быть естественнее процесса распространения политонима на новые земли, по мере включения их в состав Древнерусского государства? Земли древлян, кривичей, радимичей и других восточнославянских племен становились Русью по мере распространения на них власти киевских князей, соответственно расширялось политическое и территориальное наполнение термина „Русская земля”. Не случайно, что большинство исследователей, обращавшихся к данной проблематике (А. Насонов, Б. Рыбаков, В. Кучкин и др.), с большей или меньшей степенью категоричности склонялись именно к этому варианту¹³. Однако не будем спешить: нам близка позиция Игоря Данилевского, предостерегающего от поспешной апелляции к „здравому смыслу” и „естественному толкованию” при работе со средневековыми текстами (и, добавим мы – с историческими реалиями Средневековья в целом)¹⁴. О „предпосылках логического свойства” как основе представлений о первичности узкого значения термина „Русская земля” говорит и И. Ведюшкина¹⁵.

Для обратной ситуации, при которой „широкое” толкование предшествует „узкому”, такое логическое объяснение подобрать сложнее. Каким образом, в силу каких исторических условий могло произойти сужение политического и территориального наполнения термина „Русская земля”? Неясность *механизма* такого сужения является одной из основных сложностей при осмыслении сути явления. При этом источники как раз недвусмысленно свидетельствуют именно о том, что „Русская земля в узком смысле слова” появляется в источниках достаточно поздно – не ранее второй трети XII в.¹⁶ Представление о „естественном” и „логическом” направлении развития процесса вступает, таким образом, в противоречие с накопленным фактическим материалом и препятствует его корректному осмыслению. Несколько полемически заостряя ситуацию, можно свести исследовательскую проблему к формуле: у перехода „от узкой Руси к широкой” нет прямого основания в источниках, но есть внешне непротиворечивая интерпретационная модель, у перехода „от широкой Руси к узкой” есть данные источников, но нет убедительной интерпретационной модели. Итак, если бы удалось предложить такую интерпретационную модель, показать *механизм* умень-

¹³ См., например, характерную ремарку В. Кучкина: „... для заключений о том, что собой представляло территориальное ядро первоначальной Руси, необходим анализ прежде всего этого термина” (В. А. Кучкин, „Русская земля” по летописным данным, с. 86). Эту ремарку исследователь делает после обзора историографии и еще до того, как приступить к анализу сведений источников, таким образом фактически предопределяя свою позицию и результат своих наблюдений: „от узкой Руси к широкой”.

¹⁴ И. Н. Данилевский, *Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов*, Москва 2004, с. 32–37.

¹⁵ И. В. Ведюшкина, „Русь” и „Русская земля”, с. 104.

¹⁶ Ibidem, с. 103–106, 110–111.

шения политического и территориального наполнения термина, это дало бы ключ к корректной интерпретации накопленного фактического материала и к пониманию исторического феномена „Русская земля в узком смысле слова” в целом.

Ответ уже был дан, но не услышан. По нашему мнению, в историографии уже был показан механизм трансформации термина „Русская земля” в источниках от обозначения всего Древнерусского государства до Киевского княжества и некоторых сопредельных территорий. Однако этот механизм не был эксплицитно применен к феномену „Русской земли в узком смысле слова” и поэтому оказался не замечен в дискуссиях по данной проблеме.

Речь идет об анализе использования и соотношения терминов „земля” и „волость” в древнерусских источниках XI–XIII вв., который был проведен Антоном Горским¹⁷. Исследователь показал, что эти термины обозначали территориальные единицы разного уровня и статуса и выделил два периода их бытования в источниках. В первый период (XI – начало XII в.) „землями” именовались независимые государства (в их числе была и Русская земля – единое Древнерусское государство), а „волостями” – владения князей-Рюриковичей в его составе¹⁸. Во второй период, который начался со второй четверти XII в., термин „земля” начал употребляться по отношению к составным частям Руси. Появление новых „земель” (Полоцкой, Новгородской, Черниговской, Суздальской, Галицкой и др.) хронологически совпадает с обретением этими княжествами (бывшими волостями) фактической самостоятельности по отношению к Киеву¹⁹. Таким образом, на протяжении большей части XII в. наблюдался последовательный процесс закрепления термина „земля” за отдельными княжествами, что отражает процесс политической децентрализации Древней Руси и складывания ситуации полицентрической государственности у восточных славян.

А. Горский сосредоточил свое внимание на взаимоотношении терминов „земля” и „волость” и не затронул в своем исследовании эксплицитно проблему „Русской земли в узком смысле слова”. Он лишь отметил, что „землями” никогда не именовались в источниках Киевское и Переяславское княжества, поскольку они, вероятно, входили в состав „Русской земли в узком смысле слова”²⁰. Однако, по нашему мнению, из предложенной им модели политического обособления земель и отражения этого процесса в терминологии древнерусских источников напрямую следует и решение вопроса о механизме появления феномена „Русская земля в узком смысле слова”. Очевидное совпадение хронологических рамок (вторая треть XII в.

¹⁷ А. А. Горский, *Русь: От славянского Расселения до Московского царства*, Москва 2004, с. 78–87, 130–146.

¹⁸ Ibidem, с. 79–80.

¹⁹ Ibidem, с. 137.

²⁰ Ibidem, с. 145–146.

как время появления первых самостоятельных от Киева земель-княжеств и феномена „Русская земля в узком смысле слова“) представляется в этом контексте отнюдь не случайным, а отражает саму суть явления. По мере того, как отдельные княжества достигали фактического государственного суверенитета и начинали именоваться „землями“ (то есть, по терминологии древнерусских источников, – независимыми государствами), сужалось и наполнение термина „Русская земля“, которое в итоге закрепились за Киевским княжеством. Сохранению за Киевом и некоторыми сопредельными территориями прежнего общегосударственного обозначения „Русская земля“ способствовало несколько обстоятельств: киевский стол продолжал считаться „старейшим“ на Руси; в Киевском княжестве (и зависимом от него Переяславском) не сформировалась собственная династия, что позволяло претендовать на власть над Киевом князьям из разных ветвей династии Рюриковичей; сложились представления о Киевском княжестве как „коллективном“ владении, свою часть в котором стремились получить князья из других земель, и др.²¹ Все эти факторы обеспечили Киевской земле статус своеобразного „коронного домена“ в политической системе Древней Руси второй половины XII – первой половины XIII в., что нашло отражение в закреплении за Киевом и его окрестностями прежнего общегосударственного обозначения – „Русская земля“ (при сохранении за этим термином и прежнего широкого значения – как всей государственной территории восточных славян).

Вывод: „древнерусский Иль-де-Франс“. Таким образом, можно сделать вывод, что термин „Русь/Русская земля“ изначально закрепился за территорией всех восточных славян, объединенных в составе единого государства под властью династии Рюриковичей. Такое широкое значение термина было связано, по-видимому, с достаточно быстрыми по историческим меркам темпами роста Древнерусского государства, уже к концу X в. (времени распространения на Руси письменности) включившего в себя все земли восточнославянских племен.

Территориальный же феномен, получивший в историографии наименование „Русская земля в узком смысле слова“, является новообразованием XII в., отражающим распад политического единства Древнерусского государства и формирование у восточных славян системы полицентрической государственности. Появление новых земель-княжеств вело к постепенному сужению значения термина „Русская земля“. „Русскую землю в узком смысле слова“ можно определить как „древнерусский Иль-де-Франс“ – как коренную область государства, сохранившую первоначальное название в период политической дезинтеграции.

²¹ Ibidem, с. 146.

*

Aleksey Martyniuk, *Some remarks about the conditions and mechanism of the origin of the phenomenon „Rus’ land in the narrow sense of the word”*

The article deals with a historical phenomenon known from the Ancient Rus’ sources of the second third of the 12th – first half of the 13th centuries. It received the name „Rus’ land in the narrow sense of the word” in historiography. This problem was repeatedly considered by historians. In the existence of this term in relation to the Principality of Kyiv and some contiguous territories most of them saw a reflection of the realities of earlier epochs – the 9th and 10th centuries, the period of formation of the Rus’. The author offers his view on the historical conditions and mechanism of the origin of this phenomenon considering it in the context of the political development of Ancient Rus’ in the 12th century.

Martin Homza
(Bratislava)

Rusi–Rus’ a Uhri–Uhorsko. Pokus o paralelu

Cieľom článku bolo ukázať, že podobne ako existuje len jedna spoločná história Rusi a jedna spoločná história Uhorského kráľovstva, neexistuje jeden správny a jediný výklad kľúčových termínov k dejinám týchto krajín, ktorými sú Rus (označenie krajiny)/Rusi (denominácia elity tejto krajiny) a Uhorsko (označenie krajiny)/Uhri (denominácia elity tejto krajiny). Oba termíny sa nezačali na vlastnú denomináciu používať v dobe, ku ktorej sa hlásia, to jest v 9. storočí, neboli teda endonyma, ale až v priebehu 11. storočia boli prijaté z vonku, z rozvinutejších (latinskej a byzantsko-slovanskej) kultúr ako exonymá. Do užívania sa teda dostali retrospektívne, z určitých (najmä) politických dôvodov. Cieľom takéhoto postupu bolo navodiť novú kultúrno-historickú jednotu (pax gentium) v rozsiahlych oblastiach východo-strednej Európy. Za ich uvedením do reálneho, to jest „literárneho života“, stáli doboví intelektuáli. Chápanie obsahov Uhorsko a Rus sa však nemenilo len v rôznom čase, ale aj v rôznom politickom priestore a kontexte. Je preto viac ako príznačné, že Slováci sa ešte ani na konci 19. storočia nechceli dobrovoľne vzdať denominácie Uhri a nebyť vzniku Česko-Slovenska pred 100 rokmi, neboli by sa jej možno vzdali dodnes. Podobne je to však s dnešnými Maďarmi, ktorí denomináciu Hungarians (angl.) používajú len navonok. Sami seba však pokladajú za Maďarov. Rovnako je symptomatické, že o „značku“ Rus dnes vedú zápas všetky východoslovanské národy. V tomto svetle je nutné pochopiť, že aj na prvý pohľad jednoduché a zaužívané názvy, nie sú prvoplánovo jednoznačné, ale podliehajú vlastnej evolúcii. Je preto prirodzené, že dobová recepcia týchto termínov navonok i dovnútra je rozdielna a vyvíja sa v každom dejinnom období. Súčasná historická percepcia chápania termínov Rus, Rusi pre obyvateľov krajiny, ktorá sa nazývala Rus; a Uhor, Uhri pre obyvateľov krajiny, ktorá niesla meno Uhorské kráľovstvo, by túto dynamiku svojich kľúčových pojmov mala adekvátnym spôsobom reflektovať a nepremietať stav historického „poznania“, ktorý vznikol v časoch konštituovania sa národných historických narácií v 19. storočí, na plátno najdávnejšej minulosti.

Už Aristoteles vedel, že človek je „zoon politikon“, teda bytosť politická, sociálna, alebo iným slovom spoločenská. Myslel tým, v súlade so svojou dobou, možno najmä mužské spoločenstvá. Práve muži sa totiž od počiatkov ľudstva kvôli prežitiu rodu museli združovať do menších či väčších vždy však prirodzene hierarchických spoločenstiev. Tento mužský „pud“ je v marsovej časti ľudského rodu hlboko zakorenený. Dovolím si to tvrdiť i napriek aktuálnym gender tendenciám, ktoré sa usilujú zastierať, zotierať či celkom zaprieť túto odvekú prirodzenosť, jeden zo základných rozdielov medzi oboma pohlaviami. Dovolím si dokonca povedať, že stať sa súčasťou mužskej „svorky“ a zaujímať v nej svoje prirodzené postavenie, je snom každého chlapca (no a ja som tiež nebol iný).

Muži sa spájali a spájajú do spoločenstiev z mnohých dôvodov – kvôli lovu, kvôli zvládnutiu ťažkých poľnohospodárskych, či stavebných prác. Spájali sa a spájajú sa však tiež kvôli obrane rodu, ale aj pre jeho zabezpečenie lúpením u druhých spoločenstiev. Život každého muža preto sprevádzal celý rad iniciačných rituálov, ktorými postupoval v „kariére“ od dieťaťa k plnohodnotnému členovi mužskej družiny. Do tohto „prirodzeného“ stavu, známeho z mnohých archaických spoločenstiev i súčasných etnologických a komparatívnych antropologických štúdií, začal s postupujúcim rozvojom štrukturalizácie ľudskej spoločnosti vstupovať faktor existencie ústrednej moci nadregionálneho charakteru a vedomé budovanie početnejších, mnohopočetných, lepšie alebo horšie organizovaných mužských družín (*männerbundov*), cvičených vo vojenskom umení. Tieto sa stali základom neskorších armád.

Keďže budem hovoriť o Európe, východiskovým stavom nasledujúcej komparácie je obdobie čiastočného kolapsu Rímskej ríše, ktorý v 5. storočí viedol k rozšíreniu Barbarica. Rímom stále kontrolované územia sa výrazne zmenšovali. Ústup Rimanov za dolný Dunaj a praktický zánik ich moci na Apeninskom polostrove tak zároveň znamenal zánik rímskych štátotvorných štruktúr, ale i pôsobnosti rímskeho práva. Oproti tomu silnelo právo barbarov *lex barbarica*, ktoré sa často stotožňuje s „právom silnejšieho“ (muža). V praxi to ale znamenalo neobvyklé posilnenie lokálnych mužských ozbrojených spoločenstiev, ktoré v čase konca rímskej moci vznikali ako „huby po daždi“ s jediným cieľom – obhájiť svoju vlastnú existenciu oproti iným, podobným spoločenstvám. Za prísľub ochrany (*tributum pacis*) boli tieto často *ad hoc* zvolané vojenské združenia ochotné brániť, ale i exploatovať ostatné mieste obyvateľstvo. Bol to základ osobitej podoby spoločenskej zmluvy. Elementárny moment vzniku – konštituovania sa takéhoto mužského bojového spoločenstva (*Primordium/primordiale Tat*) je bod, v ktorom sa toto spoločenstvo vyhraní deklarovaním svojho nového osobitého mena. Práve toto osobité vlastné meno (*endonymum*), ktorého výber podlieha často čírej náhode a je ťažko predvídateľný a preto iracionálny, slúži však ako prvý a hlavný identifikačný znak nového mužského bojového spoločenstva v konfrontácii s inými (relácia *my* a *oni*).

Kariéra takéhoto mena, to jest jeho ďalšie potenciálne lavínovité rozšírenie na iných členov spoločenstva, je závislá od vojenských úspechov ozbrojenej družiny. Víťazstvo alebo porážka je v prvej fáze existencie nového mužského spoločenstva jediným kritériom mediácie jeho mena ďalším potenciálnym nosičom. Vojenské úspechy, o ktorých sa ďalej rozpráva, ale niekedy aj heroická prehra, sa stávajú nielen pamätnými, ale aj fundamentmi počiatkov mnemotechnicky viazanej „hrdinskej narácie” družiny, „novej pamäte” *Männerbundu*. Stávajú sa jeho identifikačným jadrom a východiskom prvej, často bazálnej, fundamentálnej vrstvy jeho „kultúrnej tradície”¹.

Široká celosvetová vedecká diskusia o vzniku a médiách šírenia identít nerímskych politických mužských subjektov po čiastočnom kolapse Rímskeho impéria v 5. storočí n. l., poukazovala od čias pamätného spisu Reinharda Wenskusa *Stammesbildung und Verfassung: Das Werden der frühmittelalterlichen gentes* v roku 1961 znova a znovu na to, že nositelia tejto tradície (*Trägern einer Tradition/Memory Bearers*) majú tendenciu konzervovať (prostredníctvom estetického viazania reči) a ďalej emblematickovať túto bazálnu kultúrnu pamäť aj počas relatívne dlhých historických období. Teoreticky sa pritom dá povedať, že pamäť takéhoto spoločenstva a jeho tradícia žije dovtedy, pokiaľ fyzicky existuje jej posledný mediátor (*Posledný Mohykán* Jamesa Fenimora Coopera).

Príznačné pre zmienenú diskusiu je tiež to, že pri definovaní vzniku takejto bazálnej kultúrnej tradície zdôraznila potrebu generovania fabulačne podobných príbehov o hrdinskom pôvode mužského spoločenstva – *origo gentis*, spojenej často s vystúpením *herosa* (boha, poloboha), zakladateľa dynastie.

Dynastia hrá v ranom mužskom vojenskom spoločenstve jednu z ďalších kľúčových identifikačných úloh. Ukazuje na to spoločné presvedčenie vedcov analyzujúcich problematiku etablovania sa a mechaniku rozšírenia identít nerímskych mužských spoločenstiev. Počas existencie takého spoločenstva zohráva dynastia ďalej rolu v jeho ustálení a následnom upevnení – za podmienky, že tieto identity nezmiznú, respektíve sa nerozplynú v iných, formálne podobných spoločenstvách (ako sa to stalo v prípade Longobardov, Gótot, Gepidov či Vandalov, ale aj Avarov a iných). Dynastie, podobne ako ich jednotliví reprezentanti, sú totiž očividným dôkazom a preto aj mocným symbolom odvekosti, či dokonca večnosti (nesmrtnosti) spoločenstva. Tak ako totiž nemôže umrieť sám vládca (kráľ, rex, knieža, kunig, chán...) nemôže vymrieť ani spoločenstvo, ktoré vládca reprezentuje. Narácie o „smrti” vládcu, ako to zdôrazňuje vo svojom diele o symbolickej úlohe kráľa v spoločenstve Jean-Paul Roux, obyčajne znamenajú kvalitatívnu zmenu v mocenskom epicentre spoločenstva, nástup novej dynastie, či dokonca začiatok

¹ Podrobnejšie o tomto procese s ďalšou literatúrou pozri: M. Homza, *Niekoľko slov k identite Slovanov, včera, dnes i zajtra*, „Byzantinoslovaca”, vol. 6, 2017, s. 86–113.

presadzovania sa novej identity staršieho spoločenstva viazanej na nové vlastné, osobité meno².

História však učí, že toto nie je jediný prípad, keď prichádza k zmene vlastného mena spoločenstva. V čase kvalitatívnych historických zlomov, pri vytváraní („vyrábaní“) novej, písmom fixovanej kultúrnej identity určitého spoločenstva so zaužívaným vlastným osobitým menom, jeho „intelektuáli“ – majstri slova zbehli v písme, v kresťanskom náboženstve i v antickej literatúre, siahnu po menách, ktoré spoločenstvu nie sú vlastné, ale ktorými ich nazývajú iní vzdelanci zvonku – *exonymách*. Taký je príklad starého keltského mena Bójov, ktoré pre slovanských Čechov používali latinsky píšuci autori od 9. storočia a ktoré pre nich začiatkom 12. storočia adaptoval v „príbehu“ Čechov (*Bohemi*) prvý český kronikár Kosmas. Taký je podľa všetkého aj príklad Uhrov a Rusov, ktorý je predmetom tohto článku.

Výmena dynastie, alebo pokrvné previazanie „dobyvateľov“ so starou dynastiou prostredníctvom matrimoniálnej väzby (Alexander Veľký a perzská Roxana, mýtický Vergíliov Eaneas a Lavinia a iné) bývalo akousi právnou podmienkou, od ktorej sa mohlo začať hľadanie novej syntézy kultúrnej pamäte, ktorá postupne substituovala tú predchádzajúcu (na začiatku 12. storočia si normanský Henrich I. vzal v Anglicku za manželku Editu/Matildu z podrobeného rodu sasko-dánskej dynastie). Popravde, prípad, keď by nové spoločenstvo do „koreňa“ vyničilo to predchádzajúce asi ani v dejinách nenájdeme (dokonca ani v Severnej Amerike nie, kde Biely muž na úkor pôvodného indiánskeho obyvateľstva veľmi významne narušil sídelné pomery vo svoj prospech). Staré slovanské a grécke porekadlo: „Vymreli všetci, ani jeden Avar nezostal“ preto nemožno brať doslova. No a nie je to ani prípad nástupu starouhorskej kmeňovej konfederácie v strednej Európe, rovnako ako Varjagov, či (skôr?) Rusov, na stredom toku rieky Dneper, v dnešnej Ukrajine.

V prípade invázie Uhrov totiž, ako dokazuje súčasná archeológia, bola devastovaná len vlastná slovanská Morava (to jest hrady ako Pohansko a centrá predmestského typu ako Mikulčice či Staré Město pri dnešnom Uherském Hradišti a iné) na dolnom toku riek Moravy a Dyje³. No a to je ono „všetko“ dobového relátora, kronikára Reginona z Prümü, čo bolo z Veľkomoravskej ríše naozaj zničené⁴. V prípade etablovania sa nových normanských elít na Rusi šlo o zložitejší proces, ktorý trval o niečo dlhšie a v zhustenej (kontaminovanej) podobe ho podal až prvý

² J.-P. Roux, *Král. Mity i symbole*, trans. K. Marczevska, Warszawa 1998, passim.

³ P. Kouřil, *Poslední léta a pád Velké Moravy*, [in:] *Velká Morava a počátky křesťanství. 1150 let křesťanství ve střední Evropě*, ed. P. Kouřil, Brno 2014, s. 167–173.

⁴ *Reginoni abbatís Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, ed. F. Kurze, [in:] *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum Nova Series, in usum scholarum* [ďalej: MGH SRG NS in us. schol.], vol. 50, Hannoverae 1890, s. 143: „Circa haec etiam tempora Zuentibolch rex Maharensium Sclavorum, vir inter suos prudentissimus et ingenio callidissimus, diem clausit extremum, cuius regnum filii eius paucio tempore infeliciter tenebant, Ungaris omnia usque ad solum depopulantibus“.

kronikár starej Rusi takzvaný Nestor. Podľa jeho fabuly domáca kniežacia dynastia kyjevských Poľanov bola ponajprv nahradená Chazarmi, neskôr varjažskými kniežatami Askoldom a Dirom, ktoré zasa použitím ľsti a nasledujúcou fyzickou elimináciou nahradil samotný pololegendárny Rurik a neskôr jeho syn Igor⁵. Takto, prinajmenšom podľa najstaršieho písomne zaznamenaného rozprávania, mal byť položený základ moci najdlhšie kontinuítne vládnucej dynastii na svete⁶.

Ako je z naznačeného opisu jasné, v oboch sledovaných prípadoch, teda rovnako vo fyzicko-geografickom priestore Veľkej dunajskej nížiny, ako aj v širšom geografickom priestore takzvanej cesty „из варяг в греки“ prišlo približne v historicky takmer totožnom čase, v druhej polovici 9. storočia k dôležitým zmenám (prevrstveniam a splyňaniam) pôvodných mocenských štruktúr a tým primárne aj k vzniku objednávky na kreovanie „novej kultúrnej pamäte“. Tá mala zodpovedať, ako to už v pri tvorbe podobných naratívov býva, optike novej, dominantnej sily

⁵ *Povešť dávnych liet (čias)*, alebo tiež *Povešť vremennych liet* sa k dnešnému dňu dočkala mnohých edícií, prekladov i komentárov. Pozri napríklad Pozri: *Повесть временных лет*, пер. Д. С. Лихачева и О. В. Творогова, Санкт-Петербург 2012. Ich prehľad a komentáre k nim by tvorili samostatnú kapitolu nášho diela. V našom texte budeme vychádzať s klasickej edície *Повесть временных лет. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии* [ďalej: *ПВЛ*], изд. Д. Лихачов и В. Адриянова-Переца, изд. 2, Санкт-Петербург 1996.

⁶ Nie inak, ale pomocou ľsti mal poraziť aj Arpád Svätopluka, panovníka, ktorý sa následne po vojenskej porážke od Uhrov utopil v Dunaji, ako o tom bájni *Veľká uhorská kronikárska skladba zo 14. storočia. Kronika uhorských kráľov zvaná Dubnická*, ed. a trans. J. Sopko, Budmerice 2004, s. 41 a 43–44. Latinský text – *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovszky, [in:] *Scriptores rerum Hungaricarum* [ďalej: *SSrerHung*], vol. 1–2, ed. E. Szénpétery, Budapest 1937–1938, tu vol. 1, s. 288–291: „Deinde venit (Kusid) ad ducem provincie, qui regnabat post Atilam, vocatum Zuatapolug, salutavitque eum de suis et causam, pro qua venerat, manifestavit. Hec audiens Zuatapolug gavisus est gaudio magno, putabat enim illos esse rusticos, ut venirent et terram eius colerent; propter hoc nuncium delicatum remisit (...) Deinde communi consilio (Uhri) ad predictum ducem (Svätoplukovi) eundem nuncium (Kusid) remiserunt et ei equum album et magnum cum sella deaurata auro Arabie et freno deaurato miserunt pro terra sua. Quo viso dux ipse magis gavisus putabat, quod ei pro terra quadam hospitalarii (sic) misissent. Nuncius ergo impetravit ibi a duce terram, herbam et aquam. Dux vero subridens ait: ‚Habeant quantumcunque volunt pro hoc munere‘. Et sic nuncius ad suos reversus est. Arpad autem interim cum VII ducibus Pannoniam intravit, non sicut hospites, sed sicut terram iure hereditario possidentes. Tunc nuncium alium ad ducem miserunt et ei hanc legationem mandaverunt: ‚Arpad cum suis tibi dicit, quod super ista terra, quam a te emerunt, diutius nullo modo stes, quia terram tuam cum equo emerunt, herbam cum freno, aquam cum sella. Et tu propter emphiteosim, id est inopiam et cupiditatem terram, herbam et aquam concessisti (...) Dux ergo ille hiis auditis exercitum cito congregavit timens Vngaros et auxilium ab amicis imperavit (sic) et omnibus coadunatis eis obviam venit. Illi autem interdum prope Danubium pervenerunt et in campo pulcherrimo summo diluculo pugnam inierunt. Fuit autem auxilium Domini cum Hungaris, a quorum facie dux sepe dictus (Svätopluk) se in fugam convertit. Persecuti sunt que eum Hungari usque Danubium et ibi pre timore in Danubium se iactavit, in quo pre aquarum vehementia suffocatur. Retradidit autem Dominus Hungaris Pannoniam, sicut tradiderat filii (sic) tempore Moysia terram Seon (Ps. 134), regis Amorreorum et omnia regna Chanaan in hereditatem‘. Porovnaj: *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum*, ed. M. Florianus, [in:] *Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Scriptores* [ďalej: *HhungFD:S*], ed. M. Florianus, vol. 3, *Quinque Ecclesiis* 1884, s. 28–30. Nápadná podobnosť oboch narácií nie je iste dielom náhody. Novú krajinu totiž možno získať v podstate len trojako: dobytím, ľstou, alebo sobášom. Ako sme však ukázali v iných našich textoch, najčastejšie tvorcovia takýchto príbehov uprednostnili vzájomný matrimoniálny zväzok dobyvateľa s predstaviteľkou domácej dynastie. Takto už kedysi rímsky Vergilius, ktorý svojho hrdinu Eanea nechal najprv vylodiť sa v bájnóm Latii, poraziť svojho soka v láske Turnusa, vládcu Rutulie a potom si zobrať za manželku Laviniu, dcéru kráľa Latina a tak sa stať zakladateľom slávy budúcej Rímskej ríše. Predovšetkým musíme konštatovať, že ide o tradičnú trojitú gradáciu získania krajiny. Najprv predstieraním mierového príchodu, neskôr použitím ľsti a nakoniec násilím (*iure belli*). Identická kompozícia príbehu o zaujatí vlasti sa však nachádza aj u Vidukinda z Corvey v jeho rozprávaní o tom, ako Sasi od Durínkov získali svoju krajinu. Najprv predstierali mierový príchod do Durínska, neskôr akýsi mladý Sas vymenil svoj zlatý náhrdelník a náramok za hrŕ Durínkovej pôdy a nakoniec si Sasi totiž novú zem vydobyli pre seba. Pozri: *Widukindi monachi Corbeiensis. Rerum gestarum Saxoniarum libri tres: Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei*, ed. P. Hirsch a H. E. Lohmann, [in:] *MGH SRG in us. schol.*, vol. 60, Hannover 1935, s. 5–7, s. 11 a ďalšie.

v jednom i druhom geopolitickom priestore. S takýmto procesom mala, aspoň podľa zaužívaných predstáv, korešpondovať aj zmena politicky a kultúrne zaťaženého názvoslovnia. Slovanská krajina (zem)/*Sclavinia* sa podľa takzvaného Nestora, ale i anonymného autora *Uhorsko-poľskej kroniky*⁷ mala po novom nazývať Uhorskou zemou (*Угорская земля*/(*H*)*Ungaria*). Obdobne presnejšie nevymedzený priestor pôvodných baltských, ugrofínskych a východoslovanských kmeňov mal prijať od Varjagov/Rusov meno Rus (*от тех варяг прозвалась Русская земля*).

Šlo skutočne ale o takýto jednorázový akt, či skôr autori narácií, ktoré vznikli o niekoľko storočí neskôr, anticipujú stav doby, v ktorej žijú smerom do minulosti? Aby bolo možné odpovedať na túto otázku, je potrebné zamyslieť sa nad tým, kto sú vlastne oní pôvodní Rusi a kto nie menej tajomní Uhri? To totiž nie je z dobových historických prameňov vôbec jasné. V prípade Rusov autor patričných riadkov v *Povesti dávných liet*, na rozdiel od dynastie Rurika, vôbec nevysvetľuje odkiaľ sa vzali. Laxne len konštatuje, že prišli zo severu. Možno to platí o Varjagoch, ktorých v čase písania svojej kroniky už autor prvého ruského letopisu na konci 11. storočia synonymicky stotožňuje s Rusmi. Otázne však je, či tomu tak bolo aj dvesto rokov predtým. Etymológia slova Rusi je totiž do dnešných dní nejasná. To pochopiteľne dáva priestor na mnoho dohadov, ktoré niekedy siahajú až k starozákonným príbehom. Do dnešných dní historická veda a jazykoveda vygenerovala tri základné skupiny teórií o pôvode mena Rus, Rusi: 1) slovanskú⁸, 2) indo-iránsku⁹ a 3) severskú, alebo normanskú¹⁰. Každá z nich má svojich zástancov a svoje „nevyvrátiteľné“ argumenty. Vstupovať do tohto nekonečného sporu však nemá zmysel. Ako je totiž všeobecne známe, z nejasného základu nemožno vyvodiť jasný záver. Ako logická premisa ďalších riadkov nech radšej poslúži všeobecne prijateľné konštatovanie, že pôvodná družina Rurikovcov, ako to dokazujú nielen najstaršie východoslovanské pramene, bola jazykom, zvykmi i svojou religiozitou v pravom slova zmysle heterogénna. Neskladala sa výlučne a výhradne zo Severanov (Normanov, Vikingov, Baltov, Slovanov z Rujany, či zo Štetína), ale ani zo samých Slovanov, ako by si to želali zástancovia oboch

⁷ Pozri: *Uhorsko-poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, ed., trans. a koment. M. Homza a J. Balegová, Bratislava 2009, s. 41–42 a s. 119. Podrobnejšie: N. Verešová [Malinovská], *Vývoj chápania geografického termínu Sklavinia v historických prameňoch 6.–14. storočia*, „Historický zborník Matice slovenskej“, t. 19, 2008, č. 1, s. 124–143; Idem, *Povešť vremenných let a jej koncepcia Slovienskej zeme*, „Historia nova“, t. 2, 2011, č. 1, s. 12–20; Idem, *Geographical Concepts of Sclavinia in Historical Sources from the Sixth to the Fourteenth Century, with an Emphasis on the Moravian-Pannonian and South Slavic Tradition*, [in:] *Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780)*, ed. M. Homza, J. Lukačka a N. Budak, vol. 1, Bratislava 2013, s. 60–65; Idem, „Regnum Sclavorum“ Святополка как источник средневековых славянских концепций „Склавинии“, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana“, 2017, t. 1, s. 21–38.

⁸ К. А. Максимович, Происхождение этнонима Русь в свете исторической лингвистики и древнейших письменных источников, [in:] KANIEKION. Юбилейный сборник в честь 60-летия профессора Игоря Сергеевича Чичурова, ред. М. В. Грацианский и П. В. Кузенков, Москва 2006, с. 14–56.

⁹ Pozri napríklad: Г. В. Вернадский, *Древняя Русь*, Тверь–Москва 1996, аб. VI/8 (citované podľa internetu: http://statehistory.ru/books/Vernadskij_Drevnyaya-Rus/49 [21.01.2018]).

¹⁰ Pozri napríklad: Е. А. Мельникова, Я. В. Петрухин, *Название „Русь“ в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.)*, „Вопросы истории“, 1989, № 8, с. 24–38.

hlavných teórií o počiatkoch Rusi, teda normanskej a slovanskej. Okrem Severanov a Slovanov do jej radov vstupovali aj preslávení nomádski bojovníci. Dôležitejšie ako to, či v prípade slova Rusi šlo o pôvodne slovanské, indoiránske, alebo severské (ugrofínske?) slovo, je na základe prameňov zistiť, či šlo o *endonymum* ozbrojeného mužského spoločenstva okolo legendárneho Rurika a jeho nástupcov, teda meno, ktorým sami seba jeho družiníci nazývali, alebo *exonymum* – teda či týchto v umení vojny po každej stránke cvičených mužov, takto nazývali tí zvonku¹¹. Nejde pritom o zanedbateľnú záležitosť vzhľadom na to, že medzi historikmi je rozšírená predstava o tom, že vojensky podriadený subjekt akosi automaticky časom preberal meno svojho podmaniteľa, pričom sa táto historická „pravda“ v priestore stredo-východnej Európy najčastejšie ilustruje práve príkladmi Rusov, Uhrov. Menej často Bulharov.

Doboví relátori z 9. storočia však ani zďaleka nie tak smelo, ako to urobil kompilátor prvej kroniky Rusi, kladú znamienko rovnosti medzi Varjagov a Rusov. Grécke a preto asi aj latinské pramene výlučne hovoria o Rusoch alebo Normanoch. Meno Varjag oproti tomu nepoznajú. Slovo Rusi je preto podľa všetkého *exonymom* vojenskej elity okolo ústredného kniežaťa v časoch ustanovenia Rusi. Konsekvenciou tejto úvahy je logický záver, že toto meno za svoje prijala táto družina až sekundárne a s ňou i krajina, ktorú práve títo bojovníci navonok reprezentovali. Otázkou samozrejme je, kedy k akceptácii nového mena prišlo?

Aká môže byť identita mužského vojenského spoločenstva, ktoré na počiatku svojej existencie spojil v jeden celok len jediný cieľ – vidina rýchleho a ľahkého zbohatnutia prostredníctvom účasti na úspešnom vojenskom podujatí a následne pri delení vojnovéj koristi?¹² Spoločným právnym putom takéhoto spoločenstva bola lojalita voči vodcovi, ktorý mal voči nemu jedinou povinnosť – svojimi často (nad)prirodzenými vlastnosťami túto korisť na víťaznom ťažení zabezpečiť. Zdá sa, že toto je podľa všetkého aj historické pozadie pôvodného podania okolo tak zvaného pozvania Varjagov, alebo takzvaných Varjagov (Rusov). *Ad hoc* zložené spoločenstvo profesionálnych bojovníkov pod vedením charizmatického vodcu (Rurika) však neprišlo do Starej Ladogy a následne do Kyjeva budovať štátnosť a položiť základy práva, ako by sa zdalo z retrospektívne vytvorenej fabuly obsiahnutej v kronike pripisovanej Nestorovi. Žiadna časť z hypotetických hybridných mužských spoločenstiev, ktoré ho mohli tvoriť, to jest Švédi, Fíni, Nóri, Dáni, ale ani slovanskí Rujania a ďalší potenciálni Slovania z Pobaltia,

¹¹ Podobne je to aj z druhým označením tejto družiny – Varjagovia (staroškandinávsky Vaeringai, grécky Βάργγαι), to jest zväčša švédski Vikingovia. Pôvod skupinového pomenovania Varjagovia, sa najčastejšie vykladá tak, že ide o tých členov vojenskej družiny, ktorí sú viazaní k svojmu veliteľovi prisahou vernosti, za čo im vládca umožňuje zúčastniť sa rituálu delenia koristi. Existuje však aj množstvo ďalších etymológií. Meno Varjag však tiež nie je *endonymom* družiníka, ale jeho *exonymom*. Pozri: *Варяго-Русский вопрос в историографии*, ред. В. В. Фомин, Москва 2010 (pozri vstupnú štúdiu V. V. Fomina, citované podľa internetu http://historylib.org/historybooks/Fomin_Varyago-Russkiy-vopros-v-istoriografii/2 [20.01.2018]).

¹² Pozri sémantickú prívazanosť slovenského, ale aj maďarského slova víťaz a viking. Heslo: *Vítáz*, [in:] L. Králik, *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Bratislava 2015, s. 662. Podobnú motiváciu môže mať aj označenie varjag.

ďalšie pobaltské národy, rôzni nomádi, nedisponovala podobnými skúsenosťami. Veď malo trvať ešte vyše 150 rokov kým tu svätý Vladimír začal implementovať základy budúcej kresťanskej monarchie inšpirovanej byzantským vzorcom. Tieto „rímske“ prednosti im teda pripísal až zmienený autor prvej kompozície „ruských“ dejín. Stalo sa tak teda výlučne retrospektívne.

Vlastným zmyslom pohybu tohto vojenského spoločenstva zo severu na juh a potom naspäť bolo obohatenie sa. Dosiahnuť sa malo jednak prostredníctvom úspešných vojensko-lúpežných operácií, jednak obchodom. Aká bola kolektívna identita týchto za jedným účelom „pozbieraných“ mužov z Barbarica sa dnes nedá povedať. Vznikala a fixovala sa, podobne ako v iných prípadoch za jeho pochodu.

Dve zaujímavé svedectvá, ktoré by mohli prezradiť niečo o tom, či tieto lúpežnícko-obchodnícke mužské vojenské združenia používali ako svoju vlastnú denomináciu slovo Rusi, pochádzajú z franského prostredia. Prvá z nich sa nachádza v *Bertiniánskych análoch* a viaže sa už k roku 839. Do Ingelheimu, na dvor Ľudovíta Pobožného, vtedy v sprievode byzantského vyslanca zavítali osoby, ktoré sami seba nazývali Rusi (*qui se, id es gentem suam, Rhos vocari dicebant*). Cisár, ktorý nepoznal takéto meno, nechal ďalej prešetriť ich pôvod. Po dôkladnom zisťovaní sa prišlo k tomu, že v skutočnosti sú Švédmi („*eos gentis esse Sueonum*”)¹³. Druhý, o niečo neskorší prameň, pochádza z polovice 10. storočia. Ide o svedectvo z cesty cremonského biskupa Liutpranda do Konštantínopolu. O kolektívnom vlastnom mene Rusi píše, že ide o meno, ktorým volajú Gréci tých (*Greaci vocant [...]* *Rusios*), ktorých „my [Frankovia] nazývame Normani“ (*nos nomine Nordmannos appellamus/nos vero a positione loci nominamus Nordmanus*)¹⁴. Z oboch citácií je viac-menej jasné, že kolektívne meno Rusi je *exonymum*, ktorým volajú Gréci Severanov ohrozujúcich Konštantínopol od Čierneho mora.

Ďalším dokladom na takéto tvrdenie je dielo Konštantína VII. Porfyrogeneta *O spravovaní ríše (De administrando imperii)*¹⁵. Vzniklo približne v tom istom období ako Liutprandov cestopis. Byzantský cisár jednoducho v intenciách, ktoré popisuje biskup z Cremony, nazýva ozbrojené jednotky plaviace sa od severu po Dnepri ku Konštantínopolu – Rusi. Otázne zostáva, kedy prišlo ku kultúrnemu konsenzu a následne k „osvojeniu“ tohto mena konglomerátom jazykov, kultúr a tradícií združených okolo dynastie Rurika v Kyjeve. Zdá sa, že sa tak stalo s „osvojením“ gréckej vzdelanosti prostredníctvom slovanskej písomnosti po prijatí kresťanstva svätým Vladimírom Veľkým v roku 988.

Prvé texty východoslovanskej písomnosti z polovice 11. storočia a o niečo neskorší prvý kronikár takzvaný Nestor, ktorý kompiloval svoj koncept o tom, odkiaľ sa „vzala Ruská krajina?“, už totiž zachytávajú stav, keď sa novoustanovené

¹³ *Annales Bertiniani*, ed. G. Waitz, [in:] *MGH SRG*, vol. 5, Hannover 1883, s. 19 a 20.

¹⁴ *Liutprandi Antapodosis*, ed. G. Pertz, [in:] *MGH*, vol. 5, *SRG*, t. 3, Hahnoverae 1839, s. 277 a 331.

¹⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsyk, trans. R. J. H. Jenkins, 2. vyd. Washington 1967, pozri napr. kap. 2 a iné.

kresťanské elity v Kyjeve identifikujú s menom Rusi. Druhá vec je, že z pohľadu svojej doby tieto texty premietajú aktuálny stav aj do skorších období. Pretože nie sú svedectvami doby, o ktorej píšu, platnosť ich informácií ohľadne identity Rusov a znamienko rovnosti medzi Rusi = Varjagovia, je podľa všetkého potrebné interpretovať tak, že Rusmi nazývali Gréci tých, ktorých východní Slovania nazývali Varjagmi. Akceptovaním písmom fixovaného grécko-slovanského kultúrneho a náboženského dedičstva, prví vzdelanci Rusi pravdepodobne prevzali aj gréčtinou preferovaný termín pre vlastnú krajinu – Rus; pre cirkevnú a vojenskú reprezentáciu tejto krajiny termín – Rusi. Vďaka svojmu gréckemu pôvodu a kultúrnemu zaťaženiu možno povedať, že šlo o exkluzívne meno. Jeho komparatívnou výhodou navyše bolo, že bolo rovnako spoločné pre všetky heterogénne zložky ochotné podieľať sa na novej kvalitatívne vyššej spoločenskej syntéze krajiny a preto to bolo meno neutrálne. Aktualizačná hodnota tohto nového spoločného pomenovania dvojnásobne narástla po roku 1018, keď Jaroslav Múdry z Novgorodu porazil v zápase o ústredný veľkokniežací stolec v Kyjeve svojho brata Svätopluka Prekliateho¹⁶ a ako víťaz sa stal objednávatelom a tvorcom novej, jemu a jeho ľuďom konvenujúcej syntézy „ruskej” kultúrnej identity inšpirovanej Byzantskou ríšou. Vzorcom a iniciátorom, no a do istej miery i promátorom pre túto syntézu bol podľa všetkého sám Konštantínopol. Žiada sa preto na tomto mieste odcitovať myšlienku Henryka Paszkiewicza: „Keďže ruská cirkev a ruská štátnosť boli kópiou byzantskej cirkvi a štátnosti, tak ruský národ bol kópiou byzantského národa”¹⁷.

O tom, že tu nešlo ani zďaleka o jednorazový proces najlepšie svedčí samotný autor *Povesti dávných liet*. V súvislosti s počiatkami starej Rusi ešte aj na konci 11. storočia stále hovorí o symbióze viacerých spoločenských identít koexistujúcich vedľa seba. Dávnejšiu prax vzájomnej koexistencie týchto identít majú zachytávať napríklad slávne spoločné prisahy popredných mužov okolo rurikovských kniežat akými boli Igor, jeho syn Svjatoslav a vnuk Vladimír. V zoznamoch autora *Povesti dávných liet* vystupujú severské, rovnako ako slovanské mená a prisahy údajne odkazujú na mená škandinávskych i slovanských pohanských Bohov¹⁸.

Pri analýzach týchto textov sa ale zabúda na to, že informácia, v ktorej sa o prisahách hovorí, je napísaná v staroslovienskom jazyku a preto podlieha už norme tohto jazyka. Práve nový liturgický a literárny jazyk, *lingua sacra*, prostriedok vertikálnej komunikácie človeka s Bohom, sa stáva ďalšou dostredivou silou, účinným nástrojom postupnej unifikácie a ďalšej formácie väčšiny heterogénnych síl starej Rusi. Tvorí východisko novej kultúrnej paradigmy, ktorá sa vďaka mediálnej sile „slovanskej” cirkvi stala predmetom spoločného kolektívneho

¹⁶ К. А. Костромин, *Борисоглебская проблема. Вопрос доверия источникам*, „Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета”, 2011, вып. 6, с. 55–70.

¹⁷ Pozri: H. Paszkiewicz, *Powstanie narodu Ruskiego*, wyd. L. Korczak, Kraków 1998, s. 259.

¹⁸ Pozri: D. Ostrowski, *Povest' vremennykh let*, kapitola 12: *Pagan Past and Christian Identity in the Primary Chronicle* (citované podľa internetu <http://hudce7.harvard.edu/~ostrowski/pvl/14%20Ostrowski.pdf>, [8.01.2018]).

zdieľania novo sa formujúcich elít. Nezanedbateľnú úlohu v presadzovaní tohto nového „historického” konceptu teda zohrávala aj osobitá cirkevná štruktúra, ktorá sa najmenej od čias svätého Vladimíra Veľkého začala formovať na území Rusi¹⁹.

Povešť dávných liet spísaná v staroslovienskom („slovenskom”) jazyku, teda zachytáva tranzitný stav spoločenstva, ktoré prostredníctvom „vyrobenia” svojej novej kultúrnej identity hľadá *pax gentium*, spoločenský konsenzus, svoju hľadanú vnútornú integritu. Stav, ktorý v konečnom dôsledku vedie k postupnej expanzii spoločnej kultúrnej pamäte na jej ďalších potenciálnych nositeľov. Atraktívny kultúrny a politický koncept okolo „značky” Rus a Rusi preto zohráva pozitívnu a formatívnu silu pre všetkých, ktorí sú ochotní kedysi a rovnako i dnes stotožniť sa s príbehmi popísanými autorom *Povesti dávných liet*.

Nový kultúrno-nábožensko-historický koncept Rus a Rusi však ešte v časoch takzvaného Nestora neslávil jednoznačný úspech, ako to nakoniec vo svojom diele sám autor priznáva. Popri ňom totiž stále pretrvávali aj rezíduá starších kultúrnych konceptov naviazaných na dávnejšie kolektívne pomenovania. Nie je možné a nie je ani cieľom tejto práce zaoberať sa všetkými z nich. Reprezentatívnu vzorku obyvateľov, ktorí mali prijať nové meno Rusi tvoria napríklad Drevľania, Poľania, Kriviči, Uliči, Severania, ale aj Slovania. Aby to však vôbec nebolo také jednoduché, autor *Povesti dávných liet* uvádza, že takí Poľania i Drevľania pochádzajú od Slovanov, Vjatiči a Radimiči ale od Vjatka a Radima. O niekoľko riadkov nižšie takzvaný Nestor píše ešte aj o Chorvátoch a Duleboch. Ako mohli byť Drevľania a Poľania najprv Slovanmi sme sa pokúšali vyriešiť na inom mieste²⁰. V zásade by však malo ísť o to, že dobre vyzbrojené a organizované skupiny Slovanov od Dunaja pod vedením svojich vodcov z „kniežacej krvi” vojensky obsadili strategické body (križovatky ciest) na riekach Visla, Dnester a Dneper, ba dosiahli až Ladožské jazero i ústie rieky Visly v dôsledku svojej vojenskej expanzie od 6. storočia a následne v spolupráci s Avarmi, ako mediátori ich moci. Inak nie nepodobne tomu ako to urobili stále omieľaní Varjagovia o pár storočí neskôr. Nebol to však jediný „prienik” Slovanov od Dunaja severným a východným smerom. Druhá vlna „importu” slovanskej identity do tohto priestoru totiž podľa všetkého súvisí s kolapsom veľkomoravských štruktúr. So zaujímavou teóriou v tejto súvislosti nedávno vystúpil Alexander Majorov, ktorý mená Vjatičov a Radimičov odvádza od vodcov slovanských (veľkomoravských exulantov) Vjačeslava (Václava) a Radima²¹. Oproti tomu v prípade kolektívnych mien Chorváci a Dulebovia ide podľa všetkého o staré gentilné mená.

¹⁹ H. Paszkiewicz, *Powstanie narodu Ruskiego*, passim.

²⁰ M. Homza, *Niekoľko slov k identite Slovanov*, passim.

²¹ A. A. Майоров, *Историческая память о Великой Моравии и верховская историко-географическая провинция*, „Вестник Брянского государственного университета”, т. 30, 2016, с. 71–77.

Z pohľadu súčasného vedca je ťažké určiť hranicu, po ktorú siahali vedomosti takzvaného Nestora. Nevedno presne aké staršie písomnosti mal pred sebou? Kde končí jeho učenosť a začína fantázia? Slávna *Povešť o pomste knážnej Olgy* Drevľanom spomína napríklad Drevľanov ako pomerne vplyvné a vojensky zdatné obyvateľstvo, ktoré si dokonca stavia aj vlastné hrady, teda opevnené a na ľudí početné sídliskové aglomerácie. Najstarším podobným typom mocenského a interakčného centra pre kyjevských Poľanov bol sám Kyjev. Jeho história je pomerne dobre prebádaná, čo si však zaslúži viac komentárov v súvislosti s témou tohto príspevku je to, že západoslovanskí nositelia identického mena – Poľania, svoje gentilné meno (odvodené od toho, že žijú v poli) na rozdiel od tých kyjevských, vtlačili aj iným západoslovanským kmeňom známym z dobových prameňov, napríklad Vislanom, Mazovčanom, Kujavanom. Nie však Moravanom, Čechom a Slovákom.

Zaujímavé v tejto súvislosti zostáva aj kolektívne pomenovanie Slovan. S touto kolektívnou identitou sa totiž nestretávame len u Slovanov západných, ale aj južných a východných. A to v rôznych modifikáciách líšiacich sa navzájom od seba len minimálne. Ide však o viac významové meno. V úzkom slova zmysle môže znamenať tých, ktorí sa identifikujú s týmto pôvodne gentilným menom aj dnes. V širšom slova zmysle však všetkých, ktorí sú ochotní svoju identitu odvádzať od kultúrno-náboženskej konštrukcie, ktorú svojho času vytvoril svätý Konštantín Filozof²². Skutočný, teda širokoplošný úspech kolektívneho mena Slovan/Slovania prinieslo až akceptovanie nábožensko-filozofického konceptu, ktorého základom je prijatie slovanských písmen a slovanskej knižnej vzdelanosti. Jeho autorom, ako je známe, je svätý Konštantín Filozof.

Slovanská identita naviazaná najmä na kultúrno-náboženský koncept slovanstva svätého Konštantína Filozofa, však v tejto časti sveta zostala druhou, paralelnou, niekedy aj konkurujúcou identitou voči tej ruskej. No a hoci sa krajina začala od 11. storočia nazývať Ruská, niekedy, najmä u arabsky píšucich pozorovateľov, sa nazývala tiež Slovanská. Dôvodov na takéto pomenovanie mohlo byť viac²³. Zaujímavé je však to, že z dlhodobého hľadiska sa stala slovanská identita identitou kresťanských vzdelancov píšucich v „slovenskom“ (словѢнском) jazyku, teda s kresťanmi znalými slovanského písma. Pôvodne mohla byť totožná aj so všeobecnejším pojmom крестьянин. Toto slovo totiž stalo pôvodne v protiklade voči všetkému pohanskému obyvateľstvu Rusi. V súvislosti s tým, že meno Rus stratilo v gréčtine, a tým aj v „slovenskom“ literárnom jazyku svoj pôvodný pohanský nános a stalo sa kolektívnym označením cirkevnej i vojenskej elity Rusi; slovo крестьянин významovo degradovalo a získalo nový obsah – roľník.

Kolektívne meno Rus/Rusi, popri mene Slovan/Slovania, si teda práve v priebehu prvých dvoch storočí druhého tisícročia po narodení Krista získalo

²² M. Homza, *Niekoľko slov k identite Slovanov*, passim.

²³ K chápaniu Slovanskej krajiny pozri vyššie články Nory Verešovej (Malinovskej), ref. 8.

najväčší rešpekt u intelektuálov ovládajúcich tajomstvo písania a tým aj hlavných mediátorov šírenia historickej konštrukcie o „pôvode Rusi” – o vzniku jej pomenovania. Písomne sa však toto pomenovanie ustálilo a postupne aj zafixovalo len v súvislosti s vytvorením literárne viazanej kolektívnej memórie starej Rusi. Prvý ruský letopisec sa preto nie náhodou hneď na začiatku svojho textu pýta „Одкуда пошла Русская земля?”. Nesmelé počiatky nového konštruktu na túto otázku možno podľa všetkého sledovať už v súvislosti s vládou veľkokniežaťa Vladimíra († 1015). Svoj prvý zlatý vek však zažil za čias kniežaťa Jaroslava († 1054) a jeho vnuka Vladimíra Monomacha († 1125)²⁴. Ako je známe, ide o syntetizujúce poňatie nového historického, v mnohom eklektického, iste však aj originálneho historicko-náboženského konceptu, ktorý mal byť viac o „ruskej budúcnosti”, než o „ruskej minulosti”. Do staroslovienského šatu – písomnej formy, boli postupne zapísané slávne *gesta* – činy prvých Rurikovcov a ich družiny. Spoločenstvo mníchov okolo prvého domáceho, teda nie gréckeho kyjevského metropolitu Ilariona sa postaralo i o „výrobu” nábožensko-mesianistických konštrukcií, ktoré adaptovali starozákonnú i dobovú židovsko-kresťanskú mentalitu pre potreby nových kyjevských kniežat, ich družiny, novej ruskej cirkvi a všetkého im podriadeného ľudu a to v celej jeho pestrosti, rozmanitosti a rôznorodosti najrôznejších jazykov, zvykov, kultúr a tradícií. Viac-menej za týmto účelom tiež prišlo k snahám o sakralizáciu počiatkov Rusi ako krajiny prostredníctvom prvých pokusov o svätorečenie jej zakladateľov kňažnej Olgy i jej vnuka svätého kniežaťa Vladimíra²⁵, v novom Konštantínopole (Ríme-Jeruzaleme), teda v Kyjeve.

Táto prvá „syntéza” ruských dejín celkom pochopiteľne priniesla i zmenu kvality chápania obsahu v tom čase už „starého” mena krajiny – Rus a jeho privilegovaných obyvateľov – Rusov. Z označenia, ktoré na svojom začiatku bolo najmä gréckym pomenovaním ozbrojenej časti sprievodu kniežaťa z rodu legendárneho Rurika teda začalo, podľa scenára obvyklého v Barbaricu, vznikať meno, s ktorým bolo ochotné sa čoraz viac identifikovať početné obyvateľstvo tejto novej včasnostredovekej monarchie. V konečnom dôsledku sa však dostredivý moment tohto konceptu presadil úspešnou mediáciou a neustálou kultiváciou novovytvorenej kultúrnej pamäte najmä prostredníctvom cirkevných médií. Postupne však zasiahol aj laickú literatúru reflektujúcu slávne víťazstvá, ale aj prehry (*Slovo o pluku Igorovom*) spojených vojsk rurikovských (ruských kniežat) kniežat.

²⁴ K téme počiatkov a genézy koncepcie historickej pamäte na Rusi je nadostač filozofickej, historickej i hagiografickej literatúry. Pozri napríklad: B. Н. Топоров, *Святость и святые в русской духовной культуре*, т. 1: *Первый век христианства на Руси*, Москва 1995, passim; G. Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237)*, München 1982; A. Poppe, *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968; A. Молдован, *Слово о законе и благодати*, Киев 1984.

²⁵ Pozri: M. Homza, *Mulieres suadentes. Female Royal Saints in Medieval East Central and Eastern Europe*. Leiden–Boston 2017, s. 143–168 (kapitola *St. Olga: The Mother of All Princes and Tsars of Rus'*).

Úspech novej značky Rus však nebol ešte zďaleka trvalý. Poukazujú na to nasledujúce storočia, v ktorých na úkor jedinej dostredivej sily kyjevského monarchu a metropolitu sa začali presadzovať jednotlivé partikulárne „ruské“ kniežatstvá. Tento nový trend si pochopiteľne vyžiadaval aj vznik nových, voči univerzálnemu konceptu Rus a Rusi, partikulárnych historických pamätí. S tým súvisela aj otázka hľadania nových mien, ktoré by patrične reflektovali novú realitu, následne ju literárne fixovali a pokúšali sa ju petrifikovať prostredníctvom jej ďalšej kultivácie. Ako príklad uveďme v 13. storočí veľmi aktívnych Haličanov s vlastnou vyše storočia trvajúcou dynastiou a s vlastnými cirkevnými, vojenskými i kupeckými elitami. Práve v tomto prostredí vzniká *Haličsko-volyňský letopis*. Podobné odstredivé procesy prebiehali však aj v iných častiach bývalej Rusi, obísť sa tu nedá napríklad starý Novgorod. No a v tejto téme by sa dalo aj ďalej pokračovať.

Najmenej v 15. storočí totiž prišlo k ďalšej kvalitatívne novej syntéze „ruských“ dejín. Tento raz sa ale už nekonala v Kyjeve, ale v Moskve. Pri jej vzniku sa obvykle preceňuje význam Byzancie, oproti tomu sa prehliada zástoj negatívneho vymedzovania sa nových aktualizátorov termínu Rus/Rusi voči Zlatej horde. Isté však je, že práve táto nová syntéza historickej a kultúrnej pamäte nadobudla takú atraktivitu, že sa stala kolektívnym identifikačným pomenovaním väčšiny obyvateľov tejto časti Európy. Tento proces však, ako vidíme ešte i dnes, zďaleka nebol na konci, ale podľa zákonitosti vzniku, expanzie a mediácie spoločenských identít pokračoval i v nasledujúcich storočiach. No a v spore o „značku Rus“ sa pokračuje medzi dnešnými Bielorusmi, Ukrajincami i Rusmi prakticky až do súčasných dní.

Metodologicky podobnou historiografickou otázkou ako je otázka najrozšírenejšieho kolektívneho pomenovania slovanských obyvateľov východnej Európy a prilahlých častí Ázie je tiež problematika úspechu, ale aj následného praktického zaniknutia pomenovania Uhor/Uhri, Венгер/Венгри (rus.), Угор/Угорци (ukr.) a lat. (H)ungarus/(H)ungari, ako aj krajiny odvodenej od tohto mena Uhorsko, Венгери (rus.), Угорщина (ukr.), alebo (H)Ungaria (lat.).

Kto sú vlastne Uhri? Etymológia tohto slova je o niečo jednoduchšia ako v prípade mena Rus. Viaže sa k nomádskeму zväzu, ktorý je známy v dejinách pod menom Onoguri/Оногуры (gr. Ονόγουροι, Ὀνογουρών), čo sa obyčajne a najčastejšie vykladá ako 10 riek, alebo 10 striel/šípov, respektíve 10 kmeňov²⁶. Len málokto zo súčasných vedcov pritom pochybuje, že pôvodne šlo o jazykovo a kultúrne turkické spoločenstvo kočovníkov. Arabské pramene ich niekedy

²⁶ Pozri k to: Gy. Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged 1996, s. 62; S. Szadeczký-Kardos, *Onog(und)urok*, [in:] *Korai Magyar történeti lexikon 9.–14. század* [ďalej: KMTL] ed. Gy. Kristó, Budapest 1994, s. 506–507; P. P. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992, s. 102–103 a iné.

označujú aj ako Baškirov²⁷. Súčasná podoba tohto mena prešla do latinčiny a tým aj do moderných svetových jazykov prostredníctvom slovansky modifikovanej podoby tohto mena Оугры > (H)Ungri > Ungaren (nem.)/Hungarians (angl.). V súčasnej slovenčine stále Uhri. Podobne ako kolektívne pomenovanie Rusi, ide o staré, hrdinské meno. Na rozdiel od mena Rus však aj o osvedčené a typické kolektívne vlastné meno (nomádskeho) spoločenstva. Po prvý raz sa v dejinách Európy spomína v súvislosti s ťažením gótskeho kráľa Alaricha na Rím v roku 410. Do dnešných dní nie celkom vyriešeným problém však je, ako k tomuto označeniu prišli súčasní Maďari, ale aj Slováci, pre ktorých je toto meno i dnes *exonymom*, teda menom, ktorým sami seba vo vlastnom jazyku nevolajú, ale pomenúvajú ho ním len tí z vonku. Nakoniec nie inak, ako tomu bolo u vyššie analyzovaných Rusov.

Začiatky mediácie a širšieho uplatnenia sa tohto mena v stredovýchodnej Európe sa viažu k presunu Uhrov (Uhorskej nomádskej kmeňovej federácie) z priestoru nad Čiernym morom do priestoru medzi Alpami a Karpatami, do pôvodne rímskej Panónie, neskôr známej aj ako Avaria, či, ako už bolo vyššie povedané aj Slovanská krajina – S(c)lavonia. To, že to bola slepá ulička každého nomádskeho spoločenstva, ktoré sa pokúsilo v tomto priestore trvalejšie etablovať a zachovať si pritom svoj nomádsky štýl života pritom netreba zdôrazňovať. Dôvod bol prostý – limitované naplnenie základného predpokladu nomádskeho spôsobu života, to jest striedania letných a zimných pastvín. Uvedomenie si tohto faktu viedlo vodcov nomádov v tomto priestore k dvom základným riešeniam. K pokusu o hlbšiu symbiózu s miestnym usadlým obyvateľstvom s tendenciou postupnej akulturácie a možnej asimilácie (ako tomu bolo podľa všetkého u Avarov a z veľkej časti i tých kmeňov, ktoré Uhorskú kmeňovú konfederáciu na sklonku 9. storočia vytvorili), a/alebo k návratu do rozsiahleho priestoru euroázijských stepí so všetkými rizikami, ktoré takýto návrat predstavoval (Huni a z časti aj Kumáni).

Ako je však z bohatých dobových historických zmienok známe, geopolitický priestor medzi východnými Alpami, oblúkom Karpát a dolným tokom rieky Dunaj pred príchodom Starouhorskej kmeňovej konfederácie na prelome prvej a druhej polovice osemdesiatych rokov 9. storočia si pre seba vybojovali moravskí Slovania pod vedením Svätopluka I. Veľkého. V roku 896 dostalo časť z neho od východofranského vládcu Arnulfa do správy posávské knieža Braslav. Odrasovým bodom postupného rozšírenia sa kolektívneho mena Uhor v tomto priestore by teda malo byť, podľa zaužívaných predstáv o preberaní kolektívneho mena od svojho dobyvateľa, vojenské stretnutie so silami moravských, respektíve panónskych Slovanov a ich protektorov – Bavorov, Frankov a neskoršie Sasov z Východofranskej ríše.

²⁷ Pozri heslo: Gy. Kaldy-Nagy, *Madjar, Madjaristan*, [in:] *The Encyclopaedia of Islam. New edition prepared by the number of Orientalists*, ed. C. E. Bosworth et al., vol. 5, fasc. 93–94, Leiden 1984, s. 1012 a násl.

Takáto priama vojenská konfrontácia však, bohužiaľ, v dobovej historiografii nijako presne zaznamenaná nie je. Vylúčiť ju však nemožno²⁸. Čo však možno spoľahlivo vylúčiť, je jej celoplošný kataklizmatický charakter (*die Katastrophentheorie*). Práve takto je však artikulovaná neskoršia historiografická axióma – *Povesť o Zaujatí vlasti (die Landnahmetheorie)* Uhrami. I napriek tomu, že ide relatívne mladú historickú konštrukciu, je dodnes chápaná ako pravdivá. Rozdiel medzi historickou realitou a jej retrospektívnym literárno-historickým (re)konštruktom je však aj tu viac ako zrejmá.

Podobne nie je celkom presne v uhorskej historickej spisbe, ktorá inak je o dosť mladšia ako tá z Rusi, artikulované ani to, akým spôsobom sa v nových podmienkach etablovala nová vládnuca dynastia. Na tomto mieste možno ako istú kuriozitu spomenúť iba to, že až od prvej tretiny 13. storočia sa začala identifikovať so svojim prvým mýtickým predkom Arpádov, ako Arpádovci. Za veľmi pravdepodobné pokladáme, tento raz v súlade so zmienenou historickou uhorskou stredovekou naráciou, uzavretie manželského zväzku medzi predstaviteľkou domácej slovanskej dynastie (Mojmírovcov) a mužským reprezentantom príchodiacej vojenskej konfederácie. Práve takýto zväzok totiž mohol vytvoriť a podľa všetkého i vytvoril právny rámec na ďalšie pôsobenie Onogurov – Ugrov v Karpatskom bazéne a to v celej jeho komplexnosti²⁹.

Okolo toho z vodcov nomádov na rieke Dunaj, ktorý si sobášom s princeznou z rodu Mojmírovcov zaistil mierové prijatie od miestnych Slovanov, sa začali združovať domáce vojenské sily, ktoré, ako tomu bolo u usadlého obyvateľstva na rieke Dneper, sa začali spájať s novými akcie schopnými vojenskými jednotkami. Zmyslom takéhoto spájania, ako tomu je vždy v podobných prípadoch, bolo aj tu vlastné obohatenie. Na medzinárodne politickej úrovni to však znamenalo, že na niekoľko desaťročí sa zabezpečila aj vojenská dominancia tohto nového konglomerátu vojenských síl aj na západ od rieky Litavy (Leitha, nem.)³⁰. Veľavravné svedectvo takejto radikálnej transformácie je popísané v liste – sťažnosti bavorských biskupov pápežovi Jánovi IX. z roku 900. Autor listu sa v ňom ponosuje, že moravskí Slovanovia medzi seba prijali veľký počet Uhrov a podľa ich zvyku (*more eorum*) si oholili hlavy a takto sa zúčastnili na lúpežných výpravách svojich nových spojencov. Nový zložený celok získal u západných relátorov meno

²⁸ V tejto situácii sa najčastejšie hovorí o bitke pri Bratislave v roku 907, ako ju opísal neskorostredoveký bavorský analista Aventinus. V nej však už Moravia ako samostatný politický subjekt nevystupujú. Neskoršia uhorská literárna historická tradícia, ktorá sa však vytvorila až v prvej polovici 13. storočia v tejto súvislosti spomína bitku pri Nitre (Anonymný notár P.), alebo bitku pri Bánhide, neďaleko dnešného mesta Tatabánya (Simon z Kézy, *Veľká uhorská kronikárska skladba zo 14. storočia*). Pozri: G. Kristó, *Hungarian History in the ninth century*, s. 175–177; Sz. de Vayaj, *Der Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die Europäische Geschichte (862–933)*, München 1968, s. 16–17, 20 a iné. *Uhorsko-poľská kronika* hovorí o 8 dní trvajúcej bitke, ktorú mali Uhri zvíesť so Slovanmi a Chorvátmi niekde v priestore dnešného severozápadného Chorvátska, po prekročení rieky Sávy. Pozri: M. Homza, *Uhorsko-poľská kronika*, s. 126–127 a 128–129.

²⁹ Pozri k tomu napríklad: M. Homza, *Mulieres suadentes – Persuasive Women*, s. 204 a nasl.

³⁰ Belobrdská kultúra. Pozri prehľadnú štúdiu k výkladu tejto materiálnej kultúry B. Pintérová, *Príchod Maďarov do Karpatskej kotliny vo svetle archeologických nálezov*, „Acta Nitriansiae“, t. 9, 2007, s. 128–144.

(H)ungari³¹. Na rozdiel od bavorských biskupov sa nedomnievame, že s novými vojenskými posilami spoza Karpát sa spájali výlučne Moravania, ale všetci tí bojaschopní muži, pre ktorých tento spôsob obživy bol nejakým spôsobom zaujímavý. Motivácia k novej aliancii však mohla byť a podľa všetkého aj bola, diktovaná bezprostredným predchádzajúcim historickým vývinom v tejto oblasti.

V roku 898 potlačil Mojmir II. povstanie svojho mladšieho brata Svätopluka II., ktorý podľa všetkého bol kniežaťom v Nitre. Sympatie voči Moravanom u panónskych Slovanov zaiste neprinieslo ani „vyčíňanie” Moravanov v časoch Svätopluka I. v Zadunajsku v rokoch 882–884, ktoré farbisto popisujú napríklad *Fuldske anály*. Nemožno sa teda čudovať, že v predchádzajúcom období populárna značka Moravan stratila mnoho na svojej atraktivite. Na Moravanov, ako subjekt vojenskej konfrontácie so starouhorskou vojenskou konfederáciou (a jej domácimi spojencami), si však matne spomínajú aj uhorské kroniky z 13. storočia a ich pokračovatelia, ale už pod učeným antickým termínom Mézania (*Moessani/Messani/Messiani*)³².

Proces hľadania spoločného označenia pre novokonštituované a spoločnými ťaženiami zocelené vojenské elity medzi stredným Dunajom a Karpatami komplikovala ďaleko viac ako prechodná dominancia Moravanov existencia staršej, ľudovej i literárne fixovanej kultúrnej tradície viažucej sa k slávnemu menu – Slovan/Slovania. Aj tu je pritom potrebné odvolať sa na komparáciu s príkladom paralelného pôsobenia tejto identity na východ od Karpát. Na rozdiel od kultúrneho, cirkevného a literárneho smerovania Rusi spojeného s ďalším kultivovaním slovanského liturgického jazyka, v prípade budúceho Uhorského kráľovstva nemožno hovoriť o dominancii tohto jazyka a naňho naviazanej slovanskej písomnosti. Príčina je prostá. O vyhnanie žiakov svätého Metoda zo svojej državy sa ešte v roku 885 postaral Svätopluk I., respektíve jeho kancelár, nitriansky biskup Viching. Na druhej strane určitý podiel staroslovienskej vzdelanosti na dvoroch prvých uhorských kráľov nemožno zastierať, ako o tom svedčí napríklad mešec uhorského kráľa Štefana I. vyšívaný cyrilským písmom³³, alebo pôsobenie slovanských mníchov v takých centrách kráľovstva akými boli Vesprím, Tihany, Visegrád a iné³⁴. Ako však ukázali posledné výskumy, ďaleko dôležitejším zdrojom slovanskej identity pre elity Veľkej dunajskej nížiny počas celého stredoveku kontinuitne bola tradícia neporaziteľného kráľa Slovanov, Svätopluka I. Prijatie spoločnej denominácie Uhri/Uhorsko teda nebolo ani zďaleka

³¹ *Magnae Moraviae fontes historici* [ďalej: *MMFH*], vol. 1–5, ed. a trans. L. Havlík a kol, Praha–Brno 1966–1977 (tu vol. 3, č. 109, s. 232–244, s. 241: „Ipsi Ungariorum non modicum multitudinem ad se sumpserunt et more eorum capita suorum pseudochristianorum penitus detondentur et super nostros christianos immiserunt”. Iné dielo Liudprandi Episcopi Cremensis, *Antapodis*, [in:] *MMFH*, vol. 1, s. 147 pozná aj menovite takéto príklady Bugat-Bogat, Dursak-Jursak.

³² J. Steinhübel, *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*, Bratislava 2004, s. 462–474.

³³ Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, trans. S. R. Rosenbaum, Budapest 1970, s. 126.

³⁴ Pozri: A. Avenarius, *Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v 6.–12. storočí. K problému recepcie a transformácie*, Bratislava 1992, passim.

také jednoduché, ako to retrospektívne podávajú neskorší tvorcovia ideového, politického a kultúrneho konceptu Uhorského kráľovstva.

Navyše pri úvahách o tejto téme je potrebné zohľadniť aj to, že aj samotná identita nomádskej kmeňovej konfederácie s menom Onoguri (slovansky Ugri), ktorá prekročila Karpaty niekedy po roku 996, bola rozkolísaná. Veď, ako na to poukazujú iné príklady z nomádskych spoločenstiev, otázka „nositeľov identity“ bola výlučným právom vybraných popredných rodov. Možnosť účasti na ich ťaženiach potom malo byť cťou pre ostatných. Pragmatické vysvetlenie tejto viac-menej dobrovoľnej „sebaidentifikácie“, ako to bolo ukázané vyššie na príklade Moravanov, ktorí si podľa vzoru Uhrov holili hlavy, je však logickejšie. Preto aj meno Onoguri – Ugri bolo síce navonok všetkým spoločné, zároveň však v samotnom vnútri tohto spoločenstva nestabilné, keďže mu konkurovali osobité vlastné mená jednotlivých subjektov – kmeňov spoločenstva. Každý zo siedmich nomádskych kmeňov, či už naozaj alebo aspoň podľa toho, čo tom vieme od Konštantína Porfirogeneta, totiž disponoval aj svojim osobitým menom. Len jedno z nich pritom malo znieť – Maďar. Preto je nesprávne vojenský konglomerát, ktorý sa koncom 9. storočia vytvoril v priestore Veľkej dunajskej nížiny z nomádov a miestnych Slovanov nazývať „starí Maďari“. Šlo totiž o klasický konglomerát ad hoc zložených mužských spoločenstiev, politických subjektov pridruženú ku kmeňovej nomádskej konfederácii, ktorá navonok vystupovala pod menom Ugri – (H)ungari. Znovu zdôrazňujeme najmä to, že pre Maďarov, ale i Slovákov až do dnešných dní je meno Uhor (Ugor, Hungarus, Hungarian, Węgie) *exonymom*³⁵.

Navyše neistota v tom, ako adekvátne nazývať nové nomádske spoločenstvo, ktoré sa okolo prvej tretiny 9. storočia zjavilo v stepi nad Čiernym morom, však panovala prakticky od prvej chvíle, keď sa s ním civilizovaný svet stretol (v tomto ohľade to však nebolo inak ani s Hunmi, alebo aj s Avarmi). Grécky kronikár Mních Juraj v druhej polovici 9. storočia preto pre istotu toto spoločenstvo nazýva až troma menami – Turci, Avari, Onoguri³⁶. Starší *Život svätého Nauma* pravdepodobne už z 10. storočia, však Uhrov charakterizuje nasledovne „Оугри Пеонский язык“³⁷. Vykladá sa to rôzne, často však aj tak, že ide o ľud, ktorý rozpráva ugrofínskym jazykom.

Pomenovanie i vnútorná charakteristika takéhoto spoločenstva je teda zo svojej podstaty problematická. Magicky, teda tak aby sa páčila, sa ju pokúsil uchopiť András Róna-Tas. Jeho myšlienku radi citujú všetci tí, ktorí sa zaoberajú problematikou pomeru vzťahu vnútornej a vonkajšej identity Maďarov a Uhrov³⁸.

³⁵ Etymológia mena, ktoré je podľa všetkého patrí do kategórie antroponým je človek, alebo prosto mladý človek. Pozri: Gy. Kristó, *Hungarian History in the ninth century*, s. 57. K chápaniu súčasného kolektívneho pomenovania Maďar pozri: L. Szekfű, *Magyarok*, [in:] *KMTL*, s. 428–429.

³⁶ Pozri komentár k tejto téme: Gy. Kristó, *Hungarian History in the ninth century*, s. 15–16.

³⁷ *MMFH*, vol. 2, s. 179.

³⁸ A. Róna-Tas, *A honfoglaló Magyar nép*, Budapest 1996, passim; Idem, *Hungarians and Europe in the Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, Budapest 1999, 325–394.

Na jednej strane by teda malo ísť o spoločenstvo, ktorého jazyk patrí do starej uralskej jazykovej skupiny, na druhej strane títo pôvodní zberači a lovci v určitej (nie v celkom presne definovanej) historickej chvíli mali akceptovať nomádsky spôsob života a vstúpiť na scénu dejín pod turkickým označením Onoguri. Kedy a kde sa tak stalo a do akej miery sa pôvodní zberači a lovci stotožnili (sžili) s novým spôsobom života zatiaľ nikto presne nepovedal. No a tiež nikto nepovedal do akej miery, ak vôbec niekedy, sa títo novokonštituovaní nomádi stotožnili s novým kolektívnym označením Onoguri/Ugri/(H)Ungari. Keďže tak neurobili dodnes, ťažko predpokladať, že to niekedy v dávnych časoch bolo inak.

V každom prípade takto, alebo zväčša takto, pod menom (H)Ungari – hoci niekedy tiež pod menom Avarov a Hunov – ako hrozivé vojenské spoločenstvo novozložené rovnako z nomádov ako i dunajských Slovanov – nazývali od polovice 10. storočia doboví latinskí spravodajcovia³⁹. Byzantskí autori a ich písaná tradícia sa však ustálila na tom, že sa o nich zmieňovala pod menom *Τurκοι* (*Turkoi*) – Turci a ich krajinu *Τurκία* (*Turkia*). Netreba pritom dodávať, že totožne pritom nazývala aj Pečenehov⁴⁰. Aj toto meno je však *exonymom*.

Podobne ako v prípade konečného presadenia sa kolektívneho mena Rusi možno aj v prípade mena Uhri (H)Ungari konštatovať, že „kariéra” tohto mena nebola spočiatku ani zďaleka taká jednoznačná, ako sa dnes všeobecne prijíma. O tom, že sa v konečnom dôsledku presadilo práve takéto meno a nie iné, rozhodla totiž nakoniec až vôľa domácich autorít akceptovať existujúcu vyššiu literárnu tradíciu. V prípade Rusov grécku a slovanskú; v prípade Uhrov latinskú a slovanskú.

V posledných dekádach 10. storočia v priestoroch Panónskej nížiny prichádza k revitalizácii štátotvorných tendencií vedúcich k vzniku alebo skôr k obnoveniu predchádzajúcej kresťanskej ranostredovekej monarchie. Identické tendencie, hoci z byzantského smeru a bez predchádzajúcej skúsenosti pri budovaní štátnych inštitúcií, možno sledovať aj na východ od Karpát. Nomádsky spôsob života bol nekompatibilný s týmto procesom, rovnako ako s ním nebol kompatibilný koristnícky spôsob života postavený na nečakaných vojenských výpadoch do rôznych častí Európy, ktorý vyše pol storočia vyznávali a úspešne realizovali viacerí náhodne zostavované heterogénne vojenské združenia grupujúce sa rovnako v Panónii, ako na ceste od Varjagov ku Grékom. Ekonomicko-spoločenský progres, ktorý zasiahol priestor okolo stredného toku Dunaja v čase trvania *Pax Francorum* vo väčšej alebo menšej miere počas celého 9. storočia, sa už však nedal vrátiť späť. Podobne byzantský vplyv presiakol postupne spoločenstvo na ceste, ktorá spájala Baltské more s Čiernym morom a to čoraz viac túžilo vytvoriť si podľa vzoru mesta miest svoj vlastný „nebeský Jeruzalem”. Do čela zjednocovacích politických

³⁹ J. Šedivý, *Chápanie etníc v nemeckých kronikách a obraz starých Maďarov na prelome 1. a 2. tisícročia*, „Historický časopis”, t. 44, 1996, č. 3, s. 353–382.

⁴⁰ Gy. Kristó, *Hungarian History in the ninth century*, s. 69. Podobne iní.

snáh sa tak dostávajú územia, ktoré patrili aj v predchádzajúcom 9. storočí medzi najrozvinutejšie a najštrukturovanejšie – Preddunajsko (*Cisdanubia*) a Zadunajsko (*Transdanubia*); na východ od Karpát – Novgorod a Kyjev. So završovaním prvej etapy tohto staronového historického procesu sa však, rovnako na Dnepri, ako strednom Dunaji, ešte viac zintenzívnila aj znovunastolená otázka hľadania spoločného pomenovania politického útvaru, ktorý sa tu mal konštituovať (obnoviť), no a s ním súvisiaca otázka spoločného pomenovania elít, ktoré sa na procese jeho vzniku najviac podieľali.

O značných nejasnostiach spojených s touto transformáciou v dunajskom priestore najlepšie svedčí rozkolísaná dobová politická terminológia. Nevedno prakticky nič o tom, ako svoju vlasť volali jej vtedajší obyvatelia, ktorých vojenské elity nemilosrdne ničili najmä kultúrne centrá i tak veľmi oslabenej Východofranskej ríše. Preto je potrebné pracovať s prameňmi z vonku a tie krajinu rozprestierajúcu sa na juh od Karpát v 10.–11. storočí nazývajú zväčša Pannonia⁴¹, Hunia⁴², Avaria⁴³, ale tiež ešte stále Sclavinia⁴⁴ a Turkia⁴⁵.

Doboví vzdelanci latinského *Occidentu* v súlade s predchádzajúcou tradíciou územie medzi Karpatským oblúkom a Dunajom najčastejšie nazývajú Panónia⁴⁶. Čo je však zaujímavé, stále častejšie aj od Slovanov prevzatým termínom (H)Ungaria. História overená a možno preto aj rôznymi konotáciami nezaťažený termín Panónia, ako staré dobré meno, pre svoju krajinu a jej obyvateľov používali ako svoju *sebadenomináciu* aj kniežatá z Nitry. Možno preto aj prví uhorskí králi, keďže je známe, že všetci korunovaní králi z arpádovskej krvi pochádzali z jej nitrianskej vetvy (v Nitre istý čas pôsobil aj Štefan I. Oproti tomu Samuel Aba, či Peter Orseolo sa do tejto rodiny priženili⁴⁷).

⁴¹ M.Eggers, *Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes „Pannonien“ in „westlichen“ (fränkischen) Quellen des Frühmittelalters*, „Südost-Forschungen“, Bd. 65/66, 2006/2007 [2007], s. 30 a ďalšie; M. Klika, *Pannonia as a Space and the Importance of Pribina in the Integration Process of the Pannonian Area into the Frankish Empire*, [in:] *Slovakia and Croatia*, vol. 1, s. 49–59.

⁴² Termín Hunia, alebo Hunia Avarica sa používa napríklad v *Živote Karola Veľkého* od Notkera Balbula. Pozri: Notkeri Balbuli, *Gesta Karoli Magni imperatoris*, Notker der Stammler, *Taten Kaiser Karls des Großen*, ed. a trans. H. F. Haefele, [in:] *MGH SRG NS*, vol. 12, Berlin 1959, s. 1–93. Pozri tiež: J. Tomka Szászky, *Introductioin geographiam Hungariae antiqui et medii aevi*, Posenii 1781, mapa „HunniaOcc. Abarica“.

⁴³ O Avarii pozri: P. Stih, *Die Ostgrenze Italiens im Frühmittelalter*, [in:] *Grenze und Differenz in frühen Mittelalters*, ed. W. Pohl, H. Reimitz, Wien 2000, s. 19–37 (tu s. 26). K téme tiež: M. Lamparská, *Územná správa Veľkej Moravy na príklade analýzy relácie Notkera zo St. Gallen*, „Nové historické rozhľady“, t. 6, 2016, č. 2, s. 41–52.

⁴⁴ Prvý uhorský arcibiskup Anastasius (Astric/Astrik?) sa v jednom z dokumentov zo 4. apríla 1001 tituluje: „Anastasius abbas monasterii Sancte Marie Sclavaniensis“. Pozri *Diplomata Hungariae antiquissima* [ďalej: *DHA*], vol. 1, ed. G. Györfy, Budapestini 1992, s. 21, č. 3. Celú „záhadu“ okolo tejto intituluéry, ktorá nedávala a nedá spať mnohým poľským, českým i maďarským historikom možno vyriešiť veľmi jednoducho. Uhorské, alebo skôr Panónske kráľovstvo bolo v časoch pred smrťou cisára Ota III. chápané ako obnovené „Slovanské kráľovstvo“. Pozri vyššie články Nory Verešovej [Malinovskej].

⁴⁵ Gy. Kaldy-Nagy, *Madjar, Madjaristan*, [in:] *Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A.R. Gibbet et al., vol. 2, s. 1010–1022.

⁴⁶ Štefana I. napríklad Thietmar z Merseburgu nazýva aj ako *rex (H)Ungarie*, ale *rex Pannoniae*. Pozri: Thietmar, *Kronika Thietmara*, ed. a trans. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953, s. 319 ako *Rex Ungarie* a s. 585 ako *rex Pannoniae*.

⁴⁷ J. Steinhübel, *Nitrianske kniežatstvo*, s. 484. PANNONIA, PANONAI si nechali na svoje mince vyraziť Peter Orseolo, Samuel Aba, Ondrej I., Belo I., Šalamún, Gejza I. a Ladislav I. Belo a jeho syn Gejza si nechali mince s týmto nápisom raziť ešte ako nitrianske kniežatá. Ako nesystémová sa z tohto hľadiska javí pečať kráľa Petra Orseola, ktorej nápis pozri *DHA* 1, č. 35, s. 134: „PETRVS, in parte aversa D[E]I GR[ATI]A VNGARIO[R]V[M] REX“. Vysvetlenie môže byť dvojaké.

Ako sami seba nazývali elity okolo prvých Arpádovcov v raných dekádach existencie Panónskeho kráľovstva, nevieme. Podobne ako nevieme, aké kolektívne meno zdieľali elity na Rusi v tom istom období. Najstaršie pamiatky domácej spisby, ktoré by do tejto témy vniesli viac svetla, pochádzajú až z konca sedemdesiatych rokov – začiatku osemdesiatych rokov 11. storočia (*Väčšia a Menšia legenda svätého Štefana kráľa*⁴⁸). Podobne ako najstaršie písomné pamiatky Rusi, aj ony teda majú retrospektívny charakter. Toto je však obdobie, v ktorom po konečnom víťazstve nitrianskych údelných kniežat nad zadunajskými ústrednými vládcami monarchie, prichádza k potrebe vytvorenia novej syntézy dejín, k definovaniu spoločných ideových a kultúrnych menovateľov krajiny. Za týmto účelom, opäť podobne ako tomu bolo na Rusi, kde pred obdobnou úlohou, akurát o niekoľko desaťročí skôr, stál Jaroslav Múdry po svojom víťazstve nad Svätoplukom takzvaným Prekliatym, museli byť spísané prvé hagiografické texty oslavujúce vládu „prvého kresťanského“ vládcu Panónie svätého kráľa Štefana (úvodzovky na tomto mieste sú namieste aj kvôli tomu, že prvými skutočnými kresťanskými vládcami v Panónii boli nitrianski Pribinovci, ktorí tu vládli z vôle panovníkov Východofranskej ríše vyše 25 rokov a ich kresťanské dielo oceňovali jednako v Salzburgu a Regensburgu⁴⁹ ako v Ríme, ale chválou najmä na Kocela, syna Pribinu, nešetří ani dobový *Život svätého Konštantína Filozofa*).

Medzi ďalšie texty spísané s cieľom vytvorenia novej spoločnej historickej kultúrnej pamäte sociálne, kultúrne, nábožensky i národne heterogénneho obyvateľstva starej Panónie a k nej priliehlych území, mal podľa ustáleného, ale o to viac zastaraného pohľadu Bálinta Hómana⁵⁰, Carville A. MacCartneya⁵¹, ale aj iných historikov, patriť nezachovaný spis, ktorý sa obyčajne nazýva *Gesta Hungarorum vetera*. Aj my predpokladáme, že takýto spis vznikol. Nazývať ho však *Gesta Hungarorum vetera* je však viac ako zavádzajúce. V súlade s literárnou tradíciou okolitých politických útvarov by sa totiž tento hypotetický text mal radšej nazývať *Gesta principum sive ducum Nitriae*. Inšpirácia k takémuto premenovaniu zaužívaného, ale nesprávneho názvu najstaršieho politického spisu Panónie, pochádza z dnes už takmer zabudnutých téz Raimunda Kaindla, profesora

Po prvé, že ide o falzum, keďže listina k tejto pečati bola stratená a teda jej pôvodnosť nemá čo potvrdiť. Po druhé, že Peter Orseolo skutočne vystupoval od určitého času ako kráľ Uhrov. V roku 1045 totiž Peter Orseolo zložil v Stoličnom Belehrade vazalský sľub cisárovi Henrichovi III. a svoju krajinu podriadil ako léno cisárstva. Prevzatie dobovej ríšskej terminológie by potom zodpovedalo reálnemu postaveniu Uhorského (Panónskeho) kráľovstva vo vzťahu k Ríši.

⁴⁸ *Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta*, ed. E. Bartoniek, [in:] *SsrerHung*, vol. 2, s. 363–441. *Väčšia legenda svätého Štefana kráľa; Menšia legenda svätého Štefana kráľa a Legenda o svätom Štefanovi kráľovi napísaná biskupom Hartvikom*, ed. a trans. R. Marsina, [in:] *Ideály stredovekého človeka očami cirkevných spisovateľov*, ed. a trans. R. Marsina, Budmerice 1997, s. 47–74, 97–124. *Testament świętego Stefana. Przystrogi i statuty*, trans. a ed. E. Cygielska, T. Worowska, Warszawa 2004.

⁴⁹ Pozri: H. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen*, Ljubljana 2012, passim.

⁵⁰ B. Hóman, *A Szent-László-kori Gesta Ungarorum és a XII–XIII. századi lezármaszói*, Budapest 1925, passim. Porovnaj: R. Marsina, *Stredoveké uhorské rozprávacie pramene a slovenské dejiny*, „Zborník Slovenského národného múzea“, t. 78, 1974, s. 167–194.

⁵¹ C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*, Cambridge 1953, passim.

v Černovci (dnes Ukrajina), ktorý sa venoval genéze uhorských prameňov ešte koncom 19. storočia⁵². Dôvod, prečo by sa tento text mal volať práve takto je ten, že, hoci sa nám nezachoval v pôvodnom, ba ani len v približnom znení, možno jasne definovať jeho objednávateľa (*conductor operarum*) i dôvod jeho spísania (*causa scribendi*). Za vznikom tohto textu nepochybne stála víťazná nitrianska línia Arpádovcov. Zmyslom jeho spísania bola totiž legitimizácia tejto línie Arpádovcov na uhorský kráľovský trón⁵³, keďže, ako je všeobecne známe, ich práva na uhorský trón vyplývali skôr z ich *idoneity* (spôsobilosti), než legitimacy. Až v týchto textoch domácej proveniencie sa objavuje kolektívne domáce pomenovanie Uhri – (H)Ungari. V centre diela *Gesta ducum sive principum Nitriae* stála nitrianska dynastia a artikulácia jej práv na vládu v krajine, preto je len logické, že z prvých viet novej spoločnej vízie syntézy uhorskej histórie čitateľ nedostane žiadnu informáciu o tom, odkiaľ sa vlastne kolektívne pomenovanie Uhri tak náhle vlastne vzalo. Z diela je však jasné, že aj na strane odbojných nitrianskych údelníkov a aj na strane legitímnych kráľov sídliačich v Zadunajsku už stoja, respektíve majú stáť Uhri. Za moment, v ktorom prišlo k akceptácii pôvodne cudzieho mena ako spoločného pomenovania pre vojenskú a cirkevnú elitu združenú okolo vládcov Preddunajska i Zadunajska je teda potrebné pokladať obdobie až obdobie po 14. marci 1074, keď v bitke pri Mogyoróde zvíťazila koalícia spojencov okolo nitrianskeho kniežata Gejzu a jeho brata Ladislava, bihorského a neskôr nitrianskeho kniežata nad svojim bratrancom, pomazaným kráľom Panónie Šalamúnom.

Ako sme už niekoľkokrát spomenuli, výskum genézy akceptácie kolektívneho mena Uhor a Rus komplikuje aj to, že naračné pramene z domáceho uhorského i kyjevskoruského prostredia sa zachovali len v neskorých odpisoch. Texty uhorskej proveniencie na rozdiel od tých z Rusi však prekonal aj ďalšie významné zmeny spôsobené novými aktualizáciami diktovanými politickými požiadavkami doby, v ktorých boli prepisované. Objednávateľia týchto aktualizácií, najskôr z 13., niekedy však až zo 14. storočia, totiž nie vždy súhlasili s pravdepodobným pôvodným znením *Gest nitrianskych Arpádovcov*. Príkladom hovoriacim za všetko je rozdiel medzi dvoma kronikárskymi podaniami opisujúcimi zmienenú bitku pri Mogyoróde – *Obrázkovou kronikou* a *Dubnickou kronikou*. Zviedli ju sily verné nitrianskemu kniežatu Gejzovi (ako uhorský kráľ Gejza I.) a spojené vojská dovtedajšieho uhorského kráľa Šalamúna. Obe kroniky súčasná historiografia zaraďuje pod spoločný termín *Veľká uhorská kronikárska skladba zo 14. storočia*. Autor a v súlade s ním aj ilustrátor *Obrázkovej kroniky* však zmienenú bitku opisuje tak, že na strane Gejzu, popri ďalších spojencoch, stáli „nitrianske“

⁵² R. F. Kaindl, *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen*, č. 1–2, „Archiv für österreichische Geschichte“, Bd. 81, 1895, no 3–4; Bd. 82, 1895, no 5–6; Bd. 84, 1898, no 7; Bd. 85, 1898, no 9–12; Bd. 88, 1900.

⁵³ M. Homza, *14. marec roku 1074 a jeho dôsledky pre vývoj Nitrianskeho kniežatstva*, [in:] *Slovenské územie v historickom kontexte*, ed. R. Letz a kol, Martin 2017, s. 45–65 (tu s. 47).

a „bihorské šíky” proti zadunajským vojskám kráľa Šalamúna a jeho spojencom. Tomuto opisu zodpovedá aj iluminácia kroniky, na ktorej je spodobená víťazná nitrianska štandarda (strieborný kríž v červenom poli na zelenom trojvrší) a porazená štandarda Zadunajska (červené a strieborné brvná). *Dubnická kronika* však už osobitité pomenovanie pre Nitranov a Bihorčanov nepozná. Osobitité vlastné mená zmienených šíkov z nej, azda ako už zastarané a možno aj nezrozumiteľné, jednoducho „vypadli”. Na oboch stranách zostali len Uhri (*Hungari*)⁵⁴. Uvedený posun znamená nepochybne významnú zmenu v chápaní identity elit Veľkej dunajskej nížiny. Na úkor systému identifikačných kultúrnych znakov naviazaných na predchádzajúce kultúrne tradície starších mocenských centier, bývalých údelných kniežatstiev akými bola najmä zmienená Nitra či potiský Bihor (Nitra bývala miestom vlády Pribinu i mojmírovského Svätopluka I. a už v 9. storočí sa pýšila vlastným biskupstvom i benediktínskym kláštorom, mala svojho rodinného svätca Svorada/Svätopluka?), prichádza k posilňovaniu unifikovaného ponímania jediného novoelaborovaného kultúrno-historického poňatia politického národa Uhrov znovu zjednoteného (Uhorského) kráľovstva. Základom tohto nového konceptu sa stala spoločná politická denominácia (nové *politonymum*) – Uhor/(H)ungarus. Okolo tohto mena a na tomto mene sa sekundárne začal budovať systém nových identifikačných znakov, ktoré za týmto cieľom začali byť „vyrábané” po roku 1074.

Postupné potretie vlastnej identity a konečná strata politickej subjektivity „tretiny kráľovstva” (*tertia pars regni*) bola cena za mier (*pax gentium*), ktorú víťazní nitrianski Arpádovci museli zaplatiť za to, aby krajina, ktorá sa až na výnimku vlády Štefana I., nachádzala v stave prakticky permanentnej bratovražednej vojny, začala žiť konečne v mieri. Úlohou „ideomakerov” okolo Gejzu I., Ladislava I. a Kolomana Knihomila sa tak stalo „vyrobiť” také identifikačné kultúrne symboly, ktoré by do budúcnosti krajinu ďalej nerozdeľovali na dva nepriateľské tábory, ale ju natrvalo ďalej zjednocovali. Takémuto konceptu mali zodpovedať aj nové dejiny víťazov – *Gesta ducum Nitriae*. V najvšeobecnejšej symbolike sa to prejavilo v zmene oficiálneho mena krajiny – z Panónie sa stalo Uhorské kráľovstvo. Vojenskou a cirkevnou reprezentáciou tohto kráľovstva – Uhri. Akú úlohu v celom tomto koncepte zohrávala dobová ríšska terminológia sa pokúsime ukázať nižšie.

Niektu by na tomto mieste mohol dodať, že to, čo sa nepodarilo Svätoplukovi I. a po ňom Štefanovi I. a Belovi I. vojenskou silou na vojenskom kolbišti, dokonal

⁵⁴ Slovenský preklad: *Obrázková kronika*, ed. a trans. J. Sopko, [in:] *Kroniky stredovekého Slovenska*, ed. a trans. J. Sopko, Budmerice 1995, s. 26–69. Latinský text pozri: *Velká uhorská kronikářská skladba zo 14. storočia – Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovszky, [in:] *SzerHung*, vol. 1, s. 217–506, kap. 121. *Velká uhorská kronikářská skladba zo 14. storočia* sa podľa tradičného delenia sa delí na okruh rozprávání *Obrázkovej kroniky* a *Dubnickej kroniky*. Vyššie naznačený rozdiel je jedným z dôvodov na takéto delenie. Pozri tiež faksimilné vydanie *The Hungarian Illuminated Chronicle. Chronica de gestis Hungarorum*, ed. a trans. D. Dercsényi, Budapest 1969 a kritickú edíciu *Dubnickej kroniky: Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum*, ed. M. Florianus, [in:] *Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Scriptores* [ďalej: *HhungFD:S*], vol. 1–4, ed. M. Florianus, Quinque Ecclesiis 1881–1885 (tu vol. 3, s. 1–204).

Gejza I. a po ňom Ladislav I., no najmä jeho synovec Koloman Knihomil, prvý kráľ, ktorý rezignoval na termín Panónia a na svoju sebaidentifikáciu použil termín *Rex Ungarorum* – kráľ Uhrov⁵⁵. Zdá sa tiež, že nie celkom zanedbateľnú úlohu v rezignácii na staré, slávne a univerzálne meno Panónia tu zohralo konečné posilnenie partikulárnych stredoeurópskych dynastií (Přemyslovcov, Piastovcov, ale i Arpádovcov) v zápase s ríšskym a rímskym univerzalizmom v časoch zápasov o investitúru.

V každom prípade až Gejza I., Ladislav I., ale predovšetkým a najmä Kolomam Knihomil, svoje vojenské víťazstvo pretavili do nového poňatia kultúrno-historického konceptu dejín Veľkej dunajskej nížiny. Tie sa totiž až od ich čias stali na mnohé stáročia uhorskými dejinami, dejinami Uhorska – novou oficiálnou pamäťou (*memóriou*) elít medzi Karpátami a dolným Dunajom. Kultúrno-historicko-politická unifikácia Uhorska opretá o najmocnejšie médium latinského sveta – katolícku cirkev bola v porovnaní s tou, ktorá prebiehala na Rusi, úspešná natoľko, že až do roku 1918, prakticky eliminovala návrat k predchádzajúcim kultúrnym konceptom. Jedným z dôvodov prečo tomu tak bolo bola jej jednoduchosť a preto aj v sociálne stratifikovanej spoločnosti jej značná ideová priebojnosť.

Ďalšie dpovede na otázku, v čom spočíva úspech tejto syntézy, sú najmenej tri. Po prvé – bola veľmi všeobecná a preto bola rovnako prijateľná pre všetky zložky spoločnosti, ktoré sa na nej podieľali; po druhé – ku všetkým potenciálne odstredivým silám krajiny bola rovnako úctivá a to vďaka univerzalizmu svojho hlavného média – katolíckej cirkvi; a po tretie – bola natoľko atraktívna, že až do čias reformácie bolo na území Uhorského kráľovstva len ťažko vymyslieť iný, podmanivejší koncept fungovania krajiny.

Tradičným fundamentom atraktivity tejto akejsi „stredovekej ústavy Uhorského kráľovstva“ bola lojalita voči panovníckej dynastii, ktorá tkvela v hlboko ukotvenej predstave o autorite uhorského vládcu v priestore medzi stredným Dunajom a Karpátmi. Výnimočné postavenie uhorského panovníka v rodine európskych vládcov tiež nebolo spochybňované ani na medzinárodnej úrovni – uznávala ho rovnako Svätá Rímska ríša, ako Byzantské cisárstvo a pápežstvo. Druhým, ale nie menej vážnym oporným pilierom novej „ústavy“ krajiny, sa stali privilégia uhorského šľachtického stavu, ktoré taktiež nemali v Európe žiadnu obdobu. Právne ich zabezpečovala *Zlatá bula* kráľa Ondreja II. z roku 1222. Tento právny dokument, ktorý vznikol v časoch začiatku transformácie Uhorského kráľovstva na feudálny štát západného typu, však znovu o trochu posunul chápanie obsahu termínu Uhor/(H)Ungarus.

Označenie Uhor, podobne ako označenie Rus, bolo pôvodne v oboch krajinách spoločným vonkajším (gréckym, latinským) označením člena vojenskej družiny

⁵⁵ Na jeho pečati zachovanej v Maďarskom krajinskom archíve sa nachádza táto inskripcia: + COLOMANNS DEI GRATIA VNGARORVM REX. Pozri: https://hu.wikibooks.org/wiki/F%C3%A1jl:K%C3%B6nyves_K%C3%A1lm%C3%A1n_pecs%C3%A9tje_1109-b%C5%91l.jpg [10.02.2018].

okolo vládcu. Akceptovaním tohto mena prostredníctvom vzdelancov (grécko-slovanských na Rusi a latiníkov v Uhorsku) sa ale z pôvodného *exonyma* stalo čiastočné *endonymum*, spoločné rovnako pre cirkev ako pre popredných mužov oboch krajín a to bez rozdielu k ich ďalším kolektívnym identitám. Udelením *Zlatej buly* sa však status kolektívneho označenia Uhor oproti označeniu Rus začal postupne meniť. Byť Uhrom v 13. storočí už totiž znamenalo byť príslušníkom politického uhorského národa – *natio (H)Ungarica*. Stalo sa preto *politonymom*, pod ktorým sa skrývali všetci privilegovaní príslušníci Uhorského kráľovstva, to jest všetci tí, ktorí právne zodpovedali modernej definícii západoeurópskeho šľachtictva. Disponovali osobitou kráľovskou privilegiálnou listinou, to znamená, že mohli sami a podľa vlastného uváženia narábať s nescudziteľným vlastníctvom pôdy, ktorá sa ako dedičstvo odovzdávala ďalším pokoleniam. Príslušnosť k stavovskému uhorskému šľachtickému národu však bolo nielen privilegiom, ale aj čťou spojenou s vojenskou povinnosťou jeho jednotlivých príslušníkov.

Novému politickému zriadeniu Uhorskej krajiny zodpovedali aj prvé legitimizačné narácie, ktorých objednávateľom však už, prinajmenšom z časti, bol ešte stále uhorský kráľovský dvor, ale už aj uhorská šľachta sama. Boli spísané v 13. storočí a zmyslom ich písomnej fixácie bolo tento raz prostredníctvom vytvorenia historickej fabuly ospravedlniť nové, aktuálne sociálne rozvrstvenie v krajine. Šlo o *Kroniku takzvaného Anonymného notára P.*, známú tiež pod menom *Gesta Hungarorum*, *Uhorsko-poľskú kroniku* a *Kroniku Šimona z Kézy*.

Texty všetkých troch narácií majú už na prvý pohľad spoločného viac, ako toho, čo by ich rozdeľovalo. Dôvody prečo tomu tak bolo sú najmä výsledkom dlhodobého dikurzu, ktorý vznikol na dvore uhorských kráľov v 13. storočí medzi učencami, ktorí sa do Uhorska vrátili z prvých európskych univerzít⁵⁶. Okrem pôvodu kráľovskej dynastie, ktorú mimochodom popisujú v istej zhode, ale troma rozličnými spôsobmi (Anonymný notár P. ho vidí v Arpádovi a Almošovi, vzdialených príbuzných Atilu; Anonymný autor *Uhorsko-poľskej kroniky* v Aquilovi (Atilovi) a Šimon z Kézy v Atilovi)⁵⁷, však podávajú aj nové vysvetlenie chápania termínu Uhor. Autor *Uhorsko-poľskej kroniky* ešte nemenuje žiadneho z Uhrov po mene. Nepozná ani ich siedmich náčelníkov a tobôž ich mená, ako Anonymný notár P. Ten tiež chápe Uhrov na čele s Arpádovcami ako putovanie spoločenstva siedmich kmeňov. Tie získajú svoje spoločné kolektívne meno po prekročení Karpát od hradu Ung (dnes Užhorod). V chápaní *Uhorsko-poľskej kroniky* sú Uhri – *(H)Ungari* jedno vojsko, pozostávajúce výlučne z mužov, ktorých vedie Aquila. Ich putovanie skôr pripomína *Anabasis* Xenofontových vojakov z Perzie do Grécka alebo, ešte pravdepodobnejšie ťaženie Alexandra Macedónskeho do Perzie

⁵⁶ Pozri: M. Homza, *Uhorsko-poľská kronika*, s. 32.

⁵⁷ Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanovszky, [in:] *SsrerHung*, vol. 1, s. 129–194. Ďalej citovať túto kroniku budeme podľa vydania Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, ed. a trans. L. Veszprémy a F. Schaer, Budapest 1999, s. 25–27.

a Indie. Uhri anonymného autora *Uhorsko-poľskej kroniky* totiž prejdú za 25 rokov svojho ťaženia z Východného Uhorska prakticky cez celú Európu, aby nakoniec svoje ťaženie skončili v Sclavonii (Slovanskej krajine). Ťaženie Uhrov v podaní Anonymného notára P. oproti tomu pripomína putovanie 12 židovských kmeňov do Zaslúbenej zeme. Ako je zrejmé z naznačeného obsahu oboch „kroník“, obom neznámym autorom šlo o to retrospektívne, to jest prostredníctvom stvorenia slávnej histórie, dodať spoločenskú prestíž novoetablovanej politickej sile krajiny, uhorskej šľachte – politickým Uhrom. No a je tu tiež ešte jeden skoro neviditeľný, ale podstatný rozdiel. Kým autor *Uhorsko-poľskej kroniky* systematicky nazýva Uhrov – *Ungari* a krajinu *Ungaria* – Uhorsko, Anonymný notár P. si dovoľil toto meno pozmeniť na *Hungari* a *Hungaria*. Pravdepodobne sa tak stalo pod vplyvom dobového francúzskeho úzu písania tohto mena. V každom prípade pridanie písmena H, pre chápanie termínu uhorského politického národa a tým aj obsahu ideológie uhorskej šľachty, malo ďalekosiahle dôsledky.

Šimon z Kézy, v poradí ďalší uhorský kronikár, ktorý písal pol storočia neskôr,⁵⁸ totiž vďaka pridaniu jedinej spoluhlásky mohol už vytvoriť kvalitatívne nový historický konštrukt („krátke) spojenie medzi Hunmi a Hun(garmi). Do dejín uhorskej historiografie a dejín politických ideí tajk vstúpila v latinskej podobe myšlienka *Huni sive Hungari* (*Huni teda Uhri*)⁵⁹. Šimon z Kézy takto z uhorskej šľachty urobil potomkov Hunov. Okrem iného tým prepojal neskororómske obdobie so svojou dobou. Šľachticom Uhorského kráľovstva „dorobil“ *image* pokoriteľov Ríma, tieň odvekej a nehynúcej slávy. Z tohto dôvodu sa tiež tento autor o niečo podrobnejšie musí rozpísať o jednotlivých predkoch uhorskej šľachty. Z Arpádovcov môže spraviť potomkov Atilu. O tom ako veľmi dôležitá bola táto myšlienka pre neskoršie uhorské dejepisectvo vrátane jeho slovenskej vetvy, na tomto mieste už netreba hovoriť. Práve ona totiž dotvorila legitimizačný rámec pre právne ukotvenie uhorskej šľachty, ktorej sláva definitívne „odkvitla“ až v roku 1918.

Je nepopierateľné, že nová historicko-právna konštrukcia Šimona z Kézy v sebe obsahovala aj určitý etnický náboj. Jej autor totiž prinajmenšom v teoretickej rovine uprednostňoval ako pravých Huno-Uhrov predkov dnešných Maďarov. Na druhej strane si však sám aj protirečí, keď do počtu hunských (teda pravých a jediných nositeľov uhorského šľachtictva) zaraďuje aj Nehunov, teda Neuhrov. Viac ako etnickú hodnotu má teda jeho nová teória, sociálno-právny rozmer. Na istej úrovni abstrakcie možno dokonca povedať, že je to teória jazdecká, panská. Preto zostala príťažlivou aj pre nie maďarskú časť uhorskej šľachty. Šľachtici Nemaďari sa pri

⁵⁸ Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 158–185.

⁵⁹ Najbližšie k jej formulovaniu bol Tomáš zo Splitu, ktorý svoju kroniku písal okolo roku 1268. Pozri viac Pozri komentáre Lászlóa Veszprényho k vydaniu Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 26, pozn. 1. Moderniejšie edície Tomáša zo Splitu: Thomas Archidiaconus, *Ecclesiae Spalatensis Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894; *Archidiaconi Spalatensis Thomae Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, ed. a trans. O. Perić, koment. M. Matijević Sokol, Split 2003; Archdeacon Thomas of Split, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, ed. O. Perić a trans. D. Karabić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest–New York 2006.

zdôvodňovaní práv, ktorými disponovali nad ostatným obyvateľstvom Uhorského kráľovstva, totiž stretali s podobnými nejasnosťami, ako Maďari. Sémanticko-antropologická štruktúra Hun – jazdec (ten, ktorý sedí na koni, je hore) – pán – šľachtic bola teda prijateľná pre všetkých šľachticov Uhorského kráľovstva rovnako. Podobne ako v západnej Európe bola v tej istej dobe prijateľná idea jazdcov, rytierov⁶⁰.

Nová sociálno-právna teória v 13. storočí však definitívne rozdelila pôvodne slobodné obyvateľstvo kráľovstva na dve časti – privilegovaných a nepripravovaných. Navyjadrenie obyvateľstva v podriadenom, nepripravovanom postavení dobové mocenské štruktúry začali používať staré gótske slovo *theut*, ktoré pôvodne znamenalo ľud, ale neskôr sa v maďarskom jazyku transformovalo na slovanských obyvateľov tohto priestoru všeobecne a od istého času Slovákov zvlášť. To však vôbec neznamenal, že uhorská šľachta slovenského pôvodu v Uhorskom kráľovstve nemohla byť zaradená do šľachtického stavu, alebo nemala tie isté práva ako šľachta maďarského pôvodu. Netreba totiž zabúdať na to, že pre oba hlavné národy Uhorského kráľovstva bol termín *Hungarus* (Uhor) stále *exonymom*, druhou – stavovskou identitou. Ako na to ukazuje bezpočet príkladov, až do reformácie, stavovská „česť“ stála nad pocitom jazykovej, či akejkolvek inej kultúrnej odlišnosti (*aliterity*).

Druhá vec je, že v písaných domácich latinských textoch *Hungarus*, pl. *Hungari* mohlo znamenať aj Maďar. Takéto chápanie obsahu však vyplýva vždy iba z kontextu konkrétneho textu. Niekedy totiž *Hungarus* môže znamenať aj Slovák z Uhorska. Stredoveká i novoveká spisba na to dáva dostatočný počet príkladov. Nie inak je tomu ale aj *vice versa* s termínom *Slavus*, pl. *Slavi*. Len podľa kontextu analyzovaného textu totiž možno rozoznať či konkrétne ide o Slováka, alebo všeobecne o Slovana.

Anonymný notár P., o ktorého konštrukcii uhorskej prehistórie písanej v prvej tretine 13. storočia už tu bola reč, a o ktorého láske k dunajským Slovanom nemôže byť ani reči, pri opise dobytia Nitry rozoznáva medzi jej obrancami Slovákov a Čechov (*Slavi et Bohemi*) a aby neprišlo k žiadnemu neporozumeniu, že naozaj myslel Slovákov, na inom mieste to ďalej spresňuje na *Bohemi et omnes Nitrienses Slavi*⁶¹. Z domáceho, to jest uhorského prostredia sú známe aj ďalšie jednoznačné vymedzenia rozlíšenia medzi Slovákami a Maďarmi. Prvým je nie celkom časovo jasne vymedzená listina opátstva v Hronskom Beňadiku, ktorá sa obvykle datuje do rozmedzia rokov 1244–1238. Jej zmyslom je doplnenie početného stavu poddaných tohto benediktínskeho kláštora. Preto kráľ povoľuje opátovi hľadať si nových ľudí, nech sú už z „akéhokoľvek národa, Sasi, Maďari, Slováci alebo iní“. Noví hostia

⁶⁰ Nie bez zaujímavosti je dodať, že druhovo príbuznou sa tejto jazdeckej šľachtickej idey stane neskôr teória o sarmatskom pôvode slovanskej šľachty, ktorá okrem Čiech, Poľska nájde svojich zástancov aj u Slovanov Uhorského kráľovstva, ale o tom na inom mieste.

⁶¹ O tomto termíne pozri Anonymus, *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum*, ed. a trans. V. Múcska, Budmerice 2000, s. 82 a 83, 84 a 85.

majú potom mať rovnaké práva ako tí „usadení v Pešti, Stoličnom Belehrade a Budíne“⁶². Ešte jednoznačnejším je potom príklad listiny Alžbety Kumánskej z roku 1280, v ktorej platení desiatkov na Spiši sú zrovnoprávnení všetci miestni obyvatelia, to jest Slováci a Maďari (*Hungari et Sclavi*) a hostia, to jest so Sasi a Latini (*Saxones et Latines*)⁶³.

Politonimum Hungari a názov krajiny *Hungaria* neboli teda nikdy chápané ako to vykladá súčasná maďarská historiografia a ako tomu rozumie aj súčasný maďarský jazyk jednoznačne ako synonymum pre Maďarov a Maďarsko. Príkladov na takéto tvrdenie je od 11. storočia pomerne dosť aj v rozprávaniach tých spisovateľov, ktorí sa na Uhorsko pozerali zvonka. Pre tých, ktorí ich chcú poznať sú už pomerne dávno známe. Stojí však možno zato ich znovu zopakovať. Adam z Brém, ktorý písal svoju kroniku hamburských biskupov niekedy v sedemdesiatych rokoch 11. storočia zaradil Uhorsko do *Sclavanie* (Slovanskej krajiny, provincie)⁶⁴. Podobne, hoci pravdepodobne na základe iných podkladov, tak urobil najstarší poľský kronikár takzvaný Gallus Anonymus, ktorý písal svoju kroniku začiatkom 12. storočia⁶⁵. Keď Helmold z Bosau v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch 12. storočia kompiloval svoju *Kroniku Slovanov*, Uhorsko s jeho jazykom a mravmi zaradil tiež do *Slavanie*, ktorej slovanský jazyk tak urobil, jeho vlastnými slovami „nekonečným“⁶⁶. *Veľkopoľská kronika* z prelomu 13. a 14. storočia Uhrov pokladá jednoznačne za Slovanov⁶⁷. Poľský kronikár Ján Długosz v 15. storočí, v čase písania svojich *Poľských kroník, teda letopisov* „vedel“, že svätý Vojtech počas svojho pobytu v Uhorsku krstil rovnako Hunov (Maďarov) a Slovanov (Slovákov)⁶⁸.

Na základe uvedených údajov je jasné, že podobne ako existuje len jedna spoločná história Rusi a jedna spoločná história Uhorského kráľovstva, neexistuje jeden správny a jediný výklad kľúčových termínov k dejinám týchto krajín, ktorými sú Rus (označenie krajiny)/Rusi (denominácia elity tejto krajiny) a Uhorsko (označenie krajiny)/Uhri (denominácia elity tejto krajiny). Oba termíny sa nezačali na vlastnú denomináciu používať v dobe, ku ktorej sa hlásia, to jest v 9. storočí, neboli teda *endonyma*, ale až v priebehu 11. storočia boli prijaté z vonku, z rozvinutejších (latinskej a byzantsko-slovanskej) kultúr ako *exonyma*.

⁶² *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, vol. 1–2, ed. R. Marsina, Bratislava 1974–1987 (tu vol. 1, s. 178–179, č. 227).

⁶³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* [ďalej: CDH], vol. 1–11, ed. G. Fejér, Budae 1829–1844 (tu CDH, vol. 3, s. 41–42). Listinu potvrdil Eliáš, komes Sasov, z rodu pánov z Hrhova (Ibidem, s. 47–48). Pozri komentár: H. Ruciński, *Prowincja saska na Spiszu*, Białystok 1985, s. 176–177, pozn. 99 a 100 na s. 224).

⁶⁴ Magistri Adam Bremensis, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*, ed. B. Schmeidler, [in:] *MGH SRG NS in us. schol. ex MGH separatim editi*, Hannoverae et Lipsiae 1917, s. 75–76.

⁶⁵ Galli Anonymi, *Cronicae et Gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. C. Maleczński, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series* [ďalej: MPH NS], vol. 1–14, Cracoviae et Varsaviae 1946–2008 (tu vol. 2, Cracoviae 1952), s. 7–8.

⁶⁶ Helmoldi presbyteri Bozoviensis, *Cronica Slavorum*, ed. B. Schmeidler, [in:] *MGH SRG NS in us. schol. ex MGH separatim editi*, Hannoverae 1937, s. 5.

⁶⁷ Pozri napríklad: *Veľkopoľská kronika* vydanie: *Chronica Poloniae Maioris*, [in:] MPH NS, vol. 8, ed. B. Kürbis, Varsoviae 1970, s. 7: „Item de Hungaris qui et ipsi sunt Slawi“.

⁶⁸ Pozri: J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego*, vol. 1–11, Warszawa 1961–2005 (tu vol. 1–2, s. 281).

Do užívania sa teda dostali retrospektívne, z určitých (najmä) politických dôvodov. Cieľom takéhoto postupu bolo navodiť novú kultúrno-historickú jednotu (*pax gentium*) v rozsiahlych oblastiach východo-strednej Európy. Za ich uvedením do reálneho, to jest „literárneho života“, stáli doboví intelektuáli. Chápanie obsahov Uhorsko a Rus sa však nemenilo len v rôznom čase, ale aj v rôznom politickom priestore a kontexte. Je preto viac ako príznačné, že Slováci sa ešte ani na konci 19. storočia nechceli dobrovoľne vzdáť denominácie Uhri⁶⁹ a nebyť vzniku Česko-Slovenska pred 100 rokmi, neboli by sa jej možno vzdali dodnes. Podobne je to však s dnešnými Maďarmi, ktorí denomináciu Hungarians (angl.) používajú len navonok. Sami seba však pokladajú za Maďarov. Rovnako je symptomatické, že o „značku“ Rus dnes vedú zápas všetky východoslovanské národy. V tomto svetle je nutné pochopiť, že aj na prvý pohľad jednoduché a zaužívané názvy nie sú prvoplánovo jednoznačné, ale podliehajú vlastnej evolúcii. Je preto prirodzené, že dobová recepcia týchto termínov navonok i dovnútra je rozdielna a vyvíja sa v každom dejinnom období. Súčasná historická percepcia chápania termínov Rus, Rusi pre obyvateľov krajiny, ktorá sa nazýva Rus; a Uhor, Uhri pre obyvateľov krajiny, ktorá nesie meno Uhorské kráľovstvo, by túto dynamiku svojich kľúčových pojmov mala adekvátnym spôsobom reflektovať a nepremietat' stav historického „poznania“, ktorý vznikol v časoch konštituovania sa národných historických narácií v 19. storočí, na plátno najdávnejšej minulosti.

*

Martin Homza, *Russians-Rus' and Hungarians-Hungary. An Attempt to Parallel*

This article compares the evolution of the terms *Rus'* (country), *Russians* (members of the country's elite) and *Hungary* (country), *Hungarians* (members of the country's elite) and aims to overcome their stereotypical interpretation by nowadays historians which stems from automatic anticipation that the 19th or 20th century situation can be projected into the past. Such approach does not reflect the current discussion on personal names denomination (their giving and acceptance) within other than Roman male military suites in Barbaricum as it has been elaborated by the world-wide historiography over last decades. According to the generally accepted opinion which follows the oldest narrative sources from Kyivan Rus' and Hungarian Kingdom (*Primary Chronicle, Hungarian-Polish Chronicle, the Gesta Hungarorum – Deeds of Hungarians Gesta Hungarorum of Anonymouse Magister P.*), the country names were derived from the denominations of their victorious military elites. However, the fact that there is more than two hundred year long period between the time when the earliest narrative

⁶⁹ Pozri napríklad argumentáciu: F. V. Sasinek, *Kto boli Uhri?*, „Slovenské pohľady“, t. 12, 1892, s. 145–153.

sources of both compared countries originated and the acts they describe, warns against such radical conclusions. Therefore the author assumes that in both cases, the narratives represent retrospective projections. This hypothesis is further supported by the fact that the names Russians and Hungarians were not originally *endonyms* of military male suites, which in both cases originated *ad hoc* with the start of a victorious looting campaign led by a charismatic leader. The names Russians and Hungarians were their *exonyms*. It was the Greeks who gave the name Russians to a heterogeneous conglomeration of male military retinues that had been threatening Constantinopolis since the 10th century from the north, particularly from the river Dneper basin. As for the Hungarians – (H)Ungari, this name was used by the western authors writing in Latin to denominate the male military units (cavalry) which operated since late 9th century from the central area of the river Danube. When the elites occupying the territory on the road *from Varjags to the Greeks* accepted Christianity together with Slavic-Greek culture and literature, and the elites from the central area of the river Danube accepted Christianity together with Latin written tradition, they also accepted those personal names used from outside. In both cases it happened in connection with a victorious political party, followed by intentional creation of a new historical and cultural concept aiming to establish *pax gentium* in societies which had been divided by old legal, religious and linguistic traditions. Another reason contributing to the practice of accepting foreign names by the newly constituted ecclesiastic and military elites was the fact that they were equally foreign to all fractions of the given society.

Both of these denominations has undergone a further evolution. Continuous disintegration of the early mediaeval monarchy of Russian Rurikids into a number of smaller principalities introduced a necessity to adopt new identification names for the elites which identified with those principalities (Halich, Veliky Novgorod). On the other hand, the development of the Grand Principality of Moscow in the second half of the 15th century introduced a new universal cultural concept of Russia and that's why the names of Russians and Russia are closely related to this grand principality. Somehow different was the development in the area of the Great Danubian Plain, where at the end of the 12th century, after a temporary weakening of the early mediaeval Arpadian monarchy, one of the most powerful rise in its history started. It was closely associated with a new, privileged status of the military fraction of this monarchy leading to legal codification of nobility, following the Western European models of that time. This way the denomination Hungarians became not only a *polytonym* of a Hungarian Kingdom resident but also an attribute and an identification symbol of a privileged status of every Hungarian nobleman regardless his nationality. However, the evolution of understanding both these terms has not finished yet and the intellectual contest for the exclusive

ownership of those historical identification „brands” has continued up to present days.

Александр Зимницкий
(Минск)

„Литва”/„Земля Литовская”: трансформация восприятия на страницах *Галицкой части Галицко-Волынской летописи*

Своеобразный характер такого письменного источника, как Галицко-Волынская летопись, и многочисленные наработки по её источниковедческому анализу позволяют проследить трансформирование восприятия литовских племен (литвы) в представлении летописца середины XIII в. Появляясь на страницах летописи как племя, с которым у Даниила Романовича отношения складывались весьма неоднозначно, выливаясь то в военные столкновения, то в перемирия, и обозначенная простым этнонимом „литва”, со временем она смогла трансформироваться в „землю Литовскую”, приобретая, кроме этнического и географического, ещё и политический характер.

Наблюдать возвышение литвы¹ до статуса последней „языческой империи”², исключительно через призму страниц галицко-волынских авторов, – то же самое, что восхищаться бриллиантом, рассматривая его только через одну грань. Тем не менее, эта грань является достаточно глубокой для изучения. Уникальность данных по политической и военной истории Восточной Европы, биографические известия про таких литовских князей, как Миндовг, Войшелк, Тренята и Тройдэн³, и что не менее важно, известия про литовские и ятвяжские набеги в значительной степени обусловлены уникальностью и спецификой самого письменного источника. Эти особенности

¹ В данной статье термины „литва”/„Литва” использованы в значениях этнонима (пишется со строчной буквы) и политонима (пишется с прописной буквы). Более подробный разбор данных нюансов ниже.

² С. Роуэл, *Паганская империя у Центральной і Усходняй Еўропе, 1295–1345*, Минск 2015, с. 1.

³ В. Чамярыцкі, *Галіцка-Валынскі летапіс*, [in:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: у 2 тт.*, т. 1, Минск 2005, с. 486.

были рассмотрены в многочисленных работах исследователей⁴, но не менее широкое поле осталось и для будущих поколений историков.

Целью данной статьи является анализ процесса трансформации упоминаний литвы на страницах *Галицкой части Галицко-Волынской летописи*.

Структурное разделение *Галицко-Волынской летописи* [далее: *ГВЛ*] на *Галицкую* и *Волынскую части* [далее: *ГЧ* и *ВЧ*] в данной статье принято в соответствии с наработками российской исследовательницы Ирины Юрьевой, которые, по моему мнению, выглядят достаточно убедительно. *ГЧ* ограничена 1201–1260 гг.⁵, или статьями 6709–6768 (утратив свою хронологическую ценность⁶, годы „от сотворения мира” использованы мной в качестве текстологических маркеров). Из этой части летописи была проведена выборка всех упоминаний литвы. На основании версии Александра Ужанкова про два этапа написания *ГЧ* (статьи 6709–6758 созданы в сороковых годах XIII в.; статьи 6759–6768 (или „продолжение”) – шестидесятые годы XIII в.)⁷, упоминания литвы помещены в две соответственно размежеванные таблицы. Каждая из таблиц состоит из следующих разделов: год, в который происходило событие (в соответствии с хронологией Михаила Грушевского, уточнениями Николая Котляра и других исследователей); номер статьи „от сотворения мира” (для упрощения поиска в любом из изданий); краткой сути сюжета из которого происходит упоминание; самой цитаты⁸ и её смыслового наполнения. На некоторые статьи и сюжеты, обращено более пристальное внимание, исходя из их общеисторической и текстологической важности. Такой подход позволяет проследить, как воспринималась литва в сороковых, а затем в шестидесятых годах XIII в.

⁴ См.: Н. Карамзин, *История государства российского: в 3-х книгах*, кн. 1, т. 1–4, Санкт-Петербург 2000; М. Грушевский, *Хронологія подій Галицько-Волинської літописи*, [in:] *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, т. 41, Львів 1901, с. 1–72; В. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950; М. Котляр, *Структура і жанр Галицько-Волинського літопису*, [in:] *Ruthenica*, вип. 3, Київ 2004, с. 135–149; *Письменность Галицко-Волинского княжества: историко-филологические исследования*, Олонец 2016.

⁵ И. Юрьева, *Лингвистические параметры стилистических различий между Галицкой и Волынской летописями*, [in:] *Письменность Галицко-Волинского княжества*, с. 66.

⁶ М. Ф. Котляр, *До проблеми хронології Галицько-Волинського літопису*, [in:] *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*, Львів 2006–2007, с. 73 [Серія: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність], вип. 15].

⁷ А. Ужанков, *Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII вв.*, Москва 2009, с. 318–324.

⁸ Цитаты приведены по изданию: *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 938.

Часть I. Литва в событиях 1210–1245 гг.

ГОД ⁹	СТАТЬЯ	СЮЖЕТ	ЦИТАТА	СМЫСЛОВОЕ НАПОЛНЕНИЕ/ ЗНАЧЕНИЕ
1210	6713	Поход литвы и ятвягов на Турийск	• „Литва [здесь и далее выделено мной – А. З.] же и Атвѣзъ воевахуи” • „ѡ воеваньѧ Литовскогои Атвѣжскаго”	Военный отряд
1219	6723	Мир литовских князей с Романовичами, согласование литовского набега на Польшу	• „кнази Литовьскии” • „имена Литовьскихъ князей” • „приведе на на Литвою и воеваша Лахы”	Дипломатическая/Политическая элита
1221/ 1222	6729	Набег литвы на Польшу	• „по Литовьскомъ воеваньи на Лахы”	Военный отряд
1227	6737	Поход литвы на Польшу, на обратном пути разгром около Бреста отпинского князя Владимира	• „то же время воеваша Литва Лахы”	Военный отряд
1238	6743(1)	Поход литвы Миндовга на Конрада	• „возведе на Кондрата Литвою Миньдога Изаслава Новгородского”	Военный отряд
1238	6743(2)	Вероятно случайное и ошибочное упоминание литвы ¹⁰	• „Ростиславъ сошелъ естъ на Литвою”	Географическое
1241	6749	Опасность набегов литвы на земли Романовичей	• „Василько же князь . всталь бѣ стеречи землѣ ѡ Литвы”	Военный отряд
1244	6754	Набег литвы под началом Айшвино Рушковича. Литва разбита	• „Придоша Литва и воеваша”	Военный отряд
1244/ 1245	6755	Набег литвы под началом Лековния. Литва разбита	• „Воеваша Литва” • „Литвѣ же и не емшем вѣры Михаилови” • „побѣгшимъ Литвѣ”	Военный отряд
1245	6757 (1)	Военная помощь от Миндовга Романовичам против Ростиславичей	• „посласта в Литвою помощи просища”	Военный отряд
1245	6757 (2)	Военная помощь от Миндовга не успела на битву под Ярославом	• „Литвѣ же приѣхавшимъ”	Военный отряд

⁹ М. Грушевський, *Хронологія*, с. 10 (1210), 16 (1219), 22 (1229), 30–31 (1241), 31–32 (1244); *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*, за ред. М. Ф. Котляра, Київ 2002, с. 189–190 (1221–1222), 227, 230 (1238), 250 (1244/1245), 251–254 (1245); Т. Баранаскас, *Новогрудок в XIII в.: історія і міф*, [in:] *Castrum, urbis et bellum: Збірник наукових праць. Присвячений пам'яті професора Міхаса Ткачова*, Баранавічы 2002, с. 30 (1227).

¹⁰ *Галицько-Волинський літопис*, с. 230.

Первое упоминание литвы на страницах *ГЧ* относится к 1210 г. и находится в статье 6713. События, которые этому соответствовали, указывают на военное значение данного термина: литва – это **отряд, который проводил военные акции на прилегающих землях**. Данная форма является самой распространённой из проанализированных. Подобные акции можно разделить:

1. Исходя из отношений литвы к князьям Даниилу и Васильку:
 - а) на союзные Романовичам рейды;
 - б) на враждебные Романовичам рейды;
2. Исходя из информативности:
 - а) персонифицированные (6743 – литва Миндовга; 6754 – Айшвино Рушкович; 6755 – Лековний; 6757 – Миндовг);
 - б) „безличные” (6713, 6723, 6729, 6737, 6749).

Традиция отождествления литвы с представителями военно-политической элиты в древнерусских письменных источниках была заложена именно в *ГЧ*, а точнее в договоре 1219 г. Данный сюжет и приведённый в нём список князей стал пунктом столкновения мнений многих исследователей¹¹ в попытке охарактеризовать процесс политогенеза внутри самой литвы. Поэтому, на мой взгляд, он требует более пристального рассмотрения.

Для удобочитаемости, текст договора был разделён на несколько частей, предложенных Витасом Янкаускасом¹², дополненных мной в пункте 2 и параллельно комментируемых:

1. Приезд литовских посланников к Романовичам: „Бѣимъ повелени- емъ прислаша князи Литовьскіи к великои княгини Романовѣ и Данилови и Василкови миръ да(р)ющ”¹³. Летописец вероятно целенаправленно даёт понять статусные различия между „великой” княгиней и „простыми” князьями¹⁴. Это проявляется и в упрощённой форме использования самого термина „литва” (а не, например, – „князи земли Литовской”). Как показывает дальнейший текст, литовские князи – это совокупность региональных и родовых лидеров.

2. Список литовских князей: „бахоу же имена Литовьскихъ князеи [1 – здесь и далее нумерация моя – А. З.] **се старѣшеи** Живинѣбоудъ Давьатъ Довѣспроункъ братъ его Мидогъ братъ Довѣѣловъ Виликаиль [2] **а Жемотьскыи** князъ Ерьдивиль Выкынтъ [3] **а Роушковицевъ** Кинтибо-

¹¹ H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2, Wilno 1932, s. 329–332; В. Пашуто, *Образование литовского государства*, Москва 1959, с. 338–342; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1982, s. 45–48; E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius 1998, p. 115–123 и другие.

¹² В. Янкаускас, *Русско-литовский договор 1219 года и внутриполитические отношения в Литве в первой четверти XIII века*, [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to 14th century. Publication after 5th International Conference, Spišská kapitula, 16th–18th Oktober 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, с. 118 [Серия: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 5].

¹³ *Ипатьевская летопись*, стб. 736.

¹⁴ E. Gudavičius, *Mindaugas*, p. 115–122.

уть Вонибоугъ Боутовить Вижѣикъ и снѣ его Вишлии Китении Пликосова [4] **а се Боулевичи** Вишимоут его же оуби Миндого тѣ и женоу его полѣ и братью его побилъ Едивила Спруудѣика [5] **а се князи из Даволтвѣ** Юдьки Поукѣикъ Бикши Ликиикъ”¹⁵.

Первое, что можно отметить, это широкое наличие индивидуальных имён литовской элиты – персонификация не характерная для ранних записей в русских источниках о литве¹⁶. Также впечатляет их широкая региональная, родовая и семейная привязка. Данный факт указывает на осведомлённость автора данного сюжета в этом вопросе. Как предполагал Н. Котляр, возможно летописец имел доступ к материалам княжеского архива, которые касались договора 1219 г.¹⁷ В то же время, данное предположение можно расширить и на другие упоминания подробностей литовских набегов, в т. ч. и имён их предводителей. Исходя из логики повествования при наличии „старейших”, остальные вероятно считались „младшими”.

Также в рассматриваемом сюжете, во время перечисления князей Булевичей имеется ретроспективная вставка, касательная судьбы Вышимута, который погиб во время осады Миндовгом города Тверимет в 1249 г.¹⁸

3. Информация о заключении мирного договора: „си же вси миръ даша кнзю Данилови и Василкоу и бѣ земля покоина”¹⁹. Отсутствие в источниках известий о набегах после данной дипломатической акции литовских князей свидетельствует о сохранении мира до столкновения 1229 г.²⁰

4. Известия о походе литвы на Польшу: „Лахом же не prestaющимъ пакостащимъ и приведе на на Литвою И воеваща Лахы и много оубиства створиша в нихъ”²¹. Кроме дипломатического мира, был заключён договор о военном сотрудничестве – достаточно распространённое явление для литвы того периода.

Таким образом, в отличие от ранее рассмотренного значения, в отрывке 1219 г. термин „литва” используется в том числе и с **дипломатическим/политическим наполнением**.

Характеризуя договор в общем, можно отметить определённое сходство перечисления литовских князей с перечислением древнерусских князей

¹⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 736–737.

¹⁶ А. Зімніцкі, „Языци, иже данъ дають Руси”. Да пытання данніцкай залежнасці літвы ў XI ст. (на матэрыялах пісьмовых крыніцах), [in:] *Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки: в 2 ч.: сборник научных статей*, вып. 16, ред. В. Гайсёнок [и др.], Минск 2016, с. 375–380; Idem, *Роля літвы ў міжусобицы Усяславічаў сярэдзіны XII ст.*, [in:] *Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зб. навук. арт. III міжнар. навук.-практ. канф., Полацк, 14–15 крас. 2016 г.: у 2 ч., ч. 2*, пад агул. рэд. Д. У. Дука, У. А. Лобача, А. І. Корсак, Наваполацк 2016, с. 24–27.

¹⁷ *Галицько-Волинський літопис*, с. 188.

¹⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 819; *Галицько-Волинський літопис*, с. 269.

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 737.

²⁰ *Ibidem*, стб. 755.

²¹ *Ibidem*, стб. 737.

на совете в Киеве 1222 г., перед битвой на реке Калка: „Тогда бо бѣахоуть Мѣстиславъ Романовичъ в Кѣевѣ а Мѣстиславъ в Козельскѣ и в Черниговѣ а Мѣстиславъ Мѣстиславичъ в Галичѣ то бо бѣахоу старѣишины в Роуской земли Юрьа же княза великого Соуждальского не бы в томѣ свѣтѣ се же паки млади князи Даниль Романовичъ Михаилъ Всеволодичъ Всеволодъ Мѣстиславичъ Кѣевскѣи инии мнози”²². Это может указывать на определённую шаблонность при описании событий, связанных с принятием значительных внешнеполитических решений. На возможность использования повторов характерных выражений в тексте летописи указывает Татьяна Вилкул²³, данное предположение вероятно можно расширить и с учётом рассмотренной аналогии.

Так же, как можно видеть из приведённой таблицы, литва дважды упоминается в географическом значении. В статьях 6743 и 6757 использовано выражение „Ростиславъ сошелъ естъ на Литвою” и „посласта в Литвою”, где предлоги „в” и „на” указывают на пространственное отношение действия²⁴.

Если коротко подытожить результаты рассмотрения статей 6709–6758 ГЧ, то: термин „литва” тут используется в трёх основных значениях: **военного отряда, дипломатическом/политической элиты и географическом**. В своей упрощённой форме данный термин соотносимый с этнонимическим определением догосударственных образований по аналогии с: „древляне”, „поляне”, „кривичи”, „чудь” и другие²⁵. В то же время, по сравнению с ранними летописными упоминаниями, информация о литве становится более насыщенной, начинают упоминаться имена литовских князей. Автором акцентируется внимание на личности Миндовга, которая покуда фигурирует как персонаж второстепенный, но уже достаточно важный. Это позволяет вплести его биографические данные в процесс персонификации литвы. Вероятно, сделано это было для выявления его своеобразной роли – союзника Романовичей, в отличие от других литовских князей.

Можно допустить, что описание срыва мирного договора в 1219 г., а также дальнейшая персонификация литовских набегов и литовской военной помощи („литва Миндовга”), были направлены на то, чтобы показать, что Миндовг, в отличие от остальных князей, союзные отношения с Романовичами сохранил. Делал он это исходя из своих политических интересов, но не эти ли союзнические отношения поспособствовали его возвышению?

²² Ibidem, стб. 742.

²³ Т. Вилкул, *О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи*, [in:] *Lietuvos Didžiojo Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, Vilnius 2007, с. 17–28.

²⁴ *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): в 10 томах*, т. 1, гл. ред. Р. И. Аванесов, Москва 1988, с. 499; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 10, Москва 1983, с. 12.

²⁵ А. Горский, *Земли и волости*, [in:] *Древняя Русь: очерки политического и социального строя*, Москва 2008, с. 12.

Часть II. Литва в событиях 1249–1258 гг.

ГОД ²⁶	СТАТЬЯ	СЮЖЕТ	ЦИТАТА	СМЫСЛОВОЕ НАПОЛНЕНИЕ/ ЗНАЧЕНИЕ
1249– 1252	6760– 6761	Борьба за власть между Миндовгом и его племянниками Тавтивилом и Эдивилом	• „вражбою бо за воровъство с ними Литвою • зане поимана бѣ вса земля Литовская” • „вѣдахоу бо аще Тевѣтивилъ не бы изгнанъ Литовская земля в роукоу бѣ ихъ и крщние неволею приали быша” • „и же вса некрѣстьяныхъ Литвою створи Андрѣи и изгнанъ быс саноу своего ѿ братья” • „послаша сторожѣ Литва” • „ако срамотоу имѣешь ѿ Литвы и ѿ всихъ земель”	Политоним Политическое образование Политическое образование Этноним Военный отряд Политоним
1252	6763	Приход монголов к Бакоте, в то время, когда Даниил был в походе на литву	• „Данилови же пошедшоу на воину на Литвою на Новъгородокъ”	Политоним
1255	6765/ 6766	Миндовг посылает Романа и новгородцев в помощь Даниилу против монголов. Литва на обратном пути грабит околицы Луцка, где терпит поражение	• „жда вѣсти ѿ Романа и Литвы” • „Романови же пришедшоу ко граду и Литвѣ потокши на градъ” • „Литвѣ ни вѣдѣша нишѣто” • „Литва же роздоумавше и воеваша гнѣвъ держаще ѣхавше же воеваша ѿколо Лоучьска” • „быс на Литвою сѣца велика”	Военный отряд Военный отряд Военный отряд Военный отряд
1258	6768	Поход Бурундая и Романовичей на литву	• „река идоу на Литвою” • „Василкови же ѣдоущоу по Бороундѣи ѿдиномоу по Литовскои землѣ” • „ѿбрѣтъ негдѣ Литвою избивъ ю и приведе саигать Боурондаеви” • „воеваша землю Литовскоую и Нальщаньскоу”	Политоним Политическое образование Военный отряд Политоним

²⁶ М. Грушевський, *Хронологія*, с. 40; *Галицько-Волинський літопис*, с. 269 (1249–1252), 276 (1253), 290 (1254), 300 (1258).

В ранней части *ГЧ* упоминания литвы единичные и короткие (за исключением договора 1219 г.). Во второй же части появляется масштабность описываемых сюжетов. Фигура Миндовга здесь становится ключевой. Литовский военный контингент уже твёрдо ассоциируется с этим князем, иногда лишь уточняются имена тактических руководителей.

Именно во второй части впервые появляется такое своеобразное словосочетание как „земля Литовская” (6760–6761). С „землею Литовской” не ассоциируется Новгородок, который в *ГЧ*, хоть и единожды, но засвидетельствован как „земля Наваградская” (6761: „Наоутрѣа же плѣниша всю землю Новгородскоую ѿтоуда же возвратишася в домъ свой”²⁷). Но в то же время Новгородок ассоциируется с „литвой”. На это указывает сам летописец в ст. 6763: „Данилови же пошедшоу на воину на Литвою на Новѣгородокъ”, а также описывая поход Даниила на Польшу, где „прислаша Миндовгъ к Данилоу пришлоу к тобѣ Романа и Новгородцѣ”, но уже несколькими строками ниже: „жда вѣсти ѿ Романа и Литвы” (6765–6766). Данное отличие восприятия „Литвы” и „земли Литовской” указывает на понимание первой ещё и в качестве подвластных Миндовгу территорий и населения, то есть политонима.

Сам термин „земля” в территориальном понимании этого слова, используется на страницах древнерусских источников в значении „страна/государство”²⁸. Кроме того, „земли” можно разделить на иностранные (или иноэтнические) и собственно „Рускую землю”²⁹. В XII–XIII вв., по мере получения отдельными территориями „Русской земли” своей княжеской линии, а также фактической независимости и суверенитета, появились новые земли: Полоцкая, Новгородская, Галицкая, Волынская и т. д.³⁰

Литва в этом плане занимает промежуточное положение. Первоначально иноэтническая, расселенная непосредственно за пределами Руси, в середине XIII в. в ней признаётся равноправный субъект международной политики региона. Фактически независимой с XII в., ей понадобилось много времени, чтобы занять „свой пачэсны пасад між народамі” в глазах русских книжников. Таким образом, литва попала в процесс, который шёл и в самой „земле Русской” ещё с XII в.

Но „парад суверенитетов” был явлением широким. Нельзя обойти вниманием, что кроме „земли Литовской”, на страницах *ГЧ* можно увидеть и „землю Ятвяжскую”, „землю Болоховскую”, а также и упомянутую „землю Наваградскую” и „землю Нальшанскую”. Каким же образом данные „земли” вписываются в формулу „земля” = самостоятельное политическое образо-

²⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 820.

²⁸ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 5: *Е-Зинутие*, Москва 1978, с. 376.

²⁹ А. Горский, *Земли и волости*, с. 12.

³⁰ *Idem*, *Русь: От славянского расселения до Московского царства*, Москва 2004, с. 131–147.

вание, если среди перечисленных две последние асоциировались с литвой, а „Болоховская земля” фактически была политико-логистическим концептом монголов³¹?

Можно отметить один характерный момент для каждой из „земель”: летописец параллельно признаёт в каждой из них политическую элиту – своего князя (или нескольких князей). Присутствует легитимная политическая власть на определённой территории, которая при этом может быть встроена и в более сложные иерархические структуры. Таким образом, можно охарактеризовать употребление термина „земля” как используемого для определения территорий со своей княжеской властью, преимущественно суверенных, но в ряде случаев и подчинённых в своих политических действиях другим силам. „Земля Литовская” – это политическая структура в составе политонима „Литва”, власть местных князей над которой признана на Руси. И признанная (несмотря на её язычество) до уровня заключения династических браков.

Подведём итоги проведённого исследования трансформации „литвы” на страницах *ГЧ Галицко-Волынской летописи*.

Общепризнанно, что *Галицкая часть* имеет ярко выраженные биографические черты, описывая возмужание и восхождение к вершинам власти князя Даниила Романовича. Но страницы летописи сохранили для современного читателя и процесс „возмужания” и такого значительного сообщества, как литва. Первоначально она упоминается среди „языць иже дань дают Руси”³² (XII в.), в своей упрощённой, отэтнонимической форме. Такие упрощённые названия были характерны для догосударственных сообществ: „древляне”, „поляне”, „кывичи”, „чудь” и другие³³. Уже на протяжении первой половины XIII в. она добилась признания значительности своей политической элиты, что выявилось в потребности персонификации этой элиты в летописи. Параллельно с этим процессом надо отметить акцентирование внимания летописца на персоне Миндовга, который в ранней части *ГЧ* является персонажем второстепенным но уже достаточно важным. Это позволило вплести некоторые его биографические известия в процесс персонификации литвы. Сделано это, вероятно было для указания на его своеобразное положение. Можно допустить, что описание срыва мирного договора 1219 г. в 1229 г. и дальнейшая персонификация литовских набегов и литовской помощи („литва Миндовга”) была направлена на то, чтобы показать, что Миндовг, в отличие от других князей, союзные отношения с Романовичами сохранил.

³¹ См.: В. Ричка, О. Толочко, *Князи Болоховьщии*, [in:] *Ruthenica*, вип. 13, Київ 2016, с. 83–108.

³² *Ипатьевская летопись*, стб. 9.

³³ А. Горский, *Земли и волости*, с. 12.

В дальнейшем летописец уже 60-х годов XIII в. открывает свою часть летописи (6759) с упоминания языческой земли – „земли Ятвяжской”, по ходу повествования используя этот термин и в отношении литвы. Как было отмечено выше, данный процесс тесно увязывается с признанием наличия в этих сообществах государственных черт и политической элиты, способной проводить независимую внешнюю политику.

В условиях монгольского нашествия у русских князей появились новые союзники и враги. Исходя из тех же причин, эти союзники и враги получили возможность проявить себя в военной и дипломатической сфере. Развитие всех этих взаимодействий требовало признания и освещения тех элит, с которыми Русь заключала договоры и династические браки, а также вела войны. Поэтому было важно найти термины для адекватного описания новых политических структур, что привело к словоупотреблению термина „земля” для обозначения этих территорий и образований.

Таким образом произошла постепенная эволюция от этнонима (в основном обозначения военного отряда) до политонима и характерной древнерусской формы „земля” – в значении политической структуры со своей элитой, легитимность и значительность которой признавала Русь.

Последнее, что хотелось бы отметить, – это тесная связь между изучением ранних этапов формирования Литовского государства и Русью. Но связь эта имеет своеобразный характер. Выявляется она, в первую очередь, в исследовании этого процесса через древнерусские источники. Они же, в свою очередь, как и все средневековые источники, отображают взгляд автора, ангажированный его культурой, социальными, религиозными и политическими реалиями его окружения. Это, к примеру, выявляется в рассмотренном перечислении князей „старейших” и „младших” в договоре с литвой 1219 г. и съезда в Киеве 1222 г. Открытым остаётся вопрос: не обусловлено ли данное сходство переносом на описание литвы реалий политической жизни Руси, или такая иерархия действительно складывалась на тот момент внутри литвы? Данный вопрос безусловно требует дальнейшего изучения с учётом особенностей источниковой базы.

*

Aliaksandr Zimnitski, „Lithuania”/„The Land of Lithuania”: the transformation of perception on the pages of the Galician part of the Galician-Volhynian Chronicle

The Galician-Volhynian Chronicle is the source with a very peculiar character. Many of the works from its source study analysis make it possible to trace the transformation of the Lithuania's perception in the notion of the chroniclers of the middle of the 13th century. Lithuania appeared on the pages of the annals as

a tribe, that had ambiguous relations with Daniel Romanovych with the periods of military clashes and periods of reconciliation. In the annals this tribe was indicated by a simple ethnonym „Lithuania”. However, over time, Lithuania has managed to transform itself into the „Lithuanian land”, and this added to it a political nature, in addition to ethnic and geographic.

Олександр Головка
(Кам'янець-Подільський)

Місто в житті княжої Русі: проблеми методології

У статті актуалізовано потребу комплексного розгляду ранньосередньовічного міста як явища, яке уособлювало суспільно-адміністративні, військові, духовно-релігійні риси. Поступ міст як концентрованих осередків етнополітичних спільнот відбувався паралельно зі становленням державних організацій. Останні виникали як, з одного боку, особливі системи управління, а з другого – як крупні асоціації людей, які мешкали на певній території.

У радянській історіографії минулого Східної Європи проблема походження і ранньої історії міст не обминалася увагою¹. Проте, на наш погляд, зараз постає питання не тільки про корекцію багатьох висновків попередніх авторів з цієї проблематики, але значною мірою слід говорити необхідність висвітлення окресленої тематики по-новому, враховуючи як методологічні вимоги сучасної науки, так і потребу проведення досліджень з якісно нових теоретичних підходів.

Перш ніж розглядати далі проблему ранньої історії слов'янських міст Східної Європи, вважаємо за доцільне звернути увагу на деякі важливі загальні підходи. Перший із них стосується проблеми усвідомлення стану джерельної бази того чи іншого наукового пошуку стосовно раннього середньовіччя. Адже відсутність інформації про якусь подію чи явище ще не є свідченням того, що такої події або явища не існувало. Часто історія цілих регіонів протягом тривалого часу була слабо репрезентована джерелами. В європейській історії така ситуація є типовою, скажімо, для Аварського ка-

¹ М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1956; *Древняя Русь. Город, замок, село*, Москва 1985, А. В. Куза, *Малые города Древней Руси*, Москва, 1989; П. П. Толочко, *Древнерусский феодальный город*, Київ 1989.

ганату². В історії слов'янства Східної Європи історія Києва і Новгорода, де велося літописання, значно краще висвітлена в письмових пам'ятках, ніж історія, для прикладу, Рязанської або Галицької земель.

Другий загальний момент, на який слід звернути увагу, – це певна шкідливість для наукового осмислення минулого всіляких ювілеїв. Ідеться про те, що варто підкреслювати не суспільно-виховну значимість події для громадськості, а її наукову складову. Досить навести приклад відзначення ювілеїв виникнення Москви (1947) або Києва (1982). У першому випадку, на підставі літописної згадки про місце зустрічі суздальського князя Юрія Володимировича Довгорукого і новгород-сіверського князя Святослава Ольговича 4 квітня 1147 р., можемо говорити тільки про те, що на території сучасної Москви існувала або невелика фортеця, або укріплена боярська садиба³. У другому разі – невелика кількість археологічних знахідок різного часу і сумнівна інтерпретація розповіді *Повісті минулих літ* про легендарних засновників майбутньої столиці Русі Кия, Щека і Хорива – взагалі не можна робити конкретні висновки про заснування Києва саме наприкінці V ст.

Щоб прослідкувати нерозривність зв'язку між часом постанови міста (встановлюється зазвичай лише за результатами археологічних студій) та першою писемною згадкою про нього, у науковий вжиток увійшла дефініція „ембріон міста”, яку в 60-х рр. минулого століття запропонував археолог Петро Третьяков⁴.

Невдовзі після святкування „ювілею” Києва харківські археологи на чолі з професором Борисом Шрамком на підставі зазначеного вище прецеденту поставили питання про можливість перегляду дати заснування Харкова, а саме про прив'язку її не до середини XVII ст. – часу, яким традиційно дають початок існування цього східноукраїнського міста, а до часу існування Донецького городища, артефакти якого виявлено на території сучасного Харкова (знахідки роменського часу відносяться до VIII–IX ст.)⁵.

Вочевидь, для встановлення факту виникнення і ранньої історії міста слід перш за все відповісти на питання – а чим саме було місто в середньовіччі? В авторитетній історичній енциклопедії можна прочитати: „Місто – великий населений пункт, населення якого зайняте звичайно поза сферою сільського господарства. До кінця 18 століття – як правило, укріплене поселення, осередок соціально-економічного, культурного і релігійного життя, часом влади, жителі якого займаються переважно ремеслами і торгівлею.

² A. Avenarius, *Die Konsolidierung des Awarenhaganates und Byzans im 7. Jahrhundert*, „Δωρηνια. Byzantina”, т. 13, 1985, s. 1021–1032; С. Г. Лукина, *Аварский каганат в системе социопсихологических и этнокультурных процессов эпохи раннего средневековья. Автореферат канд. дисс.*, Ижевск 2006, с. 4.

³ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далі: ПСРЛ], т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 339.

⁴ П. Н. Третьяков, *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*, Москва–Ленинград 1966, с. 245.

⁵ Дет. див.: Б. А. Шрамко, В. В. Скирда, *Рождение Харькова*, Харьков 2004.

Міста виникають унаслідок відокремлення ремесла від землеробства, торгівлі від виробництва, майнового і соціального розшарування суспільства⁶. Попри те, що в цьому визначенні все написано правильно, воно, на наш погляд, не дає достатньо ясності про сутність явища міста в розвитку середньовічного суспільства. Зазначимо, що питаннями походження і характеру міст у Східній Європі вчені займалися досить активно⁷. Здебільшого, коли йшлося про міста, у наукових працях згадували про виникнення міст унаслідок: а) відокремлення ремесел від сільського виробництва або б) формування станової нерівності (як варіант феодалних відносин).

Борис Рибаків справедливо наголошував: „Середньовічне місто було складним і різноманітним соціальним організмом, який аж ніяк не можна охарактеризувати однією рисою”⁸. Однозначно, тут важливо звертати увагу на базові ознаки (ті ознаки, що передають сутність явища) і відділяти від них аспекти, які є похідними. Зокрема, для раннього міста не було притаманним пізніше явище, котре відділяло його від села, тобто відокремлення ремесла від сільського господарства, оскільки просте населення ранніх міст само забезпечувало себе продуктами харчування, а продукція ремісничого виробництва переважно не спрямовувалася на внутрішній ринок⁹. Тоді головною була не торгівля між містом і наближеною до нього сільською округою, а міжнародна торгівля. Предмети, які реалізовували в ході цієї торгівлі, були не наслідком роботи ремісників, а результатами збору данини дружинною верхівкою суспільства. В цьому плані слов’янські міста цілком відрізнялися від міст візантійських, ремісниче виробництво яких мало розгалужену спеціалізацію і працювало на ринок, що контролювався купецьким станом¹⁰. Щодо феодалних відносин, то вони в період виникнення ранніх міст у слов’ян ще не існували і їх розвиток перш за все пов’язувався зі ставленням правлячої верхівки до землі і селян, які були з цією землею пов’язані. Формування ж станової нерівності і виникнення міст – це явища паралельні, проте вони не обумовлюють одне іншого. І все ж таки сутність явища виникнення міст слід шукати в змінах у житті ранньосередньовічного населення. Перехід його від варварства до цивілізації, формування нової системи управління, виникнення ранньодержавних формувань вимагало появи центрів, які концентрували в собі життя певної маси населення. Для цих центрів важливими моментами були політико-адміністративні, економічні, військово-фортифікаційні, духовно-релігійні чинники. На думку

⁶ М. Ф. Котляр, *Місто*, [ін:] *Енциклопедія історії України*, т. 6, Київ 2009, с. 750.

⁷ И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко, *Города-государства Древней Руси*, Ленинград 1988, с. 22–40; В. П. Даркевич, *Происхождение и развитие городов Древней Руси (X–XIII вв.)*, „Вопросы истории”, 1994, № 10, с. 43–60.

⁸ Б. А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII веках*, Москва 1982, с. 478.

⁹ П. П. Толочко, *Древнерусский феодальный город*, с. 40.

¹⁰ Див.: К. С. Сорочан, *Продовольство, сировина і реміснича продукція у Візантії IV–IX ст.: професійна спеціалізація у виробництві та торгівлі. Автореферат канд. дисс.*, Харків 2015.

Серафима Юшкова, місто IX–X ст. – це перш за все племінний центр, де „концентрувались племінна влада, князь, його дружина «нарочиті мужи» – племінна старшина. Оскільки племінне місто було центром усієї території, природно думати, що в племінному місті, як найбільш численому і найкраще захищеному, скорше, ніж деінде, осідали ремісники і купці”¹¹. Зазначимо, що в тодішніх містах ремісники забезпечували потреби верхівки в товарах ремісничого виробництва, а купці („гости”) були персоналом, який обслуговував міжнародну торгівлю.

Однозначно, що тема ранньосередньовічного міста, перш за все як центру суспільно-політичного життя певної спільноти людей, тісно переплітається і повинна розглядатися в контексті виникнення і раннього існування такого історичного явища, як „державна”. Зазначимо, що в теоретико-методологічному плані явище „державна” ми вже неодноразово розглядали, з нашим баченням цієї проблематики можна ознайомитися в наших авторських публікаціях¹². Коротко і в контексті загальної теми цього нарису хочемо зацитувати визначення політолога Сергія Рябова: „державна – це виділений із суспільства, сформований панівними верствами апарат управління громадськими справами, наділений монополією влади, незаперечними повноваженнями підпорядковувати волю громадян певної території, встановлювати закони й домагатися їх виконання, збирати податки, застосовувати силу для забезпечення цілісного та впорядкованого існування спільноти”¹³. Погоджуємося з таким висновком, але вважаємо, що до нього слід додати, що державна – це багатоаспектний інститут, який виступає, з одного боку, як особливий апарат управління суспільством, а з іншого – як асоціація всіх членів суспільства, розташованого на певній території.

В добу середньовіччя державна у своєму розвитку пройшла декілька етапів, причому найбільш складним був період, коли відбувався процес її виникнення і становлення. В історії слов’ян Східної Європи це був час, коли вони в другій половині I тис. н. е. освоювали величезні простори між Карпатами і Західним Бугом на заході, басейном Дону і верхів’ями Волги на сході, північним узбережжям Балтійського і Білого моря на півночі та

¹¹ С. В. Юшков, *Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі*, Київ 1939, с. 20.

¹² О. Б. Головка, *Методологічні засади вивчення проблеми становлення та розвитку середньовічної державності*, [ін:] „Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка, т. 2: Наукові студії, Київ 2004, с. 375–384; Idem, *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.)*, Київ 2006, с. 10–18; Idem, *Методологічні проблеми вивчення розвитку держави та державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу*, [ін:] *Проблеми дидактики історії*, вип. 3, Кам’янець-Подільський 2011, с. 19–29; Idem, *Методологічні проблеми вивчення розвитку держави і державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу*, [ін:] *Наукові записки Академії наук Вищої школи України*, т. 7, Київ 2012, с. 56–72; Idem, *Державна і державність у слов’янського населення України доби раннього і класичного середньовіччя (окремі спостереження)*, [ін:] *Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка*, т. 264, Львів 2012, с. 7–33.

¹³ С. Г. Рябов, *Політологічна теорія держави*, Київ 1996, с. 42.

північним берегом Чорного і північним та східним берегами Азовського моря на сході. До моменту утворення величезної держави, яку правильно називати Руссю або Руською землею, значна частина племінних об'єднань розвивалися в умовах власного політичного життя, у центрі якого були великі поселення. Після приєднання їх до складу Русі частина колишніх племінних „градів” втратила своє значення, а інші стали центрами нового адміністративного управління величезної держави східних слов'ян. Пізніше міста відіграли важливу роль у процесі творення суверенних князівств-земель в удільну добу.

Для правильного розуміння значення найбільших міст Русі необхідно розглянути їх сутність у зв'язці держава–місто–княжий двір–столиця. Відтак важливо зауважити, що існування тих чи інших угруповань раннього середньовіччя нерозривно пов'язувалося з їхнім духовним життям, а міста були сакральними центрами цього життя. Зазначимо, що із запровадженням християнства на Русі поширилося і візантійське релігійно-ідеологічне уявлення про особливу роль стольного града¹⁴. Зокрема, важливим стало прославлення столиці держави, що добре ілюструє трактат київського митрополита Іларіона *Слово про закон та благодать*, створений у середині XI ст.¹⁵ Прагнення до прославлення стольних градів в умовах удільної Русі проявилось також у намаганні „матеріалізації” такого прославлення шляхом побудови величних архітектурних споруд у найважливіших містах країни – у Києві, Чернігові, Смоленську, у Володимирі (на Волині), у Суздалі і Володимирі в Північно-Східній Русі, Галичі та інших містах. Прикладом цього може бути будівельна діяльність у середині XIII ст. короля Русі Данила Романовича в столиці його держави місті Холмі¹⁶.

*

Oleksandr Holovko, *City in the Life of Princely Rus': problems of methodology*

In this paper the author accents his attention on the necessity of complex consideration of early mediaeval city as phenomena that personified in itself the publicly-administrative, military, spiritually-religious features. Advancement of

¹⁴ А. Б. Головко, „Ромейская империя” в представлениях древнерусских мыслителей, [in:] *Славяне и их соседи: Этнопсихологические стереотипы в средние века*, Москва 1990, с. 82–92; Idem, *Давня Русь і Byzantine Commonwealth*, „Східний світ”, 2003, № 1, с. 44–59; Idem, „Імперія ромеїв” в ідеологічних концепціях давньоруських мислителів, [in:] *Роміос: збірник статей к 60-літтю проф. С. Б. Сороcana*, Харків 2013, с. 116–131 [Серія: *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*, т. 2].

¹⁵ А. М. Молдован, *Слово о законе и благодати Илариона*, Киев 1984.

¹⁶ О. Б. Головко, *Місто Холм у державно-політичному розвитку і духовно-ідеологічному житті Русі в середині XIII ст.*, [in:] *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, т. 26: *До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова*, Кам'янець-Подільський 2016, с. 135–151.

cities as the concentrated centers of ethno-political associations went in parallel with the becoming of state organisms in parallel. The last arose up, from the one side, as special control system, and, from the another one – as large associations of people, who lived on the certain territory.

Василь Петрик
(Львів)

„Arx” чи „civitas” – визначення термінів при історико-містобудівних дослідженнях середньовічної Русі

У статті розглядається проблема використання в українській мові термінів „город” і „місто” при проведенні історичних та урбаністичних досліджень поселень на території Русі X–XIV ст. Подається визначення та окреслення меж використання терміна „город”, а також „дитинець”, розглядається їх планувальна структура та типи оборонних укріплень. На прикладі Галича та Холма представлено характерні урбаністичні процеси розвитку столичних міст відповідно у XII та XIII ст. Обґрунтовується висновок, що саме XIII ст. можна вважати періодом формування на території Королівства Русі нових містобудівних утворень, які окреслюються поняттям „місто”, для яких властивим було також формування нових оборонних комплексів – „замків”.

У сучасних українських дослідженнях середньовічної урбаністики відмінність між термінами „місто” та „город” чітко не визначена, що призводить до певних проблем та різночитань при описі середньовічного міста. Тому з метою уникнення різночитань існує потреба, саме для української науки, чітко окреслити в цьому випадку власну термінологічну базу та уніфікувати її для перекладу іноземними мовами. При сучасній методології опису містобудівних структур середньовіччя важливим є визначення термінів для опису середньовічного міста Русі, зокрема „місто”, „город”, та позначень інших елементів складної містобудівної структури різних типів міських осередків того часу.

На мою думку, саме укріплення є основою етимологічного значення слова „город”, яке в українській мові є історичним терміном і в середньовіч-

чі окреслювало чітко локалізоване урбаністичне утворення. В сучасній українській мові воно заступлене новим терміном „місто”, що з’явився в результаті правових і розпланувальних новацій, які прийшли на українські землі у XIII ст. з теренів Центральної Європи. Для обговорення пропонується таке визначення поняття: „город” – це оточена оборонними укріпленнями частина території населеного місця X–XIII ст., що була осередком княжої та церковної влади, місцем проживання, прихистку і оборони аристократії та обслуговуючого населення. Базовими і визначальними ознаками города визначаються *адміністративна та оборонна функції*.

Для обґрунтування даного визначення пропонуються результати досліджень урбаністичних процесів XI–XIV ст. на території історичних регіонів Галичини та Волині. У XI–XII ст. на цих територіях, що ввійшли згодом до складу держави галицько-волинських Романовичів, основним елементом урбанізаційно-адміністративної структури був город з волостю. Саме в цей час виникли укріплені поселення („городи”), які стали основою розвитку більшості міст і містечок регіону.

Поняття „город” використовується в історичних джерелах у ширшому та вузкому значеннях (*табл. 1*):

1) „город” як укріплений осередок адміністрації – *arch, castrum minus, burg, vlastni hrad, градъ [городъ], градъ днѣшиний, дитинець*;

2) „город” як сукупність об’єднаних в одне ціле укріплених територій міського поселення – *civitas, urbs, castrum majus, var, hrad, gród, gorod*¹.

Варто зазначити, що літописне визначення „города” має дещо ширші межі, ніж ті, які стосуються в історичній літературі до близького йому означення „дитинець”. Межі „города” визначаються насамперед перебігом лінії оборонних укріплень, що охоплюють певну забудовану територію. Особливо вирізняються з-посеред цих міст столиці удільних князівств Русі – „стольні городи”, що є виразниками найбільш яскравих ознак середньовічного міста Київської держави. Основними ознаками „стольного города” є наявність розвинутої оборонної структури та княжої резиденції (оборонна та адміністративна функції). Для княжих столиць характерними є наявність підпорядкованих територій, що оточували город: відкритих поселень, дворів та монастирів, торгових, ділянок із ремісничим виробництвом, сільськогосподарських угідь, тобто „околиць”. Ці території найбільш обґрунтовано визначені для Києва (близько 30 га за Петром Толочком)². Водночас дотепер проблемним залишається окреслення адміністративних меж та статусу цих „околиць (окольних) районів” для інших міських посе-

¹ В. М. Петрик, *Архітектурно-просторова організація стольних городів Галицької землі XI–XIII ст. Автореферат дисертації ... кандидата архітектури. Спец. 18.00.01. Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури*, Львів 2003, с. 1.

² П. П. Толочко, *Історична топографія стародавнього Києва*, Київ 1970, с. 147–171. Див. також: І. І. Мовчан, *Давньокіївська околиця*, Київ 1993.

лень (принаймні до початку XIV ст.). Тому часто сукупність урбанізованих територій, у центрі яких розташований укріплений город, ми називаємо *містом*.

Оскільки межі такого містобудівного організму не завжди можливо чітко визначити, пропонуємо досліджувати місто княжої доби насамперед як територію, окреслену власне терміном „город”, „підгороддя”, „острог”. Їх межі були зафіксовані в XI–XIII ст. оборонними укріпленнями, які можна виявити як за допомогою візуального обстеження, так і археологічними дослідженнями.

При порівнянні площ укріплень городів – центрів європейських держав та руських князівств (табл. 2), бачимо, що вони відповідають укріпленям територіям, які в сучасній українській історіографії описуються найчастіше терміном „дитинець”. Водночас традиційно вживана в історичній літературі площа „дитинця” Галича (24 га) при цьому є непропорційно великою. Зважимо також на те, що в літописних звітках при описах столичних міст Галицької землі не використовувався термін „дитинець”. Тому в цьому разі пропонуємо такий структурний поділ Галича: *город* → *окольный город* → *підгороддя*. Сукупність цих укріплених територій (город та окольный город) і становить значення „города Галича”.

Якщо в межах города існує окрема укріплена територія з княжим двором, щодо неї вживаємо термін *дитинець*, адже саме „дитинець” був місцем, де, за літописними даними, здебільшого розташовувалась князівська резиденція. Планувальний уклад княжих резиденцій характерний розташуванням княжого двору в межах города, в окремих випадках з власною обороною стіною (див. табл. 1). Окрім міських брам двір міг мати окремий в’їзд. Основним елементом княжого двору був палац, з’єднаний з каплицею (церквою, „божницею”). Палац здебільшого закладався при зовнішній оборонній стіні двору на кульмінаційній за висотою території.

Катедральний храм (соборна церква) розташовувався окремо, але поблизу княжого двору, відділений від нього або вулицею (дорогою), або ж простором площі. Поблизу катедри стояв двір (або ж окремий палац) єпископа. Окрім княжого (королівського) двору та капітули („крилоса”, єпископії) в межах оборонних ліній города споруджували монастирі, двори вельмож, житлову та вузькоспеціалізовану ремісничу забудову. Прикладами складної планувальної структури княжого двору є резиденції київських та чернігівських князів³.

³ История культуры Древней Руси. Домонгольский период, т. 1: Материальная культура, под ред. Н. Воронина, М. Каргера и М. Тихановой, Москва–Ленинград 1951, с. 222; С. Р. Килиевич, *Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований*, Киев 1981, с. 101–108; В. П. Коваленко, *К исторической топографии Черниговского детинца*, [in:] Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара „Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”, Чернигов, 26–28 сентября 1988 г., Киев 1990, с. 15–23; В. Харламов, *Дослідження найдавніших палаців стародавнього Києва*, [in:] Архітектурна спадщина

Княжий двір мав кілька необхідних складників (елементів), що могли зводитись або як окремі споруди, що з часом складали архітектурний комплекс, або ж як єдиний архітектурний ансамбль. На час XII ст. княжий двір мав замкнуту структуру, яка, водночас, розташовуючись у просторі міста, не здійснювала основної оборонної функції в системі укріплень міста. Свідченням цього є те, що останнім прихистком оборонців часто ставали муровані церкви: Успенський собор (церква Богородиці) в Галичі, Десятинна церква в Києві.

Так, Успенський собор був не тільки композиційним центром княжого міста Галича, поряд із яким розташовувались княжий та митрополичий двір, а й виконував роль укріпленої цитаделі („ecclesia incastellata”, „градъ на церкви”), про що свідчать описи подій 1219 р. (табл. 3, п. 5)⁴: „и побѣдившоу же Мъстиславоу . поиде к Галичю . бившимъ же са имъ в врата градная . и возбѣгоша же на комары црквиныа . и ини же оужи возвлачишася . а фарѣ ихъ поимаша . бѣ бо градъ створенъ на цркви . шнѣм же стрѣлающимъ . и каменеие мещющимъ на гражаны . изнемогахоу жажею водною . не бѣ бо воды в нѣ . и приѣхавшоу же Мъстиславоу и вдашася емоу . и сведени быша со цркви”⁵. Аналіз літописного тексту дає підстави припускати, що по периметру храму на склепіннях були влаштовані бойові обходи (це могли бути дерев’яні городні або ж муровані мерлони), на яких могла розміститись озброєна залога з усіма засобами оборони. І тільки брак води міг заставити обложених здатися. Під 1254 р. маємо останню літописну звістку про Галицьку катедрu, яка засвідчує, що кам’яний мурований храм витримав монгольський напад 1241 р.: „поем же Романъ во иде днь и ношь . и внезапноу нападшимъ на нѣ [Ізяслава] . шномоу же не возмогшоу . коуда оутечи . и возбѣже на комары цркваа . идеже безаконьи Оугрѣ возбѣгли . бѣахоу . стоящоу же около его кнзю Роману . жажею водною . измираючи имъ . четвертыи днь сниде”⁶. Отже, оборонні укріплення на церкві були тривкі (очевидно, все ж таки муровані з каменю) і функціонували до другої половини XIII ст.

Аналогічно літописні свідчення представляють нам складну містобудівну структуру інших столичних городів Галицької землі: Перемишля, Звенигорода, Теремблові, Львова.

Літописи та археологічні матеріали свідчать, що в межах міста постійно проживала значна кількість бояр. Добре відомі сучасникам спадкові боярські двори – обов’язковий елемент давніх міст. Але двори мали й інші

України, вип. 2: *Національні особливості архітектури народу України*, Київ 1995, с. 185–190; Н. В. Холостенко, *Черниговские каменные княжеские терема*, [in:] *Архитектурное наследство*, вип. 15, Москва 1963, с. 3–17.

⁴ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далі: ПСРЛ], т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 737 (л. 251), 738 (л. 251); J. Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae, lib. 12, ed. A. Przedziecki, t. 2: *Długosz J. Opera mnia*, Cracoviae 1873.

⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 738 (л. 251).

⁶ *Ibidem*, стб. 830 (л. 277 об.).

городяни, хоча їх садиби за площею у два-три рази були менші, ніж боярські. Такий міський двір (садиба) є первинним соціальним елементом усього міста. Окрім дворів бояр та багатих городян існували двори священиків, вищого духовного кліру, що характеризувались також складною планувальною структурою та поліфункціональністю. Окрім вільних ремісників у містах працювали вотчинні майстри, про що свідчать виробничі комплекси, неодноразово виявлені в боярських садибах у межах укріплень города. Однак найбільша кількість таких садиб з ремісничою функцією виявлена поза межами дитинців – в окольних городах та на підгороддях чи посадах (Галич, Звенигород, Львів).

Центральним осередком економічного та суспільного життя був міський торг, що міг розташовуватись як у городі, так і на підгородді чи посаді. Торгова площа вважається основним вузлом в організації планувальної структури середньовічного міста. На торгових площах чи поблизу від них знаходились одна або кілька церков. Саме церковні організації мали прерогативу слідкувати за відповідністю ваг та мір. З XII ст. одним з основних храмів у містах Русі стає церква на *торговиці* – з XIII ст. осередку нової самоврядної міської структури, що розташовується переважно поза межами укріплень города.

Водночас основною ознакою города є наявність оборонних укріплень. Основними укріпленнями городів залишались зовнішні оборонні стіни. У XI–XIII ст. на Русі найбільш поширеною була внутрішньовальна конструкція оборонних стін з дерев'яних зрубів („городень”), повністю засипаних землею (чи каменем) або відведених під господарські чи житлові приміщення. Другим за поширенням типом були суцільні насипні ґрунтові вали⁷. Вежі в системі оборонних укріплень влаштувались у поєднанні з воротами (*табл. 3, п. 17, 18*), будучи, по суті, вторинним елементом оборонної системи. Характерним прикладом такого типу укріплень з надбрамною вежею є городище XI – початку XII ст. в Судовій Вишні. Ця княжа фортеця мала усі необхідні атрибути тогочасного міського поселення: город, дитинець із потужними укріпленнями зовнішньої та внутрішньої лінії, браму з вежею, наріжну вежу, наземні будівлі, колодязь⁸.

На рубежі XII–XIII ст. суттєво змінили засади та форми оборонного будівництва Центрально-Східної Європи. Значний вплив на формування нових принципів побудови оборонних споруд справив досвід хрестових

⁷ Древняя Русь. Город, замок, село, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1985, с. 169 [Серія: Археология СССР, т. 6 (20)].

⁸ О. Ратич, *Результати досліджень древньоруського городища замчиська в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957–1959 рр.*, [in:] *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 4, Київ 1962, с. 106–119; *Ibidem*, *До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі*, [in:] *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 5, Київ 1964, с. 126.

походів⁹, нові форми та засоби ведення військових дій¹⁰, піднесення фінансової та військової значимості аристократії (боярства), а також закладення нового виду поселення – локаційних міст „на праві” королями та князями¹¹. На території Галичини та Волині ці процеси розпочалися в першій половині XIII ст., і особливо активізувались у 30-60-х рр. XIII ст. за володарювання Данила Романовича (з 1253 р. – короля Русі).

Найяскравішим результатом таких інноваційних урбаністичних і фортифікаційних процесів стала резиденція Данила Романовича у Холмі. Данило (тоді ще володимирський князь) заклав Холм приблизно в середині 30-х рр. XIII ст. (1234–1237 рр.), у вигідному стратегічно регіоні, на правобережжі Західного Бугу – на комунікаційній лінії Володимир – Люблін. Від початку місто стало його головною резиденцією і водночас – символом нового геополітичного спрямування його діяльності. У 40-х рр. XIII ст. Холм став, по суті, столицею об'єднаного Галицько-Володимирського князівства, а згодом – Королівства Русі – аж до смерті Данила. Це був результат свідомої політики Данила Романовича. Свідченням цього є, перш за все, перенесення до Холма єпископського осідку з Угровська, а також оповідь у *Галицько-Волинському літописі* про активну розбудову та подальші відбудови міста Данилом.

З літопису випливає також, що Данило Романович здійснив принаймні три етапи розбудови Холма: „да створить [Данило – В. П.] во има его . цркъвъ и створи градъць малъ [*перший етап* – В. П.] . и видѣвъ же аєко Бѣ помощникъ емоу и Іѡанъ спѣшникъ емоу естъ и созда градиныи [другий етап – В. П.]. егоже Татарове не возмогаша приѣти . егда Батыи всю землю Роускою поима . тогда и цркъвъ сѣои Троицѣ зажъжена бысѣ . и паки созда на бысѣ . видивъ же се кнѣзъ Данило аєко Бѣу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывати . приходаѣ Нѣмцѣ и Роусѣ . иноѣзычники . и Лахы идахоу днѣ и во днѣ и оуноты . и мастерѣ всацѣи бѣжахоу ис Татарѣ . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и мѣди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша двory . вкрѣстѣ градѣ поле села [*другий етап* – В. П.]”¹². Імовірно вже на першому етапі були здійснені масштабні будівельні роботи з влаштуванням дерев'яно-земляних конструкцій для укріплення схилів штучного насипного пагорба на північному схилі гори („холму”) і зведення на ньому зовнішніх мурованих стін товщиною 2,2 м, кладених з великих

⁹ W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski*, t. 2: *Budownictwo i architektura w warunkach rozkwitu wielkiej własności ziemskiej (XIII – trzecia ćwierć XIV w.)*, Warszawa 1990, s. 105.

¹⁰ П. А. Раппопорт, *Военное зодчество Западных земель X–XIV вв.*, [in:] *Материалы и исследования по археологии СССР*, вып. 140, Ленинград 1967, с. 219–220.

¹¹ B. Gerquin, *Zamki śląskie*, Warszawa 1957, s. 16.

¹² *Ипатьевская летопись*, стб. 843.

тесаних блоків пісковикіу та місцевого глауконітового пісковикіу¹³ – це поки що найраніші відомі нам оборонні кам'яні стіни на терені Галицько-Волинської держави. Складна будівельна історія цього комплексу зараз є предметом археологічних досліджень експедиції Інституту археології та етнології Польської академії наук, яка розпочала планомірні розкопки Данилової резиденції у 2010 р.¹⁴

В часі другого періоду розбудови були споруджені муровані церкви Пресвятої Трійці, Івана Золотоустого, Кузьми і Дем'яна, а також висока вежа посеред города. Особливістю цього етапу є розбирання первісного мурованого периметра оборонного дитинця, який став основою для піднятої на 2 м насипної платформи кардинально реконструйованої і розширеної на північ резиденції¹⁵.

Третім етапом (1260–1264) стало відновлення Холма Данилом після страшної пожежі „в Куремсину війну” (1259) – було відбудовано укріплення города та підгороддя, церкви, споруджено церкву Богородиці: „Созда же церкѣвъ привеликоу . во градѣ Холмѣ . во има престѣѣа приснодѣѣѣа Мѣѣѣа . величествомѣ . красотою . не мене соущихѣ древнихѣ”¹⁶. В цей час розширилася територія резиденції, яка була оточена по периметру широкою бойовою платформою для різного типу каменеметальних машин, зокрема баліст і требуше (пороків та самострілів). Про це яскраво засвідчив літописець: „и по семь поиде Боурандаи к Холмови а Василко князь с нимѣ . и с бояры своими и слоугами своими . пришедшимѣ же имѣ к Холмови. Городѣ же затворенѣ бысть и сташа приїдше к нему . вдалѣ его . и не оуспѣша вои еѣ ничто же . бахоутѣ бо в немѣ боярѣ и людѣ добрии . и оутвержение города крѣпко пороки и самострѣлы . Буранда же росмотровѣ твердостѣ города уже не мощно взати его”¹⁷.

Із заходу та півночі під'їзди до Холма контролювали форпости: монастир Спаса (с. Підгороддя, тепер Подгуже), оборонні вежі-„стовпи” в с. Столп'є та в с. Білавин. Остання була зведена за 3 км на північ від Холма, на болотистій рівнині р. Утерки, зараз від неї збереглися лише рештки фундаментів¹⁸. Імовірно, що це той самий „стовп” часів Данила, описаний літопис-

¹³ T. Dzieńkowski, *Rozwoj przestrzenny Chelma w sriedniowieczu na podstawie badan archeologicznych*, „Rocznik Chelmski”, t. 14, 2010, s. 14–18.

¹⁴ A. Węglowski, *Zaginione Krolewstwo Daniela Halickiego*, „Focus Historia”, nr 5 (52), 2011, s. 43–49.

¹⁵ A. Buko, R. Dobrowolski, T. Dzieńkowski, S. Gołub, W. Petryk, T. Rodzińska-Choraży, *A palatium or a residential complex? Recent research into the northern part of Góra Katedralna (Wysoka Górk) in Chelm / Palatium czy zespół rezydencjonalny? Północna część Góry Katedralnej w Chelmie (Wysoka Górk) w świetle wyników najnowszych badań*, „Sprawozdania archeologiczne”, t. 66, 2014, p. 101–154.

¹⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 845–846. Див. також: *Od cerkwi króla Daniela Romanowicza do bazyliki p. w. Narodzenia NP Marii w Chelmie. Wyniki badan interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. nauk. A. Buko, S. Gołub, Chelm 2016.

¹⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 850–851.

¹⁸ U. Ruskowska, S. Gołub, *Pozostalosci wiezy kamiennej w Chelmie-Bielawinie – proba utworzenia rezerwatu archeologicznego*, [in:] *Materiały z sesji naukowej w Chelmie 1. XII. 1995 r.*, Chelm 1997, s. 75.

цем: „стоитъ же столпъ поприща . ѿ городкамень . а на нѣмъ шрель камень . изванъ . высота же камени . десати лакоть с головами . же . и с подножьями . ѿ . лакоть.”¹⁹.

Також саме в Холмі вперше згадується літописцем вежа-донжон, що виконувала активну оборонну функцію: „вежа же средѣ города высока . такоже бити с неѣ шкрѣтъ града подѣздана каменеємъ въ высоту . ѿ . лакоть (15 ліктів ≈ 7 м – В. П.). Создана же сама . д[р]евомъ тесанымъ . и оубѣлена тако сырь . сватащиса на всеи стороны . студенѣць рекомыи кладазь близъ еѣ бѣ . сажении имоущи . л . е . (35 сажнів ≈ 65 м – В. П.)”²⁰. Це перша описана в літописі вежа-донжон на території Русі, споруджена в межах укріплень „города”.

Хоча найранішим об’єктом цього типу (але поза межами города) можемо все ж таки вважати вежу-„столп” у с. Столп’є, що вперше згадане під цією назвою вже під 1207 р.²¹ Після ґрунтовних археологічних досліджень вежі та оточення польські дослідники датують її першою половиною XIII ст. і пов’язують із діяльністю Романовичів, які спорудили вежу як оборонну монастирську будівлю в системі княжих фундацій навколо Холма²².

Як бачимо, саме перед монгольською інвазією у галицько-волинських землях з’явився новий тип укріплень – т. зв. одновежові фортеці, основним оборонним вузлом яких були потужні вежі-донжони („столпи”). Така вежа споруджувалась переважно поблизу воріт (будучи тоді активним чинником оборони) або в глибині дитинця замку, виконуючи роль останнього прихистку захисників. Лише через деякий час, із поширенням у XIV ст. мурованих оборонних стін, з’явилися т. зв. фланкуючі вежі, з’єднані безпосередньо зі стінами²³.

Систему фортифікацій, апробовану в Холмі, Данило та Василько Романовичі і їх наступники активно поширювали по всій території Галицької та Волинської земель. Вежі-донжони, що їх споруджували Романовичі протягом XIII ст., отримали в літературі визначення „волинських веж”²⁴. Муровані вежі – як окремі, так і включені в оборонні мури чи забудову замків, датовані XIII – початком XIV ст., відомі також у Кам’янці-Литовському, Чорторийську, Бересті (окремі донжони), Крем’янці, П’ятничанах, Перемишлі (в’їзні оборонні вежі), Львові (на Низькому та Високому замках у системі оборонних стін)²⁵. Опосередковані свідчення (наявність брускової цегли розміром 8,5 x 12 x 26 см в археологічному культурному шарі першої

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 845.

²⁰ *Ibidem*, стб. 844–845.

²¹ *Ibidem*, стб. 721.

²² Див.: А. Буко, *Stolpie. Tajemnice kamiennej wiezy*, Warszawa 2009.

²³ П. А. Раппопорт, *Военное зодчество западнорусских земель*, с. 216–217.

²⁴ П. Раппопорт *Волинские башни*, „Материалы и исследования по археологии СССР”, № 31, 1952, с. 202–223.

²⁵ Р. Могитич, *Низький замок у Львові. До питання реконструкції первісного вигляду*, [in:] *Вісник інституту „Укразхідпроектреставрація”*, ч. 11, Львів 2000, с. 49–58.

половини XIII ст.) дають підстави припускати наявність оборонної споруди подібного типу на Крилоському городищі – дитинці княжого Галича. Нові оборонні осередки – „городи” Данило споруджував на високих, відокремлених від поселень пагорбах, що стали згодом здебільшого основою мурованих замків: Холм, Львів, Крем’янець, Данилів, Дорогичин, Мельник.

Яскравим репрезентантом описаних архітектурних процесів XI–XIII ст. є комплекс споруд Перемишльського замку з підгороддям (Підзамчем) та містом з власною системою фортифікацій²⁶. На кінцевому етапі забудови Перемишльського княжого дитинця в часи династії Романовичів розпочато спорудження мурованих укріплень, перш за все – в’їзної брами, що супроводжувалося розширенням північного оборонного рову з боку „пригородка”²⁷. Саме наприкінці XIII – на початку XIV ст. формувалася завершена композиція княжої резиденції в перемишльському „городі”, що проіснувала в такому вигляді до 1470 р. – часу, коли розібрано мурований з тесаного каменю собор Івана Хрестителя. Протягом цих кількох століть княжа резиденція була основною просторовою домінантою Перемишля, виразним архітектурним і оборонним центром давнього міста.

Отже, на середину XIII ст. у державі галицько-волинських Романовичів існували необхідні передумови для впровадження та розвитку нових містобудівних вирішень і фортифікаційних систем (замкової архітектури), що базувались як на європейському досвіді, так і на місцевих традиціях міського та оборонного будівництва. Для впровадження нового типу оборонних споруд монгольська загроза стала лише каталізатором процесу. Армія кочівників з її чисельністю та досконалими технічними засобами (облоговими машинами) спричинила ширше використання саме мурованих укріплень у фортифікаційних системах Східної Європи, а особливо – у галицько-волинських землях. Зразками нових архітектурних вирішень, невід’ємною частиною яких були і оборонні споруди (найперше – вежі-донжони), могли бути нові типи міст, князівські та королівські резиденції сусідніх країн Європи.

У XIII–XIV ст. на теренах Королівства Русі відбулося перетворення „городів” – оборонних урбаністичних комплексів XI–XII ст. з архітектурою княжих резиденцій „відкритого типу”, у нові типи розпланувальної структури – „міста”, із замками-резиденціями з виразним домінуванням оборонної функції. Території дитинців з княжими резиденціями виокремлювалися з єдиної оборонної системи міста в самостійні оборонні об’єкти – *замки* (королівські, старостинські, шляхетські, що споруджувалися переважно на

²⁶ М. Бевз, В. Петрик, *Містобудівна структура ранньосередньовічного Перемишля*, [in:] *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. 6, Дрогобич 2002, с. 53–65.

²⁷ E. Sosnowska, *Przegląd badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w latach 1956–1993*, „Rocznik Przemyski”, t. 29–30, 1993–1994, z. 1 (1): *Archeologia*, 1994, s. 24.

території княжого двору чи дитинця города), або ж, як у випадку з Галичем, – в оборонні капітульні *монастири*. Саме XIII ст. можна вважати періодом формування на території Королівства Русі нових містобудівних утворень, які окреслюються вже новим поняттям – „місто”.

*

Vasyl Petryk, „Arx” or „civitas” – definition of the terms in historical and urban studies of mediaeval Rus’

The problem of using the terms „horod” (city) and „misto” (town) in the Ukrainian language during the historical and urban explorations of the settlements on the territory during the 10th–14th centuries is violated in the article. The definition and the boundaries of using the terms „city”, and also the „dytynets” (citadel) are submitted, their plan structure and the types of defensive fortifications are reviewed. On the example of Halych and Kholm the characteristic urban processes of the metropolitan towns’ development according in the 12th and 13th centuries are presented. The author made the conclusion, that itself 13th century it is possible to consider as the period of appearance the new town-building formations on the territory of the Kingdom of Rus’, outlined by the notion of „misto” (town). Forming of the new defense complex – „castles” was characteristic for them.

Таблиця 1. Порівняння назв структурних елементів середньовічних міст Європи

Мова терміна	Назви складових частин міста		
1	2	3	4
Латинська	Arx	Civitas	Oppidum, villa
	Castrum minus (minor)	Castrum (majus)	Forum, liberis fori, civitas forensis
Руська / українська	Город, град, днішний град, дітинець	Город, окольний город, підгороддя, остріг	Поділ, посад, підгороддя
Польська	Gród	Okół, podgrrodzie	Osada targowa
Чеська	Hrad, vlastni hrad	Podhradie	Namesti
Німецька	Burg	Vorburg	Stadt
Англійська	Castle	Town	City

Таблиця 2. Укріплені ділянки ранньосередньовічних міст Центрально-Східної Європи

Назва міста	Укріплена площа, га				Споруди в городі		
	княжа резиденція	город (дитинець)	окольный город	загальна укріплена	вежа-столп	палац	храм
1	2	3	4	5	6	7	8
Прага	0,5	4,2	11,0	15,2	3	1	5
Краків	1,0	5,3	10,7	16	1	1	8
Естергом	0,5	3,5	?	?	1	3	3
Вроцлав	0,4	1,0	7,0	?	-	1	3
Київ	4,0	10,0	80	360	-	3	5
Чернігів	4,5	16,0	45	160	2	2	7
Переяслав	?	14,0	80	94	1	1	7
Володимир	1,5	1,5	60	61,5	-	-	4
Владімір	5 (дитинець)	30	80	145	-	-	8
Галич	1,5 (?)	24	25	49	?	1	1
Перемишль	1,0	8 (?)	20 (?)	30 (?)	1	1	3
Звенигород	2,4 (?)	12,0	?	?	?	1	2
Теребовля	0,3 (?)	4,0			?	-	-
Львів	0,35 (?)	?	?	?	1	2-?	?
Холм	0,3	3,5	4,2	8,0	1	1	4

Таблиця 3. Аналіз літописних джерел про стольні городи Галицької землі

№ з/п	Місто	Назва об'єкта	Дата згадки ⁷	Контекст згадки
1	2	3	4	5
1	Галич	Город	1137, 1140, 1141, 1144, 1145, 1146, 1206, 1209, 1210, 1221, 1238, 1254	Осідок князя (королевича)
			1145, 1188, 1206, 1221, 1233, 1237, 1238	Облога города
			1145, 1221, 1238, 1241, 1255	Взяття города
2		Церква Богородиці	1187, 1221, 1238, 1255	В городі
3		Поховання князя Ярослава (Осмисла)	1187	В церкві Пресвятої Богородиці
4		Княжий стіл	1189, 120., 1238	В церкві Пресвятої Богородиці
5		Комари (церковні)	1221, 1255	Місце спорудження укріплення на церкві Пресвятої Богородиці
6		Град (на церкві)	1221, 1255	Укріплення на церкві
7		Княжий двір	1253	В городі
8		Божниця Св.Спаса	1253	Церква при дворі
9		Переходи	1253	До божниці
10		Сходи (ступіні)	1253	На хори
11		Хори (полаті)	1253	В божниці
12		Сіни	1253	Місце прийому послів
13		Горниця	1253	Житлова кімната
14		Лазня (баня)	1208	На території Галича
15		[палац]	1230/31	На території Галича
16		Ворота городські	1221	Укріплення города
17		Ворота німецькі	1238	В городі (символ города)
18		Ворота нижні	1221	Ті ж «городські»
19		Божниці (церкви)	1188	На території Галича
20		Монастир	1188	На території Галича
21		Церква Св. Івана	1188	В монастирі
22		Поховання князя Ростислава Івановича	1188	Похований в церкві Св. Івана
23		Галичина могила	1206	Перед городом
24		Судиславів двір	1238	Поблизу города
25		Кривавий брід	1219	[в заплаві Дністра]
26		Оболонь	1164	[перед городом]
27		Бикове болото	1164	[в заплаві Дністра]
28		Міст	1238	Через Дністер

²⁸ Дати проставлені згідно з: *Літопис Руський*, перекл. Л. Махновця, Київ 1989.

29	Перемишль	Город (град)	981, 1210, 1238	Взяття города
			1071, 1099, 1152, 1210	Облога города
			1099, 1152	Битва під городом
			1087, 1097, 1122, 1124, 1152, 1187, 1208, 1210	Осідок князя
			1225	Осідок єпископа
30			1071 (1415)	Опис облоги города
31			1415	Опис замку
32	Звенигород	Броди	1152	Битва під городом
33		Заміський княжий двір (гр[а]д)	1152	Битва під городом
34		Луг	1152	Битва під городом
35		Город	1126, 1145, 1206, 1209, 1210	Осідок князя
	Звенигород	Город	1126, 1144, 1146, 1210	Облога города
			1210, 1227	Взяття города
36		Ікона Богородиці	1237	В городі
37		Острог	1146	Навколо города
38		Оболонь	1144	Перед городом
39		Острожні ворота	1210	Перед городом
40		Гаті	1144	Через ріку Білку
41		Болота	1144	Підходили аж під гори
42		Гори	1144	З боку Галича і Перемишля
43		Ріка Білка	1144	Між городом та горою
44	Теребовля	Город	1227	Взяття города
			1154	Битва під городом
			1097, 1159, 1209	Осідок князя
45	Львів	Броди	1154	На ріці Серет
46		Город	1259	„Розметання” города за наказом Бурундая
47			1288	Центр Львової землі
48			1288	Облога города татарами

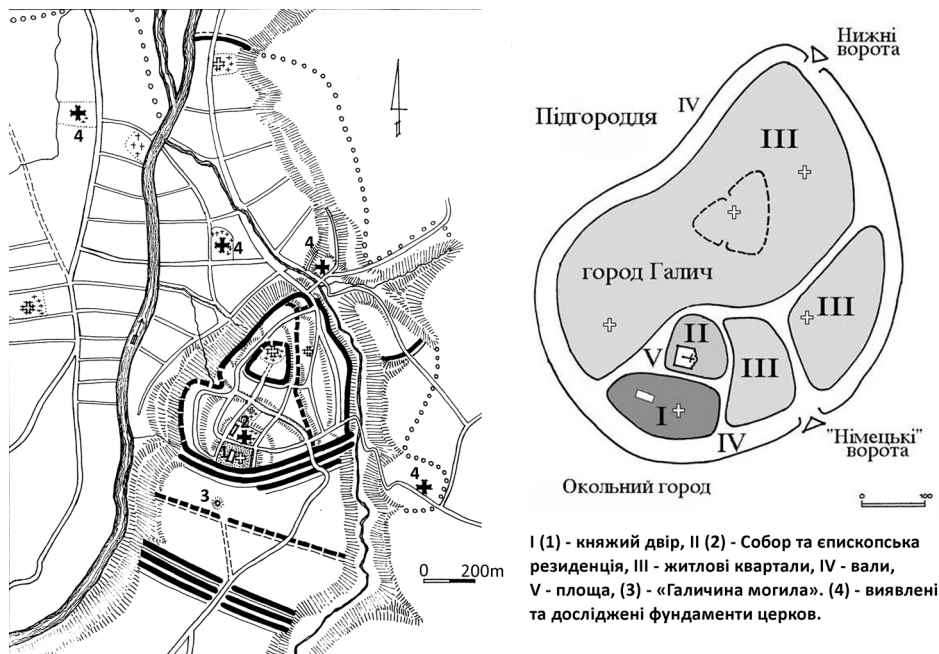

Рис. 1. Планувальна структура города Галича (XII–XIII ст.). Рисунок автора.

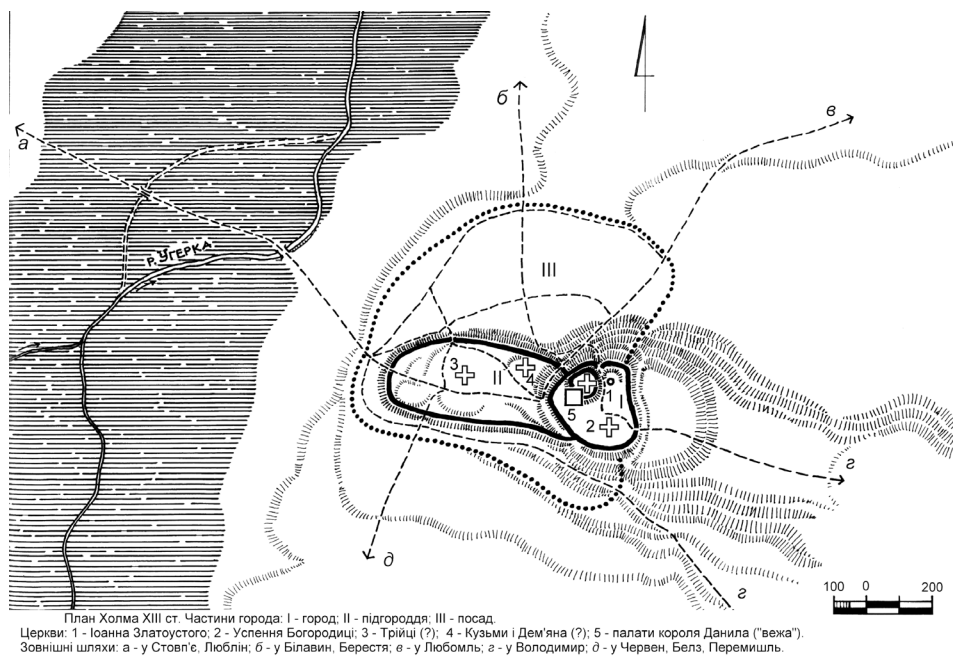

Рис. 2. План Холма XIII ст. Рисунок автора.

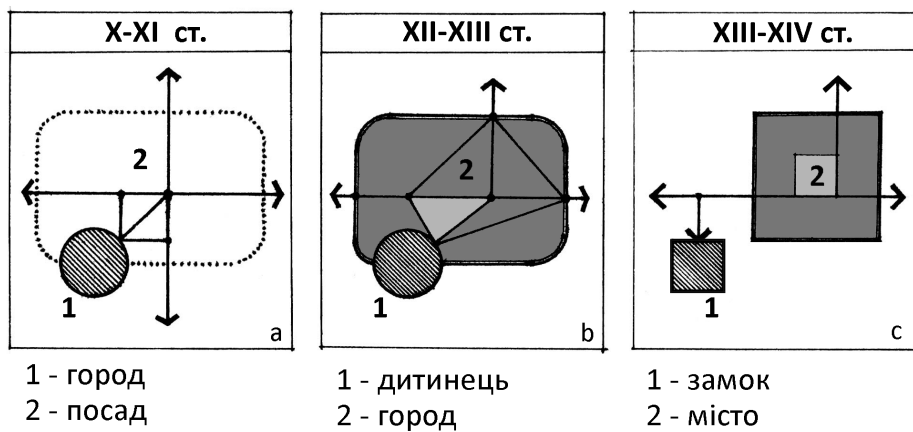

Рис. 3. Схема трансформації планувальної структури міста X-XIII ст. у містобудівну систему „замок”-„місто”. Рисунок автора.

Ольга Козачок
(Львів)

Титули руських князів удільного періоду у візантійських наративах: архонт, фїларх, дієпон, гегемон

У статті розглянуто титули, які візантійські автори вживали щодо руських князів удільного періоду. Увагу зосереджено на титулах київського, галицького та суздальського правителів, згадки про яких найчастіше зустрічаються на сторінках джерел. З'ясовано, що в титулах, які візантійські хроністи застосовували щодо руських правителів, прийнято вбачати свідчення союзних відносин, близького родинного зв'язку або ж нерівність становища князів в очах ромейів. На основі аналізу джерел, роботи з лінгвістичними та енциклопедичними словниками, зроблено висновки, що система протиставлень князів на підставі того, як їх називали хроністи, не відображає справжньої ієрархії ні в уявленнях візантійських імператорів, ні самоідентифікації руських правителів.

Звертання, які візантійські середньовічні історики використовували щодо іноземних володарів, відображали становище останніх у системі „візантійського світопорядку”¹ і характеризували повноту влади, якою вони володіли. Однак якщо до XII ст. руські (київські) князі у візантійських джерелах найчастіше фігурують як „архонти” („ἄρχων”, „ἄρχοντες” в множині), то з початком періоду політичної роздробленості Русі використовуються й інші титули. Це стало підставою для твердження про вирізнення того чи іншого володаря в очах ромейів та формування висновків про відмінні політичні відносини руських князів з Візантією. Для того, щоб розглянути традицію вживання титулів, з'ясувати їхнє значення, використано праці

¹ О. Б. Головка, *Методологічні проблеми вивчення розвитку держави та державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу*, [ін:] *Проблеми дидактики історії*, вип. 3, Кам'янець-Подільський 2011, с. 18–19.

візантійських хроністів, які залишили відомості про візантійсько-руські контакти XII ст.², а також словники грецької мови³ та історичні словники⁴.

Ідея дослідження титулів руських князів удільного періоду у візантійських хроніках постанала з порівняння, на яке доволі часто можна натрапити в літературі: Іоанн Кіннам називав суздальського князя Юрія Долгорукого „σύμμαχος” – союзник у боротьбі, військовий союзник, а галицького правителя Володимирка Володаревича – „ὕποσπονδος”, тобто васал⁵. На основі цього в історичній науці поширена думка про нижче становище галицького володаря серед руських князів і, відповідно, його іншу роль у політичних контактах із Візантійською імперією⁶. Вперше таке положення висунув Георгій Вернадський ще у 20-х роках XX ст., вирізняючи два рівні русько-візантійських відносин у XII ст. До першого – „σύμμαχος” („союзник”) учений відніс суздальського та київського князів, до другого – „ὕποσπονδος” („васал”) – галицького володаря⁷. Однак, насправді, візантійський хроніст жодного разу не вжив термін „σύμμαχος” щодо суздальського правителя. Залучене „συμμαχία” стосувалося прохання візантійських послів про військову допомогу і військовий союз із київським князем Ростиславом Мстиславовичем⁸. Що ж до суздальського князя, то у повідомленні про надання його синові Васильку володінь на Дунаї за розпорядженням імператора Мануїла Комніна Юрія Долгорукого названо „τὰ πρεσβεία τῶν ἐν Ταυροσκοθικῇ φυλάρχων” („старшим із філархів

² Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, rec. A. Meineke, vol. 23, Bonn 1836; Nicetae Choniatae Historia, [in:] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, rec. I. A. van Dieten, pars 1: Praefationem et textum continens, Berolini 1975; Ephraemii monachi imperatorum et patriarcharum recensio, [in:] *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, vol. 43, Bonn 1840; Ανωνύμου Σύνοψις χρονική, [in:] Μεσαιωνική βιβλιοθήκη. Bibliotheca Graeca medii aevi, ed. K. N. Sathas, Paris 1894.

³ А. Д. Вейсман, *Греческо-русский словарь*, изд. 5-е, Санкт-Петербург 1899; Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1998.

⁴ E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B. C. 146 to A. D. 1100)*, Cambridge 1914; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. by A. P. Kazhdan, New York – Oxford 1991; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. by A. P. Kazhdan, New York – Oxford 1991.

⁵ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 189; Д. Оболенский, *Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов*, пер. под ред. С. А. Иванова, Москва 1998, с. 246; А. В. Назаренко, *Первые контакты Штауфенов с Русью (к истории русско-немецких отношений в 30-е годы XII века)*, [in:] *Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто*, под ред. Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельниковой, Москва 1999, с. 175; В. Нагірний, *Відносини між Галицьким князівством і Візантією в XII – на початку XIII ст.*, [in:] *Питання історії України*, т. 6, Чернівці 2003, с. 46; Т. О. Чугуй, *Роль і значення діяльності останніх Ростиславовичів у розвитку державотворчих процесів у Галицькому князівстві*, [in:] *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, вип. 15, Харків 2012, № 1006, с. 10; Н. Христан, *Был ли Владимирко Володаревич „вассалом” византийского императора?*, [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to 14th century. Publication after 5th International Conference, Spišská kapitula, 16th–18th October 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarin, Krakow–Bratislava 2015, с. 2 [Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 5].

⁶ Див. попереднє посилання.

⁷ G. Vernadskij, *Relations byzantino-russes au XIIe siècle*, [in:] *Byzantion: revue internationale des études byzantines*, vol. 4, Bruxelles 1927–1928, p. 274–275.

⁸ Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, p. 235.

Тавроскіфії”)⁹. За словниками, „φύλαρχος” – глава племені, роду¹⁰. Той же Іоан Кіннам, розповідаючи про останню війну Іоана II Комніна з печенігами (1121–1122), „філархами” називав скіфських ватажків¹¹, а, коли йшлося про похід імператора в Іконію, так само було сказано про перських племінних правителів¹². Микита Хоніат, оповідаючи про візантійсько-печеніжську війну, згадував, що кочівники розташувалися „περὶ τὴν τοῦ σώματος φυλακὴν ἀποτέτακτο” („за філами”)¹³. У джерелах нема більше прикладів вживання „φύλαρχος” щодо руських князів, тому з’ясувати зміст цього титулу достеменно не вдається. Проте, якщо вдатися до простих підрахунків років життя князів, які на сторінках хроніки Іоана Кіннама фігурують поряд із Юрієм Долгоруким (київський князь Ростислав Мстиславович – 1108–1167 рр.; галицький князь Ярослав Володимирович – 1130–1187 рр.), то на момент згадування в *Хроніці* Іоана Кіннама суздальський правитель справді був найстаршим серед Рюриковичів (1090–1157).

В історіографії багато уваги приділено „званню”, яке у Микити Хоніата отримав галицько-володимирський князь Роман Мстиславович, – „ὁ τῆς Γαλιτζῆς ἡγεμὼν Ῥωμανὸς” („гегемон/правитель Галіци Роман”)¹⁴. Так само про князя писали й інші візантійські автори – Єфрем Енійський („Γαλιτζῆς ἡγεμὼν” / „гегемон Галіци”)¹⁵ та Феодор Скутаріот („τῆς Γαλιτζᾶς ἡγεμὼν Ῥωμανὸς” / „гегемон Галіци Роман”)¹⁶. Те, що ромеї називали його „ἡγεμὼν” („гегемоном”), як вважають окремі історики, свідчить про близький родинний зв’язок галицького володаря з василевсом та союзні відносини¹⁷, і це підносить його над іншими руськими „архонтами”¹⁸. Розповідаючи далі про конфлікт між Романом Мстиславовичем та київським князем Рюриком, останнього Микита Хоніат назвав „ὁ διέπων τὸ Κίαβα” („діепон Києва”)¹⁹ – і в цьому також убачають нижче становище київського князя, порівняно з Романом²⁰. „Διέπων” означає правитель – термін, близький за

⁹ Ibidem, p. 236.22–23.

¹⁰ E. A. Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 1154.

¹¹ *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, p. 7.19.

¹² Ibidem, p. 39.

¹³ *Nicetae Choniatae Historia*, p. 15.

¹⁴ Ibidem, p. 522–523.

¹⁵ *Ephraemii monachi imperatorum et patriarcharum recensens*, p. 267.

¹⁶ *Ἀωνίου Συνόψις χρονική*, σ. 428.

¹⁷ H. Grala, *Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII wieku*, [in:] *Balkanica Posnaniensis. Acta et Studia*, t. 2, Poznań 1985, s. 126; A. B. Майоров, *Русь, Византия и Западная Европа: из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2011, с. 282.

¹⁸ A. Maiorov, *The Alliance between Byzantium and Rus' Before the Conquest of Constantinople by the Crusaders in 1204*, [in:] *Russian History*, vol. 42, Brill 2015, issue 3, p. 292–298.

¹⁹ *Nicetae Choniatae Historia*, p. 523.

²⁰ М. В. Биби́ков, *Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.)*, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 г.*, Москва 1981, с. 62–63; H. Grala, *Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza*, „*Slavia Orientalis*”, vol. 31, 1982, s. 126; Л. В. Войтович, *Княжа доба: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 486; A. Maiorov, *The Alliance between Byzantium and Rus'*, p. 292–293.

значенням до „архонта”²¹. Є лише одна згадка цього терміна щодо руських князів вказаного періоду, тому нема змоги проводити паралелі.

У контексті розгляду терміна „гегемон” украї рідко привертається увага до того, що Ярослава Володимировича в ході візантійського посольства до руських князів 1165 р. Іоан Кіннам також назвав „гегемоном”: „Ἰερόσθλαβον τὸν Γαλίτζης ἡγεμονεύοντα” (дослівно „Ярословові галицькому правителю”)²². На думку Олександра Майорова, хроніст, передаючи цей епізод, „протиставляє галицького «ігемона» київському «архонту» Ростиславу Мстиславовичу”²³. Вияв нерівності руських князів тут убачають й інші вчені²⁴. Проте того ж київського князя далі також названо „ἡγεμών” („гегемоном”)²⁵. Отже, в очах візантійського хроніста київський і галицький князі – рівні, незалежні правителі.

Термін „гегемон” поєднує у собі значення керівництва, політичного верховенства, військового командування²⁶. Олександр Филипчук, проаналізувавши візантійську літературну традицію від X ст., зробив висновок, що у XII ст. „ὁ ἡγεμών” слугував синонімом „династа”²⁷ чи „архонта”²⁸. Проте, „гегемоном” у Микити Хоніата названо й імператора Ісаака II Ангела під час походу проти влахів та болгар²⁹. Це змушує застановитися, чи, використовуючи цей титул щодо руських володарів, хроніст вкладав у нього те саме значення?

Якщо простежити вживання титулу „ἄρχων”, то так хроніст називав Володимирка Володаревича: „Βλαδιμηρῶ... τοῦτο γὰρ ὄνομα τῷ Γαλίτζης ἄρχοντι” (дослівно „Володимира ... це ім’я галицького правителя”)³⁰ і Ростислава Мстиславовича: „Ρωσισλάβω... ἐπὶ Ταυροσκυθικῆς ἄρχοντι” (дослівно „Ростислава ... правителя Тавроскіфії”)³¹. А, розповідаючи про формування угорської коаліції проти Візантії в першій половині 60-х років

²¹ E. A. Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 379.

²² *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, p. 232.

²³ А. В. Майоров, *Русь, Византия и Западная Европа*, с. 284.

²⁴ М. М. Фрейденберг, *Труд Иоанна Киннама как исторический источник*, „Византийский временник”, т. 16, 1959, с. 43; Л. В. Войтович, *Перша галицька династія*, [in:] *Генеалогічні записки*, вип. 7, Львів 2009, с. 12–13.

²⁵ *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, p. 236.8.

²⁶ E. A. Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 561; А. Д. Вейсман, *Греческо-русский словарь*, с. 581; Г. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, σ. 720.

²⁷ „Δυνάστης” – правитель, цар, вельможа (А. Д. Вейсман, *Греческо-русский словарь*, с. 347), особа, яка зосереджує в своїх руках усю повноту влади (Г. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, σ. 531). Такий титул щодо руських князів вжито лише раз – у розповіді Іоана Кіннама про переселення на територію у Нижньому Подунав’ї у 1165 р. одного з володарів Тавроскіфії – Владислава разом з дружиною та дітьми: „Βλαδιθλαβος, εἰς ὃν τῶν ἐν Ταυροσκυθικῇ δυναστῶν” / „Владислав, один із тавроскіфських династів/правителів” (*Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, p. 236).

²⁸ О. М. Филипчук, *Роси у „Життії Георгія Амастрідського”*, „Український історичний журнал”, 2012, № 2, с. 178.

²⁹ *Nicetae Choniatae Historia*, p. 397.

³⁰ *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, p. 115.

³¹ *Ibidem*, p. 232, 235.

ХІІ ст., Іоан Кіннам назвав „архонтом” чеського правителя Владислава³². Примітно, що в латинському варіанті тексту хроніки і „гегемон”, і „архонт” подано як „princers”³³. У цьому випадку терміни „архонт” і „гегемон”, вжиті для характеристики галицького князя, є близькі за значенням³⁴.

Титул „архонт” у візантійських джерелах є найпоширенішим. В історіографії прийнято вважати, що „архонт” є синонімом слова „князь”³⁵, або ж прямим ототожненням із руськими князями³⁶, передусім володарями Києва, адже візантійські автори цей титул найчастіше застосовували щодо київських князів³⁷. Відомий і жіночий варіант титулу. Зокрема, в трактаті *Περὶ τῆς Βασιλείου Τάξεως* (Про церемонії візантійського двору) Костянтин Багрянородний 17 разів називає княгиню Ольгу „ἡ ἀρχόντισσα”³⁸. Віднайдені у ХІХ ст. дві печатки, датовані ХІ–ХІІ ст., інформують про ще одну „ἀρχοντίσση Ῥωσίας” („архонтиссу Русі”) – Феофано Музалон. Припускають, що вона походила з візантійського аристократичного роду Музалонів, а титул „архонтисси” отримала, вийшовши заміж за котрогось із руських князів³⁹. Вірогідно, ним був Олег Святославович („Гориславич”), який утік до Тмутаракані⁴⁰. Трапляються в джерелах і похідні від цього титулу – „κατάρχων” („катархонт”) – що не має чіткого визначення⁴¹, „ἀλάρχων” („апархонт”) – колишній архонт⁴².

Поява титулу „архонт” пов’язана з упровадженням фемного устрою у Візантійській імперії у VII ст., проте як адміністративна одиниця „αρχοντία” („архонтат”) нам відома лише Далмація⁴³. Характеризуючи становище „архонта” Далмації, Ядран Ферлуга назвав його „компромісом між місцевою

³² Ibidem, p. 218.9.

³³ У першому випадку йдеться про „гегемона” Ярослава Володимировича: „Hieroslaum Galitzae principem” (Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, p. 232), у другому – про „архонта” Володимирка Володаревича: „Bladimerum... id nomen erat Galitzae principis” (Ibidem, p. 115).

³⁴ М. В. Бибилов, *Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы: Тексты, перевод, комментарий*, под ред. В. Т. Пашуто, Москва 1997, с. 135.

³⁵ М. В. Левченко, *Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире*, „Византийский временник”, т. 7, 1953, с. 211; V. Vodoff, *La titulature des princes russes du Xe au début du XIIe siècle et les relations extérieures de la Russie kievienne*, [in:] *Revue des études slaves*, vol. 55, fasc. 1: *Communications de la délégation française au IXe Congrès international des slavistes* (Kiev, 7–14 septembre 1983), Paris 1983, p. 142.

³⁶ J. Shepard, *Byzantinorussica*, [in:] *Revue des Études Byzantines*, vol. 33, Paris 1975, p. 212.

³⁷ *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ed. B. G. Niebuhrii, vol. 1, Bonnae 1829, p. 690–691.

³⁸ Ibidem, p. 594–598.

³⁹ В. Л. Янин, *Актовые печати Древней Руси X–XV вв. в двух томах*, т. 1: *Печати X – начала XIII в.*, Москва 1970, с. 25–26; В. Н. Чхайдзе, *Феофано Музалон – архонтисса России (к вопросу об идентификации)*, „Византийский временник”, т. 66, 2007, с. 155–156, 170.

⁴⁰ О. О. Роменский, „Aemula Sceptri Constantinopolitani”: до питання про русько-візантійські відносини другої половини ХІ – першої чверті ХІІ ст., [in:] *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*, вип. 4, Кам’янець-Подільський 2015, с. 35.

⁴¹ Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem, p. 103. Катархонтом Лев Диякон назвав князя Святослава Ігоровича в ході перемовин з візантійським імператором Іоаном Цимісхієм: „Σφενδοσλάβον, τὸν τῆς Ῥωστικῆς παναρχίας κατάρχοντα” / „Святославом, катархонтом руського війська”.

⁴² Я. Ферлуга, *Архонт Далмації*, „Византийский временник”, т. 12, 1957, с. 47.

⁴³ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, p. 2034–2035; Я. Ферлуга, *Архонт Далмації*, с. 47.

владою та становищем імперського чиновника, залежного від центральної влади”⁴⁴.

Філофей, церемонімейстер при дворі Лева VI, у 899 р. уклав трактат *Κλητορολογία* (*Кліторологій*), де навів перелік чинів і державних посад у Візантії. Вираз „*αρχοντία*” упорядник відніс до провінційної адміністрації⁴⁵. На думку Федора Успенського, „автор мав тут на увазі неприємні обов’язки митного доглядача й збирача податків, дуже клопіткі та відповідальні обов’язки, виконання яких зрештою може довести навіть справедливого чиновника до суду”⁴⁶.

На теренах південно-західного Криму віднайдено понад чотири сотні печаток, чимало з яких належали „архонтам”. Відомі імена „архонтів”: Феодота, Зоїла, Григорія та інших⁴⁷. Молівдули залишили згадки про „*Μιχαὴλ ἄρχοντι Ματράκου Ζιχίας καὶ πάσης Χαζαρίας*” („архонта Матрахі, Зіхії і всієї Хазарії”) Михайла⁴⁸, „*μέγας ἄρχων*” („великого архонта”) Мстислава Всеволодовича⁴⁹. Яна Малінгуді зауважила, що „*ἄρχοντες*” у русько-візантійських договорах X ст. інколи перекладали як „бояри” й висловила припущення про пізнішу вставку літописцем цього слова⁵⁰. Інколи цей термін ототожнюють з титулом „*στρατηγός*” („стратиг”), адже його використовували „для позначення намісника області чи міста”⁵¹. „Архонтами”, крім правителів держав, областей чи міст, називали також знатних осіб, військових командирів чи вождів кочовиків⁵². Генадій Літаврін, проаналізувавши сфрагістичні дані, дійшов висновку, що вираз „*ἄρχων Ῥοσίας*” („архонт Русі”) застосовували до „князів і княгинь, які володіли

⁴⁴ Я. Ферлуга, *Архонат Далмації*, с. 48, 52.

⁴⁵ Ф. И. Успенский, *Византийский табель о рангах*, [in:] *Известия Русского археологического института в Константинополе*, т. 3, София 1898, с. 135.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ И. В. Соколова, *Администрация Херсона в IX–XI вв. по данным сфрагистики*, [in:] *Античная древность и средние века*, вып. 10, Свердловск 1973, с. 208; N. Alekseienko, *The Particulars of the Byzantine Administration in Taurica: Seals of the Stratores of Cherson*, [in:] *Візантійські та давньоруські печатки. Матеріали Міжнародного колоквиуму з давньоруської та візантійської сфрагістики*. Київ, 13–16 вересня 2013 р., Київ 2015, р. 55–56; Idem, *Новые сфрагистические данные по истории византийского Херсона VII–IX вв.*, [in:] *Античная древность и средние века*, вып. 43, Екатеринбург 2015, с. 192–199, 204–207.

⁴⁸ В. Л. Янин, *Актовые печати*, с. 26; В. Н. Чхаидзе, *Феофано Музалон*, с. 157–158.

⁴⁹ И. В. Ведюшкина, „Русь” и „Русская земля” в *Повести временных лет* и летописных статьях второй трети XII – первой трети XIII в., [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы*, Москва 1995, с. 108.

⁵⁰ Я. Малінгуді, *Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики*, пер. с нем. Д. А. Коробейникова, „Византийский временник”, т. 57, 1997, с. 64.

⁵¹ В. Л. Янин, *Актовые печати*, с. 27. „*Στρατηγός*” – полководец, вождь (А. Д. Вейсман, *Греческо-русский словарь*, с. 1159; Г. Μλατλινιώτης, *Λεξικό*, с. 1663). З VII ст. „стратиги” очолювали феми, поєднуючи громадянську і військову владу. До XII ст. титул „стратиг” вийшов з ужитку.

⁵² J. Shepard, *Byzantinorossica*, р. 214; Я. Ферлуга, *Архонат Далмації*, с. 48; М. В. Бибилов, *Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники*, т. 2, Москва 2009, с. 234; В. В. Хапаев, *Государственное управление и „местное самоуправление” в византийском Херсоне во второй половине IX–X века*, [in:] *Альманах „Крым”*, № 3, Москва 2015, с. 28.

реальною владою на величезних територіях”⁵³. „Архонтами” були не лише київські князі, адже за візантійським уявленням Русь мала багато центрів.

Говорячи про XII ст., дослідники виокремлюють тенденцію: титули, якими василевси наділяли володарів християнських держав, втрачали значення і були важливі здебільшого для церемоніалу. Вони більше не відображали ні ступеню близькості конкретного князя до василевса, ні його місця у колі держав „Візантійській Співдружності”, а політичний підтекст у них убачала лише Візантія⁵⁴. Георг Острогорський зауважив відсутність чіткої ієрархії і відмітив, що звання та титули могли змінюватися залежно від зростання могутності правителя, тривалості його відносин з візантійським імператором⁵⁵. Частково така ситуація пояснюється реформами Комнінів у сфері державного управління, ліквідацією багатьох відомств і, відповідно, титулів, пов’язаних з ними⁵⁶.

Отже, дані джерел не дають змоги достовірно відтворити смислове наповнення титулів, якими ромеї наділяли правителів інших народів та їх градацію. Деякі титули, як „архонт”, мали дуже широке застосування і їхнє значення змінювалося з часом. Інші – „філарх”, „дієпон” – з’являлися на сторінках джерел зрідка, позбавляючи нас можливості простежити особливості їх вживання.

У титулах руських правителів за свідченнями візантійських хроністів прийнято вбачати ознаку союзницьких відносин з імперією, близького родинного зв’язку або ж нерівності політичного становища князів. Цілісне вивчення грецьких текстів, а не лише їх вибраних фрагментів показує, що згадані титули – „архонт”, „філарх”, „дієпон”, „гегемон” у XII ст. вживалися у значенні „правитель”, „володар” окремого князівства, яке ідентифікували як частину Русі. Система протиставлень князів на основі того, як їх називали хроністи, не відображає справжньої ієрархії ні в уявленнях візантійських імператорів, ні самоідентифікації руських правителів і не дає підстав для пониження чи завищення котрогось із князів.

Зважаючи на те, що значення більшості титулів, вжитих візантійськими хроністами для позначення руських князів, залишається нез’ясованим, а значна частина з них, розпорошених по візантійських документах, хроніках і листах, до цього часу не була детально проаналізована, назріває актуальна потреба в поглибленні дослідження цієї проблеми, що

⁵³ Г. Г. Литаврин, В. Л. Янин, *Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX–XV вв.*, „История СССР”, 1970, № 4, с. 49–50.

⁵⁴ Г. Г. Литаврин, *Геополитическое положение Византии в средневековом мире в VII–XII вв.*, [in:] *Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики*, Санкт-Петербург 1999, с. 38; Idem, *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.)*, Санкт-Петербург 2000, с. 295.

⁵⁵ G. Ostrogorsky, *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order*, „The Slavonic and East European Review”, vol. 35, 1956, no 84, p. 12–14.

⁵⁶ М. В. Бибилов, *Византийский историк*, с. 12.

в перспективі дозволить краще зрозуміти особливості русько-візантійських політичних відносин удільного періоду.

*

Olga Kozachok, *Titles of the Rus' Princes of the Political Fragmentation Period in the Byzantine Narratives: Archon, Philarch, Diepon, Hegemon*

The titles, used by the Byzantine authors for denoting the Rus' princes of the political fragmentation period, have been considered in the article. Attention is focused on the titles of the Kyivan, Galician and Suzdal rulers, notices about which the most often found on the pages of the sources. It was researched that in the titles, applied by the Byzantine chroniclers in relation to the Rus' rulers, it is used to see the evidence of the union relations, close family ties, or the inequality of the position of the princes to the opinion of Byzantines. On the basis of analysis of the sources, work with linguistic and encyclopedic dictionaries, the conclusions were drawn that the system of 'contrasting' of the princes built on the titles, used by the Byzantine chroniclers, does not reflect the true hierarchy either in Byzantine emperors conception, or in the self-identification of the Rus' rulers.

Норберт Міка
(Варшава)

Русь у сілезьких середньовічних джерелах (до кінця XIII ст.)

Контакти Русі з Сілезією, тобто країв без спільного кордону, мають тривалу традицію. Сілезькі середньовічні автори неодноразово інформують нас про двосторонні відносини – військові, культурні й економічні. Контакти нав'язувалися між князями з династій Пястів і Рюриковичів, а також між можновладцями, рицарями і міщанами. Цей процес особливо активізувався після монгольського нападу наприкінці першої половини XIII ст., коли в Сілезії появилася хвиля русинів, котрі залишили по собі слід у вигляді прізвищ, отриманих місцевою людністю („Ruthenus”). Однак не всі згадки сілезьких хроністів про Русь і її мешканців були оригінальними, оскільки часто запозичувалися з більш ранніх творів, створених поза межами Сілезії. Тим не менш, у них можна зустріти також оригінальну інформацію, котра нашо́вхує на думку, що сілезькі автори були добре обізнані з локальною місцевою традицією і переказували її у своїх творах, навіть коли вона не підтверджувалася іншими польськими джерелами. Прикладами цього є записи авторів, котрі редагували: „Каменецький рочник”, „Польсько-Сілезьку хроніку”, „Хроніку польських князів”, „Сілезький компільований рочник”, „Рочник генриківських цистерціанців”, а також „Хроніку Петра Власта”.

Функціонування географічних назв і понять, котрі стосуються віддалених народів, усе більше привертає увагу численної групи істориків і мовознавців з різних країн. Зацікавлення сучасних авторів викликають також описи правителів інших держав та їх підданих у творах давніх хроністів, географів, теологів і навіть публічних нотаріусів. Не вдаючись до перечислення всіх дослідників, котрі займалися цією проблемою, згадаю тільки імена авторів, праці котрих заслуговують на особливу увагу: Євгеній За-

валинський¹, Ярослав Панек², Генрик Зінс³, Антоній Барчяк⁴, Ян Пауліні⁵, Мирослав Волощук⁶, Якуб Скомял⁷ і Віктор Адамович⁸.

Автора цих рядків найбільше цікавлять Русь і її мешканці в описі середньовічних сілезьких джерел. Як верхню часову межу даного дослідження умовно прийнято кінець XIII ст. Однак у разі потреби, з огляду на логічність дослідження і наведених аргументів, а також із огляду на факт, що окремі постаті діяли на межі століть, автор виходив за вказану вище хронологічну межу.

Огляд повідомлень сілезьких джерел про Русь можна розпочати від запису, вміщеного в *Каменецькому рочнику* (*Rocznik kamieniecki*, XIII ст.)⁹, котрий колись був власністю цистеріанського абатства в Каменці (Зомбковіцькому) в Нижній Сілезії. Ідеться про такий запис: „1104. Bolezlaus tercius duxit uxorem Rutenam, de qua genuit Wlodizlaum”¹⁰. Не знаною на ім’я

¹ E. Zawaliński, *Polska w kronikach tureckich XV i XVI w.*, Stryj 1938 (Серія: *Collectanea Orientalia*, Nr 14).

² J. Pánek, *Slezsko a české země v polských kronikach XIV. století. Příspěvek k dějinám česko-polských vztahů do roku 1335*, „Slezský sborník”, t. 71, 1973, č. 3, s. 218–232; Idem, *La conception de l’histoire tchèque et des relations tcheco-polonaises dans les plus anciennes chroniques polonaises*, „Mediaevalia Bohemica”, vol. 4, 1974, s. 5–124 (переклад Карел Фяла); Idem, *Bohemi-Bohemici-Pragani-Pragitae v Kronice polské Wincentyho Kadlubka*, „Zpravodaj Místopisné komise ČSAV”, t. 13, 1972, s. 792–794. Див. також дипломну роботу Я. Панка під тєю ж назвою, написану і захищену в 1970 р. (Філозофіка факulta Univerzity Karlovy, Praha 1970, 302 s.). Її примірник знаходиться в: *Archiv Univerzity Karlovy v Praze, sign. 1909*.

³ H. Zins, *Polska w oczach Anglików XIV–XVI w.*, Warszawa 1974; Lublin 2002.

⁴ A. Barciak, *Funkcjonowanie pojęcia „Śląsk” w czeskich kronikach i rocznikach do końca XIV wieku*, [in:] *Jak powstaje historia?*, red. J. Jaros, Katowice 1986, s. 717 (Серія: *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 753); Idem, *Śląsk w źródłach czeskich do końca XIV wieku*, [in:] *XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich: Pamiętnik*, t. 2, cz. 1, Toruń 2000, s. 117–123; Idem, *Postrzeżanie Czech i Czechów na Śląsku w XIV i początkach XV wieku*, [in:] *Slezsko – země Koruny České: Historie a kultura 1300–1740*, red. L. Zapletalová, H. Dánová, J. Klípa, L. Stolarová, Praha 2008, s. 215–221; Idem, *Postrzeżanie Piastów śląskich przez czternastowiecznych kronikarzy czeskich*, [in:] *Historia u Piastów, Piastowie w historii: z okazji trzechsetlecia śmierci ostatniej z rodu, księżnej Karoliny*, red. B. Czechowicz, Brzeg 2008, s. 89–96; Idem, *Relacje o Polsce i Polakach w najstarszych czeskich źródłach narracyjnych – Obraz Polaka w średniowiecznej historiografii czeskiej – Śląsk w źródłach czeskich do końca XIV w. – Postrzeżanie Czech i Czechów na Śląsku w XIV i w początkach XV w.*, [in:] Idem, *Między Polską a Czechami: Śląsk i jego mieszkańcy w źródłach czeskich doby średniowiecza*, Wrocław 2012, s. 11–25, 26–39, 67–82, 189–198; Idem, *Ruś i Rusini w polityce króla Czech Przemysła Otokara II*, [in:] *Czechy i Polska: między Wschodem a Zachodem – średniowiecze i wczesna epoka nowożytna (materiały międzynarodowej konferencji naukowej)*, red. T. Ciesielski, W. Iwańczak, przy współpracy A. Januszek-Sieradzkiej i M. Żeromskiej-Ciesielskiej, Warszawa 2016, s. 39–49.

⁵ J. Pauliny, *Arabské spray o Slovanoch (9.–12. storočie)*, Bratislava 1999.

⁶ М. Волощук, *Ruthenes in Regnum Hungariae (XI – перша половина XIV ст.): дискусія та пошуки*, [in:] *Україно-угорські етюдi*, вип. 1, ред. Л. Войтович, Львів 2010, с. 142–163; Idem, „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграція, Івано-Франківськ 2014.

⁷ J. Skomiał, *Polscy kronikarze wieków średnich o Rusi i Rusinach*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska”, vol. 59, pars 1, sectio G, 2012, s. 81–93.

⁸ V. Adamovič, *Bela IV. a Uhorsko v českých kronikách (do 14. storočia)*, „Acta historia Posoniensia. Historické štúdie”, vol. 24, 2014, s. 44–62.

⁹ S. Smolka, *Polnische Annalen bis zum Anfange des vierzehnten Jahrhunderts*, Lemberg 1873, s. 10–76; J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 61–62; W. Korta, *Średniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966, s. 31–94, зокрема s. 93–94. Незважаючи на те, що *Рочник каменецький* у теперішньому вигляді був зрєдагований аж у XIII ст., його автор, коли йшлося про записи з попередніх століть, отримував інформацію з більш раннього джерела, див.: Z. Budkowa, *Początki polskiego rocznikarstwa*, „Studia Źródłoznawcze – Commentationes” [дали: SŻ–C], t. 2, 1958, s. 81–96, зокрема s. 95.

¹⁰ *Annales Kamennenses*, ed. W. Arndt, R. Roepell, [in:] *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* [дали: SRG], t. 11: *Annales Poloniae, Hannoverae 1866*, s. 8; *Rocznik kamieniecki*, ed. A. Bielowski, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [дали: MPH], t. 2, Lwów 1872, s. 778.

русинкою, котру взяв за дружину Болеслав III Кривоустий і котра народила йому найстаршого сина Владислава II Вигнанця, була Збислава, дочка великого київського князя Святополка II Ізяславовича¹¹. Пізніша сілезька традиція говорить, що батьком Збислави був „Michaël Russiae dux”¹². Найбільш імовірно, що під ним потрібно розуміти згаданого Святополка Ізяславовича, який мав ще одне ім’я – Михайло¹³. Початок подорожі, котру розпочала „Сбыслава”, щоб вийти заміж за польського князя, автор найранішого руського літопису, т. зв. *Повісті минулих літ*, відніс до листопада 1102 р.¹⁴, а укладення самого шлюбу – згідно з *Давнім рочником* – відбулося в 1103 р.¹⁵ Не виключено, однак, що одруження молодої пари, відповідно до інформації *Каменецького рочника*, відбулося аж у 1104 р. Таке припущення може підтвердити факт, що на перешкоді одруженню стала поважна причина церковно-правового характеру. Йшлося про те, що православна русинка була надто близько споріднена з Болеславом Кривоустим. Це привело до того, що католицьке дієцезіальне духовенство, побоюючись наслідків порушення відповідних пунктів канонічного права, не погодилося на цей шлюб¹⁶. Остаточне вирішення справи зайняло чимало часу, оскільки проблему міг розв’язати тільки Папа Римський Пасхалій II. З метою отримання дозволу понтифіка, в довгу подорож до Рима відправився краківський єпископ Балдуїн. І тільки після зустрічі з польським ієрархом Пасхалій II дозволив цей шлюб¹⁷. Важливим аргументом для надання такого дозволу, безсумнівно, була значна сума грошей, котру в таких випадках зацікавлена сто-

¹¹ Збислава принаймні не була дочкою Всеволода Ольговича і дружиною Владислава II Вигнанця, як стверджував Д. В. Донской, *Справочник по генеалогии Рюриковичей (середина IX – начало XIV в.)*, ред. Д. М. Шаховский, Москва–Ренн 1991, с. 48, 65–67, номер 146–150. Про це, див.: D. Dąbrowski, *Genealogia Mściślawowiczów: Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, s. 155, przyp. 583.

¹² F. W. Sommersberg, *Tabulae genealogicae ducum superioris et Inferioris Silesiae ab initio saeculi XII. ad praesens usque XVIII*, Wratislaviae 1724, s. 1, а також tab. XVII.

¹³ N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes: du Xe au XIIIe siècle*, „Orientalia Christiana”, vol. 9/1, nr 35, Maio 1927, tab. II, nr 3, s. 10–11; Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 355; М. Ф. Котляр, *Святополк Ізяславич*, [in:] *Енциклопедія історії України* [далі: ЕІУ], редкол.: В. А. Смолій та ін., т. 9, Київ 2012, с. 486.

¹⁴ *Лаверентьевская летопись*, изд. И. Ф. Карский, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далі: ПСРЛ], т. 1, Ленинград 1926, стб. 276; *Ипатьевская летопись*, изд. А. А. Шахматов, [in:] ПСРЛ, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 252.

¹⁵ *Rocznik dawny*, ed. Z. Kozłowska Budkowa, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series* [далі: MPH NS], t. 5, Kraków 1978, s. 12: „MCIII Boleslaus tercius duxit uxorem”. Про це, див.: N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes* tab. II, nr 13, s. 10–11; K. Maleczyński, *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław 1975, s. 49–54; B. Włodarski, *Rus w planach politycznych Bolesława Krzywoustego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” [далі: AUNC–H], t. 2 (20), 1966, s. 41–42; M. Dworsatschek, *Władysław II Wygnaniec*, Wrocław 1998, s. 16; K. Jasiński, *Ro dowód pierwszych Piastów*, Warszawa–Wrocław [1992], s. 204. Українські дослідники, посиляючись тільки на дату, вміщену в *Повісті минулих літ* і не використовуючи польські рочники, вважають, що шлюб Болеслава Кривоустого і Збислави відбувся в 1102 р., пор.: М. Ф. Котляр, *Галицько-Волинська Русь*, [in:] *Україна крізь віки*, т. 5, Київ 1998, с. 93; Л. Войтович, *Княжа доба на Русі*, с. 357–358.

¹⁶ Пор.: W. Góralski, *Kanoniczne przeszkody małżeńskie – zarys problematyki*, „Ius Matrimoniale”, t. 26, 2015, nr 4, s. 29–52, зокрема s. 33–35.

¹⁷ Galli *Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. K. Maleczyński, [in:] MPH NS, t. 2, Kraków 1952, s. 90.

рона традиційно сплачувала Апостольській Столиці¹⁸. Очевидно, що саме потреба отримати згоду Папи привела до значного часового розриву між відправленням Збислави до двору Кривоустого в листопаді 1102 р. і заключенням шлюбу в 1103 р. або 1104 р. Варто також додати, що назва „Rutena” стосовно дружини Болеслава Кривоустого не зустрічається в жодному іншому рочнику, створеному до кінця XIII ст. Тому можна припустити, що анонімний автор *Каменецького рочника*, котрий писав у XIII ст., а можливо, що навіть ще у XII ст., почерпнув цю інформацію з більш ранньої локальної сілезької традиції¹⁹. Треба пам’ятати, що Збислава була мамою народженого в 1105 р. Владислава II Вигнанця, згаданого в джерелах як „dux Slezie”²⁰, нащадки котрого стали засновниками сілезької лінії династії Пястів. Можна з упевненістю говорити, що дочка київського князя Святополка Ізяславовича якийсь час перебувала в Сілезії, оскільки землі над Одером, разом з Молопольщею, після смерті князя Владислава Германа (4 VI 1102), стали частиною володінь Болеслава Кривоустого, чоловіка Збислави²¹. Опираючись на солідні дослідження Казимира Ясінського, можна вважати, що дочка Святополка Ізяславовича померла близько 1114 р.²²

Багато інформації про Русь і її мешканців містить недатований лист краківського єпископа Матеуша і сілезького комеса Петра Властовича, написаний у першій половині XII ст., найбільш правдоподібно між 1143 і 1145 рр.²³, і адресований до одного з найвідоміших представників ордену цистерціанців – Бернарда з Клерво, згодом святого Католицької церкви²⁴. У цьому листі обидва достойники відповідали на питання про можливість навернення з „Ruthenorum ritus” на католицький обряд східних сусідів Польщі. Вони писали, що людність „Ruthenica”, будучи дуже чисельною і затуманеною помилками своєї релігії, може бути навернена до прийняття прав-

¹⁸ Ph. Woker, *Das kirchliche Finanzwesen der Päpste*, Nördlingen 1878, s. 32–32; G. Mollat, *Les grâces expectatives du XIIe au XIVe siècle*, „Revue d’histoire ecclesiastique”, vol. 42, 1947, s. 82–90.

¹⁹ W. Korta, *Średniowieczna annalistyka śląska*, s. 72–74.

²⁰ K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, t. 1: *Piastowie wrocławscy i legnicko-brzescy*, Wrocław 1973, s. 39; M. Dwor-satschek, *Władysław II Wygnaniec*, s. 17. Поп. теж: *Epythaphia ducum Slezie*, hrsgb. W. Wattenbach, [in:] *Monumenta Lubensia*, Breslau 1861, s. 16; *Nagrobki xiążąt szląskich*, ed. A. Bielowski, [in:] *MPH*, t. 3, Lwów 1978, s. 711.

²¹ T. Tyc, *Zbigniew i Bolesław*, [in:] Idem, *Z średniowiecznych dziejów Wielkopolski i Pomorza: Wybór prac*, zebr. J. M. Pi-skorski, Poznań 1997, s. 151 [3]; K. Benyskiewicz, *Książę polski Władysław I Herman 1079–1102*, Zielona Góra 2010, s. 390, 392.

²² K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, s. 189–190.

²³ Хронологічну межу визначають дати прийняття Матеушем єпископського сакраменту (1143) та осліплення, обрізання язика і вигнання Петра Властовича (1145/46), поп.: M. Plezia, *Palatyn Piotr Włostowicz: sylwetka z dziejów Śląska w XII wieku*, Warszawa 1947, s. 57; Idem, *List biskupa Mateusza do św. Bernarda*, [in:] *Prace z dziejów Polski feudalnej, ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 136; K. R. Prokop, *Poczet biskupów krakowskich*, Kraków 1999, s. 39–42. Сумнівно, щоб у 1147 р. значення і можливості скаліченого Властовича в Польщі були настільки великі, аби він міг поважно задумуватися і брати участь в організації католицької місії на Русь, як то припускав S. Bieniek, *Piotr Włostowicz. Postać z dziejów średniowiecznego Śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 74–76.

²⁴ Поп.: J. A. Cotter Morrison, *Life and Times of St. Bernard*, London, 1863; L. Cristiani, *Saint Bernard de Clairvaux (1090–1153)*, Paris 1962; P. Aubé, *Saint Bernard de Clairvaux*, Paris 2003; J. Leclercq, *Bernhard von Clairvaux: Mystiker und Mann der Tat*, Neue Stadt–München 2009.

дивої віри, однак для цього потрібна допомога самого Бернарда. У зв'язку з цим, Матеуш і Петро запрошували впливового цистерціанця долучитися до місійної праці²⁵, висловлюючи надію, що в його полі зору опиняться не тільки „Ruthenia”, але також „Polonia et Vöemia”²⁶. Останні слова виразно вказують, що перелічені тут слов'янські країни в той час не були ще повністю християнізовані, що підтверджують і результати наукових досліджень²⁷. Участь комеса Петра Властовича у створенні листа не була випадковою. Впливовий сілезький феодал був експертом у руських справах. Серед істориків існує навіть думка, що Властович мав руське походження – можливо, був сином чернігівського князя Святослава Давидовича²⁸. Хоча дана теза не набула поширення в історичній літературі, варто зауважити, що автори середньовічних переказів одногolosно стверджують, що Петро був добре відомий на Русі, у першу чергу завдяки викраденню, біля 1121 або 1122 р., перемишльського князя Володаря²⁹, а також одруженню з руською княгинею Марією, дочкою Олега Михайла Святославовича з чернігівської лінії династії Рюриковичів³⁰. Згадана тут „Maria Ruthenissa”, як її називає автор сілезької *Хроніки Петра Власа* (*Kroniki Piotra Własta*)³¹, була тісно пов'язана зі своєю новою батьківщиною, де заснувавши костел і монастир Діви Марії, статуту св. Августина, на Піщаному острові у Вроцлаві³². Інформацію про її

²⁵ У контексті згаданого вище листа єпископа Матеуша і комеса Петра до Бернарда з Клерво, написаного близько 1143–1145 рр., мало переконливим видається припущення Кшиштофа Стопки про те, що „аж до кінця XII ст. немає інформації про якісь прагнення польської церкви підпорядкувати собі русинів”, див.: K. Stopka, *Najstarsze świątynie łacińskie na Rusi. „Lacka” bożnica w Perejasławiu*, [in:] *Cracovia–Polonia–Europa: Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestelecie pracy naukowej*, red. K. Baczkowski, W. Bukowski, M. Markiewicz, K. Ożóg, M. Salamon, F. Sikora, S. Szczur, Kraków 1995, s. 416.

²⁶ *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae* [далі: CDES], ed. C. Maleczyński, t. 1, Wrocław 1956, nr 17, s. 43–46; *Schlesisches Urkundenbuch* [далі: SUB], bearb. H. Appelt, W. Irgang, Bd. 1, Graz–Köln–Weimar–Wien 1963, nr 11, s. 8–9.

²⁷ Треба зауважити, що створення парафіяльної організації в польських землях, зокрема в Сілезії треба датувати XIII ст., пор.: J. Tazbirowa, *Początki organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, t. 54, 1963, s. 386; B. Kłoch, *Najstarsze parafie Górnośląska: średniowieczna organizacja parafialna Górnośląska w diecezji wrocławskiej*, Racibórz 2008, s. 16–46; N. Mika, *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*, Kraków 2013, s. 162–167. Безсумнівно, населення земель над Одером і Віслою, зокрема те, яке проживало на віддалених від головних міських центрів теренах, у першій половині XII ст. ще не було цілковито християнізоване.

²⁸ M. Cetwiński, *Piotr Włostowicz czy Piotr Rusin ?*, „Śląski Kwartalnik Historyczny – Sobótka” [далі: ŚKH–S], t. 29, 1974, s. 435–437; Idem, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w.: pochodzenie–gospodarka–polityka*, Wrocław 1980, s. 70, 136; Idem, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w.: biografy i rodowody*, Wrocław 1982, s. 15–18.

²⁹ J. Powierski, *Weryfikacja przekazu Herborda o antypolskim sojuszu pomorsko–prusko–ruskim w czasach Bolesława Krzywoustego*, „AUNC–H”, t. 24 (204), 1990, s. 136–137, 139; M. Ф. Котляр, *Володар Ростиславич* [in:] *ЕІУ*, т. 1, Київ 2003, с. 615; Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів 2015, с. 259–262.

³⁰ B. Włodarski, *Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego*, s. 48–49; J. Bieniak, *Ród Łąbedziów*, [in:] *Genealogia: Studia nad wspólnotami krewniaczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Hertel, J. Wroniszewski, Toruń 1987, s. 31; D. Dąbrowski, *Genealogia Mściśławowiczów*, s. 197, przyp. 765.

³¹ Твір створений на початку XVI ст., однак його перша редакція виникла кілька століть раніше, найправдоподібніше наприкінці XIII ст., пор.: J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie*, s. 122; M. Kogut, *Ślążański klasztor*, „Perspectiva: Legnickie Studia Teologiczno–Historyczne”, t. 4, 2005, nr 2, s. 88.

³² I. Placzek, *Zasadnicze linie rozwoju sieci klasztorów mniszych i kanonичьch na Śląsku do końca XIII wieku*, [in:] *Studia historyczne: ustrój, kościół, militaria*, red. K. Bobowski, Wrocław 1993, s. 24 (Серія: *Acta Universitatis Wratislaviensis*).

смерть подав некролог абатства Св. Вінцентія на Олбіні у Вроцлаві під денною датою 8 квітня – „Maria comitissa”³³. Рік смерті цієї шанованої в Сілезії руської княгині невідомий. Однак, беручи до уваги факт, що на кам'яному романському тимпані в згаданому вже костелі на Піщаному острові у Вроцлаві його фундаторка Марія представлена разом з дорослим сином, однак без чоловіка, а також факт, що Петро Властович помер, найправдоподібніше, 16 квітня 1153 р.³⁴, можна припустити, що смерть дружини сілезького можновладця настала після тієї дати.

Спільно з княгинею Марією, дружиною Петра Властовича, до Сілезії прибуло і її невелике оточення, що складалося з бояр і дам двору, котрі не повернулися на Русь, а залишилися в землях над Одером. Убогість джерел, однак, не дозволяє сказати щось про долю русинів і русинок, які перебували при дворі Петра Властовича і його дружини Марії. Не виключено, що серед них була таємнича жінка – „Ruthena”, а також чоловік – „Rutenus”, про смерть котрих під денними датами 13 березня і 24 квітня (рік не вказаний) говорить найстарший фрагмент середньовічного некролога абатства Св. Вінцентія на Олбіні у Вроцлаві³⁵, що містить записи до 1289 р.³⁶ З іншого боку, назви „Ruthena” і „Rutenus” могли стосуватися і представників вроцлавського роду Рутенів, котрі появились в Сілезії невдовзі після монгольського нападу, тобто після 1241 р.³⁷ Більш детально про це йтиметься в наступній частині даної публікації.

Повернімося, однак, до згаданої раніше особи самого Петра Властовича. Моральна оцінка дій цього можновладця, описана сілезькими хроністами, в першу чергу оцінка його підступного викрадення руського князя Володаря, не є однозначною. Автор *Польсько-Сілезької хроніки* (*Kroniki polsko-śląskiej*), званої також як *Польська хроніка* (*Kroniką polską*)³⁸, котрий писав у другій половині XIII ст., суворо оцінив вчинок Петра: „Iste Petrus tempore Boleslai Curvi regem Russie in dolo adierat et cum illo connessans ceperat eum et vinctum Boleslao adduxit, et cum ille se pecunia liberasset, simili dolo per quendam Pannoniorum Cilciam urbem delevit cum magna strage Polonorum ac

viensis. Historia, t. 106); A. Pobóg-Lenartowicz, *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych we Wrocławiu do początku XVI w.*, Opole 1994, s. 133; Eadem, *Kanonicy regularni na Śląsku*, Opole 1999, s. 30–35.

³³ *Liber mortuorum abbatiae s. Vincentii Wratislaviensis*, ed. K. Maleczyński, [in:] MPH SN, t. 9, cz. 1, Warszawa 1971, s. 35. Поп.: A. Moepert, *Die älteste Urkunden und Besitzungen des Vinzenzstiftes in Breslau*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, Bd. 6, 1941, s. 27.

³⁴ M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w.: biogramy i rodowody*, s. 17.

³⁵ *Liber mortuorum abbatiae s. Vincentii Wratislaviensis*, ed. K. Maleczyński, s. 27, 40.

³⁶ K. Jasiński, *Kalendarz opactwa Św. Wincentego we Wrocławiu*, [in:] *Kultura średniowieczna Śląska: pierwiastki rodzime i obce*, red. K. Bobowski, Wrocław 1993, s. 45–58, зокрема s. 51 (Церія: *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*, t. 98).

³⁷ Поп.: G. Pfeiffer, *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*, [in:] *Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte*, Bd. 30, Breslau 1929, s. 48, 59.

³⁸ Z. Wielgosz, *Kronika polska – metoda prezentacji dziejów*, [in:] *Dawna historiografia Śląska. Materiały sesji naukowej odbytej w Brzegu w dniach 26–27 listopada 1977 r.*, red. K. Gajda, Opole 1980, s. 44–48.

captivitate”³⁹. Згадане в цитованому тексті місто „Pannoniorum Cilcia”, яке мав знищити „король Русі” у відповідь на його викрадення Петром Властовичем, це, поза сумнівом, малопольська Віслиця, котру Болеслав Кривоустий надав якомусь Панончику, тобто Борисові – синові угорського короля Коломана. Віслиця – як на межі XII/XIII ст. писав польський хроніст Вінцентій Кадлубек – була після цього пограбована руськими загонами на чолі з Володаревичем (Володимирком)⁴⁰. Треба зауважити, що твір Кадлубека був добре відомий авторові *Польсько-Сілезької хроніки*⁴¹. Тим останнім, своєю чергою, міг бути францисканець Генрих з Брене, котрий якийсь час перебував у Сілезії⁴². Він володів літературним мистецтвом, добре орієнтувався в політичній ситуації при монарших дворах Центрально-Східної Європи, а крім того, був споріднений з польськими Пястами і руськими Рюриковичами⁴³.

Іншу оцінку діям Петра Властовича, ніж у *Польсько-Сілезькій хроніці*, подав автор *Хроніки Петра Власта*, котрий проігнорував підступний вчинок свого героя. На його думку, руський князь (Володар) був викрадений Болеславом Кривоустим, котрий помістив полоненого в граді Віслиця. Коли виявилося, що русин, з допомогою підкуплених слуг, утік з неволі і завдав Польщі шкоди, Болеслав на чолі збройного загону відправився „in Russiam”. У цьому поході взяв участь і комес Петро, котрий „iterum regem illum Ruthenorum sua magna audacia cepit et civitatem Gallaciam cum magna strage populorum delevit atque Regi suo Boleslao vinctum duxit”⁴⁴. Відомостей про зайняття Галича війнами Петра Властовича, а також інформацію про повторне схоплення князя Володаря, не подає жодне інше польське чи руське джерело. Зустрічаємо згадки про це тільки в пізнішій сілезькій традиції, котра стараннями автора *Хроніки Петра Власта* глорифікувала постать комеса Петра і намагалася показати, що він, шанований у цілій країні фео-

³⁹ „Цей Петро, в часи Болеслава Криво[устого], підступно заатакував короля Русі, і коли зустрівся з ним, схопив його і привів до Болеслава, а коли той [король русинів – *Н. М.*] викупився за гроші, то [відплатив – *Н. М.*] такою ж підступністю, коли проходив через якийсь місто панонців, Віслицу, знищив його і [завдавши – *Н. М.*] полякам великої поразки і [взявши – *Н. М.*] їх до неволі”. *Kronika polska*, ed. L. Świkliński, [in:] *MPH*, t. 3, s. 630–631. Переклад цього фрагменту на українську мову викликає певні проблеми, з огляду на його неясний стиль. Однак, не можна погодитися з припущенням, що Петро Властович був схоплений руським правителем під час богослужіння і що Болеслав звільнив його з полону за викуп, пор.: G. K. Walkowski, *Regni Poloniae Documenta rerum gestarum MCCCLXVIII–MCCCLXXXV*, Bydgoszcz–Warszawa 2014, s. 313. Не можна також говорити про те, що то Петро Властович „підступно знищив місто панонців, Кельце”, як то припускав J. Mularczyk, *Spór o Kronikę Polską*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” [далі: *SMDŚ*], t. 22, 1997, s. 28.

⁴⁰ *Magistri Vincentii Chronica Polonorum*, ed. M. Plezia, [in:] *MPH NS*, t. 11, Krakow 1994, s. 114–117.

⁴¹ Z. Wielgosz, *Kronika polska – metoda prezentacji dziejów*, s. 44, 53–55; E. Wilamowska, *Kronika polsko-śląska: zabytek pochodzenia lubińskiego*, „SŻ–C”, t. 25, 1980, s. 83–86.

⁴² J. Mularczyk, *Kronika polska i jej relacja o bitwie pod Studnicą*, „Kwartalnik Historyczny” [далі: *KH*], 95, 1988, nr 2, s. 25–30; Idem, *Spór o Kronikę Polską*, s. 17–19, 33.

⁴³ N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*, Racibórz 2008, s. 94–95.

⁴⁴ „Знову схопив цього короля русинів із великою своєю хоробрістю, місто Галич знищив [завдавши – *Н. М.*] великих втрат людям, а звязаного [полоненого – *Н. М.*] привів до свого короля Болеслава”. *Cronica Petri comitis Poloniae accedunt Carminis Mauri fragmenta*, ed. M. Plezia, [in:] *MPH NS*, t. 3, Kraków 1951, s. 7.

дал, як мученик, став жертвою приватних усобиць при дворі сина Болеслава Кривоустого, Владислава II Вигнанця і через багато років після описаних подій був несправедливо оскаржений і покараний через осліплення і обрізання язика⁴⁵.

Тут варто звернути увагу на факт, що авторові *Хроніки Петра Власта* було відоме руське місто Галич, який названо „civitas Gallacie”. Цікаво, що ця назва використовувалася давніми авторами для позначення місця перебування кельтських галів⁴⁶. Ці останні, тобто галли – як зауважував автор *Польсько-Сілезької хроніки* другої половини XIII ст. – у стародавній період мали зайняти всі королівства світу, однак уступили лехітам землі до річки Дунай. Видається, що саме цим автор пояснював факт, що в пізніші часи краківський князь Лешко Білий організував військовий похід „in Russiam et Galliciam”, а далі „post procerum Russie multifariam necem ac Galatie prospere rediens”⁴⁷. Цитовані фрагменти *Польсько-Сілезької хроніки* вказують, що її автор добре розрізняв терміни „Russia” і „Gallicia” (або також „Galatia”), принаймні він не вважав їх синонімами. У цьому ж творі згаданий також „dux Galatie” як тесть сина тогочасного сеньйора династії Пястів, Мешка Старого. Йдеться, імовірно, про галицького князя Ярослава Осмомисла, дочка котрого Вишеслава вийшла заміж за Одона Мешковича⁴⁸. Ідентичну за змістом інформацію подав автор *Хроніки польських князів (Kroniki ksiąząt polskich)*⁴⁹, котрий також назвав тестя сина Мешка Старого „dux Galacie”⁵⁰. Треба, однак, зауважити, що обидві згадані сілезькі хроніки, коли йдеться про галицького князя, не подають оригінальні відомості, але цитують відповідний *passus* із твору Вінцентія Кадлубека⁵¹.

Серед руських міст, окрім Галича, середньовічна сілезька історіографія згадує також столичний Київ, але тільки через призму переможного походу Болеслава Хороброго на Русь у 1018 р. Згідно з *Польсько-Сілезькою хронікою*, польський правитель „Ruzciam usque Kiwe pervasit et ibi signum victorialis

⁴⁵ D. Gruntkowska, *Każń jako spektakl władzy. Między rzeczywistością a symbolem*, „Zeszyty Naukowe Collegium Balticum”, t. 10, 2016, s. 135–137.

⁴⁶ Поп.: *Thesaurus temporum Eusebii Pamphili Caesareae Palaestinae episcopi*, ed. I. I. Scaligeri, Lugduni Bataurorum 1606, s. 134; A. Baustark, *Galli, Gallia, Gallia Transalpina, Gallogrecia*, [in:] *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft in alphabetischer Ordnung*, Bd. 3, Stuttgart 1844, s. 589–638, зокрема s. 593.

⁴⁷ „Після перемоги в багатьох місцях на руськими вождями, успішно Галіцію [Галицьку землю – Н. М.] повернув”. *Kronika polska*, ed. L. Ćwikliński, s. 606–607, 640.

⁴⁸ S. Łaguna, *Rodowód Piastów*, „KH”, R. 11, 1897, s. 763.

⁴⁹ *Хроніка польських князів* створена в Сілезії близько 1385 р., а її редактор активно запозичував інформацію з більш ранніх творів, передусім з *Польсько-Сілезької хроніки* XIII ст., див.: W. Schulte, *Die politische Tendenz der Cronica principum Polonie*, Breslau 1906, s. 4–10; A. Schaubе, *Kanonikus Peter Bitschen und die Tendenz seiner Fürstenchronik (Cronica principum Polonie)*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” [дали: ZVGS], Bd. 61, 1927, s. 30–31; J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie*, s. 165–168; R. Heck, *Kronika ksiąząt polskich – metoda prezentacji dziejów*, [in:] *Dawna historiografia Śląska*, s. 79–80.

⁵⁰ *Kronika ksiąząt polskich*, ed. Z. Węclewski, [in:] *MPH*, t. 3, s. 480.

⁵¹ *Magistri Vincentii Chronica Polonorum*, ed. M. Plezia, s. 130–131.

gladii in posta [recte porta – H. M.]⁵², que dicitur aurea dereliquit, deflorata prius filia regis Russie, quam ipsius coniugo negaverat”; після чого „termini fuerunt ab oriente Куве”⁵³. Схожу інформацію повторила *Хроніка польських князів*, що походить із другої половини XIV ст. Її автор, канонік Петро з Бичини⁵⁴, брав інформацію з твору свого попередника, а також із хроніки Вінцентія Кадлубека⁵⁵. Слід, однак, зауважити, що коли йдеться про опис походу Болеслава Хороброго на Русь у 1018 р., то Петро з Бичини подав інформацію, яка не зустрічається в інших джерелах. Зокрема про те, що „Rutheni” обстрілювали з луків польський табір, у якому воїни Болеслава спали аж до обіду. В той же час прислуга переправилася на другий берег річки, спричинивши паніку серед русинів. Це мав використати Болеслав, котрий наказав своїм воїнам, розбуженим зі сну, кричати з усіх сил, щоб збільшити паніку в противника. В такий спосіб поляки, не переходячи річки, мали досягнути перемоги і тріумфально повернутися до свого краю. В іншому місці автор *Хроніки польських князів* ствердив, що в момент зайняття Києва Болеславом Хоробрим „multi post temporibus Russia fuit Polonie subiugalis”⁵⁶.

Інформація про Київ, хоча й дуже обмежена, є також у *Каменецькому рочнику*, а також у *Рочнику генриківських цистерціанців* (*Rocznik cystersów henrykowskich*), зредагованому в першій половині XIV ст. на основі текстів рочників і локальної традиції, які походили з часу перед 1290 р. і були доповнені місцевим орденським писарем інформацією про пізніші роки⁵⁷. На відміну від *Польсько-Сілезької хроніки* і *Хроніки польських князів*, в обох згаданих сілезьких цистерціанських рочниках відсутня інформація про похід Болеслава Хороброго на Русь, удар мечем по Золотих воротах у Києві, а також про згвалтування Болеславом сестри руського правителя. Натомість, під роком 1025 знаходимо в них відомості про розширення кордонів держави Болеславом Хоробрим, котрий названий прізвиськом Великий („Magnus”), від воріт Києва аж до річки Заале (нім. Saale), на території сьогоденішньої Тюрингії в Німеччині. Варто зауважити, що як *Каменецький рочник*, так і *Рочник генриківських цистерціанців*, подаючи назву Києва як „Kiov”⁵⁸ чи

⁵² Такий запис подає *Kronika książąt polskich*, ed. Z. Węclewski, s. 440.

⁵³ *Kronika polska*, ed. L. Ćwikliński, s. 618–619.

⁵⁴ *Kronika książąt polskich*, ed. Z. Węclewski, s. 440, 444.

⁵⁵ R. Heck, *Chronica principum Poloniae a Chronica Polonorum*, „SKH-S”, t. 31, 1976, s. 185–196; Idem, *Kronika książąt polskich*, s. 66. Дослідник, перераховуючи джерела, якими користувався автор *Хроніки польських князів*, не згадав твору Вінцентія Кадлубека, хоча сцени, в котрих описано похід Болеслава Хороброго на Русь, запозичено з *Хроніки Кадлубека*.

⁵⁶ *Kronika książąt polskich*, ed. Z. Węclewski, s. 441.

⁵⁷ J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie*, s. 62; W. Korta, *Średniowieczna annalistyka śląska*, s. 237–247. Незрозуміло, чому Моніка Міхальська обминула своєю увагою *Рочник генриківських цистерціанців*, а також проблему часу його створення, у своїх цікавих дослідженнях початкової історії монастиря в Генрикові, пор.: Eadem, *Stan wiedzy o początkach klasztoru cystersów w Henrykowie w dziejopisarstwie późnego średniowiecza oraz renesansu*, „Saeculum Christianum”, t. 22, 2015, s. 94–107.

⁵⁸ *Annales Kamenzenses*, ed. W. Arndt, R. Roepell, [in:] *SRG*, t. 11, Hannoverae 1866, s. 8; *Rocznik kamieniecki*, ed. A. Bielowski, s. 778.

„Кув”⁵⁹, не вказують *expressis verbis*, що це було місто на Русі. Стверджують тільки, що він був розташований на східних кордонах монархії Болеслава (Хороброго).

Історія контактів інших польських правителів з Руссю і русинами, до межі XII/XIII ст., відносно детально представлена на сторінках згаданих уже *Польсько-Сілезької хроніки* і *Хроніки польських князів*. Їх автори – використовуючи зазвичай твори більш ранніх польських хроністів – згадують такі історичні події: шлюб Казимира Відновителя з дружиною „de Russia” (теж у *Сілезькому компілятивному рочнику* (*Rocznik śląski kompilowany*) XIII ст.)⁶⁰; битву того ж правителя з Маславом, самозваним князем Мазовії, у якій узяли участь війська „Ruthenorum”⁶¹; довготривалі війни сина Відновителя, Болеслава Сміливого „apud Rutenos” і отриману ним данину від „Ruthenorum”⁶²; „traditur viro in Russia” дочки Владислава Германа⁶³. Віднайдемо в них інформацію і про руську політику Болеслава Кривоустого. Вже на початку свого панування цей володар, готуючись до війни з чехами і помор'янами, котрі підтримували його брата Збігнева, „expedierat legaciones tam ad regem Ruthenorum quam Ungarorum, petens auxilium ab eisdem”⁶⁴. Після досягнення перемир'я між братами, загопи „Ruthenorum et Ungarorum”, які підтримували Кривоустого, повернулися додому⁶⁵. Болеслав мав також потрапити в полон у результаті зіткнення з імператорськими військами. При викупі з німецького полону польський князь отримав допомогу „in omnes Getharum, Rutenorum et Ungarorum provincias”⁶⁶. Наведені тут факти, безсумнівно, баламутні, однак представляють локальну сілезьку традицію другої половини XIII ст., записану автором *Польсько-Сілезької хроніки*, котрий різними способами намагався показати значну роль німецьких правителів в історії польських земель, у першу чергу Сілезії⁶⁷. Цим же пояснюється те, що автор присвятив увагу правлінню синів Кривоустого, передусім найстаршого з них – Владислава Вигнанця, засновника сілезької лінії П'ястів. При цьому він не обминув руську тематику. Сілезький хроніст занотував, що Болеслав Кривоустий мав найстаршого сина „ex quadam Ruthena nobili”⁶⁸, а молодший з потомків Кривоустого, Мешко Старий, дочекався аж трьох синів

⁵⁹ *Rocznik cystersów henrykowskich*, ed. A. Bielowski, MPH, t. 3, s. 701.

⁶⁰ *Kronika książąt polskich*, ed. Z. Węclewski, s. 447; *Annales Silesiaci compilati*, ed. M. Błażowski, [in:] MPH, t. 3, s. 678.

⁶¹ *Kronika polska*, ed. L. Ćwikliński, s. 621, 622.

⁶² *Kronika książąt polskich*, ed. Z. Węclewski, s. 448, 449.

⁶³ *Ibidem*, s. 452.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 461.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 462.

⁶⁶ *Kronika polska*, ed. L. Ćwikliński, s. 627.

⁶⁷ E. Maetschke, *Das Chronicon Polono-Silesiacum*, „ZVGS”, Bd. 59, 1925, s. 137–152; H. v. Loesch, *Chronicon Polono-Silesiacum*, „ZVGS”, Bd. 65, 1931, s. 218–238; Z. Wielgosz, *Kronika polska – metoda prezentacji dziejów*, s. 44–60, зокрема s. 54.

⁶⁸ *Kronika książąt polskich*, ed. Z. Węclewski, s. 475.

„ex filia regis Russie”⁶⁹. Останній „in Russiam profectus fuisset ad restituendum primogenitum sororis sue nomine Romanum, patrem Danielis”⁷⁰. Кінцевий фрагмент цитованого тексту неоднозначно вказує, що автор *Польсько-Сілезької хроніки* був добре обізнаний з перипетіями родинного життя руських Рюриковичів. Треба відзначити, що і в Галицькій землі орієнтувалися в родинних зв'язках сілезьких П'ястів, а навіть у їхніх прізвиськах. Для прикладу, автор *Галицько-Волинського літопису*, поряд з іменем ратиборського князя Мешка, додав окреслення „Лѣсконогий”, на відміну від авторів деяких польських джерел, котрі помилково подавали його прізвисько як „Кривоногий” („Loripes dicto platonogy”)⁷¹.

До роздумів спонукає факт відсутності в сілезьких джерелах імені першої дружини сілезького володаря Болеслава Високого, Звенислави, дочки великого київського князя Всеволода II Ольговича⁷². Руське ім'я княгині – „Звѣнслава” – згадується всього один раз на сторінках *Київського літопису*, коли в 1142 р. вона була видана заміж за найстаршого сина Владислава II Вигнанця⁷³. У сілезьких переказах Нового часу першу дружину Болеслава Високого називали „Wenceslava, Russiae principis filia” або „Wenzeslaw, einer reussischen Prinzessin”, а інколи навіть анахронічно „Wenceslava aus der Moscau”⁷⁴. Це, безсумнівно, було результатом помилки авторів друкованих переказів, оскільки ім'я Венцеслава мала дружина опольсько-ратиборського князя Казимира Мешковича, знана під латинським ім'ям Віюла. Остання походила, правдоподібно, з Болгарії і через своє одруження була пов'язана з верхньосілезькою лінією П'ястів, що виводилася від Мешка IV Ласконо-

⁶⁹ *Kronika polska*, ed. L. Ćwikliński, s. 635.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 638.

⁷¹ Поп.: N. Mika, *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa*, s. 45–56, зокрема s. 52–53. Про контакти Мешка IV Ласконового з Руссю невідомо нічого. Варто, однак, згадати, що в історичній науці існує думка, що тестем Мешка був оломоуцький князь Володимир, син Оттона III і княгині Дуранції, котра могла походити з династії руських Рюриковичів і, можливо, була дочкою великого київського князя Мстислава II Ізяславовича, пор.: W. Brzeziński, *Pochodzenie Ludmiły, żony Mieszka Płatoniego. Przyczynek do dziejów czesko-polskich w drugiej połowie XII wieku*, [in:] *Europa Środkowa i Wschódnia w polityce Piastów*, red. K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1997, s. 213–219; N. Mika, *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa*, s. 111–117, 288. Посмертна згадка оломоуцького князя – „5 XII. Vladimirus dux” – була вписана до *Чорновонського некролога (Nekrolog czarnowąski)*, у якому вміщено імена фундаторів (і членів їхніх родин) монастиря норбертанок у Рибнику, а пізніше в Чорновонсах у Верхній Сілезії, пор.: *Necrolog des Kloster Czarnowanz*, hrsgb. W. Wattenbach, „ZVGs”, Bd. 1, 1855, s. 228.

⁷² Про політичні наслідки шлюбу Звенислави з Болеславом Високим, вигідні його батькові Владиславу II Вигнанцеві, котрий конфліктував зі своїми молодшими братами, див.: S. M. Kuczyński, *Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII*, [in:] *Idem, Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa 1965, s. 24; B. Włodarski, *Sojusz dwóch seniorów (ze stosunków polsko-ruskich w XII wieku)*, [in:] *Europa-Słowiańszczyzna-Polska: Studia ku uczczeniu Profesora Kazimierza Tymienieckiego*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1970, s. 351; M. Dworsatschek, *Władysław II Wygnaniec*, s. 78, przyp. 40; K. Tanaś, *Bolesław I Wysoki, książę śląski (1163–1201) a Niemcy. Polityczne tło działalności*, [in:] *Scripta Minora*, t. 2, red. B. Lapis, Poznań 1998, s. 10.

⁷³ *Ипатьевская летопись*, стб. 313. Поп.: N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes*, tab. IV, nr 25, s. 19–21; G. Labuda, *Uzupełnienia do genealogii Piastów, w szczególności śląskich*, „SKH-S”, t. 18, 1963, nr 1, s. 12; Л. Войтович, *Княжа доба на Пчї, c. 401*; D. Dąbrowski, *Genealogia Mściślawowiczów*, s. 192–196.

⁷⁴ F. W. Sommersberg, *Tabulae genealogicae ducum superioris et Inferioris Silesiae*, tab. I, a także s. 4; Muzeum w Raciborzu: *Historia*, sygn. 634, pag. 84; J. Schickfus, *New Vermehrte Schlesische Chronica vnnnd Landes Beschreibung*, Breslaw–Jehna [1620], Das ander Buch, s. 9, 35.

го⁷⁵, або принаймні з нижньосілезьким відгалуженням роду Пястів, що вело свій початок від його брата Болеслава Високого, чоловіка згаданої вище руської княгині Звенислави. Не відомо, однак, чи шлюб Всеволодівни і найстаршого сина Владислава Вигнанця був ініційований комесом Петром, котрий – як припускає польський дослідник Станіслав Бенек – добре орієнтувався в руських справах⁷⁶. Чотири роки після шлюбу, внаслідок міжусобиць у Польщі, княгиня Звенислава була змушена в 1146 р. виїхати разом із чоловіком і його найближчою родиною на вигнання до Альтенбурга в Тюрингії, де й померла, орієнтовно між 1155 р. і 1163 р.⁷⁷ Як інформує сілезьке джерело під назвою *Вірш про перших монахів Любйонжа* (*Wiersz o pierwszych zakonnikach Lubiąża*), не znana на ім'я дружина („coniunx”) Болеслава Високого була похована в монастирі цистерціанців у Пфорті⁷⁸, а отже, відносно близько Альтенбурга, однак доволі далеко від земель над Одером. Цим можна пояснити те, що ім'я Всеволодівни не збереглося в пам'яті пізніших сілезьких поколінь і, відповідно, не було занотоване на сторінках сілезьких джерел. Звенислава, однак, залишила після себе потомків, котрі мали імена, типові для руської династії Рюриковичів: Ярослав і Ольга⁷⁹.

Цікаву інформацію про Русь подає зредагований у другій половині XIII ст. *Сілезький компілятивний рочник*⁸⁰. Його анонімний автор під 1231 р. подав географічний опис Русі, що містить також згадку про річку „Mimmel”. Під цією назвою треба розуміти Дніпро. Відповідний фрагмент у рочнику звучить так: „Prusia igitur ab oriente flumine Mimmel, quod longe per Russiam a superiore Sitia [*recte* Scitia – *H. M.*] discurrens mari accipitur Gothico”⁸¹. Дані про Східну Європу сілезький автор отримав правдоподібно від членів Тевтонського (Німецького) ордену, на що вказує весь текст, уміщений під 1231 р., що

⁷⁵ W. Dziewulski, *Bułgarka księżną opolską*, „SKH-S”, t. 24, 1969, z. 2, s. 162–164; W. Dominiak, *Potomstwo Mieszka Laskonogiego*, [in:] *Mieszko IV Laskonogi, książę raciborski i dzielnicowy władca Polski oraz jego dziedzictwo: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej odbytej 20 maja 2011 r. w murach Muzeum w Raciborzu*, red. N. Mika, Racibórz 2011, s. 28–31.

⁷⁶ S. Bieniek, *Piotr Włostowic*, s. 62. Дуже обережно з цього приводу висловився М. Dworsatschek, *Władysław II Wygnaniec*, s. 78, przyp. 40.

⁷⁷ K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, t. 1, s. 46. Альтенбург як імовірне місце смерті Збислави вказує також B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1997, s. 100.

⁷⁸ *Wiersz o pierwszych zakonnikach Lubiąża*, ed. A. Bielowski, [in:] *MPH*, t. 3, s. 709.

⁷⁹ B. Zientara, *Bolesław Wysoki – tułacz, repatriant, malkontent. Przyczynek do dziejów politycznych Polski XII wieku*, „PH”, R. 62, 1971, z. 3, s. 371; Idem, *Henryk Brodaty i jego czasy*, s. 100.

⁸⁰ W. Korta, *Średniowieczna annalistyka śląska*, s. 145–197, зокрема 196. Автор пише, що „Сілезький компілятивний рочник у теперішньому вигляді є копією рочника XVI століття, створеного в середині цистерціанців у Сілезії біля середини XIV століття”. Однак це залишається тільки припущенням польського дослідника. Узявши до уваги факт, що сілезький автор закінчив свій твір на описі подій 1249 р. (фактично 1253 р.), можна сміливо ствердити, що оригінальна версія *Сілезького компілятивного рочника* була зредагована в другій половині XIII ст. Інакше анонімний автор продовжив би свій твір, дописуючи до нього інформацію з пізніших років, аж до середини XIV ст., пор.: J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie*, s. 62.

⁸¹ „Пруси [мають – *H. M.*] отже на сході річку Дніпро, котра довго пробігає через Русь, аж до гірської Скіфії, досягаючи Моря Готів [Чорного – *H. M.*]”. *Annales Silesiaci compilati*, ed. M. Błażowski, s. 676.

подає деталі діяльності орденських братів у Пруссії та їхніх сусідів, а також факт, що в рочнику рицарі названі „Christi milites”.

Автор *Сілезького компілятивного рочника* ще раз згадав віддалену Русь у зв'язку з подіями, яким у своєму творі присвятив найбільше місця. Ідеться про монгольський напад. Намагаючись досить детально описати переміщення військ кочівників, анонімний укладач рочника вже на початку написав про їхній руйнівний напад на Русь: „Anno domini MCCXLI Tartari Rusiam ingressi totam devastant”⁸². Важко сказати, чи інформацію про ці події сілезький автор узяв з якогось іншого джерела, чи вона дійшла до Сілезії разом з утікачами з руських земель, котрі шукали притулку в землях над Одером.

Безсумнівно, русинів, котрі рятувалися втечею перед монгольським нападом, було багато. Це стосується не тільки подій 1240–1241 рр., але й наступних років. Такі приклади занотовані в *Галицько-Волинському літописі*, у якому, для прикладу, зафіксовано, що князь Данило Романович, провівши ніч у синьоводському монастирі Св. Богородиці (межа 1240/1241 р.⁸³), „наоутреѧ же воставъ. видѣ множество бѣжащихъ . ѿ безбожныхъ Татаръ”⁸⁴. А в іншому місці, при описі розбудови Холма близько 1256–1259 рр.⁸⁵ літописець занотував: „Данило ꙗко Бѣу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывать . приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь . иноазычники . и Лахы идахоу днѣ и во днѣ и оуноты . и мастерѣ всаии бѣжахоу ис Татаръ . сѣдѣлници и лочници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и мѣди и среброу”⁸⁶. Як бачимо, серед утікачів були навіть висококваліфіковані ремісники, яких гостро не вистачало на Русі⁸⁷. Звичайно, велика частина втікачів знайшла притулок на півночі Русі, в околицях Великого Новгорода, Пскова, Москви, Твері, Коломни, Серпухова і Муром, куди кочівники проникали відносно рідко, а данина, яку збирали з місцевого населення монгольські баскаки, не була такою обтяжливою, як на півдні Русі⁸⁸. Однак частина втікачів покидала

⁸² *Annales Silesiaci compilati*, ed. M. Błażowski, s. 678. Детально аналізуючи зміст *Сілезького компілятивного рочника*, зокрема інформацію про монгольський напад 1240–1241 рр., Вацлав Корта обминув увагою запис, у котрому повідомлялося про напад кочівників на далеку Русь. Однак саме дані цього рочника є найбільш оригінальними і нетиповими серед повідомлень усіх сілезьких рочників про монгольський напад на Русь, пор.: Idem, *Średniowieczna annalistyka śląska*, s. 186–189.

⁸³ Таку хронологію прийняв М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-Волинської літописи*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, т. 41, 1901, с. 66; *Літопис руський: за Іпатським списком*, пер. Л. Махновець, Київ 1989, с. 296–297.

⁸⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 787.

⁸⁵ Пор.: М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-Волинської літописи*, с. 68; В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, с. 96–99; Л. Махновець, *Літопис руський*, с. 418.

⁸⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 843.

⁸⁷ W. Nagimyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*, Kraków 2011, s. 218–219 (Серія: *Rozprawy Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU*, t. 12); N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, przekł. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 97.

⁸⁸ С. Ф. Платонов, *Лекции по русской истории*, вып. I-й, Санкт-Петербург 1899, с. 83–86; М. К. Любавский, *Возвышение Москвы*, [in:] *Москва в ее прошлом и настоящем*, т. 1, Москва 1909, с. 66–74; А. Е. Пресняков, *Образование Великорусского государства*, Петроград 1918, с. 113–115; С. В. Бахрушин, *Москва – центр, объединяющий*

зруйновану східну і південну Русь⁸⁹ і йшла на захід, де доходила навіть до віддалених від Русі країн. Звичайно, були й інші причини міграції руського населення до Центральної і Західної Європи, в першу чергу економічні. Важливу роль у цьому відігравали контакти руських купців, особливо з Великого Новгорода і Києва, з мешканцями європейських міст, започатковані ще в ранньому середньовіччі й інтенсивні в часи Ганзи⁹⁰.

Саме вищесказаним треба пояснювати факт, що в другій половині XIII ст. у Вроцлаві зафіксовано появу осіб, котрі мали прізвиська „Rutenus” або „Ruthenus”. Ці прізвиська чітко вказували на їхнє походження. Їхню присутність серед мешканців міста підтверджують численні свідчення джерел. Так, у дипломі сілезького князя Генріха III Білого від 17 вересня 1263 р. згаданий „Dauid Ruthenus” із Вроцлава⁹¹. Своєю чергою, в документі вроцлавського війта Генрика, датованому між 17 жовтня 1261 р. і 20 січня 1262 р., серед свідків названо „Ditmarus Rutenus”⁹². Ця ж особа згадана у вроцлавських правних актах князя Генріха III Білого з 31 серпня 1264 р., а також його сина Генріх IV Пробуса з 4 травня 1275 або 1276 р.⁹³

На думку німецького дослідника Герхарда Пфайффера, котрий детально займався вивченням вроцлавського патриціату в середньовіччі, згаданий „Ditmar Rutenus” був ідентичний з лавником Дітмарем, занотованим у документі з 1254 р. і з міським радником з документа 1280 р.⁹⁴ Ця теза, однак, вимагає спростування. „Ditmarus sculthetus” з диплома князя Генріха III Білого з 1254 р., поза всіма сумнівами, був солтисом, правдоподібно в одній із вроцлавських або навколишніх осад. Як лавника його згадано тільки один раз – під час виконання функцій лавника, про що йдеться в документі з 1254 р.⁹⁵ Та не можна автоматично стверджувати, що цей „Ditmarus sculthetus” – це власне „Ditmarus Rutenus”, про якого говорять згадані акти з другої половини XIII ст. Польський дослідник Матеуш Голінський, котрий опрацював біографії вроцлавських міщан, чітко відрізняє постаті Дітмара Русина („Rutenus”) і солтиса/лавника Дітмара в документі з 1254 р.⁹⁶ А коли

русский народ (Доклад на общем собрании Академии наук СССР 8 сентября 1947 г.), „Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии”, т. 5, кн. 4, Москва 1948, с. 323–325.

⁸⁹ В. В. Каргалов, *Последствия монголо-татарского нашествия для сельских местностей Северо-Восточной Руси*, „Вопросы истории”, 1965, № 3, с. 53–58; В. О. Довженко, *Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия*, [ін:] *Древняя Русь и Славяне*, Москва 1978, с. 76–82; H. Paszkiewicz, *Początki Rusi, z rękopisu przygotował K. Stopka*, Kraków 1996, s. 330–331; Idem, *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000, s. 126–127.

⁹⁰ J. Falke, *Die Hansa als deutsche See- und Handelsmacht*, Berlin 1863, s. 62–64; Н. А. Казакова, *История отношений Новгорода с Прибалтикой и Ганзой*, Москва 1949, с. 9–34, Idem, *Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения: конец XIV – начало XVI в.*, Ленинград 1975, с. 12–56; Ph. Dollinger, *Dzieje Hanzy (XII–XVII wiek)*, przekł. V. Socze-wińska, Gdańsk 1975, s. 11–54; Е. А. Рыбина, *Новгород и Ганза*, Москва 2009, с. 5–52.

⁹¹ SUB, Bd. 3, nr 452, s. 298–299.

⁹² Ibidem, nr 367, s. 238–239.

⁹³ Ibidem, nr 490, s. 315–316; Bd. 4, nr 267, s. 180–181.

⁹⁴ G. Pfeiffer, *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*, s. 59.

⁹⁵ SUB, Bd. 3, nr 140, s. 98–99.

⁹⁶ M. Goliński, *Biogramy mieszczan wrocławskich do końca XIII wieku*, Wrocław 1995, nr 32, 33, s. 13.

йдеться про можливе виконання Дітмаром Русином функції міського радного у Вроцлаві в 1280 р., то треба зауважити, що жоден документ із того року не підтверджує існування такої постаті. Безсумнівно, Г. Пфайффер помилився в датуванні, оскільки „Dithmarus Rutenus” згаданий був серед вроцлавських „consules” саме в дипломі князя Генріха IV Пробуса з 4 травня 1275 р. або 1276 р. як свідок події, під час виконання правових дій, що мали на меті усунути війта того міста від виконання його обов'язків⁹⁷.

Не підлягає сумніву, що Дітмар Русин („Ditmarus Rutenus”) займав у Вроцлаві високе становище. Уже в документі, датованому на період між 17 жовтня 1261 р. і 20 січня 1262 р., цей представник вроцлавського патриціату названий першим після війта і його сина⁹⁸. Дітмар належав до багатії і впливової вроцлавської родини Рутенів, котра до 1287 р., як одна з дванадцяти родин, входила до вузького *істеблїшменту* цього найбільшого сілезького міста⁹⁹. Підстави для роздумів дає факт, що згаданий тут представник вроцлавського патриціату, прізвисько котрого вказує на його руське походження, мав німецьке ім'я Дітмар. Можливо, його родина якийсь час перебувала в Сілезії, асимілюючись із місцевим середовищем німецьких колоністів, котрих у XIII ст. було багато над Одером¹⁰⁰. Не виключено, що з далекої Русі до Вроцлава прибув колись його батько. Він, щоправда, не занотований у жодному джерелі, але, імовірно, ним міг бути згаданий раніше „Dauid Ruthenus”, відомий з диплома з 17 вересня 1263 р.¹⁰¹ Дуже правдоподібним видається, однак, що ім'я члена родини Рутенів було змінене вже в німецькому середовищі вроцлавського патриціату – з руського імені Дмитро (Димитр) на його німецьку версію Дітмар (Ditmar)¹⁰². Проникнення слов'янських імен у німецькі середовища і *vice versa* в той час нерідко зустрічалося в Центральній Європі¹⁰³. Багата родина Рутенів з Вроцлава

⁹⁷ SUB, Bd. 4, nr 267, s. 180–181.

⁹⁸ Ibidem, Bd. 3, nr 367, s. 238–239.

⁹⁹ G. Pfeiffer, *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*, s. 48, 59.

¹⁰⁰ *Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung*, bearb. W. Krallert, W. Kuhn, E. Schwarz, Bielefeld–Berlin–Hannover 1958, s. 6–11, mapy 3, 6–7; W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, Marburg–Lahn 1968, s. 29–36, 72–100; Idem, *Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte: Eine Aufsatzsammlung*, Sigmaringen 1984, s. 1–11, 50–88; F. W. Henning, *Die mittelalterliche Ostkolonisation in Schlesien als entwicklungspolitische Vorgang*, [in:] *Opuscula Silesiaca: Festschrift für Josef Joachim Menzel zum 65. Geburtstag im Auftrag der Historischen Kommission für Schlesien*, hrsgb. W. Irgang und H. Unverricht, Stuttgart 1998, s. 43–66 (Серія: *Jahrbuch des Schlesischen Friedrich–Wilhelms–Universität zu Breslau*, Bd. 38/39, 1997/1998); J. Rajman, *Pogranicze śląsko-malopolskie w średniowieczu*, s. 82–121.

¹⁰¹ SUB, Bd. 3, nr 452, s. 298–299. Родичем Дітмара вважав Давіда Русина польський історик М. Goliński, *Biogramy mieszczań wrocławskich*, nr 29, s. 13.

¹⁰² Такий погляд на цю проблему запропонувала моя дружина Ева, за що їй щиро дякую. Про ім'я Дмитро, що походить від грецького Деметріус (Δεμετριος), див.: Н. Fros, F. Sowa, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1982, s. 190–191.

¹⁰³ Поп.: G. Schlimpert, *Slawische Personennamen in mittelalterlichen Quellen Deutschlands*, Berlin 1964, s. 70–79; E. Schwarz, *Die mittelalterliche Personennamengebung der Sudetenländer im Spiegel der Kulturgeschichte*, [in:] *Zur germanischen Stammeskunde. Aufsätze zum neuen Forschungsstand*, hrsgb. E. Schwarz, Darmstadt 1972, s. 20–32. Цікавою є також публікація: E. Gert, *Das große Vornamenbuch Bedeutung und Herkunft: Nach Kulturkreisen geordnet Prominente Namensträger*, Hannover 2011, s. 166–170.

була пов'язана також із фландрським Брюгге (нідерл. *Brugge*, франц. *Bruges*) і Гентом (нідерл. *Gent*, франц. *Gand*), на території теперішньої Бельгії, які належали до Ганзи¹⁰⁴. Діяльність цього вроцлавського роду зосереджувалася на торгівлі сукном, а також на інвестиціях у землю і нерухомість¹⁰⁵.

Варто також сказати кілька слів про військові контакти руських Рюриковичів і сілезьких Пястів, зокрема про напади, котрі в другій половині XIII ст. галицькі і волинські князі здійснили на околиці Вроцлава, Ниси, Гродкова і Ратибора.

З цієї точки зору цікавою є кореспонденція вроцлавського єпископа Томаша II Заремби, котрий 28 червня 1271 р. написав кілька листів, адресованих до гнєзненського архієпископа Януша, познанського єпископа Миколая (його родина походила з Сілезії) і плоцького єпископа Петра. Вроцлавський духовний достойник інформував згаданих осіб, що в тому році, а точніше 24 квітня, польські князі: краківський Болеслав Сором'язливий, мазовецький (черський) Конрад, а також військові загопи з Великопольщі та Серадської землі¹⁰⁶, „*cum innumeris Ruthenorum, Comanorum et Lituanorum*”, напали на Сілезію, пограбували і сплюндрували багато сіл¹⁰⁷. Про цю військову акцію згадує і *Галицько-Волинський літопис*. Згідно з ним, серед руських учасників коаліції були Лев і Мстислав Даниловичі, а також загопи Володимира Васильовича¹⁰⁸. Атака була скерована проти вроцлавського князя Генріха IV Праведного, в той час ще неповнолітнього хлопця, який мав тільки 13 або 14 років¹⁰⁹. Цього останнього історики вважають головним союзником чеського короля Пшемисла Оттокара II у війні за „спадщину австрійських Бабенбергів”. Тому цей напад польських і руських військ можна було б вважати звичайною диверсією, що мала на меті паралізувати дії вроцлавського князя і не допустити надання ним підтримки чеському королеві

¹⁰⁴ H. Samsonowicz, *Hanza*, [in:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Warszawa 1981, s. 248–249; K. Wachowski, *Związki Wrocławia z Hanzą w świetle źródeł archeologicznych*, [in:] *Memoriae amici et magistri: studia historyczne poświęcone pamięci Prof. Wacława Korty (1919–1999)*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 271–273.

¹⁰⁵ G. Pfeiffer, *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*, s. 55, 59, 85, 335.

¹⁰⁶ Не дуже слушним є твердження, що в згаданому поході брали участь „Boleslaus von Großpolen sowie Leschek von Sieradz”, пор.: E. Randt, *Politische Geschichte bis zum Jahre 1327*, [in:] *Geschichte Schlesiens: von der Urzeit bis zum Jahre 1526*, hrsgb. H. Aubin, Bd. 1, Breslau 1938, s. 113. У листах вроцлавського єпископа Томаша II з 28 червня 1271 р. йдеться про участь у нападі на Сілезію тільки великопольського і серадського ридарства, без згадки про правителів тих земель, див. посилання 107.

¹⁰⁷ *Urkunden zur Geschichte des Bisthums Breslau im Mittelalter*, hrsgb. G. A. Stenzel, Breslau 1845, s. 37–41; *SUB*, Bd. 4, nr 124–127, s. 91–93.

¹⁰⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 870. Похід руських князів у Сілезію раніше датували 1273 р., див.: М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-Волинської літописи*, с. 48, 70. Згідно з найновішими дослідженнями, похід відбувся 1271 р., див.: R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do r. 1290*, [in:] *Historja Śląska*, red. S. Kutrzeba, t. 1, Kraków 1933, s. 259–260; E. Randt, *Politische Geschichte bis zum Jahre 1327*, s. 113; Л. Махновець, *Літопис руський*, с. 428; J. Wygodzinski, *Udział książąt polskich w walce o spadek po Babenbergach*, „*Studia Austro-Polonica*” (польська версія), t. 5, 1995, s. 13–14; N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*, s. 76–77; Л. Войтович, *Лев Данилович: князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301)*, Львів 2014, с. 149–151.

¹⁰⁹ K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, t. 1, s. 161–163.

в його поході проти Угорського королівства¹¹⁰. Треба, однак, пам'ятати, що на момент нападу краківсько-мазовецько-галицько-волинської коаліції на Сілезію, Генріх IV був ще дитиною. Тому важко сприймати його як самостійного діяча на міжнародній арені і поважного союзника Пшемисла Оттокара II, який міг узяти участь у поході чехів проти угорців. Це приводить до висновку, що напад на Вроцлавську землю у квітні 1271 р. мав виразно грабіжницький характер. Нападники скористалися з того, що правитель Вроцлава був надто молодий, недосвідчений і не міг організувати успішну оборону. Можна навіть піти далі у своїх припущеннях. Можливо, польські учасники коаліції (Болеслав Встидливий, мазовецький/черський Конрад) і знали про політичний підтекст подій та свідомо взяли участь у поході як союзники Арпадів і противники чеського короля та його потенційного сілезького союзника Генріха IV Праведного, однак вони не обов'язково мали втаємничити у свій план Лева Даниловича і решту руських князів. Імовірно, що вони поінформували своїх руських союзників тільки про те, що на вроцлавському троні перебуває малолітній князь і що цю ситуацію можна використати, щоб здобути багату поживу внаслідок нападу на землі над Одером. Видається логічним, що для руських князів така можливість була привабливою, оскільки Сілезія не межувала з Руссю і вони могли не боятися помсти з боку вроцлавського князя¹¹¹.

Черговий раз русини появились в Сілезії кілька років пізніше¹¹². Як інформує *Рочник генриківських цистерціанців*: „Anno domini 1289 tercio Kal. Augusti Ruteni terram Slezie intraverunt et circa Nisam et Grotkowie predam hominum tulerunt et in terram suam deduxerunt”¹¹³. Відомості про пограбування сілезьких поселень руськими військами Лева Даниловича подав також *Галицько-Волинський літопис*. Але треба зауважити, що обширний опис подій руським літописцем позбавлений географічних деталей. Автор акцентував свою увагу тільки на військових успіхах Лева¹¹⁴. Своєю чергою,

¹¹⁰ B. Włodarski, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*, Lwów 1931, s. 59–60; J. Wyrozumski, *Udział książąt polskich w walce o spadek po Babenbergach*, s. 13–14. Мало переконливим є твердження українського історика Леонтія Войтовича про те, що руські князі (Мстислав Данилович і Володимир Василькович, котрий відправив у похід свої загони) взяли участь у нападі на Сілезію в 1271 р. не як союзники Угорського королівства, але як „васали нового сюзерена королівства Русі Лева Даниловича”, Л. Войтович, *Європейські лідери XIII ст.: Лев Данилович і Пшемисл II Оттокар*, „Проблеми слов'янознавства” [далі: ПС], вип. 62, 2013, с. 16; Idem, *Галич у політичному житті Європи*, с. 213.

¹¹¹ N. Mika, *Polityka czeska kniazia Lwa Danilowicza. Z dziejów stosunków rusko-czeskich w drugiej połowie XIII wieku*, [in:] *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, red. V. Nagirnuy, T. Pudłocki, Kraków 2013, s. 168–169 (Cepia: *Colloquia Russica, Series II*, vol. 1).

¹¹² G. A. Stenzel, *Geschichte Schlesiens: von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1355*, Th. 1, Breslau 1853, s. 105–106; B. Włodarski, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII*, s. 111–112; Idem, *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 216; J. Tegowski, *Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski w latach 1288–1293*, „Zapiski Kujawsko–Dobrzyńskie. Historia”, t. 6, 1988, s. 53; Л. Войтович, *Лев Данилович і боротьба за краківський престол в останній чверті XIII ст.*, „ПС”, вип. 63, 2014, с. 17.

¹¹³ *Rocznik cystersów henrykowskich*, ed. A. Bielowski, s. 702.

¹¹⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 936–937.

не витримує критики теза окремих німецьких і чеських істориків, згідно з якою разом з руськими військами участь у поході в Сілезію наприкінці липня 1289 р. взяли також польські загони¹¹⁵. Таку тезу теба відкинути без найменшого сумніву. Участь у поході в сілезькі землі брали виключно руські війська („Ruteni”) під керівництвом Лева Даниловича, котрі – на думку добре поінформованого автора *Рочника генриківських цистерціанців* – пограбували околиці Ниси і Гродкова¹¹⁶, а отже, землі, які належали князеві Генріху IV Праведному і вроцлавському єпископові Томашу II Зарембі, який підтримував його. Мало переконливою є також гіпотеза окремих дослідників про те, що нападники, щоб дійти до Вроцлава, мусили пройти через Битомську й Опольську землі¹¹⁷. Треба зауважити, що руські війська не мали потреби проходити через Битомське й Опольське князівства. Землі, що перебували під владою їх політичного противника, Генріха IV Праведного, включали обширні володіння навколо Вроцлава і Кракова та були з’єднані між собою в околицях Руди і Велюня. Саме через ці території війська Лева Даниловича могли потрапити в сілезьку частину володінь Генріха IV, а далі направитися до Гродкова і Ниси. Можна додати, що в Битомському князівстві правив Казимир Владиславович, котрий 10 січня 1289 р. у Празі склав васальну присягу чеському королеві Вацлавові II, союзнику Лева Даниловича¹¹⁸. Було би принаймні нелогічним, якби галицький князь вторгся на територію Битомського князівства, оскільки це призвело б до прямого конфлікту з його союзником – чеським королем Вацлавом II.

Описані вище події треба пов’язати із ситуацією, яка склалася у цій частині Європи в 1289 р., коли проти Генріха IV Праведного була створена коаліція в складі Владислава Локєтка і мазовецького князя Болєслава, галицького князя Лева Даниловича, а також чеського короля Вацлава II¹¹⁹. Останній, намагаючись підпорядкувати собі всіх сілезьких Пястів, а також

¹¹⁵ C. Grünhagen, *Geschichte Schlesiens: bis zum Eintritt der habsburgischen Herrschaft 1527*, Bd. 1, Gotha 1884, s. 113; E. Randt, *Politische Geschichte bis zum Jahre 1327*, s. 127; V. Vaníček, *Velké dějiny zemí Koruny české (1250–1310)*, sv. 3, Praha 2002, s. 410.

¹¹⁶ *Rocznik cystersów henrykowski*, ed. A. Bielowski, s. 702. Як зауважив добрий знавець сілезьких рочників Вацлав Корта, анонімний автор *Рочника генриківських цистерціанців* дуже цікавився подіями, котрі відбувалися в околицях Ниси, Гродкова і Клодска, тобто неподалік від Генрикова, див.: Idem, *Średniowieczna annalistyka śląska*, s. 242.

¹¹⁷ R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do r. 1290*, s. 317; E. Randt, *Politische Geschichte bis zum Jahre 1327*, s. 127.

¹¹⁸ *Archivum Corone regni Bohemiae*, ed. V. Hrubý, t. 1, Praha 1928, nr 32, s. 48–52. Див. також: R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do r. 1290*, s. 318–319; J. Šusta, *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, [in:] *České dějiny*, díl 2, č. 1, Praha 1935, s. 393–394; A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku: Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski*, Katowice 1992, s. 108, 114; N. Mika, *Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza*, s. 175–177.

¹¹⁹ J. Šusta, *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, s. 393–416; J. Tęgowski, *Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski*, s. 53–55; E. Długopolski, *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*, Kraków 2009, s. 16–23; L. Jan, *Proces se Závšem a proměny královské vlády v letech 1289–1290*, „Český časopis historický” [dani: ČČH], t. 103, 2005, s. 17–18; V. Vaníček, *Velké dějiny zemí Koruny české*, s. 410–411; R. Antonín, *Zahraniční politika krále Václava II. v letech 1283–1300*, Brno 2009, s. 114–121. Два останні автори не взяли до уваги важливу роль, котру в подіях 1289 р. відіграв галицький князь Лев Данилович, а також проігнорували його похід у Сілезію.

захопити Краків і Сандомирську землю, зустрів сильний опір з боку Генріха IV Праведного. Неприхильно щодо чеських планів був налаштований і ратиборський князь Пшемисл Щасливий¹²⁰. У відповідь Вацлав II захопив до військових дій свого руського союзника Лева Даниловича, війська якого, цього разу підтримані монгольськими загонами, знову напали на Сілезію¹²¹. Ця подія пройшла повз увагу тогочасних хроністів, як і багато інших подій, що мали місце в XIII ст., але збереглася в місцевій ратиборській традиції. Як інформує латинська інскрипція (XV ст.), на вівтарі в т. зв. Польській каплиці в костелі Вознесіння Пресвятої Диви Марії в Ратиборі¹²²: „Anno 1290 Civitas Rattibor oppugnata a Scythis fuerat, dum in angustys esset:/ civibus tamen fortiter resistentibus:/ apparuit in aere Divus Marcellus cum clava cuius aspectu consternati Scythae fugerunt ab obsidione et multa millia se ipsos necando perierunt”¹²³. Нападники зі сходу – русини і, ймовірно, монголи – були названі в латинському тексті „Scytae”¹²⁴ і мали взяти в облогу Ратибор у день Св. Марцелія – папи і мученика, котрого Католицька церква вшановує 16 січня¹²⁵. З цього випливає, що напад військ Лева Даниловича на Ратиборську землю відбувся на початку 1290 р. Невдалий штурм Ратибора, котрий мав місце 16 січня, привів до того, що руські війська разом з монголами відмовилися від спроби змусити ратиборського князя Пшемисла Щасливого до підпорядкування Вацлаву II і відправилися далі на захід, щоб напасти на землі вроцлавського князя Генріха IV Праведного, свого головного противника в Сілезії¹²⁶.

¹²⁰ N. Mika, *Ekspancja czesko-morawska na ziemie raciborską w XIII wieku*, „SMDŚ”, t. 21, 1996, s. 13–15; R. Antonín, *Malopolsko jako objekt zahraniční politiky Václava II. v letech 1289–1300*, „Mediaevalia Historica Bohemica”, t. 11, 2007, s. 95–106.

¹²¹ N. Mika, *Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia tatarskiego*, Racibórz 2002, s. 50–62; Idem, *Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza*, s. 176–177; Idem, *Dzieje ziemi raciborskiej*, Kraków 2012, s. 45–46; Idem, *Dějiny Ratibořska*, Krakov 2012, s. 39–40; Л. Войтович, *Лев Данилович: князь галицько-волинський*, с. 213–214.

¹²² Польська каплиця появилась на сторінках джерел після пожежі в костелі 1436 р., пор.: A. Weltzel, *Geschichte der Stadt Ratibor*, Ratibor 1861, s. 338; H. Schaffer, *Geschichte einer schlesischen Liebfraueugilde seit dem Jahre 1343. Ein Beitrag zu der Geschichte der Gilden und religiösen Bruderschaften*, Ratibor 1883, s. 24–26.

¹²³ „В 1290 році місто Ратибор було обложено скіфами і коли знаходилося в тривозі, а [його – Н. М.] мешканці успішно чинили опір, появився в повітрі св. Марцелій з мечем; налякани його виглядом скіфи зняли облогу і багато тисяч їх загинуло, вбивши самі себе”. Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu: *Visitatio Generali Capituli Rattiboriensis 20° Juny 1750*, sygn. IV e 1, pag. 8–9.

¹²⁴ Словом „скіфи” середньовічні джерела називали і русинів, і монголів, і навіть половців, див.: N. Mika, *Racibórz w obliczu najazdów tatarskich*, s. 52–53.

¹²⁵ P. Allard, *La persécution de Dioclétien et le triomphe de l'Eglise partie*, t. 2, Paris 1908, s. 132–134, 216; L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise*, t. 2, Paris 1908, s. 95–97; *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957, s. 246; H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię*, s. 393; W. Zaleski, *Święci na każdy dzień*, Warszawa 1989, s. 39–40; R. Fischer-Wollpert, *Leksykon papieży*, Kraków 1996, s. 22; J. N. D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997, s. 42–43.

¹²⁶ У давнішій історіографії і руський напад на Нису та Гродков, і пізнішу облогу Ратибора „скіфами” датували 1289 р., див.: C. Grünhagen, *Geschichte Schlesiens*, s. 113; *Regesten zur schlesischen Geschichte (bis zum Jahre 1300)*, hrsgb. C. Grünhagen, [in:] *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 7, Th. 3: 1279–1300, Breslau 1886, s. 128; A. В. Флоровский, *Чехи и восточные Славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*, т. 1, Praha 1935, s. 257–258; В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*, с. 301. Інше датування зустрічаємо в новішій історіографії, котра розділяє ці дві події і обгрунтовано пов'язує напад Лева Даниловича на Ратибор і Вроцлав з подіями, що мали місце на початку 1290 р., пор.: N. Mika, *Racibórz w obliczu najazdów tatarskich*, s. 50–62; Idem, *Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza*, s. 176–177; Л. Войтович, *Лев Данилович: князь галицько-волинський*, с. 213–214; Idem, *Галич у політичному житті Європи*, с. 351–352.

Як зауважив автор *Густинського літопису*¹²⁷: „Въ лето 6798 (1290). Левъ со своими поиде и поплени около Вроцлява державу Генрикову, и возвратися со великою користою веселяся”¹²⁸. Одразу після інформації про пограбування околиць Вроцлава воїнами Лева Даниловича і його союзників, автор *Густинського літопису* написав про смерть князя Генріха IV Праведного, котра настала 23 червня 1290 р. у Вроцлаві¹²⁹. З цього слідує, що ще перед своєю смертю сілезький Пяст дізнався про напад на його володіння руських і монгольських військ.

Підсумовуючи, можна ствердити, що контакти Русі з Сілезією, тобто країв без спільного кордону, мають тривалу традицію. Сілезькі середньовічні автори часто інформують нас про двосторонні контакти – військові, культурні й економічні. Відносини нав’язувалися між князями з династії Пястів і Рюриковичів, а також між можновладцями, рицарями і міщанами. Цей процес особливо активізувався після монгольського нападу під кінець першої половини XIII ст., коли в Сілезії появилася значна кількість русинів, котрі залишили по собі слід у вигляді прізвищ, отриманих місцевою людністю („Ruthenus”). Однак не всі згадки сілезьких хроністів про Русь і її мешканців є оригінальними, оскільки часто були запозичені з більш ранніх творів, створених поза межами Сілезії. Незважаючи на це, у сілезьких авторів можна зустріти також оригінальну інформацію, котра нашоує на думку, що вони були добре обізнані з локальною місцевою традицією і переказували її у своїх творах, навіть коли вона не підтверджувалася іншими польськими джерелами. Як приклади можна навести інформацію, що міститься в таких творах: *Каменецький рочник*, *Польсько-Сілезька хроніка*, *Хроніка польських князів*, *Сілезький компільований рочник*, *Рочник генриківських цистерціанців*, а також *Хроніка Петра Власта*.

*

Norbert Mika, *Rus' in mediaeval Silesian sources (until the end of the 13th century)*

Relations between Rus' and Silesia date a long way back. All of these, which are mentioned in this article had been documented in mediaeval Silesian sources

¹²⁷ Хоча *Густинський літопис*, створений на початку XVII ст., є не зовсім достовірним джерелом, однак його автор, безсумнівно, використовував дані більш ранніх середньовічних переказів, див.: В. С. Иконников, *Опыт русской историографии*, т. 2, кн. 2, Київ 1908, с. 1520–1526; М. І. Марченко, *Історія української культури: з найдавніших часів до середини XVII ст.*, Київ 1961, с. 232–244; О. В. Мишанич, *Історично-мемуарна проза*, [ін:] *Історія української літератури: у 8-ми тт.*, т. 1, Київ 1967, с. 43; С. Макаручук, *Письменные источники по истории Украины*, Львов 1999, с. 131–132; И. Плотникова, *Жизнеописание Густинского монастыря*, „Украиноведение”, ч. 1–2, 2002, с. 210–215.

¹²⁸ *Прибавление к Ипатьевской летописи*, [ін:] *ПСРЛ*, т. 2, Санкт-Петербург 1843, с. 347.

¹²⁹ J. Kłebowski, *Pomniki Piastów śląskich w dobie średniowiecza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 48 (Серія: *Monografie Śląskie Ossolineum*, т. 20, ред. J. Gierowski); K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, т. 1, s. 161.

and refer to the Rus' people as well as Rus' history until the end of the 13th century. The notes inform clearly about the mutual influence of these non-neighbouring countries in the military, culture and trade areas. The relationships had been formed by princes from the Rurik and Piast dynasties, as well as magnates, knights, townsmen and even peasants. It was seen especially after the invasion of the Tatars (Mongols) at the end of the first half of the 13th century. At that time a number of the Rus' people appeared in Silesia, their origin can be traced back due to nicknames used by townsmen and clergymen („Ruthenus”, „de Russia”) as well as names of particular places, which seemed to have had Rus' roots („Ruseke”, Ruzendorf/Reußendorf”, „Ruzynowitz”). One should also mention those authors of Silesian sources who wrote about the history of former Rus' and its inhabitants. Not all mentions of Rus' and events related to that country survived in their original form, having often been copied from texts that had been written outside of Silesia. Some are, however, so unique that one is certain that the author derived the information from local Silesian traditions, not paying attention to the Polish writings commenting on the same events. Some examples are notes referring to years 1018, 1025, 1104, 1121/1122, 1231, 1241, 1289 and 1290, written by those who edited the *Annual of Kamieniec*, the *Polish-Silesian Chronicle*, the *Chronicle of Polish Dukes*, the *Compiled Annual of Silesia*, the *Annual of Henryków* and *Peter Wlast's Chronicle*.

Дюра Гарді
(Новий Сад)

Проблема першої згадки терміна „Галичина” в інтитуляції угорських королів

Титули володарів як елементи історіографічної термінології своє виникнення базують переважно на дипломатичних джерелах, але й іноді на наративах, які часто безпосередньо відкривають контекст окремих історичних подій. Історіографія згідна в тому, що угорські королі, починаючи від Ендре II, у свою інтитуляцію (1206) постійно вносили й титул королів Галичини та Волині (*Galiciae Lodomeriaeque rex*). Складнішим є питання можливого внесення Галичини до свого титула ще Белою III, як про це свідчить документ Михайла, єпископа Скрадіна, з 2 травня 1189 р. Проблема суперечлива, оскільки йдеться лише про одну згадку, збережену в пізнішому переписі. Автор ще раз аналізує вірогідність цього джерела. Він висловлює думку, що в конкретному документі не обов'язково йдеться про помилку або фальсифікацію. Однією з можливих відповідей на ефемерність згадки Бели III як „*rex... pes pop Galacie*” є факт, що ця згадка з'явилася (цей термін був застосований) перед прибуттям імператора Фрідріха Барбароси до Угорщини на чолі хрестоносного війська, напередодні його зустрічі з Белою III (початок червня 1189 р.). Тим часом галицький князь Володимир Ярославич, котрий надав угорському королеві привід для інтервенції в Галичину, звільнився з угорського полону й вступив під захист римсько-німецького царя. Виглядає прийнятним припущення, що саме через втручання Фрідріха Барбаросси стало можливим не лише безпечне повернення Володимира на галицький трон, але й відмова Бели III від титулу „*rex... pes pop Galacie*” та від руських претензій.

Питання першої появи Галичини у володарському титулі угорських королів уже давно цікавить істориків. Ідеться не лише про володарську інтитуляцію і претензії угорських королів на сусідню країну зі східної сторони

Карпат, але, ймовірно, й про найранішу латинськомовну згадку назви „Галичина” в дипломатичних джерелах західного, точніше угорського, походження. Беручи до уваги висновки наших попередників та їхні вагання щодо окремих відповідей, ми постановили спробувати зробити новий внесок у ці історіографічні дебати. Перед тим, однак, як перейти до детального розгляду проблеми, зауважимо, що поява й виникнення певних володарських титулів обов'язково мають бути підтверджені вірогідними дипломатичними джерелами в частині, котра, як правило, належить до інтитуляції (*intitulatio*). З іншого боку, в дослідженні виникнення володарських титулів майже однаково важливі й наративні джерела. Адже часто лише вони надають можливість побачити причини та обставини виникнення титулів. Іншими словами, завдяки аналізу наративних джерел нові володарські титули можливо вмістити в ширший, реальний та, насамперед, логічний історичний контекст.

Історіографія майже цілковито одностайна у твердженні, що Галичина починає фігурувати в титулі угорських володарів разом з Волиною у формулі *Galiciae Lodomeriaeque rex* за часів Ендре II, починаючи з 1206 р. Саме з того року, на жаль без точної дати, походять шість хартиї, у котрих Ендре II у своїй інтитуляції став називати себе королем згаданих руських земель¹. Цю дипломатичну практику продовжували всі його спадкоємці на угорському троні аж до новітніх часів. Про обставини, які спричинили внесення угорським королем до свого титулу Галичини і Волині нас інформує *Галицько-волинський літопис*. Хоча його відомості загальновідомі в історіографії, коротко зупинимося на них. Адже після смерті галицько-волинського князя Романа Мстиславовича під час походу до Польщі (19 VI 1205)² його неповнолітні спадкоємці і держава опинилися, так би мовити, зусібіч у ворожому оточенні. Романова вдова стала регенткою й звернулася за допомогою до угорського короля Ендре II. Відтак відбулася зустріч володарів у галицькому прикордонному містечку Сяноку (наприкінці літа або восени 1205)³, у ході котрої угорський король під виглядом опікунського (патронного) права взяв „під захист” Романового сина й спадкоємця Данила Романовича („приаль бо бѣ Данила . како милога

¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, Budapest 1829–1844 [далі: *CDH*], vol. 3, pars 1, p. 31–32, 33–35; vol. 3, pars 2, p. 33–35; *Árpád-kori új okmánytár*, ed. G. Wenzel, vol. 1–12, Pest–Budapest 1860–1874 [далі: *ÁÚO*], vol. 6, p. 307–308; *ÁÚO*, vol. 11, p. 87–85; *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, eds. I. Nagy, K. Ráth és D. Véghely, vol. 1–7, Győr–Budapest 1865–1891, vol. 7, p. 2–4; Пор. критичний перегляд джерел й додаткових видань в: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I–II, Szerk. I. Szentpétery – I. Borsa* [далі: *RA*], Budapest 1923–1987, no. 222–226, old. 70–71.

² О. Б. Головкин, *Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття*, Київ 2001, с. 171–186.

³ М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-Волинської літописи*, [in:] *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* [далі: *Записки НТШ*], т. 41, Львів 1901, с. 7, 61; Див. також новіше дослідження: В. Нагірний, *Русско-венгерская встреча в Сяноке 1205 года*, [in:] *Przemyśl i ziemia Przemyśla, w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, pod. red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego, Kraków 2013, с. 79–85 [*Colloquia Russica. Series I*, vol. 1].

сна свого”)⁴. Разом з цим Ендре II залишив військовий загін у Галичі, який лише тимчасово допоміг Романовичам уберегти трон Галичини й Волині від інших руських претендентів⁵. Уже наступного року почалася нова війна. Незважаючи на підтримку угорського короля, Романовичі спершу втратили Галич, а під кінець згаданого року були змушені покинути й Володимир, столичне місто Волині. Історики погоджуються, що формально юридичним наслідком бурхливих галицько-волинських подій було якраз внесення Галичини й Волині у володарський титул Ендре II. Юридичну підставу для цього йому надали такі обставини. Він здобув опікунство над Романовим спадкоємцем Данилом, а Романова вдова, на нашу думку, вже в час зустрічі в Сяноку від імені свого сина визнала зверхність угорського короля і натомість сподівалася отримати його військову допомогу. Не слід забувати й факт, що частина галицьких бояр, від котрих упродовж наступних десятиліть залежала доля країни, були готові визнати зверхність іноземного володаря⁶. У всякому разі, як це вже давно зауважили Дюла Паулер і Броніслав Влодарський, в одній своїй хартії, датованій 1 серпня 1205 р., Ендре II ще не вживав інституцію короля Галичини й Волині. Отож, не помилимося, якщо цю дату визначимо як *datum post quem* не лише зустрічі в Сяноку, але й *datum post quem* здобуття нового руського титулу Ендре II⁷. Як ми зазначили у вступній частині, вже наступного року в дипломатичних джерелах угорської королівської канцелярії бачимо інакшу ситуацію⁸. Незважаючи на факт, що зі згаданого року не збереглося жодної хартії Ендре II з повними

⁴ Іпатьевская летопись, [in:] Полное Собрание Русских Летописей, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 717.

⁵ Ibidem.

⁶ Поп. позиції історіографії: Gy. Pauler, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, т. 2, Budapest 1899, old. 48–49; М. Грушевський, *Історія України-Русі*, т. 3, Київ 1993, с. 18; B. Włodarski, *Polityka ruska Leszka Białego*, Lwów 1925, s. 30; Idem, *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 35; B. Hóman, *Magyar történet*, т. 1, Budapest 1939, old. 434; В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 241–242; І. П. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Київ 1984, с. 88; Gy. Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest 1986, old. 101; M. Font, *II. András orosz politikája és hadjárata*, „Századok”, 1991, no 1–2, old. 121–122; Idem, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged 2005, old. 196; А. В. Майоров, *Галицко-Волинская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община*, Санкт-Петербург 2001, с. 356; М. Котляр, *Данило Галицький*, Київ 2002, с. 99; О. Б. Головкин, *Корона Данила Галицького, Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006, с. 260; М. Волощук, *Проблема легітимізації влади венгерського короля Ендре II в Галицькій землі (1205–1206)*, [in:] *Славянские чтения, посвященные дню свв. Кирилла и Мефодия*, т. 5, Санкт-Петербург 2007, с. 17; Idem, *Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми*, „Український історичний збірник”, 11, 2008, с. 19, 22; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011, s. 149 [Seria: Rozprawy Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU, t. 12]; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264)*, Biografia polityczna, Kraków 2012, s. 34–45; В. Александрович, Л. Войтович, *Король Данило Романович*, Біла Церква 2013, с. 40–44; Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів 2015, с. 170–172.

⁷ CDH, vol. 7, pars 5, p. 166–170; *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Salvonije* [dani: CDCr], ed. T. Smičiklas, vol. 1–14, Zagreb 1904–1916, vol. 3, p. 50–52; Поп.: Gy. Pauler, *A magyar nemzet története*, vol. 2, old. 49, 494 (ref. 48); B. Włodarski, *Polityka ruska Leszka Białego*, s. 30. Також: М. Волощук, *Проблема легітимізації*, с. 17.

⁸ Див. прим. 1.

елементами „дати”, все ж у всіх шістьох уцілілих документах він без винятків уживав титул *Galiciae Lodomeriaeque rex*⁹.

Не важко зауважити, що військове втручання Ендре II у внутрішні політичні справи Галичини й Волині було продовженням завоювницької політики, яку свого часу розпочав його батько Бела III, одним з учасників котрої був і молодий Ендре. Епілогом угорського військового втручання в руські події 1205–1206 рр., як ми вже бачили, стало формальне внесення двох руських земель до королівського титулу Арпадовичів; однак у науці ще немає відповіді на питання чи Галичина могла бути внесена в титул угорського короля ще в час походу Бели III на Галич в 1188 р. В дипломатичному сенсі проблема зводиться до того, що збереглася лише одна згадка Галичини у володарському титулі Бели III – у документі, який не походить із його канцелярії. Перед тим, як присвятимо увагу питанню вірогідності згаданого дипломатичного джерела, згідно з початковими тезами нашого дослідження, зупинимося на розповіді наративних джерел, а саме на повідомленні київського літописця, оскільки саме воно проливає світло на обставини які вперше „привели” угорців до Галича.

Політична значимість і драматизм, які зображає згаданий літописець, описуючи ситуацію в Галичині в 1188–1189 рр., посідають важливе місце в історіографічному дискурсі¹⁰. Після смерті галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла (1 X 1187) галицький трон за допомогою бояр здобув його син Володимир Ярославович. „Галицькі мужі” й Володимир таким чином зламали присягу, якою обіцяли старому князеві, що його спадкоємцем у Галичі, за його бажанням, стане його улюблений незаконний син Олег¹¹. Однак події розвивалися інакше. Олег досить швидко був вигнаний з Галича, який зайняв Володимир. Згодом останній налаштував проти себе місцеве боярство і був змушений втікати з Галича. Місто, за намовою бояр, зайняв володимирський князь Роман Мстиславович, а Володимир зі своїм оточенням знайшов притулок в угорського короля. Бела III охоче пообіцяв йому підтримку в поверненні на трон предків. І справді, король на чолі великого війська перейшов Карпати й без опору зайняв Галич. Однак він не повернув трон Володимиру а посадив на нього свого сина, королевича

⁹ У новішій літературі Д. Домбровський та Л. Войтович на підставі паралельних джерел і перебігу політичних подій у Галичині й на Волині, а також в Угорщині, намагаються точніше визначити момент, коли, на їхню думку, Ендре II у 1206 р. прийняв титул *Galiciae Lodomeriaeque rex*. На думку Д. Домбровського, це сталося під час другого походу Ендре II (від березня до початку червня); Л. Войтович вважає, що це було після народження сина й спадкоємця Ендре, майбутнього Бели IV (друга половина 1206 р.) Детальніше: D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 36–44; Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи*, с. 171.

¹⁰ З-поміж новіших праць із переглядом старшої літератури, див. наприклад: М. Font, *Szemponok III. Béla hali-csi hadjáratainak kronológiájához*, [in:] *Acta universitatis de Attila József nominatae. Acta Historica*, vol. 84, Szeged 1987, old. 45–50; Eadem, *Árpád-házi királyok*, old. 179–187; A. В. Майоров, *Галицко-Волынская Русь*, с. 274–296; О. Головки, *Війна за „галицьку спадщину” (1187–1189)*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 3, Львів 2010, с. 116–132; Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи*, с. 163–166.

¹¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 656–657.

ча Ендре. Володимир був ув'язнений в Угорщині в якійсь кам'яній вежі. Це сталося не раніше весни 1188 р.¹² Боротьба за Галичину, в котрій було чимало зворотів, цим не закінчилася. Ми не будемо зупинятися на цих подіях котрі досить добре відомі в історичній науці. Зауважимо тільки, що Володимирові вдалося втекти з угорського полону – підкуплена ним сторожа „доведоста [Володимира – Д. Г.] земли Немѣчкыя ко цареву Нѣмѣцкому”¹³. Імператор Фрідріх I Барбаросса прийняв князя-втікача з великими почестями. Зайнятий іншими справами, він відправив Володимира в супроводі свого посланця до краківського князя Казимира Справедливого, котрому наказав допомогти руському князеві в поверненні Галича. Літописець пояснював, що Володимир пообіцяв Фрідріху платити щорічну данину в розмірі 2 000 гривень срібла. За підтримки Казимира і самих галичан угорці й королевич Ендре були вигнані з Галичини, а Володимир на свято Преображення (6 VIII)¹⁴ знову сів на трон свого батька¹⁵. Немає сумніву, що Володимир повернувся в Галич завдяки тому, що став васалом Фрідріха Барбаросси.

Правління в Галичі молодого королевича Ендре могло тривати від весни 1188 р. до серпня 1189 р.¹⁶ Саме з цього періоду походить єдина згадка Бели III з титулом короля Галичини. Йшлося не про королівську хартію, а про документ Михайла, єпископа Скрадіна, виданий 2 травня 1189 р. Отож, це був приватно-юридичний документ, котрим автор підтверджував надання свого маєтку в с. Бубняни черницям монастиря св. Дмитра й Фоми з м. Задар. Документ розпочинався типово, формулою дати „Anno ab incarnatione domini MCLXXXVIII, mense maii die II. astante, indictione VII., Jadre”, а в продовженні зазначалося, що юридична дія відбулася в час (temporibus equidem) „domini nostri Bele gloriosissimi regis Ungarie, Dalmacie, Croacie Rameque nec non Galacie”, також у час урядування далматинського віце-бана Макарія та сплітського архієпископа Петра¹⁷.

¹² Н. Г. Бережков, *Хронология русского летописания*, Москва 1963, с. 204; Див. також: М. Font, *Szempontok III. Béla*, old. 47–48.

¹³ *Ипатьевская летопись*, стб. 666.

¹⁴ Щодо хронології угорської галицької кампанії і повернення Володимира на трон: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2, с. 452–453; Н. Г. Бережков, *Хронология*, с. 204–205; М. Font, *Szempontok III. Béla*, old. 47–49.

¹⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 659–667. Також пор.: *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, ed. A. Bielowski, vol. 2, Lwów 1872, pars 15, p. 412–413.

¹⁶ Див пр. 12; Нещодавно Михайл Юрасов висунув цікаву гіпотезу про те, що Володимир повернувся до Галича не у 1189 р., а на початку серпня 1190 р. Див.: М. Юрасов, *Роль Перемишля в борьбе Владимира Ярославича за возвращение Галича (1189–1190)*, [in:] *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* pod red. V. Nagirnogo i T. Pudłockiego, Kraków 2013, с. 67–77 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 1). Однак, його припущення малопереконливе.

¹⁷ Daniele Farlati, *Illyrici Sacri, Ecclesiae suffraganae metropolis Spalatensis*, vol. 4, Venetiis 1769, p. 12; Stephanus Katona, *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae, Complectens Res Gestas Stephani III. Ladislai II. Stephani IV. Belae III. Emerici, Ladislai III, tomulus IV, Posonii–Cassoviae* 1781, p. 344–345; CDH, vol. 2, p. 247–248; Ivan Kukuljević Sakcinski, *Diplomatički sbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. 2, Zagreb, 1876, p. 151; Š. Ljubić, *Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur, „Starine”*, vol. 23, 1890, s. 179; CDCr, vol. 2, p. 234–235.

На жаль, з часу від весни 1188 р. до початку серпня 1189 р., коли королевич Ендре княжив у Галичі, майже не збереглося королівських хартій, які свідчили б про інституцію Бели III. З 1188 р. відомо тільки три такі документи. В Острогоні 2 травня згаданого року Бела III видав конфірмаційну хартію для монастиря Св. Івана в Біограді, котрою підтвердив тамтешньому абату й братству попередні дарування хорватськими королями маєтків Рогово, Врбіце й Каменяна. Хартія збережена в переписі на пергаменті в Задарському архіві, також у кодексі *Libellus Policorion*, створеному в другій половині XIV ст. В ній Бела III ще не названий королем Галичини; вживалася узвичаєна назва „Hungarie, Dalmacie, Chroacie Rameque rex”¹⁸. Тому 6 травня 1188 р. можна взяти як *datum post quem* походу Бели III на Галичину. Щодо другої хартії Бели III з 1188 р., про нібито дарування частини прибутку від острогонського порома острогонській капітулі, то вже давно встановлено, що йдеться про пізніший фальсифікат¹⁹. Нарешті, без визначення року, – а дослідники на підставі змісту датують його „приблизно 1188 р.”, – відомий лист Бели III англійському королеві Генріху II Плантагенету у зв’язку з його запланованим проїздом через Угорщину під час майбутнього хрестового походу. В цьому листі в інституції Бели III немає Галичини, однак через непевну хронологію згаданий документ для нашого дослідження має обмежену цінність²⁰. Нарешті, не збережений зміст жодної королівської хартії, котра стосувалася б 1189 р.²¹ Після того року відомі ще кілька документів з королівської канцелярії Бели III, які не були фальсифікатами²². В історіографії вже зауважила, що в них не згадується титул *rex Galicie*. Однак їх наразі не будемо розглядати. З цієї точки зору документ скрадинського єпископа, в котрому угорського короля названо *rex Galacie*, справді унікальний.

На значимість цієї згадки вказав ще в останній чверті XVIII ст. Стефан Катона, визначний видавець середньовічних джерел Королівства Угорщини. Беручи джерело з його першого видання, котре здійснив Даніеле Ферлаті (1769), він слушно зазначив, що у 1189 р. Бела III підготував (*apparet*) або відносно узурпував (*usurpavit*) титул Галичини. Таким чином цей ерудит порушив в історіографії питання першої згадки титулу *rex Galacie*²³. Щоправда, минуло понад сто років до часу, коли Михайло Грушевський критично розглянув цю проблему. Український історик висловив сумнів щодо вірогідності цього джерела, логічно зауваживши, що йшлося про лише один „самотній”

¹⁸ CDCr, vol. 2, p. 225–226; Š. Ljubić, *Libellus Policorion*, s. 199–200. Щодо вірогідності й взаємної реляції двох переписів див. коментарі Т. Смічкласа й III. Любича, також І. Сентпетері. RA, no. 147, old. 47–48.

¹⁹ RA, no. 148, old. 48; CDH, vol. 2, p. 244–245.

²⁰ CDH, vol. 2, p. 246–247; RA, no. 149, old. 48.

²¹ Поп: RA, no. 150, old. 48.

²² Поп: Ibidem, no. 151–159, old. 48–51.

²³ S. Katona, *Historia Critica*, t. 4, p. 344–345.

документ, який, до того ж, був виданий не володарем, а єпископом²⁴. Після М. Грушевського дослідникам залишилося або схилитися до його думки або відкидати її²⁵. Наприклад, Володимир Пашуто галицьку інтервенцію Бели III пов'язав з появою в нього нового титулу в документі від 2 травня 1189 р.²⁶, а в новішій історіографії Марта Фонт вважає, що угорська експансія на землі за Карпатами в 1188–1189 рр. знайшла своє відображення в юридичному титулі Бели III *rex Galacie*, котрого раніше в джерелах не було²⁷. Так само Леонтій Войтович не сумнівається у значущості цього джерела, як і того, що Бела III був першим угорським володарем, котрий прийняв титул *rex Galacie*²⁸. На підставі дипломатичного аналізу джерела цікаву думку висловили Дюла Крішто й Ференц Мак, – що піддані угорського короля намагалися здобути його прихильність зачисленням до його титулів й титулу короля Галичини²⁹. В іншій праці Ф. Мак ще чіткіше заявив, що „далматинці” справді визнавали що їхній володар є королем Галичини. З іншого боку, Ф. Мак зазначав, що Бела III у своїх хартіях не вживав цей титул, що вказувало б на те, що угорський король все таки застосовував його у своїй інтитуляції³⁰.

Поважаємо думку Ф. Мака, але не вважаємо, що канцелярія скрадіньського єпископа, яка, можливо, володіла інформацією про успіхи їхнього короля в далекій Галичині, з власної ініціативи внесла в його титул цю руську землю. Нам виглядає більш імовірним, що тутешній писар або сам єпископ, коли підтверджував своє дарування черницям Св. Дмитра й Томи, мав перед собою як взірць для титулу володаря якийсь офіційний документ, що в той час надійшов до Далмації з королівської канцелярії, і в якому Бела III справді формально був титульований як *rex Galacie*. Писар при цьому зауважив, що Галичина є новиною в титулі й тому на початку застосував зв'язку *nes nov*. Ми вже зазначили, що королівський документ з таким змістом титулу не зберігся, а Бела III був при владі до 1196 р.! В дипломатичному сенсі документ одного далматинського єпископа не може переважити королівських хартій і не може бути доказом офіційної королівської інтитуляції. Однак вважаємо, що її реальне існування могло бути збережене саме в документі,

²⁴ М. Грушевський, *Історія України-Русі*, т. 3, Львів 1905 [репринт: Київ 1993], с. 449.

²⁵ Для нашої теми дуже важливий перегляд положень історіографії у зв'язку з документом з 2 травня 1189 р. й появою титулу король Галичини подає В. Нагірний. Пор: W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna ksiestw ziem halickiej i wolyńskiej*, s. 148 (прим. 11).

²⁶ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика*, с. 180–182, 334.

²⁷ M. Font, *Szempontok III. Béla*, old. 45–46; Idem, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, old. 187.

²⁸ Л. Войтович, *Королівство Русь: факти и міфи*, [in:] *Дорогичинь 1253, Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*, Івано-Франківськ 2008, с. 4–5; Idem, *Галич у політичному житті Європи*, с. 163–164.

²⁹ Gy. Kristó, F. Makk, III. *Béla emlékezete*, Budapest 1981, old. 20. Також пор.: F. Makk, III. *Béla és Bizánc*, „Századok”, 1982, no 1, old. 55; Idem, *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989, p. 121.

³⁰ F. Makk, *A tizenkettedik század története*, old 176.

виданому в Задарі 2 травня 1189 р. Певна річ, за умови, що наше джерело вірогідне.

Новий внесок у вивчення теми нещодавно зробив Мирослав Волощук. На його думку, Бела III міг узяти титул *rex Galaciae* не від руської Галичини, а від малоазійської Галатії (*Galatia*; Γαλατία) через участь угорців у хрестовому поході Фрідріха Барбаросси. Автор зауважує, що молодий Бела виховувався при дворі візантійського царя Мануїла Комніна. Один час він був спадкоємцем царя і нареченим його дочки, мав титул деспота й на підставі цього міг отримати в управління певні області імперії, в тому числі й Галатію. Зацікавлення Бели в цій малоазійській області могло базуватися і на його першому шлюбі з антіохійською принцесою, родичкою імператора Анною-Агнесою Шатійон (*Anna Agnes Châtillon*), а також на його зв'язках із сусідніми латинськими державами хрестоносців³¹. Все-таки, ми вважаємо, що цю гіпотезу треба сприймати із застереженням. В історіографії добре відомий ромейський період життя Бели, також здобуття нового й звучного титулу *урум-деспот*. Однак не знаємо, чи Бела (дійсно або титулярно) керував якоюсь із малоазійських областей Візантії. Його землями вважали Далмацію та, ймовірно, Срем, які тоді перебували в складі імперії³². Можна поставити й питання про те, до якої міри в другій половині XII ст. у Візантії комнінської епохи збереглося ім'я колишньої римської (і візантійської) провінції *Galatiae*, оскільки та провінція імперії „проіснувала” до VIII ст., коли вона стала частиною феми Опсикії (*Opsikion*). Відтоді адміністрація не вживала колишньої назви, а в наративних джерелах вона зводилася до географічного поняття³³. Щоправда, Бела III у 1189 р. надав у розпорядження Фрідріха Барбаросси та його хрестоносців підрозділ свого війська для супроводу через балканські краї. Як відомо, сутички візантійських сил та місцевого населення з хрестоносцями переросли в справжню війну. Коли сили німецького царя захопили ромейський Пловдив й готувалися до нападу на саму столицю імперії, Бела III в листопаді 1189 р. звернувся до Фрідріха з вимогою, щоби його люди повернулися додому. Вибираючи між сильним німецьким і слабким грецьким імператорами в момент, коли здавалося, що хрестоносці от-от захоплять Константинополь, Бела III зайняв сторону свого зятя і союзника, візантійського василевса Ісака II Ангела. Фрідріх Барбаросса погодився, щоб більшість угорських сил, очолюваних єпископом Дера

³¹ М. Волощук, *Dominus noster Bela Galaciae Rex. Проблема оновлення титулу угорських королів в контексті військових подій рубежу 80–90-х рр. XII ст.*, [in:] *Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції*. Львів, 15 квітня 2010 р., відп. ред. В. В. Карпов, В. І. Горелов, І. В. Мороз, Львів 2010, с. 63–66; Idem, „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, Івано-Франківськ 2014, с. 116.

³² Gy. Moravcsik, *Bizánc és a magyarország*, Budapest 1953, old. 87–91; Г. Острогорски, *Урум-деспот, Почеци деспотског достојанства у Византији*, [in:] Г. Острогорски, *Из византијске историје, историографије и просопографије*, Београд 1970, с. 205–218; F. Makk, *Béla és Bizánc*, old. 33–61; Idem, *The Árpáds and the Comneni*, p. 122–124.

³³ C. F. W. Foss, *Galatia*, [in:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, Oxford University Press 1991, p. 816.

й шістьома жупанами, покинули табір хрестоносців. Частина угорських сил, очолювана трьома жупанами, продовжили участь у поході. Важко сказати, чи цей факт міг спричинитися до того щоб їхній король, кілька місяців перед цими подіями вніс до свого титулу претензії на малоазійську Галатію³⁴.

З іншого боку, М. Волощук логічно зауважив, що з мовної та орфографічної точки зору згадка титулу Бели III як *regem Galacie* могла бути наслідком канцелярійної помилки. Адже, на відміну від внесення Галичини в інтитуляцію угорських володарів у 1205–1206 рр. у формі *Galiciae* [*Lodomeriaeque*] *rex*, яка стала тривалою канцелярійною нормою, згадка з 1189 р. була винятковою і ефемерною. Галичина у формі *Galacia* в титулі Ендре II з'являється тільки раз, а спорадично ця згадка присутня лише кілька разів у останніх представників династії Арпадів³⁵. Для прикладу, у згадці про Ендре II (шлюбна угода з Беатріче Есте 1234 р.), як зазначили видавці цього джерела, йшлося про нотаріальний документ, збережений у списку з Державного архіву Модени, в якому було чимало помилок. Вони виникли або на підставі якогось раніше зіпсованого джерела, або в результаті недбалості переписувачів. Як би там не було, в цьому разі титул Ендре II містив не лише лексичні та орфографічні помилки, але Галичина й неправильно названа Волинь (*laudemieque Rex*) у ньому були „роз'єднані”³⁶. А що стосується суперечливого вживання форми *Galacia* як латинської варіації, котра мала стосуватися назви східнослов'янської Галичини, можливо це не була помилка. А, якщо й була така, то вірогідно спричинена намаганням перекласти, тобто латинізувати, слов'янську назву країни й відтак внести її в інтитуляцію свого володаря. Так, у єдиній збереженій оригінальній хартії (!) що вийшла з його латинської князівської канцелярії приблизно 1257 р., вигнаний до Угорщини галицький князь Ростислав Михайлович в інтитуляції також названий „Nos Rozlaus Dux Galacie...”. Припускаємо, що його нотар повинен був „знати”, як треба писати титул свого господаря³⁷. Можливо щось схоже сталося і 1189 р., якщо не при королівському дворі, то принаймні в середовищі церковних писарів у Скрадіні та Задарі. В такому разі термін *Galacia* був би найстаршою інскрипцією східнослов'янської назви Галичини в латинських дипломатичних джерелах. Однак повернімося до вже поставленого питання: чи документ скрадинського єпископа Михайла вірогідний?

³⁴ Поп: Gy. Pauler, *A magyar nemzet története*, t. 2, old. 3–5; Gy. Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, old. 98; F. Makk, *Béla és Bizánc*, old. 56; Idem, *The Árpáds and the Comneni*, p. 122.

³⁵ М. Волощук, *Dominus noster Bela Galaciae Rex*, с. 63; Idem, „Русь” в Угорському королівстві, с. 116.

³⁶ *Hazai oklevéltár 1234–1536*, eds. N. Imre, D. Farkas és N. Gyula, Budapest 1879, p. 1–3. Див. також коментар І. Сентпетері: RA, no. 167, old. 167.

³⁷ *Magyar Országos Levéltár*, Budapest, Mohács előtti gyűjtemény (Collectio Antemohacsiana), 83038; *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára*, vol. 1–12, Pest–Budapest 1871–1931, vol. 1, p. 5–6.

Документ єпископа, як і чимало інших дипломатичних джерел з XII ст., не збережений в оригіналі. Його копія вміщено у відомому кодексі *Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur*, котрий наразі зберігається в Державному архіві в Задарі³⁸. Йдеться про унікальний збірник документів про маєтки та прибутки бенедиктинського монастиря Св. Кузьми й Дем'яна на острові Пашман та його попередника – зруйнованого монастиря Св. Іоанна Євангеліста в м. Біоград. На 41 фолію у чотирьох прошитих зошитах за характером рукописів можна відстежити двох писарів, котрі ймовірно наприкінці 60-х або на початку 70-х рр. XIV ст. уклали збірник для потреб абата. З-поміж 133 документів та записів найстарші стосуються XI ст. (1060). Кодекс повністю, зі вступними коментарями, опублікував Шіме Любич у 1890 р.³⁹ Вірогідність *Policorion-a* досліджувала низка науковців, останнім з них був Томислав Галович. Його докторська дисертація нам, на жаль, недоступна; доступний тільки її автореферат. Т. Галович зазначає, що в історіографії є протилежні думки щодо вірогідності збірника. Одночасно він робить висновок, що важко розрізнити фальсифікати й вірогідні документи. В хартулярії імовірно є певна кількість дипломатичних фальсифікатів, але достеменно встановити це неможливо. За будь-яких обставин, їхній зміст унікальний і здебільшого надійний та вірогідний з точки зору дипломатичного й філологічного аналізу⁴⁰.

Якщо аналізувати зміст документа скрадинського єпископа Михайла з 1189 р., з деякими застереженнями можна припустити, що він вірогідний. Наскільки відомо, в історіографії досі не було доведено, що це фальсифікат. Автор документа єпископ Михайло – історична постать, про яку свідчать інші документи. Упродовж двох десятиліть він був протоієреєм скрадинської церкви (1179–1199)⁴¹. Далматинський віце-бан Макарій, згаданий у вступній частині хартії, також автентична особа. Він упродовж тривалого періоду був державним посадовцем Арпадів, які і згаданий у документі сплітський архієпископ Петро⁴². Не слід вважати другорядним і факт, що угорський король названий *rex Galacie* в час, коли його син Ендре перебував на галицькому троні. Про згаданий у документів маєток у Бубнях також занотовано в інших джерелах; щоправда, це, насамперед, переписи збережені в *Policorion-у*. Отже, ще в травні 1181 р. певну територію, котру незакон-

³⁸ Državni arhiv u Zadru (DAZD), Spisi samostana Sv. Kuzme i Damjana (SSKZ), sign. HR-DAZD-337, br. 1. *Libellus Policorion (LP)*, наведено за: T. Galović, *Arhiv Rogovske opatije*, „Arhivski vjesnik”, vol. 55, 2012, s. 103–116.

³⁹ Š. Ljubić, *Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur*, „Starine JAZU”, vol. 23, 1890, s. 154–219.

⁴⁰ T. Galović, *Libellus Policorion – Rogovski kartular (diplomatičko-povijesna analiza)*, sv. 1–2, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2010. Перегляд анотації й бібліографічні одиниці: URL: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=481427> [14.02.2018].

⁴¹ Michael episcopus scardonensis: *CDCr*, vol. 2, p. 453 (index).

⁴² Macarius, comes curialis regis et Vicebanus: *CDCr*, vol. 2, p. 446 (index); V. Klaić, *Povijest Hrvata*, kn. 1, Zagreb 1988, s. 206; A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest 2011, old. 326; Petrus („Hungarus”) filius Chitleni, archiepiscopus spalatensis: *CDCr*, vol. 2, p. 464 (index).

но привласнили *Saracenus filius Besciani* та певний *Bruconia*, скрадинський єпископ Михайло надав жіночому монастирю Св. Дмитра й Томи в Задарі, оскільки цей маєток належав його церкві⁴³. Після цього єпископ у вже згаданому документі з 2 травня 1189 р. вдруге підтвердив своє судове рішення щодо маєтку в Бубнях. Коли учасники Четвертого хрестового походу 1202 р. захопили й зруйнували Задар, черниці згаданого монастиря були змушені покинути місто. Частина з них знайшла притулок у монастирському маєтку в Бубнях. Унаслідок численних труднощів, чотири з них 21 березня 1207 р. передали свою чернечу громаду разом з маєтком і церквою Св. Петра під захист абата монастиря Св. Кузьми й Дем'яна на острові Пашман⁴⁴.

Як у такому разі можемо пояснити виняткову галицьку титуляцію Бели III в згаданому документі скрадинського єпископа, коли апріорі відкинемо можливість, що йшлося про помилку, пізнішу інтерполяцію в якійсь трансумпції або про самостійне написання автором такої інтитуляції володаря? На основі вищесказаного, вважаємо, що все-таки можна логічно пояснити припущення, яке може слугувати одним із можливих розв'язань нашої „проблеми”. Незважаючи на факт, що Мирослав Волощук титул *Beli rex Galacie* пов'язує з малоазійською Галатією, він, на нашу думку, зауважив певну суперечність. Для нього залишилася „загадковою” та обставина, що Бела III своїм титулом висловив претензію на Галичину в час, коли німецький імператор Фрідріх Барбароса безпосередньо перед початком хрестового походу став захисником Володимира Ярославовича й формальним сюзереном його держави. Адже Бела III відмовився від галицького титулу й претензій навіть не зважаючи на те, що Фрідріх незабаром загинув (10 VI 1190)⁴⁵. Пояснення, на нашу думку, полягає в хронології подій, котрі формально нормалізували стосунки між трьома володарями й нарешті уможливили Володимирі повернутися на галицький трон.

Коли Володимир утік із полону й коли міг вступити під захист німецького імператора? Паралельним дослідженням руських літописів і західних хронік окрему увагу цій справі у своїй студії присвятила Марта Фонт. Її спостереження будуть корисними для нас⁴⁶. Із розповіді руського автора ми знаємо, що Володимир у певний момент звільнився з угорського ув'язнення. Рятівники доправили його до „німецької землі”, а саме „до царя”, котрий прийняв Володимира⁴⁷. Фонт зауважила, що Фрідріх Барбароса 28 травня 1189 р. перебував на території Угорщини й святкував Зішестя

⁴³ CDCr, vol. 2, p. 171–172; Поп.: Š. Ljubić, *Libellus Policorion*, s. 179–180.

⁴⁴ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. 2: *Benediktinci u Dalmanciji*, Split 1964, s. 93–94, 242; CDCr, vol. 3, p. 63–66, 66–67; Š. Ljubić, *Libellus Policorion*, s. 184–186.

⁴⁵ М. Волощук, *Dominus noster Bela Galaciae Rex*, с. 65.

⁴⁶ М. Font, *Szempontok III. Béla*, old. 45–49.

⁴⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 666.

Святого Духа в прикордонному містечку Пресбург (нині Братислава): „Anno dominice incarnationis 1189. Fridericus imperator in pentecoste generalem curiam Prehsburc in markia Ungarie celebrans”⁴⁸. До речі, хрестоносці, очолювані царем, уже 24 травня отаборилися на західному кордоні Угорщини, неподалік Пресбурга (поміж Лейтою і Дунаєм, імовірно в краї Kittsee/Köpcsény, який народною мовою називали Viruelde (Virvelt). Там хрестоносці перебували чотири доби: „profectus terram Vngaricam que extra portas dicitur, VIII kal. iunii cum exercitu domini [Imperatoris] intravit et in planitie camporum qui vulgo Viruelde dicuntur, iuxta Bosonium urbem castra metati per quator dies ibi conseederunt”⁴⁹. Відтак 4 червня 1189 р. Бела III в Естергомі урочисто вітав Фрідріха Барбаросу, забезпечивши йому достойну гостинність на шляху через свою країну⁵⁰.

Отож, втеча Володимира, прийняття при імператорському дворі (котрий імовірно вже перебував у дорозі)⁵¹ та вступ руського князя і його держави під сеніорський захист Фрідріха Барбаросси відбулися десь на німецькій землі, перед тим, як імператор вступив до Угорщини й зустрівся з угорським королем. Отже, це сталося до початку червня 1189 р. (*datum ante quem*: 28, відносно 24 травня 1189). А єдина збережена згадка Бели III як короля Галичини хронологічно датується до 2 травня 1189 р. Отож, це сталося перед зустрічю імператора з угорським володарем. У час полювання на Чепелському острові або за королівським столом в Естергомі й Буді імператор і король напевно обговорювали численні політичні теми⁵². Хоча в джерелах немає безпосереднього підтвердження, висловлюємо припущення, що Фрідріх і його радники попередили угорського короля та його оточення, що князь Галичини і його держава віднедавна перебувають під верховною владою й захистом імператора. Основним інтересом імперського двору напевно були 2000 гривень срібла річної данини з Галичини. Попередження німців було достатнім аргументом для того, щоби Бела III відмовився від вживання в королівських хартиях титулу *rex Galacie*. Адже було би провокацією висувати в офіційних документах право на країну, котра визнавала владу сильного німецького володаря. Проїзд хрестоносців через Угорщину на шляху до Константинополя та особиста присутність Фрідріха Барбароси привели до відмови Бели III від галицьких претензій. Ці деталі ймовірно не були відомі ні руському літописцеві, ні польському хроністові Вінцентієві Кадлубеку. Однак вони

⁴⁸ M. Font, *Szemponatok III. Béla*, old. 48; *Frisingensi episcopo conscripti continuatio auctore, ut videtur, Ottone Sancti Blasii monacho*, ed. R. Wilmans, [in:] *Monumenta Germaniae Historia. Scriptores* [дали: MGH SS], vol. 20, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1868, p. 319–320.

⁴⁹ *Ansbert, Historia de expeditione Friderici Imperatoris*, [in:] MGH SS, Nova Series, vol. 5: *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friderichs I*, ed. A. Chroust, Berlin 1928, s. 17, 25.

⁵⁰ *Ibidem*. Поп.: S. Riezler, *Der Kreuzzug Kaiser Friedrichs I*, Göttingen 1869, s. 27; Gy. Pauler, *A magyar nemzet története*, t. 2, old. 2.

⁵¹ M. Font, *Szemponatok III. Béla*, old. 48.

⁵² Детальніше: Gy. Pauler, *A magyar nemzet története*, t. 2, old. 3–5, 482.

обумовили кінець княжіння Ендре в Галичі та його „швидке повернення” на батьківщину (на початку серпня 1189 р.).

Чому Бела III після 1190 р. не відновив свою політику щодо Галича? Це дуже важливе питання, яке заслуговує на окреме обговорення. Наразі залишаємо його поза увагою. Послідовність політики Арпадів щодо Галичини проявилася в подіях 1205–1206 рр. Причину угорських претензій слід шукати не лише у внутрішній ситуації в Галичині, а й у тому, що позиція Угорщини посилилася в міжнародних відносинах після смерті візантійського імператора Мануїла Комніна (1180). Візантія невтримно наближалася до занепаду і падіння 1204 р. В цій ситуації Угорщина намагалася зміцнити свої позиції, тому Бела III уперше висунув претензії не лише на Галичину, а й на сусідню Сербію⁵³. Виявом таких претензій було й можливе, на нашу думку, вживання титулу *rex Galacie* у володарській назві Бели III – в разі, якщо вважати вірогідним документ, виданий скрадинським єпископом Михайлом у Задарі 2 травня 1189 р.

*

Djura Hardi, *The issue of the first mention of the Galicia in the intitulation of the Hungarian kings*

Royal titles as an element of historiographic terminology should base their creation primarily on diplomatic sources. However, it is also possible to take into account narratives, which often directly reveal the context of certain historical events. Historiography unanimously agrees that beginning with Andrew II (1206) the Hungarian rulers continually included the title of the King of Galicia and Volhynia (*Galiciae Lodomeriaeque rex*) in their royal intitulation. However, a significantly more complex question is whether it was in fact Béla III who was the first Hungarian king to include Galicia in his title, as can be found in a document by Mihajlo, the bishop of Skradin dated 2nd May 1189. This is a controversial question since the evidence in its favour includes only a single mention recorded in a later copy of the document. The author of this paper conducts a fresh analysis of the credibility of this source, putting forth a view that in this specific case, the reference was neither a mistake, nor a forgery. One of the possible answers for the ephemeral mention of Béla III as the „rex... nec non Galacie” was that it appeared (and that it was used) before the arrival of the Emperor Frederick Barbarossa ahead of the crusader army to Hungary, and his encounter with Béla III (beginning of June 1189). In the meantime, the Galician prince Vladimir Yaroslavovych, who was the cause why the Hungarian king gained power in Galicia, set free of the

⁵³ V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade*, „Revue Historique du Sud-Est Européen”, vol. 18, 1941, p. 109–129; Н. Радојчић, *Промена у српско-мађарским односима крајем XII века*, „Глас САН”, т. 214, 1954, с. 1–21.

Hungarian oppression as he secured protection from the Roman-German emperor. It can be assumed that it was the intervention of Frederick Barbarossa that not only made it possible for Vladimir to safely return to the Galician throne, but also discouraged Béla III from further pressing the title of the king of Galicia and his Rus' aspirations.

Мирослав Волощук
(Івано-Франківськ)

Мовою джерел? Термінологічні аспекти історіографічного державонайменування на прикладі Галицької землі Х–XIV ст.¹

Стаття присвячена перегляду термінологічного найменування державних утворень у кордонах історичної Галицької землі Х–XIV ст. Підкреслюється домінування в науковій літературі, починаючи з ХІХ–ХХ ст., головно історіографічних найменувань (Галицька Русь, Галицько-Волинське князівство, Галицько-Волинська держава, Південно-Західна Русь, Червона Русь і т. д.), які різко дисонують з опертими на джерела історичними (Галицька земля, Галичина, Galicia). Натомість антропологізація вивчення і навчання історії дозволяє уникнути не тільки термінологічної плутанини, а й через коректно вжиті назви краще зрозуміти хід історичного процесу як ланцюг взаємопов'язаних дій окремих осіб. Тому для державонайменування окреслених автором теренів обраного часового проміжку пропонуємо використання термінів – „держави Ростиславовичів”, „держава Романовичів”, „королівство Русі” (Regnum Russiae), котрі чітко і безапеляційно корелюються зі свідченнями писемних джерел та сфрагістичним матеріалом.

Продовження формування модерної української нації ХХІ ст. неможливе без чіткого усвідомлення нею різних, часом дуже драматичних, сторінок свого історичного минулого. Середньовічна спадщина, увага до котрої за

¹ Звісно, запропонована хронологія під найменування *Галицька земля*, м'яко кажучи, не зовсім пасує, адже з таким історичним і політико-географічним поняттям зустрічаємося не раніше ХІІ ст. Втім, існування від ІХ–Х ст. міста Галича, котре згодом дало назву цілому субрегіонові, закріпивши її й досі, не підлягає жодному сумніву. Залишається хіба слабо з'ясованим його статус у володіннях спершу так званої держави карпатських хорватів (див.: Л. Войтович, *Галицько-Волинські етюди*, Біла Церква 2011, с. 45), а згодом – умовної династії Рюриковичів щонайменше до середини ХІІ ст.

останні чверть століття від відновлення Україною своєї незалежності серед вітчизняних наукових еліт доволі слабка, далека від повноцінного комплексного вивчення². Не вдаючись у пояснення коріння цієї проблеми, що заслуговує окремого дослідження, все ж варто відзначити спершу тривалу відсутність держави, а після 1991 р. – належної державної підтримки в питанні моделювання концепції історії України (чи української історії). У цьому й полягає головна проблема. Адже північний сусід, котрий з легкістю „підібрав”, „приватизував” і досі на практиці сміливо послуговується історією усієї, у широкому й вузькому розумінні, середньовічної Русі, як невід’ємної складової історії Московських князівства, а згодом царства, Російської імперії, Союзу Радянських Соціалістичних Республік чи Російської Федерації, навіть не допускає яких-небудь видимих термінологічних уточнень та диференціацій, аби не підірвати сучасну ідеологему „руського мира” – новітнього фантома зовнішньої політики офіційного Кремля. Схожі, не надто приємні політичні сигнали, артикульовані в історичне минуле, надсилаються Україні і з Заходу.

Недалеко в питанні вживання коректної термінології просунулися старші й сучасні послідовники школи, мабуть, найвідомішого та найавторитетнішого українського історика Михайла Грушевського, чия концепція „України-Руси”, котра розроблялася на рубежі XIX–XX ст. і майже вичерпала свої резерви в реаліях кінця XX – початку XXI ст.

При скрупульознішому перегляді деяких аспектів методології медієвістичних студій руської спадщини стає зрозумілою повна невідповідність сучасних знань та застосованої в науковій і навчальній літературі термінології на тему середньовічної Русі із реаліями окресленого проміжку часу. Чільне місце у цьому процесі посідає історична Галицька земля, що завдячує своєю назвою найбільшому містові краю XII–XIII ст. – Галичу. Був Галич Руссю чи не був? Якщо був, то коли і за яких обставин? Якщо ж не був, то чому в наукових публікаціях, починаючи з XIX ст., нуртує концепт Галицької Русі? На ці та інші дуже важливі питання в контексті комплексного перегляду, конкретизації та доповнення термінології середньовічної Русі варто спробувати відповісти задля чіткішого усвідомлення свого історичного минулого, ролі й місця серед інших європейських *gentium*, провіденціалізму долі, як наслідку свідомого вибору того чи іншого шляху розвитку.

* * *

² За підрахунками київського дослідника Олександра Головка, станом на 2016 р., із меншою чи більшою похибкою, дослідженням середньовічної історії в Україні займається близько 160 осіб (див.: О. Головка, *Історики-медієвісти сучасної України: довідник*, Кам’янець-Подільський 2016). З відповідальністю за свої слова можна сказати, що для понад 40-мільйонної нації в центрі Європи – це абсолютний мізер. Із такими темпами медієвістичних студій наш рівень знань про середньовічне минуле, порівняно хоча б із найближчими сусідами, залишатиметься дуже слабким, а перспективи для талановитої молоді – примарними.

Історично Галицька земля, розвинутий в господарському сенсі край, завжди залишалася на перетині середньовічних міждинастичних зв'язків. На жаль, нам невідоме її власне географічне чи політичне окреслення аж до XII ст. Погано знаний не тільки строкатий світ релігійних уявлень місцевих жителів, а й їхня культура, освіта, побут, тощо. Лише з іноземних джерел³ довідуємося про заселення пригірських теренів (на території сучасних головно, України, частково Словаччини і Польщі) хорватами та існування тут, принаймні до 992 р., так званої Великої Хорватії (за вжитим Костянтином VII Багрянородним хоронімом)⁴. Наприкінці X ст., унаслідок кількох масштабних військових походів, її упокорив київський князь Володимир Святославович (960–1015), відтак ці землі аж до середини XIV ст., з незначними перервами (кін. XII – перша половина XIII ст.), належали умовній династії Рюриковичів, з якої, власне, походив згаданий володар⁵.

Археологічні студії підтверджують належність міста, відомого з XII ст. під назвою Галич, до групи грандіозних за площею городищ хорватів (Плісеське, Ревнянське, Стільське, Ілів тощо), що тягнулися вздовж верхньої течії Дністра, відчуваючи на собі як серйозний скандинавський, так і великоморавський впливи⁶. Роль цього міста була непересічною, бо саме воно за відносно короткий проміжок часу дало назву цілому краєві та його мешканцям, що засвідчує київське і волинське літописання XII–XIII ст. Так до різних джерел проникли назви *Галичина* (у латинській версії – *Galitia*, *Galithia*, *Galicia*, *Galetia*, *Galatia*, *Galathia*, у середньогрецькій – *Γαλίτζης*) і *галичани* (*Galiciensis*) – власні (само)ідентичності, під котрими й став відомий світові тогочасний не надто великий за площею, зате доволі заможний край. Однак, як складова (хоча й не постійна) володінь Рюриковичів, носіїв поняття „Русь” та „русь”, Галицька земля часто асоціювалася „за кордоном”

³ Зокрема, йдеться про написаний між 948–952 рр. імператором ромеїв Костянтином VII Багрянородним (905–959) трактат *Про управління імперією*, свідчення арабських та перських мандрівників, а також *Повість временних літ* початку XII ст.

⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, greek text edited Gy. Moravcsik, Dumbarton Oaks 1967, s. 153. Див. також історіографічні підсумки щодо території та населення цієї „держави”: А. Майоров, *Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*, Санкт-Петербург 2006, с. 166–169; Л. Войтович, *Галицько-Волинські етюдії*, с. 40–44.

⁵ Застосовуємо у даному разі термін „умовна династія Рюриковичів” з огляду на відсутність згодом до XV–XVI ст. в середовищі цієї династії будь-яких апеляцій щодо походження від Рюрика (Р. П. Дмитриева, *Сказание о князьях владимирских*, Москва–Ленинград 1955, с. 159–166; Я. С. Лурье, *Литература XVI в.* [in:] *История русской литературы X–XVII вв.: Учебное пособие для студентов педагогических институтов*, под ред. Д. С. Лихачева. Москва 1979, с. 287–289).

⁶ Див. загалом до теми: R. Liwoch, *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankiński, lwowski i tarnopolski)*, [in:] *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, t. 5, 2003, s. 213–297; Idem, *Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach*, [in:] *Acta Militaria Mediaevalia*, t. 2: *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*, Kraków–Sanok 2005, s. 37–59; Ibidem, *Stan badań nad wczesnym średniowieczem ukraińskiego Przykarpacia*, [in:] *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*, Krosno 2006, s. 77–87; Idem, *Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na Zachodzie Ukrainy*, [in:] *„In silvis, campis... et urbe”: średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, Sanok–Rzeszów 2011, s. 89–100.

саме з термінами – *Ruthenia, Rutenia, Russia, Ruscia, Ruzia* тощо⁷. Її повільна, втім, невпинна „русифікація” на рівні самоусвідомлення пересічного мешканця (тут просимо не плутати з поняттям „зросійщення”, властивим для українсько-російських відносин XVIII–XX ст.) відбулася впродовж XIII–XIV ст. та особливо, мабуть, прискорилося після коронування Данила Романовича (1200/1201–1264) наприкінці 1253 р. королем саме Русі (*Russiae Rex*). Втім „руська” Галичина та Галичина „галицька” на рівні вжитої у документах термінології співіснували, що добре помітно у площині релігійного життя XIV–XVIII ст.

Попри це історичний, історіографічний та, насамперед, методологічний концепт Галичини, починаючи з XII ст., формувався за двома, абсолютно різними з точки зору етимологічного наповнення напрямками, призвівши насамкінець, на наш погляд, до доволі некоректного уявлення про її термінологічну роль і місце в історіографії „вітчизняного державотворення”.

⁷ Певну, звісно, не вичерпну, систематизацію *галицьких* сюжетів угорського, частково польського, чеського і німецького походження, а також їхнє зіставлення-протиставлення при висвітленні історичних подій у Галичині, хронологічно синхронно *руським* див.: М. Волощук, *Галицкая идентичность в XII–XIII вв.: земельный, династический и этнический аспекты*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*”, 2010, № 1 (7), с. 165–178; Idem, „*Русь*” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, Івано-Франківськ 2014, с. 113–125, а також у розширеній, суттєво доповненій впродовж 2015–2018 рр. угорськомовній версії авторської монографії: Idem, *„Rus” a Magyar Királyságban (XI. század – a XIV. század második fele): társadalmi-politikai szerep, vagyoni viszonyok és migráció*, Budapest–Uzgorod 2019 (в друці). На нашу думку, у більшості випадків *галицька* і *руська* термінологія „конфліктує”, протиставляючись одна одній, відтак відображаючи менш чи більш чітке розуміння авторами текстів історичних реалій описаного часу. Те саме бачимо на прикладі вживання *галицької* і *руської* термінології у грецьких джерелах окресленого періоду. При застосуванні до *галицьких* володарів і місцевого населення понять *Тавроскіфія* і *тавроскіфи* (*Ταυροσκύθιας*), до слова, на противагу термінам *русь* (*Ρώς*), властивим головно київським князям, грецькі автори поряд з тим вживали типово *галицьку* номенклатуру: διηγέλεν ἡ φύμη τὸν Παύλον ρήγα χείρα ἐλαγόμενον βαρεῖαν θυμῷ πολλῶ κατὰ Ρωμαίων ἦκειν, ἥδη τὸν κατὰ Γαλιτζίης χώρας Ταυροσκυθικῆς πόλεμον εὐτυχῶς διενεγκόντα. οὗ δὲ ἔνεκα μάλιστα βασιλεὺς αὐτὸν ἡμίνατο, ἅτε παρὰ γνῶμην τὴν αὐτοῦ Βλαδμηρῷ ἐπιφύεοντα (τοῦτο γὰρ ὄνομα τῷ Γαλιτζίης ἄρχοντι ἔκειτο) ἀνδρὶ ὑποσπόνδῳ Ρωμαίοις” („поширилася чутка, що король пеонян, маючи велике війсьско, йде на ромеїв, уже завершивши щасливо війну проти Галіци, країни тавроскіфської. Василевс/імператор же йому мстив за напад на Володимира (таке ім’я галицького правителя) мужа союзного ромеям”); „Ιεροσθλαφον τὸν Γαλιτζίης ἡγεμονεύοντα” („Ярославові галицькому правителю”) (Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, rec. A. Meineke, vol. 23, Bonn 1836, p. 115.14–19, 232.7). „ἔστι δὲ ἡ Γαλιτζία μία τῶν παρὰ τοῖς Ρώσιν τοπαρχιῶν” („Галіца, одна з руських топархій”), „ὁ τῆς Γαλιτζίης ἡγεμὼν Ρωμανὸς” („геремон/правитель Галіци Роман”) (Nicetae Choniatae Historia, [in:] *Corpus fontium historiae Byzantinae*, recensuit I. A. van Dieten, p. 2: *Indices continens*, Berolini 1975, s. 129.29–30, 522–523). „ὁ γὰρ Γαλιτζίης ἡγεμὼν” („геремон Галіци”) (Ephraemii monachi imperatorum et patriarcharum recensens, [in:] *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, vol. 43, Bonn 1840, s. 267), „ὁ γὰρ τῆς Γαλιτζίης ἡγεμὼν Ρωμανὸς” („геремон Галіци Роман”) (Ανώνυμου Σύνοψις χρονικῆ, Μεσαιωνικῆ βιβλιοθηκῆ, [in:] *Bibliotheca Graeca medii aevi*, Ed. K. N. Sathas, vol. 7, Paris 1894, s. 428) та ін. За надані матеріали і переклад висловлюю вдячність Ользі Козачок з Львова (див.: О. Козачок, *Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв’язків середини – другої половини XII століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01*, Львів 2017, с. 146–147). До теми див.: А. Назаренко, *Первые контакты Штауфенов с Русью (к истории русско-немецких отношений в 30-е годы XII века)*, [in:] *Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Паушто*, Москва, 1999, с. 166–179 („руська” термінологія (Rossia, Ruthenia) німецьких та написаних середньогрецькою джерел середини XII ст.); М. Бибигов, *BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси*, Москва 2004, с. 117, 119–120.

Саме поняття *Галичина* вперше, вочевидь, потрапило до латиномовних джерел 1189 р., доповнивши титул угорського короля Бели III (1172–1196) на тлі зайняття його військами княжої столиці⁸. Від 1206 р. цей термін, що містив у собі територіально-політичне навантаження, став незмінним атрибутом, „власністю” усіх угорських королів з династії Арпадів і їхніх наступників аж до початку XVI ст. За результатами Братиславсько-Віденської умови 1515 р., поразки й загибелі короля Людовіка II (1506–1526) з династії Ягеллонів 1526 р. у битві під Мохачем, „галицьку титулярну спадщину” перебрали його австрійські родичі Габсбурги в особі Фердинанда I (1503–1564), теоретично володіючи нею до 1772 р., а практично – до листопада 1918 р.⁹

Саме зміцнення позицій Габсбургів у Європі та світі і Перший поділ Речі Посполитої спричинили пошук обґрунтування приєднання тих чи інших територій до складу володінь династії, що викликало справедливе зацікавлення історією Галичини австрійськими й угорськими авторами. Відтак Галичина, тепер як окремий Коронний край (*Regnum Galiciae et Lodomeriae* чи *Königreich Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogtum Krakau und den Herzogtümern Auschwitz und Zator*)¹⁰, у її первісному латиномовному звучанні *Galitia* стала предметом кількох студій останньої чверті XVIII–XIX ст.: Георга Прая¹¹, Іштвана Катони¹², Георга Феєра¹³, а особливо – Йогана Христіана Енгеля¹⁴ та Якоба Августа Гоппе¹⁵. Звісно, середньовічну долю краю нероздільно пов’язували з Угорським королівством, жодного „держав-

⁸ Ми вже звертали увагу на неоднозначність титулу *Galatiae Rex* Бели III 1189 р. (М. Волощук, *Dominus noster Bela Galaciae Rex*. Проблема оновлення титулу угорських королів контексті військових подій рубежу 80–90 рр. XII ст., [in:] *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції. Львів, 15 квітня 2010 р., відп. ред. В. Карпов, В. Горелов, І. Мороз, Львів 2010, с. 63–66), чому, втім, є й поважні контраргументи (П. Рокай, *О jednom наслову Калојана Анђела*, „Зборник радова Византолошког института”, 1980, № 19, с. 167–171; Ђ. Харди, *О Мачви средином XIII века*. Прилог питању стауса Мачве у доба владавине њеног господара Ростислава Михайловича, [in:] *Споменица историјског архива Срем*, т. 10, Сремска Митровица 2011, с. 32–42).

⁹ Хоча титулом „короля Галичини” від рубежу XII–XIII ст. і аж до першої чверті XVI ст. володіли угорські, а відтак – австрійські монархи, *de facto* впродовж 1387–1772 рр. історична Галицька земля входила до складу Польського королівства, а від 1569 р. у його структурі – Речі Посполитої. Ситуація кардинально змінилася лише після Першого її поділу, коли Марія-Терезія (1717–1780), вперше після Людовіка I з династії Анжу (1342–1382), як володарка Угорщини, на практиці також стала *Dei gratia Galliciae Regina Apostolica*. З огляду на предмет студій даної публікації не розглядаємо титулярних претензій угорських і австрійських володарів до Волині – *Lodomeria* (див. зокрема: І. Огуй, Ф. Стеблій, *Марія Терезія*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 6: *Ла–Мі*, Київ 2009, с. 511–512).

¹⁰ До слова, Володимирія (*Lodomeria*), залишаючись у офіційному титулі Габсбургів, *de facto* до складу їхніх володінь ніколи не входила.

¹¹ *Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV*, opera et studio G. Pray, pars. 1: *Completens res gestas ab divo Stephano ad Carolum I. Robertvm*, Vindobonae 1762, p. 175, 199, 253.

¹² *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum ex exterorum scriptorium*, concinnata S. Katona, Seria 2, т. 4, Posonii et Cassoviae 1781, p. 343, 346; т. 5, Posonii et Cassoviae 1782, p. 46, 52, 79, 162–163, 217, 365, 489, 756.

¹³ G. Fejer, *Galliciae et Lodomeriae cum regno Hungariae nexus*, Budae 1834.

¹⁴ J. Ch. Engel, *Geschichte von Halitsch und Vladimir*, Wien 1792.

¹⁵ I. A. Hoppe, *Geschichte und Erdbeschreibung der Königreiche Galizien und Lodomerien*, Wien 1792.

ного” чи „національного” поступу в діяльності місцевих князів з умовної династії Рюриковичів чи її відгалужень згадані вище автори не розглядали, а джерельною базою для цього слугували головню іноземні джерела (переважно, віднайдені і введені до наукового обігу колись у XVI–XVII ст. втрачений з королівського архіву актовий матеріал). Для дослідників принципово важливим був факт використання від рубежу XII–XIII ст. угорськими володарями титулу *Galitiae Rex*, що *de jure* додавало їхнім оцінкам серйозних аргументів.

Актуалізували „галицьку тему” віднайдені 1809 р. російським придворним вченим Ніколаєм Карамзіним досі не відомі науці літописні зведення, названі відтак Іпатіївським і Хлебніковським¹⁶. Оскільки перед істориком стояло амбітне завдання царя Олександра I (1777–1825) написати багатотомну *Історію государства Російського*, у нього на руках постав неабиякий джерельний бонус значно повнішого, ніж було відомо досі, відтворення історичного минулого Галицької землі й життя галичан. Ті ж часто були головним об’єктом уваги середньовічних літописців. Інший пріоритет – як з часом виявиться – зліплена з різноманітних літописних фрагментів біографія найбільш занотованого у писемних пам’ятках князя Данила Романовича. Останній з легкої руки Н. Карамзіна та за „літописними кальками”, втім всупереч історичному контекстові, одразу став „Галицьким”¹⁷, а Галичина, натомість, – нероздільною частиною руської і російської історичної пам’яті з відповідними моделями зовнішньої політики царату¹⁸, тимчасово втіленими за Першої світової війни впродовж 1915–1917 рр.

Погляди вченого зі зрозумілих причин „успадкоувалися” наступними поколіннями істориків Російської імперії та симпатиків ідей панславізму, москвофільства чи русофільства Австрійської імперії, а згодом – Австро-Угорщини, до складу якої, власне, входила історична Галичина, й де, за російської фінансової підтримки, розвивалися усі зазначені вище рухи. Справа наче виглядала зрозумілою, адже місцеві мешканці вважали себе *русинами* й ніхто особливо не замислювався, чому й наскільки давно. А відтак, не було нічого дивного, що на світанку етнографічних, краєзнавчих та історичних зацікавлень давнім минулим краю ціла плеяда авторів – урод-

¹⁶ Див. наприклад: Н. Котляр, *Даниил, князь Галицкий. Документальное повествование*, Санкт-Петербург 2008, с. 13–14. Виокремлена істориками третя частина твору згодом отримала в історіографії назву *Галицько-Волинського літопису*. За межами України його називають *хронікою Романовичів*. Див. зокрема: *Kronika halicko-wolynska. Kronika Romanowiczów*, tłum., wstęp i komentarze D. Dąbrowski i A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017, а також археографічне видання твору: *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*, wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wilkuł [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova series* [далі: MPH.NS], t. 16, Kraków–Warszawa 2017.

¹⁷ М. Волощук, *Князь і король Данило Романович у житті міста Галича XIII сторіччя*, [in:] *Галич: збірник наукових праць*, за ред. М. Волощука, вип. 2: *До 650-ї річниці магдебурзького права в Галичі*, Івано-Франківськ 2017, с. 132.

¹⁸ Н. Христан, „Наші Галич”: конструювання образу Данила Романовича у історичному наративі галицьких русофілів, [in:] *Галич. Збірник наукових праць*, за ред. М. Волощука, вип. 3, Івано-Франківськ 2018, с. 160–174.

женців історичної Галицької землі вважала її невід'ємною частиною колись єдиного „руського світу”, сформованого ще за княжих часів. Відтак у житті і творчості, зокрема¹⁹, Дениса Зубрицького²⁰, Івана Вагилевича²¹, Маркіяна Шашкевича²², Якова Головацького²³, Антіна Петрушевича²⁴, Богдана Дідицького²⁵, Ісидора Шараневича²⁶, значною мірою Івана Франка²⁷ (перелік осіб – за хронологією їхньої появи на світ) та багатьох інших наскрізною була ідея принаймні історичної спільності руських земель, що в XIX – на початку XX ст. входили до складу володінь династій Габсбургів і Романових²⁸. Звідси – характерні „руські” псевдо галицьких дослідників, „руськість” у назвах їхніх, присвячених Галичині, праць, створених об'єднань, товариств, а згодом – політичних партій. „Руськість” Галицької землі залишалася, як не дивно, само собою зрозумілим станом на XIX–XX ст. вже дуже тривалим

¹⁹ Тут і далі насамперед підкреслюємо, яку роль і місце посідав концепт *руськості* Галицької землі у творчості нижче перелічених осіб. Принциповим є і їхнє місце народження та евентуальне сімейне виховання, освіта – у всіх без винятку на території Галичини.

²⁰ Народився 1777 р. у с. Батятичі (тепер – однойменне село Кам'янка-Бузького району Львівської області, Україна); автор *Критико-історичної повісті временних літ Червоної або Галицької Русі* (1845), *Історії стародавнього Галицького князівства* у трьох томах (1852–1855). Див.: П. Скрипник, *Денис Зубрицький*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 3: *Е–Й*, Київ 2005, с. 386–387.

²¹ Народився 1811 р. в с. Ясень (тепер – однойменне село Рожнятівського району Івано-Франківської області, Україна), від 1833 р. учасник об'єднання *Руська Трійця*; автор *Передговора к народним руським пісням* (передмова з *Русалки Дністрової*, 1837), праць *Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині* (1839), *Замітки о руській літературі* (1840), *Розправа про південно-руську мову* (1843), *Граматика малоруської мови в Галичині* (1844), *Початкові правила малоруської граматики* (1846), *Замітки о руській літературі* (1848). Див.: Ф. Стеблій, *Іван Вагилевич*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 1: *А–В*, Київ 2003, с. 425.

²² Народився 1811 р. в с. Підлиси (тепер – однойменне село Золочівського району Львівської області, Україна), від 1833 р. очільник об'єднання *Руська Трійця*. Див.: Ф. Стеблій, *Маркіян Шашкевич*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 9: *Т–Я*, Київ 20013, с. 602.

²³ Народився 1814 р. у с. Чепелі (тепер – однойменне село Бродівського району Львівської області, Україна), від 1833 р. співзасновник об'єднання *Руська Трійця*; користувався псевдо Гаврило Русин, автор тритомних *Народних пісень Галицької і Угорської Русі* (1878). Див.: П. Скрипник, *Яків Головацький*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 2: *Г–Д*, Київ 2004, с. 138–139.

²⁴ Народився 1821 р. у с. Добрян (тепер – однойменне село Стрийського району Львівського області, Україна) користувався кількома псевдо, зокрема Русин Галичанин та А. Русолобович; автор праць *Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII ст.* (1854), *Волинско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII века. 1205–1295* (1871), *Сводная галицко-русская летопись в 6-ти томах (1874–1897)* тощо. Див.: І. Соляр, *Антін Петрушевич*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 8: *Па–Прик*, Київ 2011, с. 197–198.

²⁵ Народився 1827 р. в м. Угнів (тепер – однойменне місто Сокальського району Львівської області, Україна); упродовж життя постійно лавірував між полонофільством, українофільством та русофільством у вже зрілому віці. Див.: О. Серета, *Богдан Дідицький*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 2, с. 399; Н. Христан, *„Наша Галич”*, с. 168–169.

²⁶ Народився 1829 р. у с. Козарі (тепер – однойменне село Рогатинського району Івано-Франківської області, Україна); автор праць *Стародавній Галич* (1860), *История Галицко-Володимирской Руси* (1863), *Захват Галичины Казимиром* (1879) тощо. Див.: І. Орлевич, *Ісидор Шараневич*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 9, с. 595.

²⁷ Народився 1856 р. у с. Нагуєвичі (тепер – однойменне село Дрогобицького району Львівської області, Україна), засновник *Русько-української радикальної партії* (1890), *Українсько-руської видавничої спілки у Львові* (1899), один із перших ініціаторів широкого живання мешканцями Галичини не ідентичності русин, а *українець*. Див.: Б. Якимович, *Іван Франко*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 9, с. 319–325.

²⁸ Н. Христан, *„Наша Галич”*, с. 168–173.

історичним і етнографічним атрибутом, про першопочатки й походження якого взагалі не йшлося.

Оскільки для плеяди тісно пов'язаних із науковим середовищем Російської імперії істориків віднайдені Н. Карамзіним літописні *Inatіївський* і *Хлебніковський* зведення стали доступними, а зміст – зрозумілим, як бачимо, принаймні, на прикладі кількох спеціальних розвідок А. Петрушевича (*Волинско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII века. 1205–1290*, Львів 1871) та І. Шараневича (*Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte*, Lemberg 1872), немає нічого дивного, що кількочотлітній період вітчизняної середньовічної історії в їхній авторській рецепції набув своєрідного „галицько-руського забарвлення”, але термінологічно – з принципово різним змістом. Адже вже навіть поверховий огляд окремих, наведених нижче у примітках назв (*Червона Русь, Галицкая Русь, Галицкое княжество, Галицко-Владимирская Русь* та ін.) це принагідно засвідчує. Автори, здається, не сильно переймалися як називати усе те, про що вони писали, рухаючись на загал у фарватері радше притаманної російській державній історіографії методології, переважно маючи за основу літописні тексти, в яких, як було встановлено вже в середині XX ст., навіть самі поняття *Русь* і *русь* для різних земель умовної династії Рюриковичів мали принципово різне значення.

Тому антропологічний контекст студій, що в європейській історичній науці тільки починав зароджуватися, на прикладі актуальних досліджень з галицької тематики майже не відчувався. При окресленні тривалих періодів середньовічної історії домінувала територіальна, до певної міри позбавлена людського тла, термінологія, *a priori* приречена у ближчій чи дальшій перспективі на невдачу, перегляд, заміну або ж уточнення. Такий стан справ виглядав об'єктивно з одного боку за часів існування багатонаціональних наддержав, що володіли колоніями у всьому світі (Росія, Франція, Велика Британія, Іспанія, Туреччина), щоденно підкреслюючи свою державницьку велич, а з іншого – за спроб поневолених, але колись впливових народів відродити свою державність (угорці, поляки, чехи, хорвати, болгари та ін.). Відтак при конструюванні вченими термінології акцент саме на державі був зрозумілим і виправданим.

Не оминула ця проблема й нову, з рубежу XIX–XX ст., плеяду вітчизняних істориків, найвідомішим серед яких став, – як його охарактеризували нащадки, останній представник народницької та засновник державницької історіографії, але при цьому всьому насамперед адепт позитивізму, – Михайло Грушевський. Саме йому судилося не тільки підсумувати попередні надбання „галицько-руських” студій вітчизняного середньовіччя, а й, на тлі спроб побудови упродовж 1917–1921 рр. української державності, запропонувати досі відсутню, проте, просту і зрозумілу, схему

її історичного минулого. В науковій літературі вона відома під назвою *Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства* (Львів 1903)²⁹, розлого подана у своєрідній „справі життя” автора, багатотомній *Історії України-Руси* (Львів–Київ 1895–1933). Позбавлені у багатьох випадках самостійності й самодостатності *галицькі* сюжети в обох працях посідають одне з чільних місць, залишаючись, однак, в тіні так званих *галицько-волинських*. Критикуючи офіційну російську історіографію за цілковите привласнення історії Київської держави, вчений констатував, що „Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI в.”³⁰ При цьому перед ним стояло непросте завдання – якось назвати та датувати цей так званий „галицько-волинський” період, адже, як, мабуть, грамотний історик, він розумів неісторичність, зокрема, поняття *Київська Русь*, якого свідомо уникав.

М. Грушевському довелося серйозно міркувати над визначеннями, пройти нелегкий шлях пошуку найбільш, на його думку, вдалого терміна для окреслення цього так званого „галицько-волинського” періоду вітчизняної історії, з чим він, як, насамперед, вчений-історик, не справився, з одного боку перебуваючи під тягарем змісту так званого *Галицько-Волинського літопису*, хронологію якого вперше спробував упорядкувати³¹, а з іншого – політичних подій, безпосереднім учасником котрих він сам був. У його працях можна знайти чотири принципово різні за значенням окреслення: *князівства-землі XI–XIII ст., держава Данила, Галицько-Володимирська держава, Галицько-Волинська держава*³².

Втім запропонований ним концепт *Галицько-Волинської держави XIII–XIV ст.* за відсутності інших, прижився, а книги автора на підконтрольних більшовикам теренах потрапили під заборону, аж до кінця 80-х рр. XX ст. припадаючи пилюкою та стаючи поживою для мишей і комах у спецфондах архівосховищ і бібліотек СРСР. Доступ до них мала відносно невелика кількість дослідників, у працях яких часом можна віднайти неабияку сюжетну схожість із текстами забороненого автора, втім, без будь-яких покликів на нього³³. Сконструйована М. Грушевським *Галицько-Волинська державність*, певною квінтесенцією котрої була коронація Данила Романовича наприкінці 1253 р. королем Русі, з одного боку дала поштовх термінологічно схожим,

²⁹ М. Грушевський, *Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства*, [in:] *Вивід прав України*, ред. І. Франко, М. Костомаров і ін., Львів 1991, с. 7–13.

³⁰ *Ibidem*, с. 8.

³¹ *Idem*, *Хронологія подій Галицько-Волинської літописи*, [in:] *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка* [далі: *Записки НТШ*], т. 41, Львів 1901, с. 1–72.

³² *Idem*, *Твори*, в 50 т., видав. рада Б. Патон, Л. Винар, І. Драч; гол. ред. кол. Г. Папакін, І. Гирич, Г. Боряк, т. 22: *Нарис історії українського народу*, Львів 2015, с. 84–94; *Idem*, *Звичайна схема „руської” історії*, с. 7; *Idem*, *Історія України-Руси*, в 10 т., 11 кн., т. 3: *до року 1340*, Київ 1993, с. 579–580.

³³ Пор. наприклад: М. Ф. Котляр, *Данило Галицький*, Київ 1979.

але з методологічного погляду (за незначних винятків) переважно слабким, студіям українських вчених у діаспорі, а з іншого – поставила радянську наукову еліту в серйозний „ступор”.

Із завершенням Другої світової війни більшовики поступово поверталися обличчям до історичної спадщини Російської імперії, Московського князівства і царства, а також земель домонгольської Русі IX–XIII ст. На цьому тлі повторне приєднання (окупація) 1944–1945 рр. до складу УРСР і СРСР територій історичної Галичини і Волині з погляду комуністичної номенклатури виглядало, на перший погляд, дійсно „торжеством історичної справедливості”³⁴, об’єктивно зумовленим, здавалося б, спільністю історичного коріння особливо доби середньовіччя, а також (як міркували в Москві) конфесійною належністю мешканців. Російська імперська доктрина XIX ст. *Самодержавие. Православие. Народность* відродилася у новому образі, куди, втім „галицько-волинські” королівські традиції XIII–XIV ст. вписувалися кволо. Однак взагалі не згадувати їх також неможливо було. Звідси – відверто слабке вивчення, а відтак і відсутність термінологічного переосмислення та дуже посередній стан методології нашого кількасотлітнього середньовічного спадку, в якому науковці без особливого натхнення ставили за мету відрізнати хоча б *галицьку* складову від *волинської*.

Як тільки не називала історичну Галицьку землю XII–XIV ст. і в яку термінологічно концептуальну канву не вписувала ціла плеяда радянських, а згодом – сучасних російських, ба, й українських та методологічно (може й не спеціально, а радше – за інерцією) залежних від них зарубіжних істориків, прізвища яких годі перерахувати. Серед найпопулярніших – *Червона Русь*, *Галицька Русь*, *Галицько-Волинська Русь*, *Галицько-Володимирська Русь*, *Галицьке князівство*, *Галицько-Волинське князівство*, *Галицько-Володимирське князівство*³⁵, *Південна Русь*, *Південно-Західна Русь*³⁶, *Галицько-Волинська держава*³⁷, князівства *Галицької і Волинської*

³⁴ Див.: *Торжество історичної справедливості. Закономірність возз’єднання західно-українських земель в єдиній Українській Радянській державі*, відп. ред. М. Олексюк, Львів 1968.

³⁵ У даному разі читається спадок дослідників XIX ст., частина з яких опиралася на термінологію польських джерел XVI–XVII ст., де поняття *Червона Русь* щільно прикріпилося до історії Галицької землі. Однак насправді вперше термін постав у *Констанцькій хроніці* Ульріха фон Ріхенталя (Richental Ulrich, *Kostnická kronika. Historické rozprávání o meste, ktoré sa stalo stredom Európy, a čo to znamenalo pre Slovákov a Čechov*, ed. M. Papsonová, F. Šmahel, D. Dvořáková, Bratislava 2009, s. 124, 134, 266).

³⁶ Тут читається слідування концепції 35-томного у складі восьми частин *Архива Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе* (Київ 1859–1914), що містив понад 2200 актів XIV–XIX ст., які, головню вписувалися в офіційну позицію історіографії Російської імперії. Втім історична Галичина потрапила до складу володінь династії Романових лише тимчасово під час Першої світової війни впродовж 1915–1917 рр. (з перервами), коли робота над виданням уже припинилася.

³⁷ Такої концепції дотримуються, здебільшого, представники школи М. Грушевського.

*земель*³⁸ тощо (до цих можна віднести абсолютно, з історичного погляду кумедні назви типу *Східна Малополяща* чи *Західна Україна*). Кожне із запропонованих окреслень за змістом принципово відрізняється одне від одного. При цьому „галицькість” галицької історії, наприклад, XIII ст. виглядала вкрай розмитою через укорте тотальну прив’язаність до головного джерела – так званого *Галицько-Волинського літопису*, малу кількість актового матеріалу і дуже слабке використання іноземних джерел.

Наразі понятійна чехарда зберігається. Кожен історик використовує ту чи іншу назву відповідно до власних симпатій та традицій, не надто заглиблюючись у її зміст, хоча на рівні підсвідомості під кожним із наведених вище термінів розуміє одне й те ж. Бо ж, здавалося, яка принципово різниця між поняттями *Галицьке князівство* і *Галицька Русь*, чи, до прикладу, *Галицько-Волинське князівство* та *Галицько-Волинська держава*? На перший погляд, – жодного, хоча авторів цих рядків не раз доводилося бути свідком відверто комічних ситуацій, коли заслужені й авторитетні вчені наполегливо радили молодшим колегам вживати термін *держава*, а не *князівство*, тому, що *держава* їм видавалася чимось серйознішим і переконливішим. Запропонуємо ж короткий коментар до кожного з означень, водночас даючи зрозуміти читачеві повну або часткову їх термінологічну невідповідність історичним процесам і подіям X–XIV ст.

Одразу, як історично абсолютно некоректне слід відкинути „кольорове” окреслення *Червона Русь*, поява якого датована 1420 р. і до історії Галицької землі X–XIV ст. не має жодного історичного стосунку³⁹.

Терміни *Галицька Русь*, *Галицько-Волинська Русь* та *Галицько-Володимирська Русь* певною мірою близькі за значенням, втім, при глибшому аналізі – дуже різні. Одним із понять, що систематично у них повторюється, є *Русь*. Про яку, власне, *Русь* ідеться? Ще в середині XX ст. відомий радянський історик Арсеній Насонов чітко, хоча й не безапеляційно, встановив притаманність поняття *Русь* у вузькому значенні цього слова лише трьом землям – Київській, Чернігівській та Переяславській. У широкому розумінні – іншим контрольованим Рюриковичами теренам, зокрема Галицькій землі⁴⁰. На рівні місцевих еліт, утім не тільки князівських, *Руссю* сприймалися саме встановлені А. Насоновим, а в сучасному варіанті дещо деталізовані

³⁸ Вперше у дещо видозміненому після М. Грушевського новий погляд на проблему запропонував український вчений Віталій Нагірний (Див.: W. Nagimyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*, Kraków 2011).

³⁹ А. Янзчэк, *Червоная Русь: проблема названия*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November 2012*, ed. V. Nagirny, Krakow 2013, s. 232 [Серія: *Colloquia Russica, Series I*, vol. 3].

⁴⁰ А. Насонов, „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси, Санкт-Петербург 2002, с. 28, 33.

Владіміром Кучкіним та Іриною Ведюшкіною землі⁴¹. Годі наводити всі приклади, бо їх десятки. Достатньо запропонувати хрестоматійний випадок перемовин 1152/1153 р. галицького князя Володимирка Володаревича (б. 1104–1152/1153) з послом київського володаря Ізяслава Мстиславовича (1097–1154) – Петром Бориславичем на предмет повернення тому низки обіцяних Володимирком міст. Після відмови галицького правителя виконати обіцянку, скріплену, між іншим, клятвою на фрагменті Животворящого Хреста („цѣлова всечѣтнаго хѣа”), посла було відправлено з Галича: „[...] поѣди же къ своему кнѣзю Петрѣ же положи ему грамоты . крѣстьныа . лѣзе вонѣ . и не даша [князь Володимирко – М. В.] Петрови . ни повоза ни корма Петрѣ же поѣха на своїх конихъ . и такоже съѣха Петрѣ съ княжа двора и Володимирѣ поиде к божници . къ стѣму Спсу на вечернюю . и такоже бы на переходѣхъ . до божници и ту види Петра ѣдуща . и поругаса ему . и реѣ поѣха мужь Рускии [sic! – М. В.] убуивавъ вса волости и то рекъ”⁴². Відтак, постає питання: галицький князь, генеалогічно споріднений з умовною династією Рюриковичів, не вважав себе *руським*? Вочевидь – не до кінця, не кажучи про самоідентифікацію жителів усієї землі, якою він володів⁴³. Характерним для них було окреслення *галичани*, що, звісно, означало не тільки і не тільки ки містан Галича⁴⁴.

Відтак, наскільки впродовж XI–XIV ст. Галицька земля – Русь? Питання більш, ніж риторичне, навіть за умов обіймання представниками умовних Рюриковичів престолів у Галичі, Перемишлі, Звенигороді, Теревовлі, Бирладі тощо. Натомість, що ж казати за кількадесятилітній період в історії лише Галицької землі на рубежі XII–XIII ст., коли тут з відносним успіхом правили представники угорської династії Арпадів, або ж від 1323 р., коли місцевий престол почали поступово обіймати спадкоємці королів (дідичів) Русі з володінь П’ястів, але „за кужелем”? Відтак, термінологічне окреслення впродовж XI–XIV ст. Галичини *Руссю* вимагає щонайменше дуже ґрунтовних

⁴¹ В. Кучкин, „Русская земля” по летописным данным XI – первой трети XIII в., [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 годы*, ред. А. Новосельцев, Москва 1995, с. 74–100; И. Ведюшкина, „Русь” и „Русская земля” в Повести временных лет летописных статьях второй половины XII – первой трети XIII в., [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 годы*, с. 101–116.

⁴² *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, изд. 2-е, с пред. Б. М. Клосса, Москва 2001, стб. 462–463.

⁴³ Проведений 2017 р. ДНК-аналіз решток галицького князя, якого частина вчених вважає Ярославом Володимировичем, прозваним у *Слові о полку Ігоревім* Осьмомислом, змушує серйозно засумніватися у його династичній належності, можливо походженні батьків, чи котрогось із них, а відтак – переглянути сторінки його взаємин зі своїми сучасниками – київським, чернігівським, смоленським володарями, наче „за мечем” представниками одного роду. Не виключається і належність відомих, приписаних археологом Ярославом Пастернаком решток саме князю, – комусь іншому, не з князівського середовища. Див. документальний історичний фільм *Возвращение* (URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3pitjzmz0Uo>. [25.08.2018]), а також оприлюднені там результати офіційного звіту решток князя з лабораторії Paleo DNA Університету *Lakehead* (експерт – Стефан Фратт’єро), за надання яких висловлюємо щирі вдячність Ігореві Піддубному.

⁴⁴ *Ипатьевская летопись*, с. XXXVI, *Географический указатель*: Г.

хронологічних і предметно міждисциплінарних уточнень, не кажучи вже й про географічно-територіальну складову поняття. Звернемося ж також до неї.

Наскільки принципова різниця між поняттями *Галицько-Володимирська* та *Галицько-Волинська* – здається, істориків турбувало не дуже, адже для доби XI–XIV ст. як одне так і інше окреслення в них вважали майже тотожним. Поняття *Галицький* торкалося усього підконтрольного князеві, котрий посідав трон у Галичі, натомість *Володимирський* або певною мірою узагальнено *Волинський* – на Волині⁴⁵. „Мирне історіографічне” поєднання терміна *галицько-волинський* з історичного погляду в принципі виглядає нетипово (якщо не сказати – трагікомічно), адже ще з кінця X ст. все, що від XII ст. стало називатися *галицьким*, було переважно насильницьким чином упокорене або ж упокорювалося володарями, вотчинним уділом котрих стали саме землі на Волині. Протистояння *галицького* і *волинського* не зникло і згодом, бо й навіть, попри спорадичні матримоніальні зв'язки, другий прихід князя Романа Мстиславовича (1155/1156–1205) до влади в Галичі 1198/1199 р. відбувся в доволі жорсткий, якщо не сказати жорстокий спосіб через страту великої кількості представників місцевих еліт. Саме галицьким елітам присвячено знаменитий вислів боярина князя Данила, Микули: „г^ене . не погнетши пчель медоу не ѣдаты”⁴⁶.

З іншого боку, що мають на увазі історики, коли в термін *Галицька* чи *Галицько-Волинська Русь* вкладають хронологію XI–XIV ст.? Адже на етапі династичного „освоєння” (кінець XI – початок XII ст.), для прикладу, майбутньої Галицької землі перші її князі Рюрик († 1092), Володар († 1124) і Василько (б. 1066–1124/1125) Ростиславовичі посідали різні престולי, втім, – тільки не галицький! А, отже, до моменту остаточного перенесення столиці 1141 р. Володимирком Володаревичем до, звісно, існуючого як мінімум з IX–X ст. Галича, майже нічого *галицького* в тому сенсі, якого надають вчені при написанні своїх статей і книг – не було. Вже побіжний погляд на історичну долю Волинської землі теж принагідно репрезентує партикуляризацію місцевих уділів та престолів (Володимир, Берестя, Пересопниця, Луцьк, Дорогобуж, Белз, Угровеськ), що, як демонструють студії Даріуша

⁴⁵ Західноєвропейські пам'ятки не знають поняття *Волинь*. Титулатура угорського короля Андрія II (1205–1235), перейнята в серпні 1205 р. після зустрічі у Сяноку із вдовою трагічно загиблого князя Романа Мстиславовича та вперше зановотована 1206 р., відтворює лише галицький і володимирський аспекти – *Galiciae Lodomeriaequae Rex. Lodomeria* – Володимирія, але чи вся Волинь? Адже походження обох термінів різне. То чи угорський король титулярно претендував, відтак, на землі інших волинських князів, котрі посідали престולי в Луцьку, Пересопниці чи Дорогобужі? На нашу думку, не претендував, хоча часом його війська спустошували їх околиці (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* [далі: *CDH*], studio et opera G. Fejer, t. 4, v. 1, Budae 1829, s. 23; *Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* [далі: *RSA*], in 2 t., ed. I. Szentpétery, t. 1: 1001–1270, Budapest 1923, s. 186). Ішлося лише про прямі вотчинні землі покійного у Володимирському князівстві та Галицькій землі, де станом на 19 червня 1205 р. усі з колись зайнятих за Ростиславовичів удільних престолів у Перемишлі, Теревовлі чи Звенигороді були централізовані галицьким на чолі з представником іншої локальної династії.

⁴⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 763; *Chronika Galiciano-Voliniana*, s. 160.

Домбровського, набула стрімких форм щонайменше від середини XII ст.⁴⁷ Завершилася вона лише після 1234 р., коли головний на той час волинський сюзерен – князь Данило Романович позбувся одного з останніх своїх місцевих суперників-родичів, князя Белза Олександра Всеволодовича († після 1234)⁴⁸. Відтак, термінологічно не може йтися про жоден *галицько-волинський* концепт у неперервних хронологічних рамках XI–XIV століть. Саме в такому адміністративно-географічному та територіальному контекстах він існував лише за умов не посідання типово *галицькими* і *волинськими* князями престолів в інших землях. При цьому, звісно, слід ретельно „пересипати” хронологію, грамотно підбираючи її саме під *галицький*, *волинський* чи *галицько-волинський* епізоди історії, з яких останній в географічному сенсі значно ширший за *галицько-володимирський*, бо включає інші, в адміністративно-територіальному сенсі, зазначені вище волинські князівські центри.

Додатковими аргументами викладених тез слугують „випадання” з *Галицької*, *Галицько-Волинської* чи *Галицько-Володимирської* Русі історично абсолютно не *галицьких* і не *володимирських*, або *волинських* теренів, зокрема **Києва**, котрий, для прикладу, лише впродовж першої половини XIII ст. належав галицькому і володимирському князеві Романові Мстиславичу, його старшому синові Данилу Романовичу чи, ба, луцькому – Інгвареві Ярославовичу († до 1223). Аналогічні питання щодо **Пониззя** – одного з улюблених місць галицького князя Мстислава Мстиславовича, неслухно названого **Удатним** († 1228), набуття 1228 р. князем Данилом **Чорторийська**, що належав пінським князям, а також ним же упокореної на початку 40-х рр. XIII ст. **Болоховської землі**. Як бути з підконтрольною до 1302 р. королеві Русі і князеві Володимирію Юрію I (1252/1257–1308) **Люблінською землею**, а також в не зрозумілий до кінця спосіб здобутими ще наприкінці XIII ст. його батьком Львом Даниловичем (б. 1225 – б. 1301) теренів у **східних комітатах Угорського королівства**? Усі перелічені і спеціально акцентовані нами землі – це історично не *галицькій* не *волинські* терени, населення котрих, до слова, ніколи не називалося *галичанами*. Цей перелік можна продовжувати, проте навіть уже наведені епізоди засвідчують невідповідність концепту *Галицької* чи *Галицько-Волинської* Русі історичним реаліям. У жодному з тогочасних джерел читач не знайде держави із такою

⁴⁷ Д. Домбровский, *Генеалогия Мстиславичей. Первое поколение (до начала XIV в.)*. Издание исправленное и дополненное, Санкт-Петербург 2015, с. 213–421: III.1.с. Изяславичи.

⁴⁸ Див.: D. Dąbrowski, *Sytuacja polityczna na Wołyniu około 1170 roku*, [in:] Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, *Історичні науки*, вип. 22, Луцьк 2009, с. 75–81; Idem, *Родство и власть. Внутрисемейные разделы княжества Романовичей в 1217–1270 гг.*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье. XXIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто*. Москва, 16–18 апреля 2012 г. Материалы конференции, Москва 2012, с. 92–97.

назвою! Натомість саме джерело мусить залишатися незмінною основою всіх історичних студій.

Наступними в переліку, певною мірою (зробимо знову ж поправку на хронологію) невідповідними з історичного погляду, вигаданими в кабінетах вчених термінами є, серед інших *Галицьке князівство*, *Галицько-Волинське князівство*, *Галицько-Володимирське князівство* чи *Галицько-Волинська держава*. Почати варто, насамперед, із відсутності в літописанні поняття *князівство*⁴⁹, автентичним аналогом якого слугує історичний термін *земля* (дрібніший наділ – *волость*), натомість процес управління нею – *княжение*. Для нас принципово зауважити, що в жодному випадку датувати широко утворення типу *Галицьке князівство*, *Галицько-Волинське князівство*, *Галицько-Володимирське князівство* XI–XIV століттями невірно. „Зі скрипом” можна погодитися з існуванням *Галицького князівства* не раніше 1139–1141 р. за умов визнання володарями менших за статусом князівських осередків (Перемишля, Терембурі, Звенигорода) сюзеренітету саме галицького князя. *Галицько-Володимирське князівство* територіально і за хронологією значно вужче назви *Галицько-Волинське князівство*. Обидва, з погляду історичної, а не історіографічної (!), термінології однозначно виключають належність місцевим володарям усього, що етимологічно виходило в той чи інший хронологічний проміжок часу за окреслення типу *галицький* і *володимирський* чи *волинський*. Тут слід наголосити, що, за аналогами проробленої навколо поняття *русь* і *Русь* роботи російських вчених, *Галичина* або *Галицька земля* в географічних та етимологічних координатах залишає ще доволі багато питань⁵⁰.

У будь-якому разі, за цих обставин поняття *держава*, яким так полюбують вчені доповнювати все *галицько-волинське* вже з 1198/1199 р., а іноді навіть з 1188 р. на момент першого набуття володимирським князем Романом галицького престолу, і яке за Середніх віків у наших землях торкалося радше церковного життя (наприклад, *держава* *Игнатова* з графіті церкви Святого Пантелеймона XII ст. у Галичі⁵¹), аж ніяк не конфліктує з терміном *князівство*. *Князівство* (*Ducatus*) – це держава у теперішньому політологічному розумінні цього поняття, натомість у середньовічному – *держаніе князя*, тобто сам процес управління підвладними теренами. Але, як і щодо *Галицько-Волинського князівства*, *Галицько-Волинської держави*, за умов послугування вченими цією дефініцією, повинна мати чіткі хронологічні межі, що водночас не можуть виходити за рамки *галицького* і *волинського*.

⁴⁹ До слова, угорським джерелам відоме, наприклад, поняття *Ducatus Galliciae* (CDH, t. 4, v. 1, s. 23).

⁵⁰ Див. наприклад: Л. Войтович, *Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії*, [in:] *Записки НТШ*, т. 252: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, Львів 2006, с. 198–200; Idem, *Границы Галицко-Волынского государства*, [in:] *Русин, Кишинев* 2011, № 4 (25), с. 14–15.

⁵¹ В. Корнієнко, *Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)*, [in:] *Галич. Збірник наукових праць. Серія 2*, т. 3, за ред. М. Волощука, Івано-Франківськ 2017, с. 184–185, 187–188.

Адже, якщо, для прикладу, **Київська земля** – не *Галичина* й не *Волинь*, але на рубежі 1239–1240 рр. здобута князем Данилом Романовичем, який посідає престולי у Галичі чи Володимирі, то яка ж це *Галицько-Волинська держава* (чи *князівство*)?⁵²

Поняття *Південна Русь* чи *Південно-Західна Русь* належать, на наш погляд, до, радше, історіографічних курйозів, спровокованих упорядкуванням упродовж XIX – початку XX ст. уже згаданого *Архива Юго-Западной России*, куди, звісно, не могли входити жодні джерела прямого *галицького* походження, адже до початку Першої світової війни Галичина Російській імперії не належала, а саме видання джерел припинилося 1914 р.⁵³ Однак це жодним чином не лімітує сучасних вчених доповнювати окреслення *Південно-Західна Русь* історією і Галицької землі.

Безперечно найкоректніше з перелічених вище *галицько-волинських* конструкцій XX – початку XXI ст. виглядає авторський підхід В. Нагірного про *князівства Галицької і Волинської земель*, зокрема у XIII ст. (історик дослідив період 1198/1199–1264 рр.). Як пише вчений: „[...] не відкидаю назв „галицько-володимирське князівство” і „галицько-волинське князівство”, однак вважаю, що їх можна вживати лише щодо певних періодів в історії цього регіону Русі”⁵⁴. Але й у даному разі слід „кудись подіти” не-галицькі й не-волинські землі на Пониззі, в Київській і Болоховській землі тощо, натомість науковець варіантів розв’язання цієї проблеми не пропонує.

* * *

Насправді дійти об’єктивного висновку в даних студіях можна, як це не банально, через опрацювання корпусу джерел, головню актового характеру та печаток. Саме поточні документи, на нашу думку, якнайкраще дозволяють зрозуміти глибину суті „державотворчих процесів” у Галицькій землі окресленого періоду через *антропологізацію* історії. Остання ж передбачає ставити в центр історичний подій, процесів, явищ насамперед *людину*, а не ефемерну *державу* з притаманними XIX–XXI ст. їй інститутами та гілками влади (за замовчування відтвореними в національних історіографіях того часу) в невдалий спосіб екстрапольовану до Середніх віків. У випадку вивчення середньовічного минулого нашого краю *історико-антропологічний підхід* дозволяє достатньо легко обходити численні термінологічні пастки, зовсім не завдаючи шкоди, так би мовити, „державницькій” складовій самої

⁵² У 1999 р. істориком Володимиром Ідзьо було запропоновано поступово позбуватися, як він писав, *галицько-волинського гето* й вести мову про *Українську державу* XIII ст. (В. Ідзьо, *Українська держава XIII ст.*, Івано-Франківськ 1999). Однак навіть за цілком серйозного ставлення до пропозиції доволі одіозного автора, кількох літописних згадок XII–XIII ст. термінів *Оукраина*, *Вькраина* в сенсі, головню, прикордоння, замало задля побудови такої „державотворчої” концепції, залишаючись на засадах історизму.

⁵³ Л. Д. Федорова, *Архив Юго-Западной России*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 1, с. 139–140.

⁵⁴ W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 11–12.

концепції. Ми вже зверталися до цієї теми у своїх попередніх публікаціях⁵⁵, однак зараз спробуємо розглянути її більш конкретно й розгорнуто.

Після падіння у V ст. централізованих інститутів влади супердержави, відомої як Західна Римська імперія (IMPERIVM·ROMANVM·PARS·OCCIDENTALIS) нові елементи державності на її руїнах, спершу у так званий „Старший”, а з часом – у „Молодшій Європі”, поставали при взаємодії уцілілих старих та прийшлих нових еліт на чолі з главами родів і кланів – засновниками майбутніх менш чи більш тривалих династій. Саме останні впродовж десятиліть і століть шляхом поступової християнізації та євангелізації підвладних земель, сакралізації та правовому унормуванню власних прерогатив, частіше воєнним і рідше мирним шляхом завоювання певного місця на поступово феодалізованому з господарського і військового погляду, ієрархізованому континенті, налагодження міждинастичних зв'язків із подібними собі сусідніми родами зуміли закріпити владні, державницькі повноваження найбільш чітко викристалізовані в титулатурі офіційних документів. Правові традиції ж стосунків між собою (так звані „міждинастичні зв'язки”), нерідко взоровані за римським правом, уціліли у Східній імперії зі столицею в Константинополі, залишалися найкращим взірцем для наслідування, чітким прикладом для всіх слабших за можливостями нових династій „Старшої” і „Молодшої Європи”, частково, втім, і Галицької землі. Відтак, князівський, а з часом – королівський, рід, представники котрого у XV ст. запропонували генеалогічно вести походження від Рюрика, на перший погляд, мали б слідувати окресленим взірцям, адже цивілізаційно з X ст. були одними з найближчих до так званої „візантійської” церковної і культурної спадщини, невід'ємним, обов'язковим атрибутом котрої було добре налагоджене офіційне діловодство та історіописання.

Однак писемні пам'ятки, що дійшли дотепер, засвідчують цілком протилежне. Вистачає побіжного погляду „аматора”, щоб зрозуміти, наскільки інформативно літописи „програють” наративам західного походження та якою убогою за кількістю екземплярів є наразі уціліла спадщина князівських канцелярій, порівняно з актами навіть найближчих сусідів з „Молодшої Європи”⁵⁶. Зрозуміло, що й аспекти титулатури

⁵⁵ Див. з останнього: М. Волощук, *Децентралізація Русі*, [ін:] *Русь після „Русі”. Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького*, авт. кол. В. М. Горобець, М. М. Волощук, А. Г. Плахонін, Б. В. Черкас, К. Ю. Галушко, Харків 2016, с. 60–75.

⁵⁶ Для прикладу, увесь відслідкований та ґрамотно упорядкований Олегом Купчинським актовий матеріал, як він писав, – *Галицько-Волинського князівства*, з усіма примітками, коментарями й додатками вміщається всього лише на 1283 сторінках. Частина введеного ним матеріалу викликає справедливий дискусії серед вчених (див.: *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. XC). Написанню своєї ж праці вчений присвятив ледь не половину життя! (О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*, Львів 2004). Натомість опрацьований автором обсяг джерел – у разі менший від сусідніх володінь династії П'ястів, не кажучи про велетенські за розмірами королівський, церковні та приватні архіви з Угорщини (М. Волощук, *„Русь” в Угорському королівстві*, с. 67–74).

володарів умовної Русі відтворені доволі слабо, „з прив’язкою”, головню, до міст-резиденцій, престоли яких на чолі з київським, перебували впродовж Х–ХІV ст. у певній, часом змінній, залежно від військово-політичних подій, ієрархії. Таким процес залишався і після серії князівських з’їздів кінця ХІ–ХІІ ст., коли територіальне виокремлення відгалужень колись єдиного роду набуло dokonаного факту. Тепер ці вотчинні для кожного з родів землі партикуляризувалися з появою все нових і нових князівських центрів, а відтак – новою титулатурою місцевих володарів. Попри сильну роль в окремих землях локальних еліт і вічей, князі, виховані радше у традиціях цезаропапізму, властивого Ромейській імперії, нерідко вважали ці терени своєю безпосередньою власністю. Відтак, ця родинна належність, на нашу думку, увіковічена хай і в дуже примітивних порівняно із західними титулах, з термінологічного погляду дозволяє, на нашу думку, набагато коректніше найменувати запропонований у заголовку статті період. Адже, йдеться, насамперед, про підконтрольні тій чи іншій *династії* терени, еліти і населення яких визнавали владу її представників „за мечем” або „за кужелем” із правом постійного успадкування.

Якщо з такого *історико-антропологічного* погляду оцінювати всю середньовічну історію (бо саме *людина* – головний рушій і творець історичного процесу, його центральна фігура), в ній не залишатиметься місця таким *історіографічним* найменуванням, абсолютно не притаманним тривалим за протяжністю часовим періодам середньовічної історії, як *Англія, Італія, Польща, Угорщина, Франція, Чехія* і ін. Кожен з них вимагає чіткішого географічного і хронологічного застосування, пояснення етимології та конкретно історичного вплетання у канву історичного процесу⁵⁷. Не стоять осторонь окресленої термінологічної проблеми *Галич* і *Галицька земля*, так занотовані від ХІІ ст., втім зі своїм *історико-антропологічним* династичним наповненням щонайменше з Х ст.

⁵⁷ До слова, Польща (*Polonia*), назва котрої походить від розселених у Х–ХІ ст. у басейні р. Варти полян, відома з часом як *Polonia Minor* та *Polonia Maior*, дала країні рід П’ястів, представники котрого з часом підпорядковували землі, які термінологічно спершу не були *Польщею* (Сілезія, Мазовія, Помор’я, Куявія тощо), але остаточно й безповоротно стали нею за наслідками розширення цього поняття у результаті зовнішньої політики польських королів ХІV–ХVІ ст. *Чехія* (Богемія латинською – *Bohemia*) у середньовічному термінологічному вимірі – лише одна з кількох підконтрольних до початку ХІV ст. династії Пшемислідів земель. Окремі її представники володіли Моравією, Сілезією, Хебом, не кажучи про так званий „золотий вік” короля Пшемисла II Оттокара (1233–1278), за титулами – герцога австрійського (1250–1276), штирійського (1260–1276), каринтійського (1269–1276), маркграфа моравського (1269–1276) і карніольського (1247–1250). Його ж син Вацлав II (1271–1305) та онук Вацлав III (1289–1306) упродовж нетривалого часу взагалі були королями Польщі й Угорщини. Кожна складова титулу – історично не чеські землі. Угорське королівство, утворене 1000/1001 р. на чолі зі слов’янізованою та зрощеною з елітами колишньої так званої *Великоморавської держави* мадярською династією Арпадів – ще один тому промовистий приклад. Місцеві володарі, поступово з ХІ ст. долучаючи до своїх володінь сусідні землі, вводили їх до свого титулу. Чільне місце в ньому займала *Hungaria*, котра географічно спершу включала не лише степову Паннонію (*Pannonia*), а з часом поширилися й на землі сучасної Словаччини, окреслені раніше ХІ ст. спеціальним терміном *Sclavonia*, на правах широкої автономії Трансильванія (*Transsilvania*) та ін. Вихідці, втім, з усіх цих земель окреслювалися не інакше як *Hungari*, хоча етнічно йшлося про різні *gentes*. Аналогічного штибу приклади й з так званої „Старшої Європи”.

Управління окресленим краєм, назва якого походить від розташованого на правому березі Дністра біля впадіння до нього рік Лімниця та Луква центрального з релігійного і політико-адміністративного погляду населеного пункту, до кінця X ст. відбувалося за не зовсім встановлених обставин. Літописний пасаж про „Галичину могилу”, датований між 1208–1210/11 рр., її локалізація та інвентар⁵⁸ дозволяють обережно припустити більш чи менш тривале керування цими теренами невідомої з імені особи або династії скандинавського походження⁵⁹. Ідеться, вочевидь, про таке ж „норманське” чи „напівнорманське” освоєння розташованих на великих річкових артеріях східноєвропейських населених пунктів, яке синхронно в часі відбулося у Києві, Турові чи Полоцьку, де, зокрема, засів Рогволод (б. 920–978) – представник іншої, не спорідненої родинними зв’язками з умовними Рюриковичами родини. Згодом полоцького князя вбив Володимир Святославович, котрий, до слова, 992 р. підкорив землі й так званої Великої Хорватії – майбутньої Галицької землі. Так остання увійшла до складу його володінь, до кінця XI ст. залишаючись *державою* волинських князів із центром у заснованому князем на свою честь місті Володимирі.

Наприкінці XI ст. не без згоди місцевих, не винищених ущент на рубежі X–XI ст. еліт, а в 1097 р. – за рішенням Любецького з’їзду князів, у межах майбутньої Галицької землі утвердилися найстарші з правнуків київського князя Ярослава Володимировича (983/987–1054), князі-ізгої Рюрик, Володар і Василько, засновники династії Ростиславовичів (так звана „перша галицька династія”)⁶⁰. До кінця XII ст. це була їхня родова *держава*. Повноваження князів у підконтрольних землях, їхні резиденції, межі, особиста субординація та відносини з сусідніми умовно руськими і західними володарями постійно змінювалися, що дало підстави В. Нагірному висловити слушну думку про існування *держав/князівств Ростиславовичів*⁶¹, піком авторитету яких став період правління галицького князя Ярослава Володимировича, прозваного у *Слові о полку Ігоревім* Осьмомислом. Протистояння в самій сім’ї і родині нерідко вело до напружених, часом ворожих стосунків між князями, виокремлення нових князівських центрів (зокрема, в Бирладі), володарі яких (наприклад, Іван Ростиславович, прозваний Берладником)

⁵⁸ Це відкриття сталося пізньої осені 1991 р. Галицькою археологічною експедицією на чолі з Володимиром Бараном і Богданом Томенчуком в урочищі Качків с. Кринос Галицького району Івано-Франківської області (див. з останнього: В. Баран, Б. Томенчук, Ю. Фігурний, *Давній Галич. Монографія*, Київ 2017, с. 15–17).

⁵⁹ О. Гуцуляк, П. Дрогомирецький, Б. Томенчук, *До проблеми Галицької могили (Scando-Slavica у Верхньому Подністрів’ї)*, „Галичина : науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис”, 2005, № 11, с. 14–26; Ibid., *Королівство священних вершин (Scando-Slavica у Верхньому Подністрів’ї)*, „Галичина : науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис”, 2006–2007, № 12–13, с. 8–33.

⁶⁰ Назва династії чи роду історична, вперше згадана в літописі під 1097 р. (*Ипатьевская летопись*, стб. 231).

⁶¹ Цікавий виступ В. Нагірного на тему *Галицьке князівство чи „князівства Ростиславовичів”?* прозвучав під час Міжнародної наукової конференції *Colloquia Russica, Series II* на тему *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, що відбувалася упродовж 25–27 травня 2017 р. в Івано-Франківську та Галичі (Україна).

часом не поділяли політики сюзерена, у цілому не дозволяє говорити про існування якогось єдиного *Галицького князівства* XI–XII ст. чи *Галицької Русі*, термінологічний та етимологічний аналіз котрої зроблено вище.

На рубежі XII–XIII ст. після згасання „за мечем” династії Ростиславовичів Галицьку землю поступово опанував володимирський, а згодом волинський і київський князь Роман Мстиславович. Однак з трагічною загибеллю „самодержця всієї Русі” 19 червня 1205 р. збирання його розрізненої спадщини впродовж 1205–1245 рр. лягло на плечі вдови покійного і малолітніх синів – Данила й Василька, узагальнено названих літописцем Романовичами⁶². Вони стали родоначальниками розгалуженого роду, котрий „за мечем” та „за кужелем” до середини XIV ст. обіймав різні престולי дуже різних земель (зокрема, хоча б Києва і Відня), претендував на ще більше (для прикладу, спадщина Арпадів чи намагання посісти престол у Кракові), мав кілька столичних резиденцій (крім Галича і волинського Володимира – Холм і Львів), окремі представники якого були королями (щонайменше Данило Романович і з високою вірогідністю Юрій Львович), деякі ними титулувалися (Юрій II Болеслав Тройденевич), далеко вийшовши на межі старих історіографічних шаблонів *Галицько-Волинського князівства*, *Галицько-Волинської Русі* чи *Галицько-Волинської держави*. Йдеться про, насамперед, Романовичів *державу* й *держання*, еліти і мешканці яких так чи інакше визнавали їх своїми сюзеренами. Якраз у Галичі і Галицькій землі загалом протидія цим князям була однією з найрішучіших. Тому нерідко окреслені терени не належали *державі Романовичів*, а відтак термінологічно існування так званих *Галицької Русі*, *Галицького князівства*, *Галицько-Волинської* (Галицько-Володимирської) *Русі*, *Галицько-Волинського* (Галицько-Володимирського) *князівства* чи *Галицько-Волинської держави* не витримують жодної критики.

Окреслений концепт зовсім „не працює” за фактичного перманентного посідання галицького престолу наприкінці XII – у першій половині XIII ст. представниками угорської династії Арпадів. Так, спершу, на тлі боротьби за галицький престол упродовж 1187–1190 рр., король Бела III, під приводом надання допомоги одному із претендентів – синові Ярослава Володимировича – Володимирові (1151–1198/1199), а також за мовчазної згоди частини місцевих галицьких еліт (діти яких потрапили на „вимушене” виховання і проживання до володінь Арпадів) імовірно вперше (*sic!*) 2 травня 1189 р. та 26 червня 1190 р. вжив формулу *Galaciae Rex* (король Галичини, може – *Галації*)⁶³. Втім, не князь-вигнанець репрезентував угорські інтереси у столиці Галицької землі, а син Бели – Андрій. Володимира Ярославовича

⁶² *Ипатьевская летопись*, стб. 718, 731, 739, 745 та ін.; *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 11–12, 55, 84, 103 etc.

⁶³ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* [дані: CDRCDS], collegit e digessit T. Smičiklas, v. 2: 1101–1200, Zagrabiae 1904, s. 234, 247.

ж було ув'язнено, звідки він згодом утік і лише за купленої за „шалені” кошти (щорічна сплата цісареві двох тисяч гривень) підтримки німецького імператора Фрідріха I Барбароси (1122–1190) зумів скоро повернути батьківський престол⁶⁴. Бела III, натомість, після неочікуваної загибелі заступника князя 10 червня 1190 р. під час III Хрестового походу⁶⁵ чомусь перестав вживати *галицький* титул⁶⁶. *Держава Ростиславовичів*, відтак, упродовж 1188–1190 рр. тимчасово зникла, відновившись на початку 1190-х рр. і проіснувавши до 1198/1199 р.

На початку ж XIII ст. справа успадкування володінь загиблого князя Романа та титулярні до них претензії найкраще проявилися у зовнішній політиці Андрія II, певною мірою інспіровані вдовою покійного „самодержця всієї Русі”. Вочевидь саме вона під час серпневої 1205 р. зустрічі з угорським королем, перебуваючи в крайній безвиході, передала тому *de facto* не лише опіку над своїми малолітніми дітьми Данилом і Васильком, а й *de jure* – сюзеренітет над Галицькою і Володимирською землями загиблого чоловіка. Інакше важко пояснити миттєву з 1206 р. появу в титулі Арпадів формули *Galitiae Lodomeriaeque Rex*, що, на відміну „галицького” додатка Бели III, безперервно, зберігався за усіма наступниками Андрія II, зокрема з 1214 р. коронованим на „молодшого короля” (*iuvenus Rex*), старшим сином Белою (майбутній король Бела IV, 1235–1270). Так династичні володіння Романовичів постійно змінювалися, їхня „галицька складова” часом переходила до інших князів з умовної династії Рюриковичів, угорських урядників або й представників королівської родини. Перманентна підтримка галицьких бояр і деяких князів, зацікавлених від 1222 р. у „золотих” угорських вольностях, гарантувала часткове визнання цих прав не лише на прикордонний Галич, а й формальне дуже короткотривале їх розширення у 1231–1232 рр. на окремі землі Волині. У результаті цього володіння безпосередньо *держави* Романовичів звужувалися ще більше.

Задля додаткового укріплення впливів Арпадів у Галицькій землі Андрій II домігся 1215 р. від папи Інокентія III (1198–1216) окремого королівського вінця і титулу *галицького короля* чи *короля Галичини* (*Galitiae Rex*, відомі й випадки титулування *Ruthenorum Rex*) для свого другого сина Коломана (1208–1241), одруженого з донькою краківсько-сандомирського князя Лешка Білого (1186–1227) Саломеєю (1212–1268)⁶⁷. *De facto* він вважався *галицьким королем* до 1221 р., коли разом з дружиною і вельможами двору був схоплений у галицькому соборі Успіння Пресвятої Богородиці іншим

⁶⁴ Див. наприклад: М. Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged 2005, old. 181–187.

⁶⁵ L. Bargmann, *Der Tod Friedrichs I. im Spiegel der Quellenüberlieferung*, „Concilium Medii Aevi”, 2010, Bd. 13, s. 223–249.

⁶⁶ *CDRCDI*, v. 2, s. 261–262, 266–269.

⁶⁷ Н. Прохазкова, *Титулатура короля Галичини Коломана (фрагмент дисертаційної роботи)*, [ін:] *Галич. Збірник наукових праць*, за ред. М. Волощука, вип. 1, Івано-Франківськ 2016, с. 208–212.

„за кужелем” претендентом на місцевий трон, колишнім торопецьким і новгородським князем Мстиславом Мстиславовичем⁶⁸. За результатами домовленості князя з Андрієм II на рубежі 1221–1222 рр. Коломан зрікся претензій на престол Галича, але *de jure* нотувався *Galitiae Rex* аж до смерті в травні – червні 1241 р.⁶⁹ Оскільки у шлюбі галицьке королівське подружжя „угорсько-польського” походження близько 1225 р. склало вічні обітничі цноти⁷⁰, передати титул у спадок, як це практикувалося у середньовічній Європі, було нікому.

За умовами угоди з князем Мстиславом та папської булли Гонорія III (1216–1227) від 27 січня 1222 р., угорський король, формальний сюзерен частини спадщини Романа Мстиславовича та володар титулу *Galitiae Lodomeriaeque Rex*, за життя Коломана не міг ні для кого зі своїх нащадків лобіювати титул *Galitiae Rex*, навіть для третього сина Андрія (1210–1234), щойно зарученого з донькою галицького князя Марією († після 1227). Цей титул мусів звучати інакше. Тому, негайно скориставшись із розгрому монголами на ріці Калка 1223 р. військ Мстислава Мстиславовича та серйозного подальшого ослаблення його впливів впродовж 1223–1226 рр., Андрій II, не без підтримки боярства, зумів йому нав’язати угоду про поступове успадкування престолу в Галичі саме своїм третім сином, занотованим, натомість, на відміну від старшого брата, *Dux Galicie* (князь Галичини, галицький князь). Із цим, вочевидь, титулом угорський герцог Андрій близько 1226 р. посів спершу престол Перемишля, а відтак – Галича, перебуваючи там з перервами аж до самої смерті взимку 1233–1234 рр. Дітей будь-якої статі, які б успадкували його титул, джерела не фіксують, однак держава Романовичів за перебування у місті угорського принца та його дружини не включала Галицької землі. Зі смертю у травні – червні 1241 р. бездітного галицького короля Коломана, – брата короля Галичини і Володимирії Бели IV, – перед Арпадами знову постало непросте завдання подальшого юридичного лобіювання власних інтересів у Галицькій землі, особливо на тлі всезростаючої могутності їхніх головних супротивників – волинських володарів.

У подальшій військовій і титулярній боротьбі з Романовичами першої половини 40-х рр. XIII ст. Арпади використали претендента за Галицьку землю „за кужелем”, представника чернігівського роду Ольговичів – Ростислава Михайловича († після 1264), одруженого на рубежі 1242/43 р. з улюбленою донькою Бели IV Анною († біля 1285), володаркою титулу *Ducissa Galicie*. Зрозуміло, королівський зять також тлумачився при угорському

⁶⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 738.

⁶⁹ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia*, ed. A. Theiner, t. 1: 1216–1352, Romae 1859, № 65. Див. також: Н. Прохазкова, *Титулатура короля Галичини Коломана*, с. 211–212.

⁷⁰ *Vita sanctae Salomeae reginae Haliciensis*, ed. W. Ketrzyński, [in:] *MPH. NS*, t. 4, Warszawa 1961, s. 778.

дворі як *галицький князь*, який володів разом з батьком Михайлом Всеволодовичем (1179–1246) практичним досвідом управління в Галичі впродовж 1235–1238 рр.⁷¹ Утім поразка його військ від князів Данила та Василька під Ярославом 17 серпня 1245 р., подальший візит старшого Романовича у 1245–1246 рр. до хана Бату (1201–1255/1256), укладення 1246 р. міждинастичної угоди з Белою IV певною мірою призупинили титулярні претензії Арпадів щодо їхніх володінь. Відтепер *галицький князь* Ростислав отримав в управління від тестя землі та відповідний титул господаря Мачви (*dominus de Machou*), котрі міг передавати у спадок. Натомість титули *Galiciae Dux* і *Galiciae Ducissa* втратили практичне значення, будучи знівельованими після смерті нащадків Ростислава Михайловича – як „за мечем”, так і „за кужелем”⁷². *Держава Романовичів* станом на середину 40-х рр. XIII ст. набула чи не вперше чітких *галицько-волинських* обрисів, у подальшому зберігаючи перспективи для розширення.

У старому форматі функціонування цієї династії та їхньої *держави* нам украй мало відомо про офіційну титулатуру її володарів. Саме вона, якщо йдеться про західноєвропейських правителів, дозволяє чітко окреслити землі, котрі їм належали *de facto*, чи до яких зберігалися претензії *de jure*. Помічником у нашому ж випадку часом є сфрагістичний матеріал. Попри велику кількість чітко атрибутованих печаток представників так званої „першої” галицької династії⁷³, їхні легенди не містять жодних титулів. Натомість у ситуації з Романовичами сфрагістика дозволяє зрозуміти не тільки причини найменування літописцем князя Романа „самодержцем всея Руси”, а й зрозуміти подальші амбіції династії до королівського титулу *Rex Russiae*, відомого за печаткою Юрія I⁷⁴. Інформація з легенд навіть невеликої

⁷¹ До слова, період обіймання у першій половині XIII ст. галицького престолу іншими князівськими сімействами умовної династії Рюриковичів, м’яко кажучи, не зовсім вписується в рамки *галицько-волинської державності*, адже вочинним, до прикладу, для Ольговичів був Чернігів. Тому *держава* чи *держання Ольговичів*, які за різних часів контролювали різні землі умовної Русі, – коректніший термін.

⁷² Огляд сімейних відносин князя див.: Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліт*, Біла Церква 2006, с. 420.

⁷³ А. Плахонін, *Про символіку ранніх сфрагістичних пам’яток галицьких Ростиславичів*, [in:] *Матеріали міжнародної наукової конференції: „Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність”*, Львів 14–15 травня 2004 року, Львів 2005, с. 64–68; Idem, *Некоторые наблюдения над символикой сфрагистических памятников галицких Ростиславичей*, [in:] *Ruthenica*, вип. 5, Київ 2006, с. 260–267; І. Жуков, *Про атрибуцію вислих печаток князів Рюрика, Володаря і Василька Ростиславичей*, „Нумізматика і фалеристика”, 2012, № 4, с. 8–10, І. Коваль, І. Миронюк, *Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі*, Івано-Франківськ 2015, с. 231–242.

⁷⁴ Причини вживання до князя Романа характерного літописного пасажу пояснюються тривалою сфрагістичною традицією, започаткованою ще його прямим предком Всеволодом Ярославовичем (1030–1093), одруженням у першому шлюбі з донькою або близькою родичкою імператора Костянтина IX Мономаха (1000–1055). За цією гілкою князів, як переконаний Олександр Алфьоров, упевнено закріпився титул „князів Русі” чи „князів усієї Русі” (О. Алфьоров, *Молідовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття за матеріалами сфрагістичної колекції о. Шереметьєва*), „Сфрагістичний щорічник”, 2012, № 2, с. 143–146; Idem, *Кириличні написи на княжій печатці (XI–XII ст.)*, [in:] *Inskrypcje na pieczęciach. Treści, formy, funkcje*, pod red. P. Pokory, M. Hlebionka, T. Kałuskiego, Poznań 2016, s. 9–16).

кількості більш пізніх для цієї династії печаток чітко верифікується з активним матеріалом.

Як відомо, західні наративи та спорадично дипломи до 1245–1246 рр. здебільшого нотували Данила чи Василька Романовичів узагальнено: *dux Ruthenorum, dux Russiae, illustrissimus Dux* і ін.⁷⁵ Навіть за обіймання ними галицького престолу найближчі сусіди знали про титулярну належність цих земель угорському королеві, *de jure* номінованому *Galitiae Lodomeriae-quaе Rex*, і представникам його найближчої родини. Однак після перемоги під Ярославом над об'єднаним угорсько-польським військом підсиленням ворожими Романовичам загонами галицьких бояр, повернення живим князя Данила зі ставки хана Бату та активнішого комунікування з папою Інокентієм IV (1243–1254) палітра відомих титулів обох Романовичів відчутно змінилася. Листування з понтифіком демонструє певну „титулярну еквілібристику”, вміння папської курії „грамотно” звертатися до руських володарів, не провокуючи цим титулярних непорозумінь із сусідами. Так, Данило Романович, починаючи ще з 1246 р., мабуть „авансом”, нотувався *Illuster Rex Russiae*, його брат Василько – *Lodomerie Rex, Laudemerie Rex*⁷⁶. Ці титули, особливо старшого Романовича, в жоден спосіб не суперечили титулам угорських володарів, ба, більше – розширювали на практиці можливості їхнього застосування щодо невідконтрольованих наразі земель, котрі в династичній ідеології князів вважалися „руськими”. *De facto* початок процесові поклала офіційна коронація князя Данила наприкінці 1253 р. та право вже *de jure* використовувати титул *Rex Russiae*. Історично відкрилася перспектива постання королівства Русі (*Regnum Russiae*), інституційна організація якого, попри чималу кількість згадок у різнопланових джерелах XIII–XIV ст. досі досліджена ще дуже поверхово⁷⁷.

Втрата деякими наступниками Данила Романовича королівської гідності і вживання ними більш нейтральної титулатури не означали ліквідування концепту *Regnum Russiae*. Лев Данилович, відомий з іноземних наративів як *король Русі (rex Ruscie)*⁷⁸, у офіційному діловодстві радше уникав такого

⁷⁵ Див. зокрема: М. Волощук, *Просопографічні студії битви під Ярославом 17 серпня 1245 року*, [in:] *Данило Романович і його часи*, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017, с. 105 [Серія: *Colloquia Russica, Series II*, v. 3].

⁷⁶ Див. наприклад: *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953)* in 2 v., college in introd. et adrit. auxit P. Athanasius G. Welykyi OSBM, vol. 1, Romae 1953, s. 30, 33, 35–36, 38–42, 50–51.

⁷⁷ Найбільше уваги королівству Русі присвятив Л. Войтович (Л. Войтович, *Королівство Русі: реальність і міфи*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, вип. 7, 2003, с. 63–71; Idem, *Королівство Русі: факти і міфи*, [in:] *Дрогобицький 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*, за ред. О. Жерноклеєва, М. Волощука, І. Гурака, Івано-Франківськ 2008, с. 4–17; В. Александрович, Л. Войтович, *Король Данило Романович*, Біла Церква 2013, с. 141–151 [Серія: *Славенні постаті Середньовіччя*, вип. 3], але відомі праці й інших авторів (А. Гречило, *Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція*, [in:] *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р.*, Львів, Львів 2008, с. 260–276; О. Однороженко, *Родова геральдика Руського королівства та руських земель корони Польської XIV–XVI ст.*, Харків 2009.

⁷⁸ *Cronica domus Sarensis. Maior et minor*, opera M. Zemek, Brno 2003, s. 78.

окреслення в силу залежності від Чингізидів⁷⁹. Його син Юрій I за єдиною уцілілою маєстатичною печаткою, як відомо, нотований *Rex Russiae, Princeps Ladimerie*⁸⁰. Володареві спадкоємці Лев II († 1323) і Андрій († 1323), утім, номінувалися *Dei gratia duces totius Terrae Russuae, Galiciae et Ladimiriae*⁸¹. При цьому відомі й інші варіанти титулування, зокрема князя Андрія – *dux Ladimiriae et dominus Russiae, dux Lodomiriensis et dominus Terrae Russiae*⁸². Натомість його небіж Юрій II Болеслав Тройденович (1298 або між 1311/1314–1340), зберігаючи, з одного боку, князівський титул *dux Russiae, dux Terrae Russiae Caliciae et Ladimeriae, dux et dominus Russiae, dux totius Russiae Minoris*⁸³, часом апелював і до королівських традицій своїх попередників у титулі *dux et heres Regni Russiae*⁸⁴ та власному сфрагістичному матеріалі, за яким володар нотований *Georgius Dei gracia Rex Russiae*⁸⁵.

Активне послугування Романовичами руською титулатурою поступово спричинило русифікацію (ще раз підкреслимо – не зросійщення) історичної Галицької землі, котра на майже століття стала невід’ємною складовою королівства Русі, носіями влади в якому були представники династії, чітко асоційовані при дворах „Старшої” і „Молодшої Європи” з терміном *Russia, Ruthenia* тощо. Галицькість різноманітних історичних окреслень, натомість, втраченою не була, а продовжила своє існування у церковній термінології⁸⁶.

Держава і держання Романовичів трансльовані за римським правом у королівство Русі, як уже підкреслювалося, виходили тепер далеко за історичні і географічні межі Галицької і Волинської земель, а сам концепт *Regnum Russiae* проіснував значно довше династії Романовичів⁸⁷, заклавши

⁷⁹ О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства*, с. 138, 529–530, 552, 569. Додамо й поклики на оригінали приписуваних князеві Леву актів (*Archiwum Państwowe w Przemyślu* [далі: APPr], *Kościół prawosławny i grekokatolicki (Inwentarz zesp. ABGK), dyplomy, zesp. 142, sygn. 1: Lew książę halicki syn Daniły nadaje cerkwi św. Spasa wieś Straszewice i „Sozań”, 8. X. 1291, Lwów; sygn. 2: Lew książę halicki syn Daniły biskupowi samborskiemu Ilarionowi 15 ludzi we wsi Wolkowyja (dziś Busowiska) nadaje dla posługi biskupa nowo zbudowanej cerkwi św. Spasa, 1292; sygn. 3: Lew książę halicki syn Daniły nadaje biskupstwu przemyskiemu wieś „Ruszwiczi” Hruszewice, 1301. 8. X, Lwów).*

⁸⁰ М. Волощук. *Королі Русі з династії Рюриковичів XI–XIII ст.*, [in:] URL: <http://likbez.org.ua/ua/koroli-rusi-iz-dinastii-ryurikovich-j-xi-xiii-vv.html> [25.08.2018].

⁸¹ О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства*, с. 150–151.

⁸² Ibidem, с. 156, 160.

⁸³ Ibidem, с. 169, 172, 178, 185.

⁸⁴ Ibidem, с. 190.

⁸⁵ В. Михайловський, *Юрій II, Юрій-Болеслав Тройденович*, [in:] *Енциклопедія історії України*, в 10 т., т. 10, с. 705–706.

⁸⁶ Див.: І. Скочиляс, *Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еkleзіального правового та суспільного статусу*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 4, Львів 2011, с. 246–279.

⁸⁷ Термін *Regnum Russiae* фігурує впродовж середини XIII – початку XV ст. в джерелах різного походження та призначення. За незавершення інституалізації королівства Русі й після вигаснення династії Романовичів він ще доволі довго нуртував у європейських канцеляріях. Окрім неодноразового вжитку Казимиром III (див. далі) бачимо його, наприклад, у документах Людовіка I від 1372 р. (*Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie W skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego*, we Lwowie [далі: AGZ], т. 3, 1872, s. 46), папи Григорія XII від 1409 р.

підґрунтя не тільки сорокасемирічного міждинастичного суперництва за їхню спадщину після 1340 р., а й розподілу титулів.

Найближчі за часом держателі *королівства Русі* Любарт-Дмитро (1300–1383/1384) нотувався *князем Луцким и Володимирским*⁸⁸, натомість польський король Казимир III (1310–1370) від 1346 р. обрав титул *Russieque dominus et heres (господар та дідич Русі)*⁸⁹, часом також відомий у вигляді *Russieque dux et heres*⁹⁰. Після 1350 р. він кілька разів іменувався *королем Польщі і Русі (rex Polonie et Russie)*⁹¹, даючи історикам підстави вважати це свідченням укладення з елітами королівства Русі особистої унії, як 1370 р. це сталося з угорською знаттю. При цьому водночас, головню у слов'яномовних актах канцелярії П'ястів, уживався також попередній титул⁹². Попри титулярні і династичні заходи польського володаря чи не найголовнішими титулярними претендентами на *державу Романовичів*, землі *королівства Русі* залишалися угорські королі.

Перехід Угорщини на початку XIV ст. династії Анжу привів до успадкування нею і титулатури Арпадів у повному обсязі. Так, усі наступні угорські володарі – Карл Роберт (1288–1342), Людовік I, Карл Малий (1345–1386) і Марія (1371–1395) титулярно вважалися *королями Галичини і Володимирії*, що ніяк не дисонувало у стосунках з *королями Русі й князями Володимирії*, особливо після розширення Людовіком I у 1370 р. вже як *королем Польщі* своїх володінь і на спадщину Романовичів. Натомість його ставленик Володислав Опольський (1326/1332–1401), „за кужелем” далекий родич *королів Русі*, під час урядування у Львові впродовж 1371–1378 та 1385–1387 рр., титулувався за прикладом Казимира III – *terre Russiae dominus et heres (господар і держатель землі Руської)*. Смерть Людовіка I спричинила поділ не лише велетенських володінь короля, а й титулу. Старша з його доньок Марія, вийшовши 1385 р. за представника династії Люксембургів Сигізмунда I (1368–1437), успадкувала батьків *галицько-володимирський* титул, передавши його після смерті чоловікові. Молодша – Ядвіґа (1374–1399) разом з польським тронем і литовським чоловіком Ягайлом (1362–1434) набула батькового титулу *господаря і зверхника землі Руської*, успадкованого 1370 р. від останнього короля з династії П'ястів – Казимира III. Одразу ж після польсько-литовської унії у Крево 1385 р., скориставшись важкою внутрішньополітичною ситуацією в Угорщині, еліти з оточення Ядвіґи негайно ініціювали похід

(1406–1415) (*Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, ed. A. Theiner, t. 1: 1198–1549, Romae 1863, s. 347) тощо.

⁸⁸ *Грамоти XIV ст.*, упоряд. М. М. Пешак, Київ 1974, с. 20.

⁸⁹ Див. наприклад: *Codex diplomaticus Poloniae* [далі: CDP], studio et opera L. Ryszczewski et A. Muczkowski, t. 3, Varsaviae 1858, s. 226, 253, 278, 282, 284, 288–289, 294, 298, 301, 305.

⁹⁰ CDP, t. 3, s. 255; *Zbiór dokumentów małopolskich* [далі: ZDM], wyd. St. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś, cz. 4: *dokumenty z lat 1211–1400*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 121.

⁹¹ ZDM, cz. 4, s. 111.

⁹² *Грамоти XIV ст.*, с. 27, 36, 44.

у Галицьку землю з подальшим встановленням контролю над головними міськими центрами та вигнанням звідти намісників-старост династії Анжу. Так, *de jure* угорські королі продовжували титулуватися *королями Галичини й Володимирії*, а *de facto* ці землі відтепер належали Польщі, король якої після перемоги над Тевтонським орденом під Грюнвальдом 15 липня 1410 р. до 1772 р. зняв будь-які міждинастичні дискусії про їх правову та фактичну належність.

По-різному вмотивована галицька знать визнала сюзеренітет польських королів, отримавши 4 березня 1430 р. за *Єдлінським привілеєм*, підтвердженням у Кракові 9 січня 1433 р., ті ж права, що й вельможі інших належних Володиславові II Ягайлу земель. Підкреслимо, королівство Польща (*Regnum Poloniae*) зі столицею у Кракові – це не тільки і не стільки історична *Польща*. Йдеться про чимало інших теренів зі своїми локальними назвами та непольськими ідентичностями місцевих еліт, котрі визнавали у своїх межах частково обмежену окресленим привілеєм владу польського короля. Адміністративна реформа королівства 1434 р. й утворення в межах колишньої *держави Романовичів* Руського воєводства (*Palatinatus Russiae*) у складі Холмської, Галицької, Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель покладали край політичному, але не історичному концепту *Regnum Russiae*, що зберігався на рівні локальної пам'яті еліт, утім був відверто другорядним порівняно з концептом *Terra Russiae* чи *Regnum Poloniae*, хронологія та продуктивність житку яких виявилися значно тривалішими.

На цьому тлі серйозних історичних змін і зрушень представники різних станів Галицької землі брали найактивнішу участь у житті й розвитку власної як рідної *малої*, так і відносно чужої *великої*, очолюваної впродовж XV–XVIII ст. дуже різними, до слова, взагалі непольськими з походження (*sic!*), родами й династіями (Ягеллони, Габсбурги, Валуа, Баторі, Ваза, Вишневецькі, Веттини) батьківщини, територія якої на піку розвитку в першій половині XVII ст. була однією з найбільших у Європі. Визнання королями прав і привілеїв галицьких еліт (чого свого часу в XIII ст. ніяк не могли допустити Романовичі, частково Ольговичі чи представники інших руських князівських родин) перетворила їх на складову різноетнічного і різномовного феодалізованого суспільства *Regnum Poloniae*, котре з політичного погляду аж ніяк не можна називати суто *польським*. На жаль, чітко окреслити місце та роль галицьких еліт у цій новій для них державній структурі сучасна вітчизняна історична наука ще не спромоглася⁹³. Однак промовистий приклад студій студентів з Галича, зокрема, у Краківському

⁹³ Існує гостра потреба підготовки концептуально схожого видання. Див.: Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене*, Київ 2008.

університеті принагідно демонструє відкритість можливостей для представників різних прошарків місцевого суспільства⁹⁴.

* * *

Отже, *антропологізація* історії на прикладі Галицької землі Х–ХІV ст. відкриває нові можливості студій процесів та етапів, як державотворення, так і державонайменування. Досі існуючі в історичній літературі концепти середньовічної *держави* на наших теренах з її суто *руським*, виключно *галицьким*, комбінованим *галицько-руським*, *галицько-володимирським* чи *галицько-волинським* наповненнями часом не витримують серйозної наукової критики в силу невідповідності хронології, історичним подіям, де завжди головною особою була *людина* (рід, династія, суспільні стани тощо), а не ефемерні державні конструкції, радше схожі в працях більшості вчених на державні моделі ХІХ–ХХІ, а не Х–ХІV ст. Більшість історіографічних державонайменувань, що постали в кабінетах науковців, погано корелюються або й узагалі не відповідають змістові джерела, особливо – актового характеру та матеріалам сфрагістики.

Відтак існують усі підстави засвідчувати належність і перебування упродовж Х–ХІ ст. території та населення Галицької землі, відомої під такою назвою з ХІІ ст., у складі, можливо, очолюваної кимось зі скандинавів, *Великої Хорватії* (до кінця Х ст.), в насильницький спосіб здобутої представником умовної *династії Рюриковичів* (зі столицею в Києві) князем Володимиром Святославовичем. У його володіннях (*державі*) та володіннях його найближчих, розосереджених на Волині, нащадків ці терени перебували до кінця ХІ ст. Праправнуки князя, належні „за мечем” до династії *Ростиславовичів* – Рюрик, Володар і Василько за, мабуть, беззаперечної згоди місцевих еліт та сильного опору окремих князів отримали тут право на власне держання, підкріплене Любецьким з’їздом 1097 р. Так постали *держави/князівства Ростиславовичів*, поетапно локалізовані у Перемишлі, Тереховлі, Бирладі, Звенигороді та врешті – Галичі. Вони централізувалися та сягнули найвищого розквіту в середині – другій половині ХІІ ст. за часів галицького князювання Ярослава Володимирковича, прозваного у *Слові о полку Ігоревім* Осьмомислом, остаточно припинивши своє існування 1198/1199 р. На цьому тлі відкритою для подальших студій залишається справа не тільки самоналежності до умовного „руського світу” місцевих князів, а й еліт, які на сторінках літописання (головно, київського) неодмінно нотуються *галичанами*, всіляко, часом дуже вороже, протиставляючи себе *русі*.

⁹⁴ М. Клеменський, *Студенти з Галича у Краківському університеті в ХV сторіччі*, [ін:] *Галич: збірник наукових праць*, вип. 2, с. 156–160.

На рубежі XII–XIII ст. Галицька земля насильницьким чином була приєднана до володінь (*держави*) частково пов'язаного з останніми Ростиславовичами династичними зв'язками володимирського князя Романа Мстиславовича та його синів – Данила і Василька, узагальнено названих літописом *Романовичами*. Межі цієї держави (*держання*) упродовж першої половини XIII ст. постійно змінювалися, а її володарі регулярно шукали собі захисту і підтримки при дворах сусідніх правителів. Нерідко навіть на Волині землі *держави Романовичів* були доволі кучими, а їхні родичі-сусіди з Луцька, Пересопниці чи Белза – значно впливовішими. З *держави Романовичів* систематично випадала *Галицька земля* (в її широкому і вузькому розуміннях), еліти котрої з різних причин радше віддавали перевагу угорському королеві, його дітям та урядникам. Саме з Андрієм II та його сином Коломаном пов'язане започаткування у *Галичі* і *Галичині* королівських традицій західного кшталту, підкріплених благословенням римського папи Інокентія III. Тут толерувалися права еліт участі в житті краю, підкріплені *Золотими буллами* короля 1222 та 1231 рр.

Тяглість угорських прямих і опосередкованих впливів проявилася у використанні Арпадами, практично усіма їхніми нащадками і ставлениками впродовж кінця XII – початку XX ст. титулів *Galitiae Lodomeriae-que Rex*, *Galitiae Rex*, *Ruthenorum Rex*, *Galitiae Dux* тощо. *Галицька земля* від початку XIII ст. перманентно контролювалася угорськими урядниками та представниками керівної династії, з огляду, мабуть, на спільні давні великоморавські традиції, часом була майже органічною частиною поліетнічного та поліконфесійного тіла *королівства Угорщина* (*Regnum Hungariae*), галицькі ж еліти сприймалися як майже свої. Особливо сильно угорські впливи відчувалися у *Галичі* й *Галичині* до середини XIII ст., аж поки Данило Романович вінчанням на королівство та прийняттям королівських інсигній 1253 р. не спричинився до появи значно потужнішого у військово-політичній та ідеологічній перспективі концепту *Russiae Regnum*, підкріпленого римським правом, підтримкою сусідніх володарів та благословенням римського папи Інокентія IV. Так *держава Романовичів* транслиювалася у *королівство Русі*, куди з ідеологічного погляду його володарів беззаперечно належала й колись привласнена Романом Мстиславовичем *Галицька земля*, остаточно набута ними лише за результатами військових подій та дипломатичних заходів князя Данила 1245–1246 рр. Від середини XIII ст. політична русифікація (не зросійщення!) краю, відображена у політонімах, географічній номенклатурі, іменослові, набула незворотного характеру. Поряд з тим *галицькість* Галицької землі продовжила існування в площині розвитку церковних інституцій, зокрема посталої 1302/1303 р. – *Галицької митрополії*. *De jure* носіями прав на Галицьку і Володимирську землі залишалися позбавлені реалізувати їх на практиці угорські королі

(*Galitiae Lodomeriaeque Rex*). Хоча володарі (з титулами *королів, князів, дідухів*) королівства Русі з династії Романовичів, часом втративши шанс у силу залежності від монгольських Чингізидів та ще до кінця не з'ясованих аспектів церковного благословення, вживати королівську титулатуру, до 1349 р. вимерли – як „за мечем”, так і „за кужелем”, концепт *Regnum Russiae* з його *de facto* наповненням *галицькою складовою* проіснував аж до 1434 р. Феноменальним на цьому тлі є постання Руського (*sic!*) воєводства (*Palatinatus Russiae*) саме в межах неруських ще 200 років тому теренів, які стали такими за наслідками правління тут династії Романовичів.

Від 1340 р. на спадщину *королівства Русі* претендувало одразу кілька споріднених родовими зв'язками з Романовичами сусідніх династій, зокрема титулярно – угорські королі. Остаточну перемогу, попри їхні поважні права, все ж здобули королі Польщі, титуловані часом *rex Polonie et Russiae*. Концепт *Regnum Russiae* разом з королівськими інсигніями (дві корони, туніка, прикрашений дорогоцінним камінням золотий трон) та іншим сакральним вмістом (два фрагменти Животворящего Хреста Господа нашого Ісуса Христа) королівської скарбниці у Львові від середини XIV ст. поступово доповнив та розширив можливості використання на практиці концепту *Poloniae Regnum*, набувши завершальної форми 4 березня 1430 р. за змістом *Єдлінського привілею* та його краківського підтвердження 9 січня 1433 р. Зрівняння у феодальних привілеях та правах усіх мовно, етнічно і конфесійно різних між собою еліт Польського королівства відкрило шлях до повного визнання галицькою знаттю сюзеренітету Володислава II Ягайла і його нащадків. Наші предки відтепер й аж до 1772 р. брали безпосередню роль у розвитку цієї нової для себе *держави*, інформацію про що нам, їхнім нащадкам, ще слід не тільки зібрати й опрацювати, але й дати належну, позбавлену старих ідеологічних кліше, оцінку, насамперед – з *історико-антропологічного* погляду.

*

Myroslav Voloshchuk, *By the language of the sources? Terminological aspects of the historiographical state nominations on the example of the Galician land of the 10th–14th centuries*

The article is devoted to the review of the terminological nominations of the state formations in the borders of the historical Galician land of the 10th–14th centuries. Domination of the mainly historiographical nominations (Galician Rus', the Galician-Volhynian principality, the Galician-Volhynian state, the South-Western Rus', Red Rus' etc.) in scientific literature, which sharply dissonate with the historical names (Galician land, Galicia), based on the sources, are emphasized. Instead, the anthropologization of the study and teaching of the history allows to

avoid not only the terminological confusion, but also better to understand the course of the historical process, as a chain of interrelated actions of individuals through correctly used names. Therefore, it is proposed to use for the state nomination of the lands in the defined chronological interval, outlined by the author, the terms – „the state of Rostislavoviches”, „the state of Romanoviches”, „the kingdom of Rus” (Regnum Russiae), which clearly and uncritically correlate with the evidence of written sources and sphragistical material.

Андрій Стасюк
(Галич – Івано-Франківськ)

Русь і Галичина в латинській церковній термінології XIII – початку XV ст. (за матеріалами папської кореспонденції)

У статті здійснено спробу проаналізувати зміст і контекст появи термінів „Русь” і „Галичина” на сторінках папських булл XIII – початку XV ст. Під час дослідження застосовано диференційований підхід до кожного поняття, зокрема умовно визначено критерії, за якими здійснено типологізацію згадок. Класифікація зазначеної термінології проведена за „географічним” та „церковним” принципом із врахуванням політично-релігійних особливостей розвитку Русі, головно династії Романовичів та їхніх спадкоємців.

Термінологія є однією з найбільш складних проблем історичних досліджень, особливо якщо йдеться про античні чи середньовічні найменування. Часто такі термінологічні дефініції стають об’єктами жвавих дискусій серед науковців на предмет „історичності” чи „коректності”, що суттєво впливає на сприйняття минулого, як при вивченні окремих фактів, подій або явищ, так і під час загального усвідомлення історичних процесів цілих народів, регіонів, країн. До категорії таких понять цілком закономірно належить середньовічна назва держави східних слов’ян – Русь. Термінологічні проблеми цього політоніма достатньо висвітлені в історіографії¹, втім, питання

¹ А. Насонов, *Русская земля и образование территории древнерусского государства: историко-географическое исследование*, Москва 1951; А. Генсборський, *Термін „Русь” (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов’янських народностей і націй*, [ін:] *Дослідження і матеріали з української мови*, т. 5, Київ 1962, с. 16–30; Я. Ісаєвич, *„Королівство Галичини и Володимирии” и „Королівство Руси”*, [ін:] *Древнейшие государства на территории СССР*, Москва 1985, с. 62–63; Н. Шип, *Дискусія про термін „Русь”*, *„Український історичний журнал”*, 2002, № 6, с. 92–107; Л. Войтович, *Королівство Русі: факти і міфи*, [ін:] *Дрогоичинъ 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*, ред. кол. О. Жернокієв, М. Волощук, І. Гурак, Івано-Франківськ 2008, с. 4–17.

етнічної/географічної ідентичності окремих земель/князівств, що входили до складу Русі, певною мірою маргінальні.

У світлі подібних досліджень актуальною виглядає дещо контрверсійна термінологічна постановка Мирослава Волощука – „Чи був Галич Руссю?”². Опираючись на таке моделювання проблеми, спробуємо проаналізувати зміст, характер та частоту згадок про „Русь” і „Галичину” в папських документах XIII – початку XV ст.

Хронологічний аспект дослідження, зумовлений потребою співставлення обох термінів, розпочинається XIII ст. Поняття „Русь” із певною періодичністю фігурує в канцелярії понтифіків з кінця XI ст.³, а назва „Галичина” вперше згадується у листі папи Гонорія III до угорського короля Андрія II 27 січня 1222 р.⁴ Відтак нижню часову межу слід датувати 1207 р., коли папа Інокентій III звернувся до руського духовенства із закликом подолання „схизми”⁵. Упродовж XIII–XIV ст. „руська” і „галицька” тематика перманентно, щоправда з різною кількістю згадок та диференційованим смисловим навантаженням, була присутня на сторінках актів римських архиєреїв. Натомість верхній хронологічний рубіж обраної проблеми варто пов’язати з офіційним перенесенням Галицького архиєпископства латинського обряду з Галича до Львова з відповідною зміною назви цієї церковної адміністрації у 1412–1414 рр.⁶ Відтак з цього часу „галицька” термінологія дедалі менше потрапляє у послання римських понтифіків і її поступово заміщує інституційна модель Львівського латинського архиєпископства.

Більшість проаналізованих джерел – це папські булли, повні тексти або їх регести, котрі неодноразово публікувалися впродовж XIX–XX ст. Серед найбільш комплектних видань такого кшталту варто виокремити опрацювання о. Августина Тайнера⁷, Олександра Тургенева⁸, Августа Потхаста⁹, Яна

² М. Волощук *Чи був Галич Руссю?* „Давній Галич. Науково-популярний часопис”, Галич 2018, № 3 (жовтень–грудень) (у друці).

³ *Bullarium Poloniae*, ed. I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś, t. 1, Romae 1982, s. 4.

⁴ *Ibidem*, s. 43.

⁵ *Ibidem*, s. 22–23.

⁶ Р. Івашко, *Становлення римо-католицької єпископської та митрополітичної катедр у королівстві Русі в середині XIV – на початку XV століття*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 8, Львів 2014, с. 336–338.

⁷ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia*, ed. A. Theiner, t. 1, Romae 1859; t. 2, Romae 1860; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia*, deprompta collecta ac serie chronologia disposita ab A. Theiner, t. 1, Romae 1860; t. 2, Romae 1861.

⁸ *Historica Russiae Monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta*, ab A. J. Turgenio, t. 1, Petropoli 1841, t. 2, Petropoli 1842.

⁹ *Regesta Pontificum Romanorum inde ab A. post Christum natum MCXCVIII ad A. MCCCIV*, ed. A. Potthast, vol. 1–2, Beorlini 1875; *Regesta Pontificum Romanorum inde ab A. post Christum natum MCXCVIII ad A. MCCCIV*, ed. A. Potthast, vol. 1–2, Graz 1957.

Пташніка¹⁰, Владислава Абрагама¹¹, о. Атанасія Великого¹², а також Ірени Сулковської-Курась і Станіслава Курася¹³.

Термінологічний аналіз папських листів, дотичних Русі (*Russiae, Rusie, Rusciae, Ruthenia – orum – ensis* etc.) та Галичини (*Galetiae, Galiciae, Galitiae, Gallitiae, Minoris Galatas, Haliciae – ensis – Halicz – ensis* etc.) XIII – початку XV ст., здійснено за двома критеріями, які умовно можна назвати „географічний” та „церковний”. „Географічний” контекст розуміється як використання канцелярією понтифіка окреслення конкретної території – землі/земель, князівства/князівств чи королівства. До такої категорії зараховуємо інформацію не тільки про географічну локалізацію, а також етнічну й політичну ідентифікацію, наприклад титули руських правителів, тощо. Натомість „церковна” модель стосується повідомлень про обряд, храми, еклезіальні інституції та духовенство.

Безперечно всі без винятку папські послання можна кваліфікувати як „релігійні”, адже їхнім адресатом виступає першоєрарх християн латинського обряду. Однак детальніше вивчаючи зміст таких документів, можна простежити своєрідну „географічну” та „церковну” диференційованість термінів „Русь” і „Галичина”. Для чіткішого розуміння спробуємо продемонструвати такі випадки на конкретних прикладах. Так, лист папи римського Григорія IX до пріора та провінціала польських домініканців від 12 травня 1232 р. у справі вивчення ними ситуації щодо перспективи організації католицького єпископства на Русі¹⁴, згідно із запропонованою типологією, слід віднести до „географічного” контексту, оскільки зі змісту булли відомо тільки про територію, на якій планувалося створення церковної адміністрації.

До подібних сюжетів варто зачислити кілька місіонерських привілеїв, наданих понтифіками для францисканців та домініканців, де серед переліку „некатолицьких” земель XIII–XV ст. фігурує Русь¹⁵, а також офіційні призначення папських легатів з повноваженнями на руські терени загалом і окремих земель – Галичини та Володимирської землі зокрема¹⁶. Як уже згадано вище, до „географічного” контексту включаємо світські титули та

¹⁰ *Monumenta Poloniae Vaticana. Acta Camerae Apostolicae 1344–1374*, ed. J. Ptaśnik, t. 2, vol. 2, Cracoviae 1913; t. 3, Cracoviae 1914.

¹¹ W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904; Idem, *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów Polski w wiekach średnich za lata 1899–1913*, Kraków 1921.

¹² *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953): In 2 v., collegit in introductione et adnotationibus auxit P. A. G. Welykyi OSBM*, vol. 1, Romae 1953.

¹³ *Bullarium Poloniae*, ed. I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś, t. 1, Romae 1982; t. 2, Romae 1985, t. 2; t. 3, Romae 1988.

¹⁴ *Bullarium Poloniae*, t. 1, s. 58; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie*, t. 7, Lwów 1878, s. 1.

¹⁵ *Bullarium Poloniae*, t. 1, s. 60, 65, 82, 106, 127, 163, 166, 181, 194, 212, 274, 301; t. 2, s. 222, 275, 278; t. 3, s. 197–198.

¹⁶ *Ibidem*, t. 1, s. 91, 152, 160, 161, 174, 181; t. 3, s. 197.

етнічну ідентифікацію (бл. Саломея, колишня королева Галичини¹⁷, або перемишльський єпископ латинського обряду – Микола Русин)¹⁸.

„Церковний” зміст папських листів якнайкраще ілюструють неодноразові спроби Апостольської столиці схилити руських князів до конверсії або унії. Серед них – булли, адресовані Данилові і Василькові Романовичам, котрі насичені конкретними повідомленнями про руський (грецький) та латинський обряд, духовенство (обох обрядів) та церковні інституції¹⁹. Важливими для цієї типології є згадки про організацію Римської церкви на Русі в XIII–XV ст., зокрема, функціонування костелів, парафій, монастирів, кустодій, вікаріатів, єпископств чи архієпископств²⁰.

Доволі часто в одній буллі присутні обидва критерії – „географічний” та „церковний”, а інколи навіть два обрані для дослідження терміни – „Русь” і „Галичина”. За таких умов кожен документ, що вийшов із канцелярії понтифіка, слід розглядати крізь призму запропонованої типології, окремо.

Детальнішого висвітлення потребує також проекція політико-релігійного становища руських земель, насамперед володінь Романовичів, до яких належала й Галичина, впродовж XIII – початку XV ст. Постановку цієї проблеми цілком закономірно розділимо на два періоди, відштовхуючись від середньовічного принципу династичних володінь, котрі визначали сутність тогочасних держав. Перший етап умовно датуємо політичною домінацією (або ж боротьбою за неї) на значній частині Русі (Галичина, Волинь, Київщина та Поділля) династії Романовичів XIII ст. – 40-ми рр. XIV ст.

Упродовж зазначеного часового проміжку між папством та галицько-волинськими (галицькими і волинськими) правителями простежуються три фази активізації: 1) початок – перша третина XIII ст., зумовлена падінням Константинополя 1204 р., встановленням „Латинської імперії” і „латинського патріархату”, „угорською присутністю” в Галицькій землі²¹; 2) середина XIII ст., спричинена налагодженням політико-релігійних контактів між Романовичами та Апостольською столицею на тлі „монгольської” загрози для Русі зокрема і Європи загалом, що, зрештою, привело до коронації Данила Романовича 1253 р.²²; 3) перша третина XIV ст., пов’язана з утворенням Гали-

¹⁷ Ibidem, t. 1, s. 120, 122, 127.

¹⁸ Ibidem, t. 2, s. 104, 116.

¹⁹ Ibidem, t. 1, s. 86, 91, 93, 120, 121.

²⁰ Ibidem, t. 1, s. 60, 83, 86, 91, 120, 210, 252; t. 2, s. 176, 282, 323, 334, 362–364, 379–380, 391; t. 3, s. 32, 43, 75, 82–83, 94–95, 101–102, 118, 121, 135, 150, 173, 188–189, 197, 206, 209, 222, 226–227.

²¹ W. Abraham, *Powstanie organizacji*, t. 1, s. 91–116; М. Чубатий, *Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії*, [in:] *Записки Наукового Товариства Шевченка* [далі: *Записки НТШ*], т. 123–124, Львів 1917, с. 1–108; H. Grala, *Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza*, „*Slavia Orientalis*”, R. 31, 1982, nr 3–4, s. 117–127; М. Волощук, О. Жерноклеєв, *Релігійна політика Угорщини в Галичині у першій чверті XIII ст.*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, вип. 3, Івано-Франківськ 2000, с. 13–17; Б. Флоря, *У истоков религиозного раскола христианского мира (XIII в.)*, Санкт-Петербург 2004, с. 120–151.

²² Н. Дашкевич, *Первая уния юго-западной Руси с католичеством: 1246–1254 гг.*, Киев 1884; W. Abraham, *Powstanie organizacji*, t. 1, s. 116–143; I. Хома, *Східноєвропейська політика папи Інокентія IV*, [in:] *Корона Данила*

цької митрополії та політичною орієнтацією володарів Руського королівства на „католицькі” держави – Німецький (Тевтонський) орден у Пруссії, Угорщину, Чехію, Польщу²³.

Другий період характеризується, насамперед, зміною правлячої династії з „православних” Романовичів на „католицьких” П’ястів, Анжу та Ягеллонів. Нові політичні реалії суттєво вплинули на активізацію папської кореспонденції щодо руських володінь центральноєвропейських правителів. Подібно, окреслений етап також умовно розділимо на дві фази: 1) середина XIV ст. – 1375 р., що відображає спроби створення церковних інституцій латинського обряду, головню у Галичині та на Волині²⁴; 2) 1375–1412/1214 рр., як процес організації та функціонування Галицького архієпископства *ritus latini*²⁵.

Визначивши основні критерії типологізації дефініцій „Русь” та „Галичина” на сторінках папської канцелярії XIII – початку XV ст., спробуємо прослідкувати статистику їх появи на сторінках папських документів. Представлена нижче таблиця дає змогу проаналізувати кількісно-якісну періодичність появи того чи іншого терміна в актах понтифіка, до певної міри встановити політико-релігійний мотив його виникнення та визначити „географічний” або „церковний” контекст згадки.

Романовича (1253–1953), [in:] *Записки НТШ*, т. 164, Рим–Париж–Мюнхен 1955, с. 38–48; B. Szcześniak, *The Mission of Giovanni de Plano Carpini and Benedict the Pole of Vratislavia to Halicz*, „Journal of Ecclesiastical History”, 1956, no 7, p. 12–20; Б. Флоря, *Древняя Русь, папство и католический мир в XIII в.*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье. Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей*, Москва 1994, с. 70–72; W. Nagini, „Cupientes tuis votes annuere”: *Kto był inicjatorem rokowań między książętami halicko-wołyńskimi a Stolicą Apostolską w połowie lat 40-ych XIII wieku?*, [in:] *Дрогощинь 1253*, с. 134–141.

²³ B. Włodarski, *Wołyń pod rządami Rurykowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza*, „Rocznik Wołyński”, t. 3, 1934, s. 105–146; І. Паславський, *Заснування Галицької митрополії 1303 року: причини та наслідки*, [in:] *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р.*, Львів, Львів 2008, с. 203–227; І. Скочиляс, *Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 4, Львів 2011, с. 246–279; Л. Войтович, *Князь Юрій–Болеслав Тройденович: ескіз портрета*, [in:] *Княжа доба: історія культура*, вип. 5, Львів 2011, с. 209–221; І. Паршин, *Король Юрій Львович на страницах западноевропейских хроник*, „Русин”, 2012, № 4 (30), с. 73–85; Idem, *Чи було папське посольство до Галицько-Волинської держави на початку XIV ст.?* [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 8, Львів 2014, с. 318–325.

²⁴ K. Reifenkugel, *Die Gründung der Römisch-Katholischen Bistümer in den Territorien Halicz und Wladimir*, [in:] *Archiv für österreichische Geschichte*, Bd. 52, Wien 1875, s. 403–473; K. Stadnicki, *O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich obrządku łacińskiego na Rusi halickiej i Wołyniu*, Lwów 1882; J. Wyrozumski, *Początki organizacji Kościoła Katolickiego na Rusi Halicko-Włodzimierskiej*, [in:] *Szkice historyczne*, Kraków 1996, s. 29–38; T. Trajdos, *Dominikanie a franciszkanie we Lwowie do 1370 r.*, [in:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 5, Krosno 2001, s. 423–448; Р. Івашко, *Становлення римо-католицької*, с. 326–330.

²⁵ W. Abraham, *Biskupstwa łacińskie w Moldawii w wieku XIV i XV*, Lwów 1902; Idem, *Jakób Strepa arcybiskup halicki 1391–1409*, Kraków 1908; Idem, *Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie*, Lwów 1909; J. Krochmal, *Kościół katolickie w Przemyślu w latach 1375–1412*, „Rocznik Przemyski”, t. 32, 1996, zesz. 1, s. 3–19; В. Кметь, *Діяльність галицького латинського архієпископа Якуба Стрепи (1391–1409) (на матеріалах Державного історичного архіву України у Львові)*, [in:] *Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць*, т. 3, Львів 1999, с. 22–31; S. Tytus, *Sieć parafialna łacińskiej archidiecezji halickiej w średniowieczu*, [in:] *Średniowieczny Kościół Polski. Z dziejów duszpasterstwa i organizacji kościelnej*, pod red. Ks. M. T. Zachajkiewicza, Ks. St. Tyłusa SAC, Lublin 1999, s. 151–171; О. Добош, *Католицька церква: перші кроки ієрархічно-адміністративного становлення в Україні (1375–1400)*, „Труди Київської духовної академії”, 2008, № 9, с. 268–281; Р. Івашко, *Становлення римо-католицької*, с. 331–338.

Таблиця 1.

Русь (<i>Russiae, Rusie, Rusciae, Ruthenia –orum–ensis</i>)		Галичина (<i>Galetiae, Galiciae, Galitiae, Gallitiae, Minoris Galatas, Haliciae – ensis – Halicz – ensis</i>)	
Період 1: XIII ст. – 40-ві рр. XIV ст.	Період 2: сер. XIV ст. – 1412/1414 рр.	Період 1: XIII ст. – 40-ві рр. XIV ст.	Період 2: сер. XIV ст. – 1412/1414 рр.
„географічний контекст”		„географічний контекст”	
30	27	8	0
„церковний контекст”		„церковний контекст”	
14	9	0	41
загалом: „географ.” / „церк.” – 57 / 23		загалом: „географ.” / „церк.” – 8 / 41	

Статистична інформація опрацьована насамперед на основі опублікованого матеріалу, тому не може становити 100%-ї достовірності, адже цілком імовірно, що існують архівні документи, поки що не виявлені істориками.

Підсумовуючи попередні результати щодо термінологічних особливостей повідомлень про Русь та Галичину на сторінках папських булл XIII – початку XV ст. слід констатувати таке. Переважна більшість згадок про Русь вжита канцеляристами у „географічному” розумінні, натомість „галицька” термінологія стосується насамперед церковних справ.

Така ситуація виглядає цілком закономірною, з огляду на те, що, попри неодноразові спроби Апостольській столиці впродовж XIII – першої третини XIV ст. не вдалося організувати постійно діючого католицького єпископства на руських теренах. У цьому контексті винятком може бути період середини XIII ст., пов’язаний з коронацією Данила Романовича. Зовсім іншою виглядає ситуація з Галицькою землею, де від середини XIV ст. з боку католицьких володарів та папства велися активні дії щодо створення латинської митрополії. Відтак поява 1375 р. Галицького архієпископства латинського обряду суттєво вплинула на формування церковно-понятійного апарату, як цієї еклезіальної адміністрації, так і Римської церкви загалом.

Andriy Stasiuk, Rus' and Galicia in Latin Church terminology of the 13th – the beginning of the 15th centuries (on the materials of the papal correspondence)

The article attempts to analyze the contents and context of origin of the terms „Rus'” and „Galicia” on the pages of Papal bulls of the 13th – the beginning of the 15th centuries. In the course of the research, the differential approach was applied to each term, in particular, there were defined criteria by which the mentions classification was carried out. The classification of the above mentioned terminology was implemented according to the „geographical” and „church” principles with consideration of the political and religious features of development of Rus', mainly of the Romanovych dynasty and their successors.

Ігор Скочиляс
(Львів)

Єпархія/кафедра, парафія/приділ: термінологічні клопоти дослідників східного християнства (приклад Галицької (Львівської) єпархії XII–XVI ст.)

Стаття звертає увагу на євхаристійну модель самоорганізації сакрального простору Русі як важливий чинник, котрий у середньовіччі значною мірою визначав „термінологічну мову” Київської митрополії слов'янсько-візантійського обряду та її численних єпископій. Сформований у церковних канцеляріях понятійний апарат для означення адміністративних структур Київської митрополії відображає тогочасну ідентичність (самосвідомість) території („географічного ізоляту”), інституцій та осіб середньовічної Русі. У Галицькому владичстві (митрополії) поступова еволюція цієї термінологічної номенклатури відбулася тільки в XVI ст. і була хронологічно пов'язана із заснуванням у Львові в 1539–1540 рр. православної катедрі, а феноменологічно – з поширенням нової моделі єпархіальної „організації”, що серед іншого передбачала заміну персонально-єрархічних стосунків територіально-єрархічними й появу територіальних, у сучасному значенні цього слова, органів церковної адміністрації та модерних правових норм невідчуженості простору.

При вивченні історії середньовічної Русі потребує спеціальної дефініції понятійний апарат, яким послуговуються дослідники при описі тих чи інших подій чи феноменів. Адже, за Джоном О'Меллі, „вибір і присвоєння імені” є фундаментальною дослідницькою процедурою, що допомагає через „герменевтичні окуляри” визначити об'єкт і предмет дослідження та вказує

на методологічні принципи, яких автор воліє дотримуватися¹. Прикладом важливості цієї проблеми є термінологічні клопоти дослідників історії східного християнства, з якими вони стикаються, намагаючись „перекласти” на сучасною мовою науки контекстуальну термінологію, що побутувала в Київській митрополії домодерного періоду. У своїй статті я зосереджуюся на прикладі Галицької єпархії та сформованій на її території мережі локальних осередків церковного адміністрування.

У Київській митрополії єпископа (ἐπίσκοπος) зазвичай називали „владикою” (від давньоруського кореня „волд”, що означає „влада”, „володіти”, „волюсть”). Значно рідше вживали окреслення „архиєрей” (від грец. ἀρχιερεύς – первосвященник). Найпоширеніше в руських джерелах і матеріалах ранньомодерного періоду поняття „владика” акцентувало увагу саме на адміністративних прерогативах єпископів, а не на їхньому пастирському служінні. Попри те, що східнохристиянська еклезіологія „не була схильною до абсолютизування певних зовнішніх форм устрою й інституцій”², Київській митрополії вдалося створити добре впорядковану єрархічну структуру, видимим символом котрої був єпископ, який очолював громаду вірних (місцева Церква)³. Він виступав не лише як священнослужитель, верховний правитель і юрисдикційний зверхник, але і як літургісанти, тобто особа, котра наглядає над Євхаристією та здійснює євхаристійну жертву, що і є суттю єпископського служіння⁴.

Канонічне право виокремлювало два типи церковних округів – більші за розмірами діоцези (διοίκησις, dioecesis) та менші – єпархії (ἐπαρχία, provincia). З перспективи східнохристиянської еклезіології єпархія як церковний округ була формою об’єднання духовенства та мирян навколо Євхаристії, яку очолював і відправляв її протос – владика. Так само, як давньоруські князі, імена яких стали синонімом підвладного суспільства та в літописах асоціюються з підвладною їм землею, православні єпископи ототожнювалися з місцевою катедрою, локальною християнською спільнотою та територією єпархії. Галицька (Львівська) єпархія була не лише чітко окресленою територією з визначеними границями, а й способом служіння Євхаристії. Для реалізації цього служіння утворилася звична для християнської Церкви єрархічна система, що охоплювала духовенство й мирян на чолі з правлячим архиєреєм, котрий локалізувався у столичному (ка-

¹ J. W. O'Malley, *Trent and All That. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge (Mass.) – London, 2002, p. 1–14.

² L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [in:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 2: *Wiekі XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 781–782.

³ Св. Ігнатій Антіохійський особливо підкреслює фундаментальний зв'язок між Євхаристією та єпископом: „Нехай ніхто не робить нічого, пов'язаного з Церквою, без єпископа. Має силу лише Євхаристія, відправлена єпископом чи кимось, ним призначеним. Де є єпископ – там є народ, так само, як де є Христос – там є Вселенська Церква” (До Смирнян, VIII, 1–2).

⁴ Kallistos (Ware), *The Church of God: Our Shared Vision*, „Logos”, vol. 34, 1993, no 1–2, p. 21–22.

тедральному) соборі. Сама ж єпархія уявлялася її членами насамперед як культурно-релігійна дійсність, а вже потім – географічний простір. Життєдіяльність і єдність такої структури забезпечувала складна гама стосунків підлеглості (послуху) між єпархіанами та пастирем-владикою, що скріплювалися наявністю спільного коду – києвохристиянської традиції.

З просторово-цивілізаційної перспективи стосунки між владикою та мирянами і клиром треба тлумачити як відносини між адміністративним центром єпархії (катедрою та владичим двором) і підпорядкованими йому локальними територіальними структурами. Саме такі уявлення про „організацію” сакрального простору, очолюваного місцевим владикою, пояснюють стереотипне означення у джерелах (як давньоруських, так і візантійських) XII–XV ст. Галицької єпархії не за модерним територіальним принципом, а за назвою головного престольного міста з владичою катедрою „богоспасаємого града Галича” („Θεοσώστου πόλεως Γαλιτζου”)⁵. Владика Косма у літописній статті 1157 р. і в легенді його печаток виступає саме як „єпископ Галича”⁶. У реєстрах єпископії та інших актах Царгородського патріархату з 1170-х рр., третьої чверті XIII ст. і протягом XIV ст. також фігурує звичне для таких уявлень означення „[єпископія (митрополія)] Галича” („ἡ Γαλιτζα”)⁷. Водночас в актах митрополичої канцелярії, що уклалися в Москві у другій половині XIV – першій чверті XV ст., владичтва як усієї Руської церкви, так і колишнього Галицько-Волинського князівства зокрема, називали давньоруською назвою „предел” („передел”, „уезд”), яка у часи предстоятельства митрополитів Максима, Петра, Теогноста та Фотія все ще конкурувала з „канонічним” терміном „єпископья”⁸. Для прикладу, одне з повчань митрополита Фотія адресувалося „боголюбивым єпископом, по предѣлом соушим святѣишеа митрополиа сіа”⁹. Описуючи початки архиєрейського служіння владика Макарія (Тучапського), підлеглу йому ка-

⁵ Русская историческая библиотека [далі: РИБ], т. 6: Приложения, Санкт-Петербург 1908, стб. 431–434 (док. № 7); Я. Г[оловацький], *Новооткрытый источник для церковной истории Галицкой Руси XIV столетия*, Львовъ 1889, с. VI.

⁶ *Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далі: ПСРЛ], т. 7, Санкт-Петербург 1856, стб. 66; *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] ПСРЛ, т. 25, Москва–Ленинград 1949, стб. 63; Б. Барвінський, *Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV століть*, [in:] *Записки Наукового Товариства Шевченка*, т. 231, Львів 1996, с. 242–243; М. Грушевський, *Печатки з околиць Галича*, [in:] *Idem, Твори: У 50 т.*, т. 7, Львів 2005, с. 322–324; В. Л. Янин, *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.*, т. 1, Москва 1970, с. 58, 179, 287 (рис. 65–66).

⁷ *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta*, ed. F. Miklosich, I. Müller, vol. 1, Vindobonae 1860, p. 164 (no 73); *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, texte critique, introduction et notes J. Darrouzès, Paris 1981, p. 136–137, 140–141, 367 (notitia 13), 403 (notitia 17, appendix 2, 3); J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 10, 1896, s. 487–491; H. Gelzer, *Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, Bd. 13 (253), 1892, s. 246–247.

⁸ *Русский феодальный архив* [далі: РФА], Москва 2008, с. 132–133, 302–306 (док. 21, 94–95).

⁹ *Фотій, митрополит Київський і всієї Руси. Сочинения. Книга глаголемая Фотиос*, подгот. текстов, предисл. и коммент. Н. А. Кобяк, А. И. Плигузов, Москва 2005, с. 259–261. Див. також інші послання митрополита Фотія: *Ibidem*, с. 308–320.

нонічну територію *Метрика* Святоюрського монастиря також називає словом „предѣли”¹⁰. Територіальне за своєю суттю маркування цієї суфраганії Київської митрополії простежується з останньої чверті XIV – середини XV ст. у списках руських єпископій, де вона згадується як „Галичская”¹¹.

Проте у другій половині XV – першій третині XVI ст. назва „Галицька єпархія” у джерелах зазвичай не вживається. Чи не єдиний виняток – була папи Пія II від 3 вересня 1458 р. про заснування українсько-білоруської Київської митрополії, де замість терміна „єпархія” використано „класичне” еклезіологічне означення „Галицька церква” („Gallicensis ecclesia”)¹². Натомість її канонічну територію тоді переважно уявляли як сукупність „повітів”, під якими також розуміли й церковні округи – намісництва¹³. Саме таке маркування спостерігаємо в номінаційній грамоті від 2 грудня 1516 р. генеральному намісникові („офіціалові”) руського обряду в Кам’янецькій землі („officialis ritus ruthenici in civitatae nostra et tota terra Camenecensis”), духовний уряд котрого вперше окреслений терміном „намісництво” („namyestnyczthwo”)¹⁴. Натомість у королівській грамоті від 21 березня 1522 р., яка регулювала коляторські права львівських латинських архієпископів стосовно місцевої Православної церкви, перший раз після 1458 р. Галицька єпархія під управою митрополичих намісників іменована „владицтвом”, причому з незвично розгалуженою територіальною титулатурою: „Wladicatus Leopoliensis, Haliciensis, Colomiensis, Sieniatinensis, Camenecensis et Zydaczoviensis”. В іншому місці тієї ж грамоти також уперше застосовано пізніше канонічне означення „Львівська єпархія” („diocesi Leopoliensis”)¹⁵. Водночас навіть у 1539 р., коли у Львові з’явився православний владика, місцева духовна еліта (зокрема ченці Святоюрського монастиря) продовжувала трактувати підпорядковану Макарієві (Тучапському) канонічну територію як „єпи[с]копство Галицкое, си есть ц[ε]рковъ Галицкую митрополитанскую”¹⁶.

¹⁰ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів [далі: ЛННБ], ф. 3, спр. МВ-390, арк. 43, 44–44 зв.

¹¹ Див., наприклад: *Тупографская летопись*, [ін:] ПСРЛ, т. 24, Москва 2000, с. 233.

¹² *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, ed. A. G. Welykyj, vol. 2, Romae 1954, p. 146 (по 82).

¹³ М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, репр. вид., т. 5, Київ 1994, с. 434; В. Кметь, *Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття)*, „Ковчег”, ч. 3, 2001, с. 142; Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 5, Москва 1996, с. 130–131; І. Рудович, *Коротка історія Галицько-Львівської єпархії. На основі грецьких жерел і інших новітніх подручників*, Жовква 1902, с. 23.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [далі: ІР НБУ], ф. XVIII, № 2, арк. 1 (оригінал); № 30, арк. 1 (підтвердна грамота Стефана Баторія 1585 р.). Опубл. в: *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторъ* [далі: *Архивъ ЮЗР*], ч. 1, т. 10, Київ 1904, с. 12–17 (док. V, VII).

¹⁵ ЛННБ, ф. 141, оп. 1, спр. 493/III, с. 1.

¹⁶ *Ibidem*, ф. 3, спр. МВ-390, арк. 6 зв.–7.

У серпні 1535 р., коли повноваження галицького намісника перейшли до Макарія (Тучапського), його духовна юрисдикція поширювалася на „всі повіти Руської землі і Поділля”¹⁷. У привілеї Жигимонта I з 1539 р. про відкриття православної катедри у Львові й одночасно номінацію Тучапського владикою „на Русі та Поділлі” до його канонічної території віднесені „*terris Russiae et Podoliae, districtibusque ipsorum, videlicet Halicien[sis], Leopoli[en] [sis], Camenecen[sis], Sniatinen[sis], Trebovlien[sis]*”¹⁸. Згідно з *Життєписами львівських єпископів грецького обряду*, які репрезентують еклезіальну пам’ять другої половини XVII ст., Львівське владитство історично складалося з двох частин – Галицького і Кам’янець-Подільського повітів, а сама єпархія мала тричленну назву – „Львівська, Галицька і Кам’янець-Подільського”. Та сама хроніка обмежує Львівську єпархію до „*tych trojga powiatów Lwowa, Halicza i Kamieńca Podolskiego*”¹⁹, розуміючи під терміном „повіт”, очевидно, церковні округи-крилоси. У сусідній Холмській єпархії в середині XVI ст. також називали територію, підлеглу місцевому архиєреєві, „повітом”. Так, у 1562 р. ігумен Городиського монастиря Успіння Богородиці о. Вассіан у покрайньому записі на рукописному Апостолі локалізував обитель „в повѣте вл[а]д[и]кы холмського и белзкого Ѳеодосия”²⁰.

В організаційній структурі єпархій Київської митрополії парафії об’єднувалися переважно у церковні округи трьох типів – більші за територією „генеральні (владичі) намісництва-крилоси” (у XVIII ст. їх почали називати – на латинський лад – офіціалатами), менші за площею „намісництва-протопопії”, що охоплювали, як правило, кількадесят парафій, та обмежені локальним сакральним простором „десятоначальництва”.

З еволюцією інституту єпархіального крилосу-капітули та широкими адміністративними повноваженнями генерального намісника, який зазвичай і очолював крилос-капітулу, безпосередньо пов’язана поява у Галицькій (Львівській) єпархії церковних округів – крилосів (намісництв). Регіони, об’єднані в генеральні намісництва (крилоси), були не стільки адміністративними утвореннями в сучасному розумінні цього слова, скільки територією з мережею намісництв і парафій, яка належала (була „приписана”) до місцевої катедри (собору). Звідси й такі незвичні для нас назви цих округів – Галицька „катедра” („намесничества до катедри Крилоской Галицькой”), Кам’янецька „катедра” („намесничества до Камєнца Подолскаго”) і Львівська

¹⁷ В. Кметь, *Юрисдикційний статус та організаційна структура*, с. 142.

¹⁸ Оригінал грамоти: ІР НБУ, ф. XVIII, № 6, арк. 1. Див. також: ЛННБ, ф. 3, спр. МВ–390, арк. 7.

¹⁹ В. Кметь, „*Життєписи львівських єпископів грецького обряду*” – *пам’ятка української історіографії другої половини XVII ст.*, [in:] *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa*, pod red. K. Karolczaka, t. 4, Kraków 2002, s. 82.

²⁰ *Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог*, т. 1, Львів 2007, с. 73 (№ 68). Див. також подібний запис 1549 р. (однак без вживання терміна „повіт”) на полях *Минеї Празничної*, що належала Городиському монастиреві: *Ibidem*, с. 273 (№ 209).

„катедра” („намеєничества до катедри Львовской”), зафіксовані в церковних джерелах XVI – першої половини XVIII ст.²¹ Іноді джерела іменують їх ще „соборами” або „єпархиями”, від місця локалізації катедральних храмів (соборів)²². Отже, територія єпархії „прислужувала” як головному катедральному храмові Св. Юрія Побідоносця у Львові, так і конкатедрам у Галичі та Кам’янці-Подільському, забезпечуючи їхні душпастирські, літургійні, матеріальні, соціокультурні потреби. Процес поступового перетворення інституту генеральних намісництв у тридільну організаційну структуру з виразним партикуляризмом окремих її регіонів-крилосів у Галицькій (Львівській) єпархії, на відміну від більшості українсько-білоруських владичств²³, розтягнувся на декілька століть і завершився лише в перших десятиліттях XVI ст.

У Київській митрополії намісництва „у волостях” створювалися там, де вже існували адміністративні округи княжих (боярських) посадників²⁴. Зі зростанням кількості збудованих церков (як припускають дослідники, їхнє число відчутно збільшилося з кінця XIII ст.²⁵) площа уїздів (переїздів) зменшувалася, тому світська й духовна влада почала здійснювати заходи, покликані зафіксувати границі новосформованих церковних округів-уїздів (зокрема, князівські урядники забороняли попам хрестити дітей у „чужом пределе”), у т. ч. з метою впорядкування парафіяльного життя та доходів клиру. Як вважає Дмитро Баловнев, з кінця XIV ст. церковні округи стають меншими, і з того часу „починається становлення сучасної територіально-адміністративної структури Церкви”²⁶. У Галицькій єпархії протягом першого століття її існування функціонували церковні округи, які за своїми розмірами та парафіяльним складом були перехідною формою між генеральними та звичайними намісництвами-протопопіями. І тільки згодом вони трансформувалися у „класичну” середню ланку адміністративного апарату Східної церкви, більше відому в західному християнстві під назвою „дека-

²¹ Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. Відділ рукописної та стародрукованої книги [далі: НМЛ], Ркк-151, с. 22–24.

²² Ці назви були популярними і в інших владичтвах, зокрема Київському й Полоцькому (Див., наприклад, пастирське послання київського унійного митрополита Кипріяна (Жоховського) від 2 вересня 1681 р. про номінацію „визитатора енерального церквей собору Минского” та іншого духовного „визитовати порядком звичайним недавно в церквах собору Новагрудского”. *Візиты уніяцких цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг.: Зборнік дакументаў*, уклад. Д. В. Лісейчыкаў, Мінск 2009, с. 31).

²³ На території Київської митрополії владичих намісників уперше згадують новгородські та суздальські джерела 20–30-х рр. XIII ст. як уже визнаний інститут церковної адміністрації. Див.: *Киево-Печерський патерик*, Київ 1931, с. 102; И. И. Срезневский, *Древние памятники русского языка и письма (X–XIV вв.)*, Санкт-Петербург 1882, с. 106; Б. Н. Флоря, Я. Н. Шапов, *Епархиальное управление и епископат Русской церкви. X–XVII вв.*, [in:] *Православная энциклопедия. Русская Православная церковь*, Москва 2000, с. 234.

²⁴ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, Москва 1996, с. 386–387.

²⁵ Д. А. Баловнев, *Приходское духовенство в Древней Руси. X–XV вв.*, [in:] *Православная энциклопедия / Русская Православная церковь*, Москва 2000, с. 256. Див. також: А. Poppe, *L'organisation diocésaine de la Russie aux IXe–XIIe siècles*, „Byzantion”, vol. 40, 1970, p. 217; J. Kłoczowski, *Ruś Kijowska X–XII wieku*, [in:] *Teologia i kultura duchowa Starej Rusi*, Lublin 1993, s. 18.

²⁶ Д. А. Баловнев, *Приходское духовенство*, с. 252–253.

нати” (з 30-х рр. XVIII ст. цей термін поширився також у Львівському владичстві), а в Московському патріархаті – як „духовні правління-благочинії”.

Нижчою територіальною ланкою у структурі руських владичств, у т. ч. і Галицького, були, як уже зазначалося, „десятонаачальництва” („десятини”). У княжі часи вони виконували роль первинної організації християнських спільнот, об’єднуючи певну кількість парафій („преділів”). Формально десятини мали б нараховувати десять парафіяльних храмів, але на практиці це число залежало від місцевих обставин та потреб Церкви. У Галицькій єпархії десятонаачальництва становили проміжну форму організації церковного життя на периферії. Спочатку вони утворювали більші за розмірами намісницькі округи уділів-волостей, і лише приблизно з XV ст. їхні функції перейшли до намісництв-протопопій. У Львівській єпархії аж до середини XVII ст. на позначення цих церковних округів паралельно вживалися дві назви – „намісництво” і „протопопія”²⁷. Натомість самі десятонаачальництва (за даними кінця XVII – початку XVIII ст.) перетворилися на духовні (пеніціальні) округи, до кожного з яких входила частина парафій намісництва-протопопії (як правило, десять) на чолі з десятонаачальником, головним обов’язком котрого був нагляд за життям місцевого духовенства.

Найважливіше значення для формування еклезіального й соціокультурного ландшафту Галицької (Львівської) єпархії мала „парафіальна цивілізація” з надзвичайно розгалуженою мережею церков і монастирів. На противагу „містові”, на „периферії” домінувало сільське суспільство, яке з часом, завдяки місійним зусиллям Церкви, було перетворене на мережу церковних громад, очолюваних священиками („попами”). Кожна така парафія була, за влучним висловом Фернана Броделя, своєрідним „географічним ізолятом” – найтривкішим локальним простором і водночас мінімальною демографічною одиницею розселення²⁸. Сталі зв’язки між християнами та локальними церквами з їхніми священиками виникли на Русі вже в XI–XII ст. Як спільноти вірян, першими почали себе усвідомлювати мешканці міст і великих вотчин. Найархаїчнішою формою локального церковного округу в сільській місцевості вважається погост, який у X ст. був місцем збору данини, а згодом перетворився на центр адміністративного округу, де будувалися найдавніші храми (у Новгородській землі вони збереглися до XVI ст. включно)²⁹. Таким чином, спершу роль парафіяльних храмів відігравали святині („божниці”) на території погосту, натомість церкви „при боярській резиденції навіть [наприкінці XV – на початку XVI ст.] все ще були вторин-

²⁷ Зокрема, термін „протопоп” фігурує в пастирському листі Арсенія (Желиборського) з 1653 р. *Архивъ ЮЗР*, ч. 1, т. 10, с. 596–601 (док. № ССХХVI).

²⁸ Ф. Бродель, *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.*, т. 3, пер. з фр. Г. Філіпчук, Київ 1998, с. 248.

²⁹ Д. А. Баловнев, *Приходское духовенство*, с. 252–253.

ним елементом існуючих церковних структур”³⁰. І лише з часом осередок релігійного життя з погосту перемістився у село, де зазвичай споруджували храм. Підручник пастирського богослов’я, укладений барським офіціалом Васи́лем Матковським у 1781 р. для духовенства Львівської єпархії на Поділлі, тлумачив парафію як „mieysce, na którym żyją chrześciance do jednej cerkwi przyłączeni; ta naumniey z dziesięciu osobne domy mających mieszkańców stanowi się”³¹.

У XII–XIII ст. сільська парафія була організована як уїзд (переїзд), котрий охоплював значну кількість поселень. Парафію цим терміном („уезд”, „предел”) називають канонічні пам’ятки Русі та їхні пізніші редакції XIV–XVI ст.³² У Львівській єпархії слово „предѣль” на позначення парафії як локального осередку християнського культу побутувало у нормативних актах аж до середини XVII ст.³³, хоч найбільш уживаним (принаймні у другій чверті XVI ст.) тут, як свідчать місцеві канонічні пам’ятки, було слово „приходъ”³⁴. Такий церковний округ був достатньо великим, і на його території могли функціонувати декілька храмів. З огляду на протяжність такої протопарафії, священники були змушені переїжджати з місця на місце (звідси і назва – „переїзд”), аби мати змогу надавати пастирську опіку всім своїм „духовним дітям”, відправляючи богослужіння й уділяючи Св. Тайни. Як стверджує Д. Баловнев, з кінця XIV – XV ст., у час поширення християнства у найвіддаленіших регіонах, починає формуватися громада вірян, тобто „люди, які живуть в одній місцевості, починають «приходити» в церкву, і таким чином стають «прихожанами»”³⁵. Так виникає термін „прихід” на позначення локальної спільноти християн.

15-те Апостольське правило забороняло священнослужителям залишати свій „пределъ” і переходити в інше місце, тим самим підкреслюючи канонічний зв’язок клириків зі своїм єпископом і всією місцевою Церквою³⁶. За спостереженнями Володимира Рички, межі православних парафій у Київсь-

³⁰ Б. Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*, Москва 2007, с. 33–34.

³¹ ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Стп–22378: Т. Matkowski, *Obowiązki parochow, z rozporządzenia Iaśnie Wielmożnego] [jego] M[o]łści xieǳa Piotra Bielańskiego, archidyakona katedry Wileńskiej, kustosza y administratora generalnego w diecezji Lwowskiej, nominata biskupa lwowskiego, halickiego, kamienieckiego, do stanu duchownego dążących, przy naukach innych podane w Barze, w roku od Narodzenia Chrystusa Pana 1781 dnia 23 czerwca, Lwów 1781* (без пагінації).

³² Я. Н. Шапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978, с. 198. Див. також сучасне дослідження, частково ґрунтоване на висновках Я. Шапова: Д. А. Баловнев, *Низший церковный округ в терминологии XIV–XV веков*, [in:] *Церковь в истории России*, Сб. 2, Москва 1998, с. 27–41.

³³ Див. згадку про це у Повчанні Арсенія (Желиборського) 1642 р.: НМЛ, Сдк–675, арк. 5 зв.–6.

³⁴ ЛННБ, ф. 3, спр. МВ–390, арк. 43.

³⁵ Уперше цей термін джерельно фіксується 1485 р., у зв’язку з побудовою в Переяславлі Рязанської єпархії церкви Св. Йоана Золотоустого. Д. А. Баловнев, *Приходское духовенство*, с. 252–254.

³⁶ Никодимъ, *Правила*, т. 1, с. 76–77.

кій митрополії з'являються вже у XII–XIII ст.³⁷ На це, серед іншого, вказує стаття 48 *Розширеної редакції Уставу Ярослава* (її появу датують кінцем XII – першою половиною XIII ст.), яка не дозволяла священникам відправляти богослужіння в „чужемъ пределе”: „Иже поп дети крестит в чужом уезде инаго попа, развеи нужда или при болезни, а что створит крещенское не в своем уезде – митрополиту в вине”³⁸. Стабілізації парафіяльної мережі на Русі сприяло й те, що духовенство дуже швидко стало спадковим священничим станом, зацікавленим у розвитку й захисті своєї „дідичної” церковної округи-парафії. На це серед іншого вказують правила Берестейського провінційного собору Київської митрополії 1590 р., застережні настанови яких усе ж вказують на існування проблеми невизначності меж церковних округів: „Каждый в парафѣи своєї один другому жаден з нас в парафѣю ничим вступовати ся, в презвитери в дияконы и в подяки в чужую парафѣю посвящати и становити, церквеи светити, антисовь давати не маем, также и на потребы ездити венчати крестити и ни жадных справ дѣйствовать отнюд в чужом предѣле не маемъ, и попов чужих предѣловъ приимовати без отпустное грамоты и благословения зыклого [...] не маемъ”³⁹. Проте джерела церковного походження XVI–XVIII ст. дуже рідко фіксують розмежування окремих парафій у Львівському владичті⁴⁰.

* * *

У середньовічній Русі стрижнем адміністративної структури Київської митрополії була євхаристійна еклезіологія, згідно з якою єпископ виступав насамперед як протос Євхаристії, котрій „прислуговував” навколишній сакральний простір, що об'єднував священників, богопосвячених осіб і „народ Божий” (мирян). Святительські й адміністративні чинності владики клир і вірні сприймали у категоріях підлеглості, послуху та сопричастя з усією локальною Церквою. Таким чином, забезпечувалася єдність локальної християнської спільноти, очоленої правлячим архиєреєм. Простір єпархії, її границі та чисельність клиру й вірних визначали не географічні категорії, а тривкість існуючих форм зв'язку між пастирем і „Божим людом”. Існування саме такої територіальної організації Галицької (Львівської) єпархії засвідчують грамоти рукоположення для новоєреїв, ставлені (інсталяційні) грамоти священникам на парафії, посвячені антими́нси для престолів храмів, отримане на владичому дворі св. миро, благословенні написи на одвірках

³⁷ В. М. Ричка, *Сільська церковна парафія на Русі*, [in:] *1000 років Чернігівській єпархії: Тези доп. церк.-іст. конф.* (Чернігів, 22–24 вересня 1992 р.), Чернігів 1992, с. 52–55.

³⁸ Цит. за: Я. Н. Шапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие*, с. 198.

³⁹ *Documenta Unionis Berestensis eius que Auctorum (1590–1600)*, ed. A. G. Welykyj, Romae 1970, p. 6–7 (док. 1).

⁴⁰ Див., зокрема, виданий у 1749 р. долиньському намісникові Гнатковському *Instrument na pomiarkowanie y podzielenie parochii między parochami Strutyna Szlacheckiego podług dawnych dyspartymentow mające być użyzione*. НМЛ, Ркл–86, арк. 744.

новозбудованих храмів. Вони були тими сакральними знаками, що вказували на юрисдикційний статус тої чи іншої парафії та маркували її географічну локалізацію в межах організаційної структури Церкви. Поступова еволюція цієї моделі єпархіальної „організації”, що серед іншого передбачала заміну персонально-єрархічних стосунків територіально-єрархічними й появу територіальних, у сучасному значенні цього слова, органів церковної адміністрації та впровадження модерних правових норм невідчуженості простору, в Галицько-Львівській Русі й Поділлі відбулася тільки в XVI ст. і була пов’язана з піднесенням Святоюрського собору до рангу катедри в 1539–1540 рр. Саме євхаристійна модель самоорганізації сакрального простору Русі, на моє переконання, значною мірою визначала „термінологічну мову” Київської митрополії слов’янсько-візантійського обряду та її численних суфраганій, у т. ч. і Галицької (з 1539 р. – Львівської) єпархії, що відображає тогочасну ідентичність (самосвідомість) території (географічного простору), інституцій та осіб середньовічної Русі.

*

Ihor Skochylas, *Eparchy/cathedra, parish/predel: terminological problems of the researchers of the Eastern Christianity (the example of the Galician (Lviv) diocese of the 12th–16th centuries)*

The article pays attention to the Eucharistic model of the sacred space of Rus’ self-organization as the important factor, which in the Middle Ages largely defined the „terminological language” of the Kyiv Metropolitan see of the Slavic-Byzantine rite and its numerous bishoprics. The conceptual apparatus formed in the church bureaus for defining the administrative structures of the Kyiv Metropolitan see reflects identity (self-awareness) of the territory („geographic isolate”), institutions and people of mediaeval Rus’. The gradual evolution of this terminology nomenclature in the Galician ruling (Metropolitan see) took place only in the 16th century. It was chronologically connected with the founding of the Orthodox cathedral in Lviv 1539–1540, and phenomenologically – with the spread of a new model of the eparchial „organization”, which included, inter alia, the replacement of personal-hierarchical relations by the territorial-hierarchical and the emergence of territorial, in the modern sense of this word, organs of the church administration and modern legal norms of inalienability of space.

Євген Ромінський
(Київ)

Термінологічні аспекти дослідження правового спадку середньовічної Русі: між юриспруденцією, історією та джерелом

Мета даного дослідження полягає у встановленні належного співвідношення між аутентичними давньоруськими дефініціями та сучасними термінами, які застосовуються для їх пояснення. Для цього крізь призму доступних відомостей про давньоруський світогляд і праворозуміння робиться спроба розкрити сенси, які вкладалися в ті чи інші терміни жителями середньовічної Русі. На основі цього здійснено ототожнення сучасних терміноконструкцій з відповідними сенсами. Одночасно проведено огляд існуючих терміносистем юридичної та історичної наук, які застосовуються чи застосовувалися раніше для пояснення давньоруських правових явищ. Такий огляд пов'язаний, зокрема, з проблемами: 1) наукової міфологізації як середньовічних („устав”, „правда” тощо), так і сучасних наукових (закон, звичай) термінів і 2) „осучаснення” історичних явищ через вживання сучасної термінології обтяженої сучасними сенсами.

Сьогодні в наукових працях про правову реальність середньовічної Русі вживається чимало традиційних для сучасності юридичних термінів: законодавство, правова система, закон, нормативний акт, право, правовий звичай тощо. Також дуже багато суто науково-дослідницьких книжних назв, які за роки вивчення історії Русі надійно ввійшли у науковий обіг. Як приклад слід назвати такі терміни, як „правда”, „уставна грамота”, „уставний запис”, „рукописання” тощо. Втім, у край рідко ставиться питання про відповідність зазначених термінів для характеристики юридичних явищ та феноменів, притаманних тій історичній добі.

При порівнянні широковживаних термінів із власне середньовічними словами частим є відверте неспівпадіння назв окремих актів із назвами, вживаними до таких актів як пам'яток права. А в тих випадках, коли співпадіння стає повним, воно, може статися, є ще більш штучним. Лише звернення до середньовічної руської термінології та розкриття її змісту дасть можливість характеристики уявлень про право населення середньовічної Русі.

І почати слід з двох термінів: „закон” і „звичай”. Взагалі уявлення про характер права середньовічної Русі часто є вкрай полярними: від підкреслення переважно неписаного його характеру щонайменше до середини XIII ст.¹ до тверджень, що вже на початку X ст. на Русі існувала централізована держава з системою писаного права, центральним елементом якої був *Закон Руський*². Цікавими є й уявлення про співвідношення звичаю та актів нормотворення. Так, доволі популярною є думка про те, що термін „звичай” як традиційне позначення права використовувався для позначення і писаного права теж, після виникнення останнього³. Насправді історіографія цього питання настільки велика, що лише вона стала б основою для монографічного дослідження, тому звернемося відразу до першоджерел.

Однак перед тим, як розглядати далі проблему закону і звичаю в середньовічній Русі, слід зробити один досить осяжний відступ і пояснити, що ж являли собою правові „системи”⁴ середньовічних європейських держав.

Основним елементом правової системи будь-якої християнської середньовічної держави XI–XV ст. був нормативно-правовий акт [далі: НПА]. Власне будь-які настанови, що походили від світської чи церковної влади, були НПА. НПА були і акти, що містили загальнообов'язкові норми, тобто численні статuti, хартії, ордонанси, ассізи, конституції тощо. НПА були і різні монарші колективні, земські та індивідуальні привілеї, уставні та персональні грамоти, листи тощо, щонайменше частина з яких сьогодні б була оцінена як індивідуально-правові акти. Нарешті такими ж НПА були і рішення монарха у будь-якій розглянутій ним справі, що дало привід низці дослідників говорити про існування в середньовіччі судового прецеденту. При цьому ані визначення НПА, ані їх ієрархічності ще не існувало.

Поряд зі світськими були і церковні НПА, які являли собою збірники канонів, серед яких, окрім *Святого писання*, провідне місце посідали апостольські правила, настанови соборів, праці патристиків, а також створені на їх основі збірки на зразок номоканонів. Усі ці акти були НПА, оскільки

¹ К. Цукерман, *О Правде русской*, [in:] *Ruthenica*, вип. 12, Київ 2014, с. 153–156.

² И. В. Петров, *Государство и право Древней Руси (750–980 гг.)*, Санкт-Петербург 2003, с. 221–225.

³ О. М. Мироненко, *Конституційний суд України: історія і сучасність, доктрина і практика*, Київ 2011, с. 47.

⁴ Слово „система” тут не випадково взято в лапки, адже говорити про будь-яку системність щодо партикулярного середньовічного права можна лише в дуже і дуже загальних рисах.

походили від єдиного справжнього законодавця – лідера пастви, бодай він й існував у двох особах – світського монарха та церковного ієрарха.

Поряд з НПА виступало друге джерело права – звичай. До цієї категорії потрапляли усі інші правові норми, окрім закріплених в НПА. Перш за все, до числа звичаїв потрапили численні норми римського права та правотворча діяльність доби Раннього Середньовіччя, зокрема законодавство Меровінгів, ранніх Каролінгів, готських та частково, англосакських королів. Самі джерела були переважно забуті, а норми продовжували жити в народній пам'яті⁵. Також слід назвати „нові звичаї”, які призначалися для впорядкування відносин у корпоративних суспільних групах. З одного боку, це феодалне та багато в чому пов'язане з ним аграрне право, а з іншого – право, яке було основою правової діяльності різних середньовічних конжуратіо, серед яких провідне місце належало міським і сільським комунам, гільдіям, цехам, а також феодалним та міським союзам на зразок Ганзи.

Все зазначене є актуальним і стосовно середньовічної християнської Русі. Законодавча влада поділялася „надвоє” між владою світською – князями та владою духовною – митрополитом та єпископами. Відповідно і „систему права” складали так само переважно НПА, зараховуючи до їх числа і нормативно-правові договори, а також звичаї.

І ось тут уже починаються негаразди дещо іншого порядку. Провідним і вищим за юридичною силою НПА є закон. Власне і в повсякденному житті, говорячи про право, говоримо про „закони”. Не позбавлені цього аспекту й історичні дослідження, особливо враховуючи, що для позначення середньовічних європейських НПА зазвичай застосовується термін „Lex”, тобто закон. Однак середньовічна Русь теж знала слово „закон” і вкладала в нього цілковито інше значення.

Зазвичай у давньоруських текстах слово „закон” вживалося для означення релігійного канону, наприклад, „закон грецький” (православ'я) та „закон латинський” (католицизм), статутів церковних організацій, як „закон крижацький” (так називали військово-чернечі ордени хрестоносців, дослівно – статут хрестоносців) та „закон Студійський” (Студійські правила для монастирів), або святого писання – так, митрополит Іларіон законом називав священне писання іудеїв.

Однак зрідка термін „закон” вживався й у назві правових пам'яток чи в контексті з юридичними нормами. Хронологічно найпершою зазвичай вважається згадка „закона руського” в тексті договорів Русі з Візантією. Слід, однак, зробити 2 зауваження. По-перше, створено ту частину літопису, яка описує події першої половини X ст. – наприкінці XI чи на початку XII ст., якщо не пізніше. І, по-друге, тексти договорів у *Повісті временних літ* не

⁵ М. Блок, *Апология истории или ремесло историка*, пер. Е. М. Лысенко; прим. и статья А. Я. Гуревича, Москва 1986, с. 171–172.

є копіями з оригіналів. Як показує дослідження Яни Малінгуді⁶, літописець користувався перекладом візантійського історичного твору. Сам переклад імовірно був зроблений ще до 988 р., оскільки туди не потрапили договори Володимира Святославовича з Візантією. Немає однозначності й у тому, де був зроблений переклад – на Русі чи на Балканах. Таким чином, як час появи цієї формули, так і те, як вона була створена, лишаються невстановленими.

Правові збірники *Избрание от закона Богом данаго Израилю тоже Моисеемъ, о суде та Царя Константина судный закон людямъ*⁷ теж цілковито вкладалися у вищеописане правило, оскільки слово „закон” тут вживається щодо релігійних текстів, які лягли в основу збірників.

Власне саме в юридичному значенні термін „закон” вживався в назвах правових збірок *Закона городьскаго главы различни, граний 40 числомъ та Книги законные, ими ж годится всякое дело исправляти всемъ православнымъ княземъ*. Усі вони у своїй основі походили з візантійського права, являючи більшу чи меншу його переробку для потреб слов'янських держав. На Русь переклад першого з цих творів потрапив у складі *Синтагми* Сави Сербського у 1260-х чи на початку 1270-х рр. Питання про час появи на Русі *Книг законних* є дискусійним і через те, що оригінал тексту відсутній, і дослідження його неможливе – навряд чи слід очікувати впевненості у цьому питанні в майбутньому. Беззаперечним є лише те, що текст *Книг законних*, який був переписаний і наразі доступний дослідникам, є залежним від вищеназваного перекладу *Закона градського*. В будь-якому разі ці два тексти є винятками, з яких неможливо вивести альтернативну теорію щодо використання терміна „закон” у середньовічній Русі.

Однак не слід виключати і того, що слово „закон” щонайменше освіченій частині суспільства було відоме й у якості юридичного терміна, що було наслідком впливів візантійської культури. Так, у *Посланні* Володимиrowі Мономаху митрополита Никифора, за походженням грека, яке відоме в складі збірників повчально-правового змісту *Мірило праведне*, згадуються „градські закони” цесарів та правовірних князів, які мають бути земним виявом законів Божих⁸. Також слід згадати і приклад з наративних джерел, де в дуже популярній на Русі, починаючи з XII ст., перекладній візантійській поетично-повчальній збірці *Меліса (Бджола)* слово „закон” згадувалося саме

⁶ Я. Малінгуді, *Русско-византийские связи в X в. с точки зрения дипломатики*, пер. с нем. Д. А. Коробейникова, „Византийский временник”, т. 56 (81), 1996, с. 68–91; т. 57 (82), 1997, с. 58–87.

⁷ Ідеться про *Коротку і Давню* редакції, адже в *Поширеній та Сводній*, які створені на Русі, від давнього тексту переважно лише назва.

⁸ Л. В. Милов, *О происхождении пространной Русской Правды*, [in:] Idem, *Исследования по истории памятников средневекового права: Сб. статей*, под ред. Б. Н. Флори, А. А. Горского, Москва 2009, с. 280–281; *Собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры* [далее: СБТСЛ], Ф. 304.1., № 15 (2026): *Мерило Праведное*, Л. 7–80б (URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=015> [27.12.2017]); *Мерило Праведное по рукописи XIV века*, изд. под наблюд. и со вступ. статьей М. Н. Тихомирова, Москва 1961, Л. 7–80б.

в його юридичному змісті⁹. Це, однак, не змінює головного – середньовічних руських, а не перекладних текстів, які б вживали слово „закон” у юридичному значенні не існує.

Вірогідно, найсуттєвіше відрізняється від загальноєвропейської практики вживання категорії „звичаї”. Якщо, як зазначено вище, в християнській Європі звичаєве право займало дуже важливе місце, а самі звичаї застосовувалися вкрай широко, то правові пам’ятки середньовічної Русі цей термін вживають досить зрідка. Більше того, до XV ст. ми взагалі не знайдемо згадок, де б слово „звичаї” використовувалося в юридичному контексті, і його можна було б ототожнити зі звичаєвим правом.

Одним з небагатьох джерел, де згадано звичаї як власне правову норму, є *Житіє преподобного Кирила Белозерського*, створене у тому ж таки XV ст.; щодо дій настоятеля у ньому, зокрема, зазначалося: „кромѣ обычая и устава, яже блаженный Кирилъ уставилъ бяше” та „Бяше же се обычай блаженнаго Кирила: ... И тако блаженный симъ уставом ... Устави же не токмо же при своем животѣ ... но паче и по своем преставлении таковым не обрѣтатися заповѣдавъ”¹⁰. Автор *Житія* досить однозначно вказував не лише на тотожність звичаю та статуту, а й на те, що „обычай устави”. Звичаями названі й церковні норми щодо підпорядкування єпархій, а також норми щодо розподілу повноважень між світською та церковною владою у різних країнах у збірці *О власти епископ и о пределах их*, яка містить перекладні положення Святих соборів зі складу *Мірила праведного*¹¹. В церковній літературі можна згадати ще посилання на „других попов обычай”¹², критику „неразумныхъ” звичаїв та церковних правил у *Правилах митрополита Кирила*¹³. В усіх цих випадках перед нами вочевидь не посилання на правові звичаї, а радше позначення певних настанов такими, що перебувають у широкому вжитку, як наразі використовується слово „звичай”.

Звичка дослідників до вживання сучасних термінів „закон” та „звичаєве право” у разі наявності подібних давньоруських слів призводить лише до того, що відбувається фактична підміна змістів, приклади якої я наводив на початку. І тому, як видається, вживання таких співпадаючих за формою, але принципово різних наразі мовних конструкцій є не бажаним. Оскільки

⁹ Пчела, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси* [далее: БЛДР], под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понирко, т. 5: *XIII век*, Санкт-Петербург 1997 (URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4968> [27.12.2017]).

¹⁰ *Житие Кирилла Белозерского*, [in:] БЛДР, т. 7: *Вторая половина XV века*, Санкт-Петербург 2000 (URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5061> [27.12.2017]).

¹¹ СБТСЛ, Ф. 304. I. № 15 (2026): *Мерило Праведное*, Л. 93–99об; *Мерило Праведное по рукописи XIV века*, Л. 93–99об.

¹² А. С. Павлов, *Неизданный памятник русского церковного права XII века (Древнерусские архиерейские поучения духовенству)*, „Журнал министерства народного просвещения”, 1890, октябрь, с. 16, прим. 6.

¹³ *Определения владимирского собора, изложенные в грамоте митрополита Кирилла*, [in:] *Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией* [далее: РИБ], т. 6: *Памятники древне-русского канонического права*, ч. 1: *Памятники XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1908, стб. 85.

обмежити вжиток терміна „звичаєве право” як такого, що позначає одну з форм (джерел) права, навряд чи можливо, слід обов’язково при дослідженні брати до уваги, що давні слова не є відповідниками, і чітко підкреслювати це у тексті дослідження.

Не менш поширеним є вживання давньоруського слова „правда” в сенсі закону або збірки звичаєвого права. Походження цього зрозуміле – від назви давньоруської збірки *Руська Правда* (*Правда Русская*), яку вперше застосував Василь Татищев¹⁴. У науковій традиції, що склалася у XVIII–XIX ст. у Російській імперії та продовжує домінувати в сучасній вітчизняній та російськомовній юридичній та історичній науках, термін „правда” став вживатися для характеристики усіх ранньосередньовічних збірників звичаєвого права германців та слов’ян.

Утім наразі, маючи під руками академічне видання *Руської Правди*, можна цілком упевнено стверджувати, що ця назва є скоріш випадковою і не несе в собі певного ідейного послання. З цих слів починається виклад списків т. зв. *Короткої редакції Руської Правди*: „Правда роськаѧ”¹⁵ або ж „А се ес(ть) Правда Рускаѧ”¹⁶. Однак, як це довів Олексій Толочко, текст *Короткої редакції* поміщений у літопис лише в XV ст., за своєю структурою він був вибіркою з *Поширеної редакції*. Крім того, це застереження фактично є другорядним, оскільки розміщення слів „Правда Руська” у списках *Короткої редакції* загалом відповідає такому їх розміщенню у списках *Поширеної редакції* з одним уточненням – у списках *Короткої редакції* відсутній великий заголовок, присутній у списках *Поширеної*.

У текстах *Поширеної редакції Руської Правди* слова „Правда Руська” становили початок першого речення основного тексту пам’ятки. Іноді, особливо в тих випадках, коли текст пам’ятки доповнений вступом, ці слова виносилися після вступу як підзаголовки, але і в цьому разі вони зовні відрізняються від власне заголовків. Те саме стосується і випадків, коли перші слова чи „назви статей” виносилися перед ними на рядок і виділялися, як це має місце в *Мірилі праведному*. Власне це властиве і для Пушкінсько-археографічної групи списків¹⁷, і для Карамзинської¹⁸, і для Троїцько-Синодальної групи зі складу юридичних збірників *Мірило праведне* та *Кормчих книг* у поєднанні з *Мірилом праведним*¹⁹. Загалом же *Поширена редакція*

¹⁴ *Правда Русская*, т. 2: *Комментарии*, Москва–Ленинград 1947, с. 822.

¹⁵ *Правда Русская*, т. 1: *Тексты*, Москва 1940, с. 70.

¹⁶ *Ibidem*, с. 78–79.

¹⁷ *Ibidem*, с. 281–282, 299–300; Також див.: вставний аркуш між с. 10 та с. 11 у виданні *Русские достопамятности, издаваемые Императорским обществом истории и древностей российских, учрежденном при Императорском Московском университете*, ч. 2, Москва 1843.

¹⁸ *Правда Русская*, т. 1, с. 329, 345; Також див.: СБТСЛ, Ф. 304, № 765, Л. 160б (URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=765> [27.12.2017]).

¹⁹ *Правда Русская*, т. 1, с. 104, 123, 148 тощо; Також див.: СБТСЛ, Ф. 304.І, № 15 (2026): *Мерило Праведное*, Л. 332 рукопису і так само у змісті, але на цьому ресурсі фактично вміщений як фото аркуша 333 (URL: <http://old.stsl.ru>).

Руської Правди вміщена у джерелах у вигляді двох статутів, перший з яких називається *Устав великого князя Ярослава* або *Суд Ярослава Володимировича*, а другий – *Устав Володимира Всеволодовича*.

Таким чином, слова „Правда Руська” пов’язані безпосередньо з нормою про право кровної помсти, а не виділяють певну значну частину в тексті пам’яток. І хоча саме слово „правда” зустрічалося в давньоруських джерелах дуже часто, в сенсі правовому, як акт чи звичай, воно, окрім вищенаведеного прикладу, не відоме.

Якщо усі вищеназвані слова не можуть допомогти у розкритті власне давньоруського розуміння права в усіх його різновидах, то слід шукати ті формули, які спрямовані на це. Перш за все, слід зупинитися на самім означенні управління і влади. Княжа формула влади, його право на суд, управління та законодавчу діяльність вкладалися у формулу „судити і рядити”. Як актові, так і наративні джерела знають цей вислів у багатьох формах і варіантах. Саме справедливий суд та ряд за правом є головними чеснотами князя.

Не будемо будувати великих конструкцій і висновків зі слів першої частини літопису про князя, який був запрошений, аби „рядиль по ряду по праву”²⁰. Хоча ці слова прямо перегукувалися з вищенаведеною формулою, втім їх походження, час включення до літопису, як і походження самих слів (реальне відображення мовного позначення чи ідеальна традиційна формула, можливо і перекладна) лишаються вкрай дискусійними. Серед наративів слід згадати слова похвали галицькому князеві Ярославу Володимировичу (Осьмомислу) зі складу *Слова о полку Ігоревім* про те, що той „суды рядя до Дуная”, а також і про полоцького князя Всеслава Брючиславовича з того ж джерела, що він: „Всеславъ князь людемъ судяше, княземъ грады рядяше”²¹.

Найдавнішим серед актів, де можна побачити впровадження цієї формули, є т. зв. додаткові статті *Правил Володимирського собору*, інакше відомих як *Правила митрополита Кирила*. Це вживання вислову „преже реченый судъ”²² щодо попередньої настанови, викладеної такими словами: „И нынѣ не велимъ тому тако быти; аще ли, то проклинати повелѣваемъ”²³. Тобто бачимо в межах одного твору навіть не світського, а більшою мірою формалізованого церковного походження, поєднання в собі як законодавчого початку, так і судового – „суд і ряд” як нерозривне ціле.

ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=015 [27.12.2017]).

²⁰ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 2, изд. 2-е, Москва 1908, стб. 14.

²¹ *Слово о полку Игореве*, [in:] БЛДР, т. 4 (URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4941> [27.12.2017]).

²² *Определения владимирского собора*, стб. 100.

²³ *Ibidem*, стб. 99.

Формулу „судити і рядити” джерела донесли до нас у княжих актах, якими надавалися права церкви. Так, у жалуваній грамоті князя Онуфрія, що датується можливо першою половиною XIV ст.²⁴: „судити и рядити игумену Иоаннскому самому з братиею”²⁵. Як бачимо, середньовічні давньоруські автори вживали однаковий термінологічний апарат для характеристики судової та законодавчої діяльності князів, а також аналогічної діяльності церковних осіб; отже, слід говорити про наділення церкви не лише судовими, а й законодавчими функціями. Ту ж формулу донесла до нас і одна з вибірок на основі церковних статутів Володимира та Ярослава: „Си ряд и суд церковный устави перви князи...”²⁶.

Таким чином, ми маємо приклади названої формули не лише з різних видів джерел, а й при значному хронологічному розмаїтті таких джерел. Утім ця формула мало що дає нам для позначення давніх законодавчих актів, але вкрай багато – для усвідомлення того, що вони собою являли. Звернімо увагу на те, що в ній цілковито не розділяється „суд” і „ряд”. Більше того, вище згадувалися слова „суд рядити”. Винесення вироків нічим не відрізнялося від законодавчої діяльності. Звісно, була окрема група суто рядів – договори, щодо них слово суд не вживалося. Натомість суд таки рядили. І часто-густо акти отримували назву саме суду. Вище вже згаданий *Суд Ярослава Володимировича* (фактично декілька варіантів назв) як назва першої частини положень пам’ятки, відомої як *Руська Правда*, але прикладів таких „судів” досить чимало. Це і повна назва т. зв. Пушкінського збірника *Суд Ярослава князя. Устав о всяких пошлинах и о уроцех*, і назва одного з найдавніших відомих списків церковного статуту Ярослава, протограф якого відносять до XIV ст., *Суд Ярослава князя, сна Володимерова*²⁷, і вміщена до складу *Мірила праведного* пам’ятка *Володимера князя суд о послушстве*²⁸, та й власне назви збірників *Мірило праведне* та *Правосуддя метрополиче*.

Втім є один термін, який зазвичай позначав саме законодавчу функцію правителя, незалежно – церковного ієрарха чи князя. Це слово „устав” та похідні від нього. З числа „уставів” слід назвати в першу чергу *Устав Володимерь Всеволодичь*, який є однією зі складових частин так званої *Поширеної редакції Правди Руської*. Власне і перша її частина в деяких списках носить назву *Оустав великого князя Ярослава*²⁹. Не можна оминати і церковні статuti князів Володимира Святославовича та Ярослава Володими-

²⁴ Щодо проблеми датування грамоти, див.: *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, вып. III, сост. А. Л. Хорошкевич, Москва 1980, с. 133–139.

²⁵ Ibidem, вып. I, Москва 1977, с. 43.

²⁶ *Древнерусские княжеские уставы. XI–XV века*, Москва 1976, с. 203.

²⁷ Ibidem, с. 104.

²⁸ *Правда Русская*, т. 1, с. 262; див. також: СБТСЛ, Ф. 304.І, № 15 (2026): *Мерило Праведное*, Л. 800б (<http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=015> [27.12.2017]).

²⁹ *Правда Русская*, т. 1, с. 298.

ровича: *Оустав с(вя)т(о)го кн(я)за Володимира, кр(е)стившаго Роусьско-ую зємлю, ѿ ц(ерк)о(в)ныхъ соудѣхъ*³⁰ та *А се оуставъ Іарославль соуды с(вя)т(ите)л(ь)скыя*³¹, а також пам'ятку новгородського походження *А се оуставъ Іарославль ѿ мостѣхъ, ѿсменикомъ поплата*³², яку теж асоціюють з іменем князя Ярослава.

Термін „установ” невіддільний від слів „установити” або „установляти”, тобто затверджувати, встановлювати щось тощо. „Установляти” – слово, дуже часто пов'язане з владною діяльністю, перш за все князів. Це яскраво показує *Статут* смоленського князя Ростислава та підтверджувальна грамота до нього. Власне в статуті князь лише вказував, що він „установляє”³³ єпископію та її права, а вже в підтверджувальній грамоті зазначено, що князь „утвердил установ церковний”³⁴. Звернемо увагу на можливе чергування формул „установити” та „урядити”³⁵.

Подібна вказівка, на княже „установлення” або „утвердження” міститься в цілій низці актів: „установляю”³⁶, „установъ бывъшийи преже насъ”³⁷, „установили первии князи”³⁸, „установление”³⁹ тощо. Свою чергою літописи містять чимало згадок про ті чи інші „установлення” князів, починаючи з першої частини *Повісті временних літ*, яка розповідає про діяльність княгині Ольги після загибелі її чоловіка⁷. Крім того, є кілька звісток літописів про підтвердження князями статутів своїх попередників: „и вда имъ волю всю и установы старыхъ князей, егоже хотѣху [тобто, на прохання – Є. Р.]”⁴⁰, „како установилъ преднии князи, тако платите дань”⁴¹.

Те ж зустрічаємо і в повчальній літературі. Зокрема, у *Слові про закон і благодать* митрополит Іларіон серед важливих чеснот князя Ярослава назвав те, що той „не рушаща твоих [батька – Є. Р.] установъ, нъ утверждающа, ни умаляюща твоему благовѣрью положения”⁴². Те саме сказано у *Похвалі князю Володимиру Васильковичу* про князя Мстислава Даниловича, який правив на Волині наприкінці життя та після смерті Володимира: „Добрѣ зѣло послоухъ бра[тъ] твои Мъстиславъ, егоже сотвори Г[оспод]ь намѣстника по тобѣ твоему вл[ады]ч[ес]твоу. Не рушаща твои[хъ] установъ, но оутвержа-

³⁰ *Древнерусские княжеские уставы*, с. 22.

³¹ *Ibidem*, с. 93.

³² *Ibidem*, с. 149.

³³ *Ibidem*, с. 141.

³⁴ *Ibidem*, с. 145.

³⁵ Див. напр.: *Ibidem*, с. 148.

³⁶ *Ibidem*, с. 141; *Ипатьевская летопись*, стб. 932.

³⁷ *Древнерусские княжеские уставы*, с. 147.

³⁸ *Ibidem*, с. 203.

³⁹ *Ibidem*, с. 103.

⁴⁰ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* [далее: *НПЛ*], Москва–Ленинград 1950, с. 248.

⁴¹ *Ibidem*, с. 274.

⁴² *Слово о законе и благодати митрополита Илариона*, [in:] *БЛДР*, т. 1 (URL: <http://lib2.pushkinskijdom.ru/tabid-4868> [27.12.2017]).

юща”⁴³. Без сумніву, наявна текстуальна залежність *Похвали* від *Слова*, проте для нас важливіше те, що й через 250–300 років саме явище залишалося таким, яке є сенс підкреслити у повчальному тексті, яким і є *Похвала*.

Слід зазначити, що хоча в наративних джерелах та літописах пам’ятки іноземного походження іноді названі „уставами”, власне у тих текстах, що дійшли до нас, цей термін зустрічається в назвах правових актів виключно давньоруського походження. Іноземні перекладні юридичні твори отримували нерідко нові назви, але статутами їх не називали.

Поряд з діяльністю князів, слід згадати і використання цих самих термінів для характеристики справ духовних ієрархів. Багато інформації тут подає *Життя преподобного Кирила Белозерського*, в якому діяльність настоятеля описана такими словами: „кроме обычая и устава, яже блаженный Кириль уставилъ бяше”, „И тако блаженный симъ уставом”, „Бяше же уставъ блаженаго Кириила”⁴⁴. Поряд з цим слід навести „згадку від протилежного”, подану в літописній характеристиці печерського ігумена Феодосія: „устава не измѣняи, но твори вся по закону, по чину манастирьску”⁴⁵.

Хоча видається, що саме зі словом „устав” або ж статут виходимо на найбільш належні терміни, що, власне, відобразилося в появі науково- книжкових термінів на кшталт „уставний запис”, слід бути обережним і зробити кілька застережень. Так, у давньоруській традиції досить часто термін „устав” уживався замість терміна „закон”: „Устав господень”, „оустав чернець”, „уставлено от святых отецъ” тощо. Можна зустріти формулу „уставі закон”. Зокрема, у *Слові про закон і благодать* митрополит Іларіон вказував, що князь Володимир „познавшиихъ Господа законъ уставити”, тобто запровадив християнство⁴⁶. Однак зазвичай відсутнє зворотнє найменування княжих статутів „законами”. До цього питання слід ставитися дуже обережно, адже спроба бачити в будь-якому „уставленні” саме законодавчий акт призводить до появи на сторінках наукових праць „актів” на кшталт *Земляного статуту князя Володимира* та йому подібних.

Крім того, власне пам’ятки могли мати по декілька назв, назви могли змінюватися або бути штучними. Це добре помітно на прикладі різноманітності назв церковних статутів князів Володимира („оуставъ”⁴⁶, „роукописание”⁴⁷, „завѣтъ”⁴⁸, „завещаніє и законоположеніє”⁴⁹, „constitution”⁵⁰,

⁴³ *Ипатьевская летопись*, стб. 922.

⁴⁴ *Житие Кирилла Белозерского*, (URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5061> [27.12.2017]).

⁴⁵ *НПЛ*, с. 201.

⁴⁶ *Древнерусские княжеские уставы*, с. 22, 30, 36, 42, 75.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 17.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 20.

⁴⁹ *Ibidem*, с. 53.

⁵⁰ *Ibidem*, с. 60.

„суды церковныи”⁵¹, „заповѣдь”⁵² тощо) та Ярослава („оуставъ”⁵³, „суд”⁵⁴, „constitution”⁵⁵, „Князь великий Ярослав”⁵⁶, „свиток ярославль”⁵⁷ тощо), які „еволюціонували назвами” в складі *Кормчих книг*.

Та й взагалі як церковні, так і світські за походженням акти, але вміщені до служебних книг, дають приклад досить значної кількості варіантів назв правових пам’яток, також слів, що позначають їх закріплення. Цікаві в цьому контексті *Правила митрополита Кирила*. Здебільшого в них щодо правових настанов ужито слова „правило” та „исправити”, однак зустрічаються, особливо щодо пропонованих новел праворегулювання, і такі формули: „кто по оуставе нашем”⁵⁸, „нашому законоположению”⁵⁹, „по нашей заповѣди”⁶⁰, „заповѣдаємъ ... повелѣваемъ”⁶¹. Загалом у церковних актах частіше зустрічаємо використання слів „слово”/„слова”⁶², „правила”⁶³, „правила церковная”⁶⁴ або ж „исправил”/„истправили”⁶⁵, що, власне, про те ж – введення нових настанов, себто „правил”, „свиток законній” та „роукоположение епископа”⁶⁶, „поучение”⁶⁷, „повелѣваемъ”⁶⁸ або „и повеле ми”⁶⁹.

В той же час відомі і протилежні ситуації. Зокрема цікавий приклад знаходимо в *Повісті о новгородском архиепископі Іоні*, де княже рукописання характеризується тими словами, якими зазвичай позначаються „устави” чи „уставні грамоти”: „Тогда же и самъ князь Василие вѣровавъ обѣщанным ему от святителя, духовную грамоту списа, уставляя сыномъ своим и женѣ своей грады во власти и како дани подаяти тѣм великому их князю, вѣщшему сынови его Ивану”⁷⁰.

Однак, якщо вже і використовувати певний термін для позначення правових законодавчих актів середньовічної Русі, то це буде устав, або статут.

⁵¹ Ibidem, с. 62.

⁵² Ibidem, с. 72.

⁵³ Ibidem, с. 93, 133.

⁵⁴ Ibidem, с. 103.

⁵⁵ Ibidem, с. 125.

⁵⁶ Ibidem, с. 128.

⁵⁷ Ibidem, с. 137.

⁵⁸ *Определения владимирского собора*, стб. 92.

⁵⁹ Ibidem, стб. 96.

⁶⁰ Ibidem, стб. 97.

⁶¹ Ibidem, стб. 97–98.

⁶² *Епископское поучение собору епархиального духовенства*, [in:] РИБ, т. 6, стб. 111; А. С. Павлов, *Неизданный памятник русского церковного права*, с. 12, 14.

⁶³ *Определения владимирского собора*, стб. 83–84.

⁶⁴ *Канонические ответы митрополита Иоанна*, [in:] РИБ, т. 6, стб. 1–2.

⁶⁵ *Постановление Или, архиепископа новгородского и неизвестного белгородского епископа по двум случаям при совершении литургии*, [in:] Ibidem, стб. 75–76.

⁶⁶ *Святительское поучение новопоставленному священнику*, [in:] Ibidem, стб. 101–102.

⁶⁷ *Почучение духовника исповедающимся*, [in:] Ibidem, стб. 119–120.

⁶⁸ *Определения владимирского собора*, стб. 98.

⁶⁹ *Вопросы Кирика, Саввы и Или, с ответами Нифонта, епископа новгородского, и других иерархических лиц*, [in:] РИБ, т. 6, стб. 58.

⁷⁰ *Повесть о Ионе архиепископе новгородском*, [in:] БЛДР, т. 7 (URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5063> [27.12.2017]).

При цьому перше зі слів є більш наближеним до давньоруського слова, але в сучасній українській мові виступає русизмом. Натомість слово статут хоча теж є запозиченням, на сьогодні вважається більш притаманним українській мові. Статут, статутове право чи норма статуту є цілковито допустимими і з мовної, і з історичної точки зору конструкціями. Для позначення ж результату нормотворчості правителів, без різниці – світських чи релігійних, та інших суб'єктів, чия творчість отримала санкціонування, більш традиційним буде слово законодавство. Термін законодавство, хоча і містить в основі слово „закон”, не обов'язково має включати власне закони. Слід згадати і проблему судових прецедентів. Рудольф Хачатуров⁷¹ та представники його школи⁷² вже давно наполягають на широкому вжитку судового прецеденту в середньовічній Русі. І хоча винесення в назву деяких статутів слова „суд” ніби і є аргументом на підтримку цієї концепції, на нашу думку, вище було цілком аргументовано показано, що назви на кшталт „Суд Ярослава Володимировича” є похідними від формули „суд і ряд”, а не від того, що в їх основі судові рішення князя Ярослава.

Підсумовуючи викладене, слід знову повернутися до початку цієї статті – назви юридичних актів часто є спадком багатьох десятків і сотень років історичного дослідження середньовічного руського права і вже давно стали самостійною традицією. Незважаючи на всю можливу систематизацію знань про уявлення про право у світогляді населення середньовічної Русі, терміни „Руська Правда”, „збірники звичаєвого права” чи „уставні записи” не зникнуть зі сторінок літератури. Лишається сподіватися, що подібна робота сприятиме хоча б певній стандартизації термінології, аби не перебувати у постійному пошуку „Церковного Уставу Галицького князя Лева Даниловича”⁷³, також відомого як „Грамота галицького князя Лева Даниловича кафедральному соборові Успіння Богородиці у Крилосі”⁷⁴ тощо.

*

Yevhen Rominskyi, *Terminological aspects of the study of the Mediaeval Rus' legal legacy: between law, history and source*

The goal of the study is to determine the correlation between authentic Old Rus' terms and modern terms that are used for their explanation. To achieve

⁷¹ Див.: Р. Л. Хачатуров, *Становление древнерусского права*, дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01., Тбілісі 1988.

⁷² А. В. Агафонов, *Происхождение и источники древнерусского права: VI–XII вв.*, дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01, Тольятті 2006.

⁷³ І. А. Мацелюх, *Церковний Устав Галицького князя Лева Даниловича як пам'ятка національного права*, [in:] *Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки: матеріали XXXIV Міжнародної історико-правової конференції 27–29 травня 2016 р., м. Тисмениця*, Херсон 2016, с. 288–292.

⁷⁴ *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – пер. пол. XIV ст.: Дослідження. Тексти*, вид. О. Купчинський, Львів 2004, с. 683–697.

this, the author reveals the meanings that were connected with certain terms in the minds of the people living in the mediaeval Rus', through the prism of the accessible information about their worldview and law understanding. On this basis modern terminological constructions are matched to relevant meanings. At the same time, a review of existing terminological systems of legal and historic science is made, that are or were used to explain Old Rus' legal phenomena. Such a review is connected with two problems: 1) scientific mythologization of both mediaeval („ustav”, „pravda” etc) and contemporary scientific (law, custom) terms and 2) „modernization” of historical phenomena through the usage of contemporary terminology laden with modern meanings.

Андрій Блануца
(Київ)

Старости/намісники/державці у Великому князівстві Литовському наприкінці XV – на початку XVI ст.: термінологія, повноваження, статус¹

Старости/намісники/державці – управлінська ланка великокнязівської влади на місцях. У джерелах (Литовській метриці) фіксується термінологічна плутанина у визначенні цих урядів, коли одна і та ж особа паралельно йменується двома–трьома урядами. Детальне дослідження термінів, повноважень, що вкладалися у них, а також статусу осіб, наділених такими термінами, дозволяє встановити: 1) ці поняття синонімічні; 2) ці поняття не мають нічого спільного. Джерельною основою дослідження є вхідна та вихідна документація книг Литовської метрики за XV – початок XVI ст.

У сучасній історичній науці вагоме місце посідає проблема вивчення інституту місцевого управління у різні періоди історії. Винятком тут не є і доба Великого князівства Литовського в історії України.

Від часу входження у XIV ст. більшості українських земель (Волинь, Київщина, Сіверщина, Східне Поділля) до складу Великого князівства Литовського [далі: ВКЛ] центральна влада формувала на новоприєднаних територіях систему місцевого управління. Ключовими урядницькими інституціями в управлінській структурі державного апарату стали старости, намісники, державці. Сам інститут місцевих урядників у ВКЛ еволюціонував до середини XVI ст. часу запровадження адміністративно-територіальної та судово-повітової реформ. Законодавчо їх повноваження закладалися

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 („Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в XVI–XVIII ст.”).

і регламентувалися уставними земськими грамотами, наказами великого князя литовського та *Литовськими статутами*. На практиці прояви урядницьких дій зафіксовані у документації *Литовської метрики*.

Не вдаючись до розлогих історіографічних екскурсів (це висвітлено у нещодавно виданій монографії²), лише згадаємо, що інститут місцевих урядників у ВКЛ привертав увагу істориків-литуаністів кінця XIX – початку XX ст. Зачинателем цієї теми став Матвій Любавський, вагомий дорожок якого з політичної і правової історії ВКЛ узагальнено в опублікованій у 1892 р. фундаментальній праці *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. В ній вчений, широко залучаючи документи Литовської метрики, дослідив територіально-адміністративний поділ та місцеве управління у ВКЛ, у тому числі й особливості управління місцевих урядників на воєводському та повітовому рівнях³.

Цю ж проблему порушив у своєму дослідженні Митрофан Довнар-Запольський. Він написав цікаву розвідку про українські староства в часи правління Ягеллонів. Важливі висновки історика стосуються частини питань, пов'язаних із розподілом повноважень представників великокнязівської влади на місцевому (воєводському чи повітовому) рівні та, власне, самого великого князя. Так, історик стверджував, що в компетенції воєвод чи старост перебувало вирішення всіх спорів, що стосувалися шляхетського землеволодіння, як і те, що місцеві урядники на практиці виділяли вільну на їх території землю і вводили шляхту у володіння маєтком чи землею. Такі повноваження, оформлені окремими великокнязівськими розпорядними листами урядники отримували від самого великого князя⁴.

Також М. Довнар-Запольський зауважував, що на рубежі XVI ст. внаслідок об'єднавчих тенденцій у ВКЛ намісництва були замінені на воєводства, утім різниці між воєводами та намісниками, як управліннями, не було. Намісник був уповноважений усіма ознаками древньо-князівської влади, тоді як воєвод призначав великий князь литовський у місцевості, що потребувала посиленої оборони, якою і була Київська земля. Разом з тим, в удільний період Вітовт у Смоленську посадив намісника, а в Брацлаві та Вінниці, на пограниччі – старост⁵. Як бачимо, терміни тут вживаються різні. Цікаві

² Див.: А. Блануца, *Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)*, Київ 2017.

³ М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва 1892; Idem, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Издание 2-е.*, Москва 1915, с. 95–102, 122–132.

⁴ М. Довнар-Запольский, *Украинские староства в первой половине XVI в.*, [in:] *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. Акты об украинской администрации* [далі: *Архив ЮЗР*], ч. 8, т. 5, Киев 1907, с. 17–18, 49, 72.

⁵ Ibidem, с. 3–4.

спостереження М. Довнар-Запольського щодо генези старостинського уряду. За ним, найбільш древні акти (кінця XIV і початку XV ст.) називають держателів замків старостами, з кінця XV ст. – намісниками, а пізніше – знову старостами⁶. Відмінною рисою повноважень старост була концентрація у їхніх руках суду та збору повинностей із усіх не шляхетських елементів суспільства, що проживали на території староства⁷.

Певні напрацювання з проблематики місцевого управління мав ще один історик права – Михайло Владимирський-Буданов. Зокрема, у своїй книзі вчений констатував, що українні староства у XVI ст. являли собою округ державної влади, що поступово відтісняв значення воєводств. Старости у своїх руках концентрували адміністративну і судову владу на відповідній території. Такі важливі староства були нечисленними. До прикладу, на українських землях ВКЛ було шість на південному порубіжжі (Білоцерківське, Вінницьке, Житомирське, Канівське, Черкаське, а також Київське воєводство, що мало характер староства) та три на Волині (Володимирське, Кременецьке, Луцьке). Литовська влада, постійно потребуючи готівкових грошей, практикувала віддання у заставу вказаних та інших дрібніших старост, передаючи таким чином усю повноту державної влади старостам на час дії застави⁸.

До інституту намісників/старост/державців Черкаського та Канівського замків у своїх статтях звертався історик права Андрій Яковлів. Він, зокрема, у контексті розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами управління вказував на часті зловживання місцевих урядників – старост, зокрема й під час введення шляхти та міщан у володіння землею, що викликало невдоволення замкового населення, яке, вичерпавши легітимні способи вирішення конфлікту, вдавалося до повстань⁹. Це підтверджує неспроможність центральної влади тримати під повним контролем урядування старост південних рубежів ВКЛ.

Дослідження своїх попередників узагальнив та підсумував Михайло Грушевський. Так, він стверджував, що „уряд «намісників» в загальній адміністраційній схемі в. кн. Литовського XV–XVI в. був широко розповсюджений”. На думку М. Грушевського, цей уряд мав існувати і раніше, утім у джерелах вчений не зустрічав згадок про це¹⁰. Уряди намісника і старости, за М. Грушевським, еволюціонували з давньоруських часів і були його залишками. Провінціальна система (так М. Грушевський класифікував

⁶ Ibidem, с. 34.

⁷ Ibidem, с. 35.

⁸ М. Владимирский-Буданов, *Заставное владение*, [in:] *Архив ЮЗР*, ч. 8, т. 6, Киев, 1911, с. 52–53.

⁹ А. Яковлів, *Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв.*, Київ 1907, с. 1–15; Idem, *Бунт черкасцевъ и каневцевъ въ 1536 году*, [in:] *Україна*, рік 1-й, т. 1, Київ 1907, с. 81–96.

¹⁰ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5: *Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків*, Київ 1994, с. 289.

місцеве управління) мала досить примітивний характер, бо субординація урядів була мало розвинена – „начальник більших і менших округів, вищих і низших ранг стоять більше менше всі в безпосередній залежності від центрального правительства, що мішається нераз навіть у дрібні справи місцевої управи”¹¹. Також історик подав такі основні характеристики місцевого управління до часів прийняття *Литовських Статутів*: відсутність апеляційних інстанцій (усі звертаються до великого князя чи до його ради, яка складалася з тих же управителів провінцій); незалежність панських латифундій від місцевої адміністрації, пряма їх залежність від центральної влади; поєднання адміністративних функцій із судовими та фінансовими в одних руках; уявлення та панування приватноправних поглядів на отриманий уряд як джерело доходу; невиборність місцевої влади, котра призначалася великим князем¹². Система місцевого управління докорінно змінилася у процесі запровадження у 60-х роках XVI ст. низки реформ, спрямованих на уніфікацію системи управління ВКЛ до польської моделі. Цей аспект дослідник майстерно продемонстрував на прикладі історії Барського староства¹³.

Окремі аспекти проблеми місцевого управління у ВКЛ стають предметом інтересу сучасних литуаністів. Це дослідження Михайла Крома¹⁴, Бориса Черкаса¹⁵, Володимира Поліщука¹⁶, Петра Кулаковського¹⁷, Юрія Михайлюка¹⁸.

Термінологія. Для висвітлення питання про термінологію, статус та повноваження місцевих урядників (старости, намісники, державці) спеціально звернемося до вельми репрезентативної та інформативно насиченої книги записів № 6 *Литовської метрики* (1494–1506 pp.)¹⁹, яка хроноло-

¹¹ Ibidem, с. 293.

¹² Ibidem, с. 290–293.

¹³ Див.: Idem, *Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.)*, Київ 1894.

¹⁴ М. М. Кром, *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, 2-е изд., испр. и доп., Москва 2010, с. 136–137.

¹⁵ Б. Черкас, *Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст.*, „Український історичний журнал”, 2002, № 1, с. 53–66; Idem, *Семен Полозович*, [in:] *Полководці Війська Запорозького*, кн. 2, Київ 2004, с. 7–12; Idem, *Один з перших козацьких „гетьманів” Семен Полозович*, [in:] *Запорозька Старовина*, вип. 3, Запоріжжя 2005, с. 11–17.

¹⁶ В. Поліщук, *Урядницький клан луцького старости князя Богуща Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 pp.)*, [in:] *Український археографічний щорічник. Нова серія*, вип. 8–9, Київ–Нью-Йорк 2004, с. 266–298; Idem, *Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст.*, [in:] *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, кн. 1, т. 19, Київ 2009, с. 80.

¹⁷ П. Кулаковський, *Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського у першій половині XVI ст.*, [in:] *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, т. 2, Київ 2013, с. 82–95.

¹⁸ Ю. Михайлюк, *Південна Київщина в 60-х pp. XIV – 60-х pp. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування*, Черкаси 2011.

¹⁹ Российский государственный архив древних актов, ф. 389, ед. хр. 6. Опубліковано: *Lietuvos Metrika. Knuga Nr. 6. (1494–1506): Užrašų knuga 6*, parengė A. Baliulis, Vilnius 2007; *Акты, относящиеся к истории Западной России, т. 1 (6). Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–*

гічно припадає на роки правління великого князя литовського Олександра Ягеллончика.

Так, в актах книги фігурують такі уряди державців: бельський, брацлавський, василішський, дорогицький, жижморський, мельницький, мерецький, новгородський, пінський, слонімський, утенський (11 найменувань). Уряди старости представлені таким чином: берестейський, городенський, дорогицький, жомоїтський (жемайтійський), каменецький, луцький, менський, міст Кричовського, Смоленського, смоленський, угровський (11 найменувань).

Найбільше ж у книзі представлено найменувань урядів намісника: белицький, бельський, берестейський, бірштанський, бобруйський, борисовський, бранський, brasлавський, брягинський, василішський, віленський, вінницький, вілкомірський, вількейський, вітебський, волковийський, володимирський, овруцький, вяземський, городенський, деменський, дорогицький, дорогобужський, дорсунішський, дроковський, дубиницький, дубицький, єзденський, єйшишський, жижморський, житомирський, жолудський, звинигородський, звягольський, ізблянський, каменецький, київський, ковенський, коневський, красносільський, кревський, кременецький, кричевський (кричовський), лідський, любуцький, марковський, медницький, мельницький, менський, мерецький, мозирський, мойшогольський, молодеченський, мценський, немоноїтський, новгородський, оболіцький, ожський, олітський, онікштенський, остринський, ошменський, перевальський, перелайський, переломський, пінський, полоцький, пунський, путивльський, радунський, речицький, рошський, свислоцький, сенятичський, скерстомоньський, скидельський, слонімський, смоленський, сомілішський, стоклішський, торопецький, утенський, черкаський, чернігівський, чичерський, ясвонський (86 позицій).

Пропонуємо порівняльну таблицю синонімічних вживань термінів „державці”, „старости”, „намісник” у книзі записів № 6 *Литовської метрики*.

Таблиця 1. Державці, старости, намісники (синонімічні вживання)²⁰

№	Державець	Староста	Намісник
1	бельський		бельський
2		берестейський	берестейський
3	браславський		браславський
4	василішський		василішський
5	дорогицький	дорогицький	дорогицький
6	жижморський		жижморський
7		городенський	городенський
8		дорогицький	дорогицький
9		каменецький	каменецький
10	мельницький		мельницький
11		менський	Менський
12	мерецький		мерецький
13	новгородський		новгородський
14	пінський		Пінський
15	слонімський		слонімський
16		смоленський	смоленський
17	утенський		Утенський

Як бачимо, у термінологічному сенсі уряди державця, старости та намісника близькі до синонімічного вживання. Так, у 10 з 11 випадків вживання терміна „державці” одночасно в тому ж хронологічному проміжку застосовується термін „намісник”, а в 7 з 11 згадок терміна „староста” одночасно використано термін „намісник”. І в одному разі три терміни („староста”, „державця” та „намісник”) застосовуються одночасно. Все це дає підстави стверджувати про синонімічне вживання вказаних термінів.

Водночас зауважимо, що термін „державець” зустрічається у документації великокнязівської канцелярії також як синонім вище вказаних термінів „староста” й „намісник”. Утім, як зазначають дослідники, він має вже

²⁰ Таблиця складена за даними документів ЛМ 6.

більш широке і водночас більш абстрактне смислове значення: як держання, умовне володіння територією, окремим адміністративним округом – селом, волостю, замком, повітом. Сам же термін „державця” спочатку позначав держання/тримання землі чи маєтності, пожалуваної „в держание” великим князем литовським²¹.

Однак у документах до середини XVI ст. дуже важко розмежувати, у яких випадках одна і та ж особа виступала як староста, намісник чи державець. Так, відомий представник українського шляхетського роду Остафій Дашкович, який упродовж понад 20 років управляв Канівським і Черкаським замками, у документах в одних випадках іменований канівським і черкаським старостою і намісником²², а в 1532 р. за воєнні заслуги великий князь литовський Сигізмунд I Старий номінував його на чечерського і пропойського державця²³.

Додатково до даних книги записів № 6 *Литовської метрики* застосуємо відомості з інших джерел цього періоду. Так, наочним прикладом такого різночитання та позначення інституту місцевого управління можуть бути дані з *Книги данин (Литовська метрика, книга записів № 3)* великого князя литовського Казимира Ягеллончика. Зокрема, за документами видно, що до одних адміністративних одиниць ВКЛ застосовується термін „староста” (берестейський, блудненський, жомоїтський, луцький, остринський, слонімський), а в переважній більшості інших – „намісник” (до 26 адміністративних одиниць)²⁴. Ще кілька прикладів. У документації видання *Акти Волинського воєводства* термін „староста” фігурує у 30 позиціях, „державця” – 25, „намісник” – 2²⁵. У збірнику документів *Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст.* під терміном „намісник” знаходимо brasлавського, жисморського та перелайського урядників „державцями” позначено білицького, каменецького, лідського, могілевського, слонімського та чорнобильського урядників, а найбільшу кількість урядників виявлено під терміном „староста” – brasлавський, вінницький, володимирський, гомейський, житомирський, каменецький, кнєвський, ковельський, ковенський, луцький, олицький, острозький, пінський і тухольський. Причому, як бачимо, brasлавський урядник одночасно позначений намісником і старостою,

²¹ Див., наприклад, такі пожалування: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22*, parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, Vilnius 2010, p. 29–31, 54–56, 56–59, 83–84, 100–101; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32*, parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė, Vilnius 2012, p. 59–61, 72–73, 77, 78, 78–79 та ін.

²² А. Яковлів, *Намісники, державці і старости*, с. 8–11.

²³ Б. Черкас, *Остафій Дашкович*, с. 36.

²⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3*, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius 1998, p. 110, 105–106.

²⁵ Підраховано за: *Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві)*, підг. до друку А. Блануца, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи), Київ 2014.

а каменецький – державцею і старостою. Симптоматично, що українських урядників іменують старостами лише у випадку з Чорнобильським замком – державцем²⁶. Ще в одному документальному виданні, що хронологічно охоплює XVI ст. (*Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.*), місцеві уряди позначені терміном „староста” в чотирьох випадках (городенський, кременецький, овруцький, слонімський) та у двох – терміном „державця” (довгалиський та кревський)²⁷.

Повноваження та статус. Оборонна функція, як зауважували всі без винятку вчені, які торкалися питання повноважень місцевих урядників (старост, намісників, державців), займає чи не ключову роль у розподілі повноважень згаданих урядів. Старости в українських замках були командирами ополчення староства, забезпечували охорону ввіреного їм замку та округи, що належала до нього. Важливою складовою оборони замку було матеріальне забезпечення військових підрозділів: озброєння, замкові укріплення, дозорна служба, провіант та ін. Верховна влада зобов'язувала старост/намісників забезпечувати ці статті замкових витрат із місцевих джерел залежно від особливостей розвитку економіки та господарства регіону. На старост покладали сторожову функцію, яку здійснювала місцева шляхта та замкові слуги.

Українські староства були своєрідним бар'єром, який розмежовував і стримував тиск кочовиків з Південного Заходу та московську експансію з Північного Сходу. Тому і місцеві уряди формувалися під впливом певних чинників.

Староста/намісник/державець був представником великого князя на місці, від імені володаря здійснював керівництво обороною та життєдіяльністю замку й прилеглої до неї території. Це проявляється, зокрема, в наданні місцевому нобілітету землі й маєтностей за несення прикордонної служби. Документально такі дії зафіксовані у підтверджувальних документах великих князів литовських, якими вони засвідчували правочинність земельних надань старост/намісників/державців.

Старости/намісники були також зацікавлені у тому, щоб усі села та угіддя перебували в руках місцевих бояр, а з них ішли різного роду служби – земська чи тягла.

Серед низки повноважень та зобов'язань, отриманих від центральної влади, місцеві урядники були уповноважені контролювати торгівлю на ввіреній їм території. Так, шляхта постійно прагнула виклопотати у великого князя привілей на заснування торгу або ярмарку у своєму маєтку і, від-

²⁶ Проаналізовано за виданням: *Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання „Західно-Руських актів” Російської національної бібліотеки)*, підг. до друку А. Блануци, Д. Ващука, Київ 2016.

²⁷ *Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст., випуск 1*, підг. до друку й автор. текст А. Блануци, Д. Ващука, Київ 2007.

повідно, зверталася з такою чолобитною. У великокнязівських рішеннях ми натрапляємо на формулювання, суть якого зводилася до того, що великий князь на основі даних старости або намісника/державці видавав резолюцію про те, чи новозаснований торг або ярмарок „будет не шкоден нашимъ торгомъ и ярмаркомъ”²⁸. Іншими словами, місцеві урядники зобов’язувалися перевірити дані щодо потенціалу нових торгів та ярмарків у системі вже наявної регіональної торгівлі. Цю функцію місцевих урядників можна класифікувати як дозвільну.

До контролюючої функції належали дії старости/намісника/державці, спрямовані на дотримання правил здійснення торгових операцій, – облаштування ринку і торгу, правильне застосування під час торгівлі одиниць виміру і ваги і т. д.

Чи не найвагоміша функція, яка покладалася на місцевий уряд, – захист торговців під час пересування до пункту торгівлі та під час торгівлі. Місцеві урядники часто зловживали своїми повноваженнями у сфері торгівлі й намагалися монополізувати найбільш прибуткові її види. Скажімо, старости забороняли продавати в селах мед і худобу, що можна було зробити лише на міському ринку, який цілковито контролював урядник²⁹.

Усі згадані вище повноваження та зобов’язання місцевих урядників для центральної влади мали стратегічне значення – залучення та сприяння торгівлі з метою отримання прибутків від зборів і податків. Це була суттєва стаття надходжень до великокнязівської скарбниці.

Місцеві урядники здійснювали на місцях земельну політику великого князя литовського. Зокрема, державці/старости/намісники засвідчували привілеї чи підтверджувальні документи на земельні надання, виступали свідками при укладенні транзакційних договорів тощо³⁰.

Важливим елементом взаємодії представників верховної влади на місцях було наділення повноваженнями судової гілки влади місцевих старост/намісників. У документах *Литовської метрики* відклався комплекс судових справ, у яких суд провадили старости/намісники³¹.

Упродовж дії *I Литовського Статуту* усталася процедура вирішення маєткових спорів у судовому порядку, де великий князь литовський посідав ключове місце. Саме він був останньою інстанцією винесення вироку або призначення розгляду тієї чи іншої справи. Великий князь литовський за *I Литовським Статутом* являвся „вищим інтерпретатором статей Статуту”. Так, у разі виявлення складних судових конфліктів, де норми права

²⁸ Российский государственный архив древних актов, ф. 389, ед. хр. 22, л. 15. Опубліковано: *ЛМ* 22, р. 22–23.

²⁹ М. Довнар-Запольский, *Украинские староства*, с. 73.

³⁰ *ЛМ* 6, р. 62–64, 65, 66–68, 69–70, 313–314, 231–232, 313–314, 314–315, 318–319 та ін.

³¹ Наприклад, див.: Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М. В. Ключко / 1533–1540 (*Литовская Метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9*), подг. В. А. Воронин, А. И. Груша и др., Москва 2008.

остаточно не врегульовували всі правові процедури, до господаря звертався за порадою („наукою”) й комісарський суд³². Утім, низка процесуальних процедур покладалася на великокнязівських суддів (у більшості випадків ними призначали місцевих урядників – старост, намісників державців), призначуваних господарем для розгляду конкретної справи. Вагому роль відігравали також свідки з числа місцевої шляхти, а також пани радні, які були присутні під час винесення вироку великим князем.

Статус старост, намісників, державців був на високому рівні. Справа в тому, що ці уряди одночасно поєднувалися з іншими урядами, які давали право посідати місце у складі панів радних при великому князеві литовському. Так, князь Михайло Львович Глинський одночасно обіймав уряди двірного маршалка та державці бельського і рутенського, а в іншому документі вже фігурував як мерецький та утенський намісник³³. Пан Іван Сапежич одночасно поєднував уряди двірного маршалка, канцлера королеви та brasлавського і жижморського державці³⁴.

Таким чином, аналіз документації книги записів № 6 *Литовської метрики* із залученням інших джерел дає підстави стверджувати про синонімічне вживання урядів старости, намісника та державці в документації канцелярії Великого князівства Литовського у період кінця XV – початку XVI ст.

*

Andrii Blanutsa, „Starosta”/„namestnik”/„derzhavtsa” in the Grand Duchy of Lithuania (at the turn of the 15th – the beginning of the 16th centuries): terminology, status, authority

Head [*starosta*] / governors [*namestnik*] / *derzhavtsa* were the Grand authorities' managerial in the provinces. The sources (*The Lithuanian metric*) contain terminological confusion in determining of these governments when the same person is named in parallel by two or three governments. The close study of the terms and authority that fit to them, and the persons' status vested with these authorities allow to find out: 1) these terms are synonymous; 2) these concepts have nothing in common. The Lithuanian metric's records from the 15th – the beginning of the 16th centuries form the source base of the research.

³² *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė, Vilnius 2003, p. 25, 49–51, 52, 72–73, 95, 103–104, 117–118, 131–133 та ін.

³³ *LM* 6, p. 62–64, 71, 314–315.

³⁴ *Ibidem*, p. 313–314.

Піліп Падбярзкіні
(Мінск)

„Russi” і „Russia” ў этнагеаграфічнай канцэпцыі Альберта Кранца¹

У працы „Вандалія” Альберта Кранца сустракаецца найбольшая колькасць сюжэтаў па гісторыі Русі ў нямецкай гістарыяграфіі канца XV – пачатку XVI ст. Корпус вусных і пісьмовых крыніц, падрабязны выклад некаторых сюжэтаў з гісторыі Русі дазваляе ставіць пытанне аб распаўсюджанні ведаў пра рускія землі ў паўночнанямецкай культурнай прасторы напярэдадні выдання „Запісак пра Масковію” Сігізмунда Герберштэйна. Важна высветліць кантэкст, у якім аўтар як рэпрэзентант ніжнянямецкай традыцыі ўсведамляў тэрміны „Русь” („Russia”), „рускія” („Russi”). А. Кранц прызнае ўладаўнікам усёй Русі вялікага князя маскоўскага, добра арыентуецца ў гістарычных, палітычных і канфесіянальных рэаліях рускіх земляў канца XV – пачатку XVI ст. і дае пазітыўную ацэнку рускім у цэлым. Такія ўяўленні абумоўленыя інтэгратыўнай канцэпцыяй „Germania magna”, якая ўпершыню ўключыла рускіх у еўрапейскі гістарычны кантэксст. Яна таксама дазваляе высветліць, у якіх катэгорыях маглі ўспрымаць паўночнанямецкія пісьменнікі Усходнюю Еўропу на стыку сярэднявечнай і гуманістычнай гістарыяграфіі.

У гістарычнай думцы замацавалася ўяўленне пра *Rerum Moscoviticarum Commentarii* Сігізмунда Герберштэйна (1549) як пра першы вялікі наратыў, які „адкрыў” для еўрапейскіх інтэлектуальных колаў рускіх², іх гісторыю

¹ З нагоды 500-годдзя са смерці выбітнага пісьменніка і гістарыёграфа з Гамбурга Альберта Кранца (1448-1517).

² У беларускай, расійскай і ўкраінскай гістарыяграфіі адсутнічае кансэнсус наконт назвы праваслаўнага насельніцтва Усходняй Еўропы ў Сярэднявеччы. Тут і ніжэй пад „рускімі” маецца на ўвазе праваслаўнае насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскага вялікага княства.

і лад жыцця³. Між іншым, даволі цесныя кантакты паміж рускімі землямі на поўначы (Ноўгарадам, Псковам, Полацкам) і гарадамі Ганзы ў XIII–XV стст. дазваляюць ставіць пытанне пра магчымасць сталай вуснай традыцыі ўяўленняў пра Русь ў паўночнай Германіі больш шырокімі коламі насельніцтва (у першую чаргу купецтвам) у параўнанні з інтэлектуаламі, этнагеаграфія якіх засноўвалася пераважна на творах „Герадота і Пталемея, Плінія і Тацыта”⁴. Натуральна, што купцы не пакінулі пасля сябе спецыяльных кніг, прысвечаных рускаму краіназнаўству⁵. Але ж на прыкладзе асобных твораў паўночнанямецкай гістарычнай літаратуры можна прасачыць не толькі штучны перанос антычных катэгорый на ўсходнеславянскія рэаліі, але і пэўную традыцыю ўяўленняў пра Русь, падмацаваную асабістымі назіраннямі і распедамі абазнаных купцоў. Ці магчыма высветліць, як успрымалі Русь купцы і функцыянеры Ганзы напярэдадні знакамітага пасольства аўстрыйскага барона? Як камбінацыя пісьмовых сведчанняў і асабістых ведаў дазваляла ўключачь рускія землі ў еўрапейскі кантэкст? Адказаць на гэтыя пытанні мы паспрабуем на аснове аналізу твора *Вандалія* пісьменніка і дыпламата з Гамбурга, функцыянера Ганзы Альберта Кранца (1448–1517)⁶.

Гістарычныя працы Альберта Кранца пабачылі свет пасля смерці аўтара. Мы схільныя давараць думцы Ульрыху Андэрмана, які лічыць, што ўсе гістарычныя опусы А. Кранца былі задуманы як часткі аднаго вялікага гістарычнага наратыву. У якасці магчымай даціроўкі даследчык прыводзіць часавы прамежак 1500–1504 гг.⁷ Нам падаецца, што *terminus ante quem* аднаго з гэтых твораў – *Вандалія*⁸ – можа з’яўляцца перыяд 1501–1502 гг. Гэта вынікае са згадкі А. Кранца пра лівонскі перыяд руска-літоўскай вайны

³ Такі пункт гледжання ў аўтараў вядомага зборніка *Russen und Rußland aus deutscher Sicht* – напрыклад, W. Leitsch, W. *Das erste Rußlandbuch im Westen – Sigismund Freiherr von Herberstein*, [in:] *Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9.–17. Jahrhundert*, München 1988, s. 118–150.

⁴ А. В. Доронин, *Русские земли на карте немецких гуманистов 1490–1530 гг.*, [in:] *Европейское Возрождение и русская культура XV – середина XVII в.: контакты и взаимное восприятие*, Москва 2013, с. 118.

⁵ Пры гэтым рускія сюжэты храністаў з Любека XII–XV стст. ужо становіліся прадметам разгляду: G. Wiegand, *Berichte über Osteuropa in spätmittelalterlichen deutschen Stadtchroniken*, [in:] *Rußland und Deutschland*, Stuttgart 1974, s. 15–37; X. Самсонович, *Русские земли глазами жителей Любека XII–XV веков*, [in:] *От Древней Руси к России нового времени. Сборник статей к 70-летию А. Л. Хорошкевич*, Москва 2003, с. 438–441; Ф. Д. Подберёзкин, „*Pugnans contra paganos*: осада Полоцка 1381 г. и проблема происхождения сведений о Руси в немецких хрониках”, *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 2015, № 3 (61), с. 95–96; С. В. Полехов, *Известие хроники Германа Корнера о Вилькомирской битве и его исторический контекст*, [in:] *Pabaisko mūšis ir jo epocha*, Vilnius 2017, с. 95–96.

⁶ Стан даследаванняў жыцця і творчасці А. Кранца гл. у працы У. Андэрмана: U. Andermann, *Albert Krantz: Wissenschaft und Historiographie um 1500*, Weimar 1999; спецыяльнае даследаванне твора *Wandalia*: V. A. Nordman, *Die Wandalia des Albert Krantz: eine Untersuchung*, Helsinki 1934; агульнае ўяўленне пра рускія і літоўскія сюжэты *Вандалія* пададзены ў кароткім нарысе: Ф. Д. Подберёзкин, „*Partes Wandalar in magna Germania*”: что знал Альберт Кранц о Литве и Руси, [in:] *Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)*, Москва 2015, с. 185–202.

⁷ U. Andermann, *Albert Krantz*, s. 170.

⁸ Пад „вандаламі” А. Кранц разумее славян (рускіх, палякаў, чэхаў, харватаў і інш.). Гл. наступныя цытаты: „*Wandali sunt quos nunc exequemur. Russi, Poloni, Bohoemi, Croaci, una gens, ut docebimus*” (*Wandalia Alberti Crantzii*, Colonia 1519, Prooemium); „*Hec ideo reteximus, ut unam esse gentem Polonos, Bohemos, Dalmatas... doceremus: quos nostril Sclavonos, veteres vero nomine dixere Wandalos*” (*Wandalia*, Prooemium); тут і далей мы карыстаемся першым лацінамоўным выданнем *Вандалія*; „*In hoc autem maritimo tractu Wandalie ab olim a Wandalis, quos*

(1501–1502) як сучаснай яму („hodie”), пры гэтым ён не ведае, чым яна скончыцца („necdum vidimus”)⁹, таму што твор пісаўся да замірэння 1503 г., пра якое ў Ганзе відавочна ведалі. У даследаванні ведаў пра рускія землі пачатку XVI ст. твор *Вандалія* можа быць цікавы з некалькіх прычын. Папершае, згадкі пра „Russia” і „Russi” ў творы сустракаюцца каля 35 разоў¹⁰ – больш, чым у якім-небудзь іншым творы пісьменства Свяшчэннай Рымскай імперыі таго часу. Па-другое, А. Кранц, які доўгі час быў дыпламатам Ганзы¹¹, у найбольш інтэнсіўны перыяд сваёй гістарыяграфічнай дзейнасці (1486–1511) меў магчымасць сталай камунікацыі як са сваімі калегамі, так і з прадстаўнікамі іншых краёў ад Антверпена на захадзе да Рэвеля і Дэрпта на ўсходзе¹². У той час якраз актывізавалася лівонская палітыка Івана III, які закрыў нямецкае падвор’е ў Ноўгарадзе і выклікаў гэтым вялікі міжнародны рэзананс (1494)¹³. Па-трэцяе, А. Кранц выкарыстоўваў вусныя сведчанні ганзейскіх купцоў, якія гандлявалі ў Ноўгарадзе, Пскове і Маскве, таксама як і асабісты вопыт (што будзе паказана ніжэй на асобных прыкладах). Па-чацвёртае, менавіта А. Кранц упершыню ўключыў рускіх у канцэпцыю „Вялікай Германіі” („Germania magna”), стварыўшы такім чынам інтэлектуальную прастору для пошукаў тэарэтычных перадумоў уключэння рускіх у агульнаеўрапейскі гістарычны кантэкст „origo nationes”. Ніжэй мы вызначым крыніцы ведаў пра „Russia” і „Russi”, значэнні гэтых назваў у *Вандаліі*.

Антычныя аўтары з сённяшняга пункту гледжання не могуць з’яўляцца крыніцай гістарычных фактаў пра паходжанне і гісторыю рускіх. Аднак важныя не самі факты, а канцэптуальныя магчымасці „антычнага фармату мыслення”¹⁴: сама назва „Вандалія” акрэслівае этнагеаграфічную мад-

Sclavos etiam nostri dixere, habitato, nunc vero a Saxonibus occupato” (*Wandalia*, I, I). Пад „nostril Scavi” маюцца на ўвазе славяне паўночнанямецкіх зямель („венды”).

⁹ „Maxime huius gentis nationi hodie imperat magnus Musgouie princeps... qui imperium propagavit in Liuonie fines, hodie pertinax gerit bellum aduersus magnum Letuanie principem, de domo Polonorum Alexandrum cui bello... cum Magistro per Liuoniam... cuius belli exitum, necdum uidimus” (*Wandalia*, I, II).

¹⁰ Асабісты падлікі аўтара.

¹¹ Пра дыпламатычныя падарожжы А. Кранца глядзі спецыяльнае даследаванне: F. Röder, *Albert Krantz als Syndikus von Lübeck und Hamburg*, Marburg 1910.

¹² V. A. Nordman, *Die Wandalia des Albert Krantz*, s. 18–19.

¹³ Гл.: М. Б. Бессуднова, *Россия и Ливония в конце XV века. Истоки конфликта*. Москва 2015, с. 245–256. Дарэчы, А. Кранц прыводзіць сваю інтэрпрэтацыю закрыцця падвор’я: „Eam mercatorib’ illatam calamitatem inde multi autumant, quod inter Daniae regem et eundem Musgoviae principem multae fuere legations, specie quidem de rebus Suecie: sed multorum praeterea aliorum tum putant habitam rationem. Rex enim Daniae fertur insimulasse Lubicensis, quod procures Sueciae in se multis foverent occultis consiliis, ne regi pareant: quae suspicio multorum fuit origo malorum. Et tamen in exitu rerum comperit habebat idem rex, sine causa insimulatos bonos viros. Sed tum in multorum animi sea pertinaciter insedit opinio, ambasiatam crebram inter principes memoratos effecisse, ut tum nostril mercatores in Nougardia tenerentur” (*Wandalia*, XIV, XXII). Даследчык А. Кранца В. Нордман лічыў гэты пасаж вынікам чутак, якія А. Кранц успрыняў ад ганзейскіх купцоў (V. A. Nordman, *Die Wandalia des Albert Krantz*, s. 212–213). М. Бессуднова, зыходзячы з дадзеных руска-дацкіх дамоўленасцей, лічыць гістарыяграфічную версію пра дацкі след у падзеі закрыцця падвор’я гіпатэтычнай (М. Б. Бессуднова, *Россия и Ливония*, с. 250–251). Той факт, што А. Кранц раз-пораз карыстаецца чуткамі як крыніцай інфармацыі пра рускіх, ускосна сведчыць пра тое, што ён Пскоў і Ноўгарад не наведваў.

¹⁴ Па выразу Х. Больбука (H. Bollbuck, *Geschichts- und Raummodelle bei Albert Krantz (um 1448–1517) und David Chytraeus (1530–1600)*, Frankfurt am Main 2006, s. 89–90).

ель, у якую былі ўключаны „Russi” і „Russia”¹⁵. Мадэль успрымання рускіх у „антычным фармаце” можна знайсці ў *Вандаліі* паўсюль¹⁶. Дзякуючы гэтай мадэлі, „Russi” становяцца аб’ектам гістарычнай міфатворчасці, у рамках якой прыводзяцца рэальныя гістарычныя падзеі, узятых з даступных аўтару пісьмовых і вусных крыніц. Альберт Кранц выкарыстоўваў любекскія гарадскія хронікі – можна сцвярджаць, што шэраг рускіх сюжэтаў ён запачыў з хронікі *Прадаўжальніка Дзетмара*, а таксама *Chronica novella* Германа Корнэра¹⁷, якія, у сваю чаргу, выкарыстоўвалі „рускі” матэрыял з больш ранніх любекскіх і прускіх хронік¹⁸. Пераканаўчай з’яўляецца думка пра выкарыстанне А. Кранцам *Хронікі Лівоніі* Генрыха¹⁹. Неабходна вызначыць вусныя крыніцы „рускіх сюжэтаў” Альберта Кранца. Цалкам верагодна, што ён выкарыстоўваў паведамленні купцоў, якія наведвалі Маскву²⁰. З сюжэта пра Пскоў, які абнесены мурамі „на нямецкі лад”, а ўнутры – „па нораве таго рэгіёна”²¹, можна сцвярджаць, што А. Кранц карыстаўся верагоднымі чуткамі пра знешні выгляд паўночнарускіх гарадоў. Пісьменнік не грэбаваў і прымаўкамі, якія былі папулярныя паўночнанямецкіх гарадах²². Можна вылучыць пласт сведчанняў, якія маглі засноўвацца на асабістых ведах

¹⁵ Перапачаткова чытачу магло б падацца, што гаворка ў *Вандаліі* пойдзе пра племя вандалаў, якія ў V ст. нашай эры пад кіраўніцтвам караля Гейзерыха захапілі Афрыку і разрабавалі Рым. Аднак жа А. Кранц разумее пад вандаламі патомкаў прашчुरа германцаў Туіскона (згодна з вядомым паданнем Тацыта), да якіх залічваюцца і славяне. Гл.: Ф. Д. Подберёзкин, „*Partes Wandalar in magna Germania*”, с. 195–196.

¹⁶ Напрыклад, свой расповед пра рускіх у другім раздзеле першай кнігі А. Кранц пачынае з атаясамлення рускіх і раксаланаў: „Iam sequitur Russia, quam Plinius vocat Roxilanam sive Roxanam: Strabo... Roxanos sive Roxos, unde nunc effractum est, ut dicamus Russos ad aquilonem facit spectantes, inter Tanaim et Boristhenem” (*Wandalia*, I, II).

¹⁷ Найбольш падрабязны аналіз крыніц *Вандаліі* зрабіў В. Нордман: V. A. Nordman, *Die Wandalia des Albert Krantz*, s. 103–223.

¹⁸ Пераемнасць яскрава бачная на прыкладзе сюжэта пра бітву рускіх з татарамі (у А. Кранца – 1381 г., у крыніцы Корнэра хроніцы Дзетмара – 1380 г.): звесткі пра яе ёсць у хроніцы Дзетмара (*Die lübeckischen Chroniken in niederdeutsche Sprache*, Bd. 1, Hamburg 1829, s. 313) і дзвюх прускіх хроніках – Іаана фон Позільге (*Jahrbücher Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von der Pussilie officials zu Riesenburg*, hrsg. von J. Voigt und F. W. Schubert, Königsberg 1823, s. 46–47) і *Торуньскіх аналах* (*Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, hrsg. von E. Strehle, T. Hirsch, M. Töppen, Leipzig 1866, s. 114).

¹⁹ *Heinrichs Livländische Chronik*, bearb. von L. Arbusow und A. Bauer, Hannover 1955, s. 38 (Einleitung). Такім чынам, шэраг верагодных звестак з рускай гісторыі першай чвэрці XIII ст. мог быць даступны А. Кранцу дзякуючы Генрыху. Як, напрыклад, сюжэт пра татарскае нашэсце XIII ст. (*Wandalia*, I, II).

²⁰ Гэта можа вынікаць з расповеду пра „preclaras urbes Musgoviam”: „Preclaras habet urbes Musgoviam, nunc regni caput, quam nemo se vidisse letat. Nam, qui nuper ex nostris mercatoribus ex sunt captive perducti, post laxamenta patriam repetituri, magna intercepti tempestate, in mari perierunt” (*Ibidem*). Магчыма, нехта з купцоў быў выратаваны і змог апісаць А. Кранцу Маскву.

²¹ „Deinde in ea provincia versus Livonia Plesgovia est... Teutonico ritu muris ac moenibus instructa, sed intus pro more regionis lignea” (*Ibidem*). Ноўгарад называецца „potentissima urbes” (*Wandalia*, IX, XXI).

²² Выразная прымаўка „Quis potest contra Deum et magnam Neugardiam?” („Хто можа супраць Бога і вялікара Ноўгарада?”) (*Ibidem*). Далей А. Кранц іранічна дадае: „Ioannes certe modernus Musgovie princeps potuit” (*Wandalia*, I, II). Гэта прымаўка сустракаецца ў пазнейшага аўтара XVI ст. Я. Ульфельда: „Quid aliquid efficere potest contra Deum et magnam Neugardiam” (*Jacobi Ulfeldii Legatio Moscovitica sive Hodoeporicon Ruthenicum*, [in:] *Historiae Ruthenicae Scriptores: exteri saeculi XVI*, ed. A. de Starzewski, vol. 1, Berolini et Petropoli 1841, p. 3). Гэтымі словамі А. Кранца назваў свой артыкул пра адносіны Ноўгарада да Масквы наконце замежных паведамленняў А. Капелер: A. Kappeler, „Quis potest contra Deum et magnam Neugardiam”. *Novgorod und sein Verhältnis zum Moskauer Zentrum im Lichte von Ausländerberichten des 16. und 17. Jahrhunderts*, [in:] *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*, Wiesbaden 2004, s. 167.

аўтара. Дзякуючы свайму статусу царкоўнага дзеяча А. Кранц²³ змог вельмі дэтальна і дакладна вызначыць спадарожнікаў Ісідора падчас паездкі мітрапаліта ў Італію праз Любек у 1438 г.²⁴ Да асабістых ведаў аўтара (які мог карыстацца і шырока вядомымі на той час звесткамі) адносяцца і згадка рускіх жыхароў Юліна²⁵, дакладная інфармацыя пра паўночныя межы рускіх земляў²⁶, тытулы вялікага князя маскоўскага²⁷. Такім чынам, арыгінальнасць „рускіх сюжэтаў” ствараецца дзякуючы аўтарскай камбінацыі сведчанняў антычных пісьменнікаў і нямецкіх храністаў XIV–XV стст. у рамках канцэпцыі „Germania magna”, а таксама вуснай традыцыяй і асабістым вопытам. Далей тэматычна разгледзім значэнні тэрмінаў „Russi” і „Russia”.

Якія ідэнтычнасці²⁸ Альберт Кранц укладаў у тэрмін „Russi”? Для іх вызначэння пісьменнік выкарыстоўваў антычныя канструкты і сучасныя яму крытэрыі. Так, родапачынальніка вандалаў, Вандаля, ён называе сынам тацытаўскага караля германцаў Туіскона: „Tuisconis filii fuere... Wandal. Nec est Germanorum origo ex patre Tuiscone”²⁹. Такім чынам, славяне як патомкі Вандаля і рускія як вандалы-славяне („Wandali sunt quos nunc exequemur Russi, Poloni, Bohaemi, Dalmatae, Croaci, una gens ut docebim”³⁰) маюць кроўную і гістарычную еднасць з германцамі. Адным з галоўных крытэрыяў для вызначэння агульнага паходжання, па А. Кранцу, з’яўляецца мова: „Lingua in Russis, Polonis, Bohoemis, Dalmatis, Histrijs in nostris Wandalis una est”³¹. Аднак фактар мовы вызначае толькі вандальскую (славянскую) ідэнтычнасць рускіх. Рускія нароўні з літоўцамі і палякамі яшчэ называюць сарматамі: „Sarmatae dicti, Russi sunt, Letuani et Poloni”³². А. Кранц не падкрэслівае падабенства літоўскай мовы да якой-небудзь са славянскіх і не ўзгадвае літоўцаў у пераліках вандальскіх народаў. Сармацкая і славянская ідэнтычнасці ў рускіх і палякаў узаемадаюць адна адну³³ – у рамках агульнай „Germania magna” ад Рэйна да Дона. Такім чынам, „Russi” маюць, як мінімум, чатыры ідэнтычнасці: рускія – вандалы – сарматы – жыхары „Вялікай Германіі”.

Дзе жывуць „Russi”? Найбольш дакладным з’яўляецца апісанне А. Кранцам паўночных і паўночна-заходніх межаў „Russia”: апошняя мяжуе

²³ Пра А. Кранца як прапаведніка і дэкана ў Любеку: U. Andermann, *Albert Krantz*, s. 61–72.

²⁴ *Wandalia*, XII, VII.

²⁵ *Ibidem*, II, XXXIII.

²⁶ *Ibidem*, II, XVII.

²⁷ Пра тытулы падбязней – ніжэй.

²⁸ Наратывы італьянскіх, нямецкіх і французскіх пісьменнікаў на рубяжы познесярэднявечнай і гуманістычнай гістарыяграфіі стваралі патэнцыяльную прастору для пошуку і выбару адразу некалькіх (а не адной ці двух – характэрных для позняга мадэрна) ідэнтычнасцей.

²⁹ *Ibidem*, *Prooemium*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*. А. Кранц актыўна падарожнічаў па балтыйскім рэгіёне і ўдзельнічаў у ганзейскіх з’ездах, таму яго канстатацыя падабенства моў рускіх з астатнімі славянамі не выглядае фікцыяй; яна можа засноўвацца на асабістых ведах.

³² *Ibidem*, I, II.

³³ Тут варта было б падумаць пра еўрапейскія карані мадэрнага „еўраазіяцтва”.

са Швецыяй, Лівоніяй і Літвой³⁴. Натуральна, што для ганзейскага чыноўніка „Russia” ажыццяўлялася перадусім з Псковам і Ноўгарадам³⁵, чые метафарычныя апісанні з вусных крыніц ён пакінуў у другім раздзеле першай кнігі *Вандаліі*. Аднак пры гэтым ён кажа пра Маскву як рэзідэнцыю вялікага князя маскоўскага („*princeps magnus Musgoviens*”) і як „найярчэйшы горад” („*preclaras urbes*”)³⁶. Зразумела, што тут назіраюцца перамены палітычнага ўспрымання рускіх ганзейцамі напрыканцы XV ст. – цяпер апошнія разумелі пад „Russia” не асобныя гарадскія рэспублікі Пскоў і Ноўгарад, а частку валоданняў маскоўскага вялікага князя. У А. Кранца мы сустракаем таксама цікавую згадку пра рускае насельніцтва паўночнанямецкага Юліна³⁷. У цэлым жа можна сказаць, што межы рассялення рускіх (па А. Кранцу) дакладна супадаюць са сферамі палітычнага ўплыву Масквы.

Альберт Кранц як тэолаг заўсёды ўдакладняе канфесійны стан народаў-насельнікаў „*Germania magna*”. Рускія часцей называюцца „паслядоўнікамі Усходняй Царквы” („*magnus Musgovie princeps, Christianus...*”³⁸); сям-там аўтар дадае вызначэнне „схізматыкі” („*nam Russia Scismatici, sequentes orientalem ecclesiam*”³⁹). Дарэчы, у пазнейшых перакладах Кранца на нямецкую мову „схізматыкі” маглі замяняцца на „ерэтыкоў” – як, напрыклад, гучала прыведзеная цытата выдання 1519 г. у любекскім выданні 1600: „*die Reussen, welche in ihrer Ketzerey der Orientalischen Kirchen folgen*”⁴⁰. Мабыць, перакладчык А. Кранца знаходзіўся пад уплывам працэсаў канфесіяналізацыі сярэдзіны XVI ст. і такім чынам перафармулёўваў тэксты А. Кранца. Тут прывядзём таксама падрабязнае паведамленне пра праезд мітрапаліта Ісідора праз Любек у 1438 г.: „*Isydorus de Kyva, domini toti Russie, consanguineous imperatoris Grecor, Abraham archiepiscopus de Moscovia, Parcan prepositus Moscoviensis, Gregorius archidiacon totius Russie*”⁴¹. Уражвае дакладнасць, з якой А. Кранц перадаў тытулы і імёны праваслаўных прэлатаў – Ісідора „спадара ўсёй Русі”⁴², Аўраама „архіепіскапа маскоўскага” і інш. Зразумела, Альберт

³⁴ Ibidem, II, XVII. А. Кранц падае таксама спецыфічна дацкую назву Русі – „Ostrogard” („Russia aut vocatur a Danis Ostrogard”. Ibidem.).

³⁵ Згадкі пра Полацк у А. Кранца радзей.

³⁶ Ibidem, I, II.

³⁷ Ibidem, II, XXXII.

³⁸ Ibidem, I, II.

³⁹ Ibidem, VI, IX.

⁴⁰ Alberti Krantzii *Wandalia Oder: Beschreibung wendischer Geschicht...* VI, IX, Lübeck 1600, s. 196.

⁴¹ *Wandalia*, XII, VII. Гісторык А. Мусін пісаў, што Грыгорый Балгарын, які паехаў разам з Ісідорам на Фларэнтыйскі сабор і стаў у 1458 г. са згоды папы Пія II кіеўскім мітрапалітам, і Грыгорый, які быў пастаўлены мітрапалітам Ісідорам пскоўскім архімандрытам (1441) – адна і тая ж асоба (А. Е. Мусін, *Церковь и горожане средневекового Пскова. Историко-археологическое исследование*, Санкт-Петербург 2010, с. 285–288). Такім чынам, як выказваўся ў прыватнай карэспандэнцыі сам А. Мусін, гэта цытата А. Кранца можа пацвердзіць яго канцэпцыю.

⁴² Такая дакладнасць, асабліва ў тытулатуры мітрапаліта ўсёй Русі Ісідора („*dominus totie Russie*”) прымысля гісторыка з Рацібора (Польшча) Н. Міку падчас агучвання нашага выкладу выказаць думку пра шпіёнскія сувязі Альберта Кранца з Пасольскім прыказам. Аднак такому меркаванню супярэчаць наступныя абставіны: па-першае, А. Кранц перадае падзею вуснамі іншых апаведачоў (бо ён не жыў у 1438 г.); па-другое, трэба

Кранц не жыў у 1438 г.; ідэнтычнага паведамлення пра праезд Ісідора праз Любек мы не знайшлі, значыць, ён (хутчэй за ўсё, са звестак старэйшых царкоўных іерархаў Любека) перадаў дакладныя (вядома, лацінізаваныя) тытулы і імёны Ісідора і ягоных спадарожнікаў.

Заканамерна было б спытаць, ці адрознівае Альберт Кранц „Русь” ад „Масковіі” – іншымі словамі, ці сінанімічная „Russia” валоданням вялікага князя маскоўскага. Адказаць на гэта пытанне цікава асабліва ў свеце прэ-тэнзій абодвух вялікіх князёў – маскоўскага і літоўскага – на валоданне ўсімі рускімі землямі. Падаецца, што вырашыць гэта пытанне можна, разгледзеўшы ўжыванне тытулаў кіруючых асоб і пазначэнняў геапалітычных межаў у *Вандаліі*. У восьмым раздзеле шостаі кнігі прыведзены тытулы караля польскага, вялікага князя літоўскага і маскоўскага вялікага князя – „Russorum imperator”, „Polonorum rex”, „Grand imperator Lituanorum”⁴³. На пачатку восьмага раздзела шостаі кнігі А. Кранц удакладняе, што „Letuania post eam magna provincia, Polonos a meridie, et Russos ab oriente”⁴⁴. Такім чынам, валоданні „рускага імператара”, „літоўскага імператара” і „польскага караля” супадаюць з месцам пражывання „Russi”, „Poloni”, „Letuani”. Такое выключна палітычнае разуменне супадае з уводным пасагам пра рускіх з другога раздзела першай кнігі – „maxime huius gentis nationi hodie imperat magnus Musgovie princeps”⁴⁵.

Шматлікасць сведчанняў пра „Russi” і „Russia”, апора як на пісьмовыя, так і на вусныя крыніцы, персанальнае знаёмства аўтара з палітычнымі і канфесіянальнымі рэаліямі ўсходнебалтыйскага рэгіёну абумоўліваюць магчымасць комплекснага разгляду рускіх сюжэтаў *Вандаліі* як паўночна-мецкай (ганзейскай) візіі Русі напрыканцы XV – пачатку XVI ст. Гэтая візія так і не стала традыцыйнай (не нарадзіла пасля сябе другасных наратываў): і таму, што Альберт Кранц да сваёй смерці не апублікаваў свае гістарычныя творы, і таму, што барон Сігізмунд Герберштэйн, які пачаў сваё падарожжа

яшчэ даказаць, што А. Кранц недзе сустракаўся са служачымі прыказа; па-трэцяе, А. Кранц як царкоўны дзеяч, хутчэй за ўсё, валодаў мінімальнай эрудыцыяй у сферы царкоўнай іерархіі „схізматыхаў”. Пра дакладны тытул пісьменнік мог бы таксама даведацца ад жыхароў Любека ці ад ганзейцаў, якія дапамагалі падчас паездкі мітрапаліта. Аднак Н. Міка выказаў цікавую здагадку, якая патрабуе асобнай распрацоўкі.

⁴³ Назваўшы вялікага князя літоўскага імператарам, у тым жа раздзеле А. Кранц удакладняе, што апошні на самай справе носіць княскі тытул (princeps): „Ea gens paret magno suo principi, quem non regem, non ducem vocat: sed hoc solo dignatur nomine: ut magnum principem vocitet” (*Wandalia*, VI, VIII). Зноў падкрэслім абсалютную дакладнасць А. Кранца ва ўжыванні тытулаў.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem, I, II. „Musgovia” і „Russia” для А. Кранца з’яўляюцца сінанімамі і ў сюжэце пра паездку 30і Палеолага з Любека і Лівоніі да Івана III: „Constantinopolitani Imperatoris filia... venerante Lubicam... Iohanni Muscovie principi... navigio de Lubica Revaliam deducitur... venit Tarbatum: ubi ab Russis excoepa principi suo perducitur” (Ibidem, XIII, VIII). У той жа час А. Кранц узгадвае рускіх, якія дапамагалі Свідрыгайлу падчас дынастычнай вайны ў ВКЛ у 30-х гг. XV ст.: „Suitergail cum se suis... devocavit: ex Russis, Tartaris et hic, qui sue gentis necdum errant Christiani” (Ibidem, XI, XXVIII). Гэты сюжэт А. Кранц запазычыў з хронікі Германа Корнера (гл.: V. A. Nordman, *Die Wandalia des Albert Krantz*, s. 103–223; таксама артыкул С. Палехова пра літоўскія сюжэты хронікі Корнера: С. В. Полехов, *Известие хроники Германа Корнера о Вилькомирской битве*).

ва Усходнюю Еўропу ў год смерці Кранца (1517), пакінуў пасля сябе спецыяльныя і больш падрабязныя сведчанні пра рускіх. У выніку паўночнагерманская рэцэпцыя Русі з цягам часу знікла пад уплывам паўднёвагерманскай (аўстрыйскай) – дзе рускія прадстаўлены часта ў негатыўным святле. Між іншым, як высветлілася ў выніку нашага даследавання, рускія ў *Вандаліі* ўяўляюцца ў пазітыўна-нейтральным сэнсе. Тлумачыцца гэта тым, што А. Кранц спрабаваў уключыць іх у канструкт „*Germania magna*” і ў арыгінальную канцэпцыю *Вандаліі*. У святле гэтай канцэпцыі „*Russi*” мелі адразу некалькі ідэнтычнасцей – этнапалітычных і надэтнічных – што дазваляла канструаваць для славян і германцаў агульную гісторыю пры захаванні рэгіянальных асаблівасцей. Адначасова аўтар усведамляў і абазначаў геаграфічныя і канфесіянальныя асаблівасці „*Russi*” добрыя веды палітычных і царкоўных тытулаў, палітычнае адасабленне Літвы ад Русі прымушаюць задумацца пра асабістыя кантакты А. Кранца з прадстаўнікамі маскоўскай вялікакняжацкай адміністрацыі. На нашу думку, гэтыя і згаданыя вышэй асаблівасці твора маглі абумовіць адносна невысокую папулярнасць спадчыны А. Кранца сярод еўрапейскіх інтэлектуалаў: паміж першым і другім выданнем твора прайшло 56 гадоў (1519–1575). Невыпадкава, што падчас пскоўскага паходу 1581 г. цару Івану IV даслалі толькі некалькі раздзелаў з *Kranzyuszya* (якія мы лічым раздзеламі з *Вандаліі*⁴⁶), дзе апісваецца паход Івана III у Лівонію, а не ўсю кнігу.

Аднак спадчына А. Кранца не засталася забытай – у XVIII ст. расійскі гісторык Міхаіл Ламаносаў актыўна выкарыстоўваў кнігі гамбургскага пісьменніка пры напісанні сваёй *Гісторыі Расійскай*⁴⁷. Не толькі падабенства вобразаў (рускі сарматызм і раксаланы, прыраўноўванне тэрыторыі рускага племені да рускай дзяржаўнасці і інш.), але і агульныя пісьмовыя крыніцы (Гельмольд з Босау, Арнольд Любекскі) прымушаюць сумнявацца ў тым, што М. Ламаносаў зазнаў выключна ўплыў кіеўскага *Sinopisca*⁴⁸. Але гэта тэма для асобнага даследавання.

⁴⁶ Гэта згадка з дзённіка Яна Піатроўскага „Do tego tyzes my Moskiewskiemu poslali Herbersteina, Gwagnina I kilka rozdzialow z Kranzyusza polacinie, aby sobie poczytal, co jego obyczajach swiat pisze” (*Jan Piotrowski, Dziennik wyprawy Stefana Batorego po Pskow w r. 1581, wyd. A. Czuczynski, Krakow 1894, s. 192*). Разбор гэтай згадкі тут: Ф. Д. Подберёзкин, „*Wandalia*” Альберта Кранца как исторический источник и идеологическое оружие: история одной книги, [in:] *Берковские чтения. Книжная культура в контексте международных контактов 2017. Материалы международной научной конференции. Полоцк, 24–25 мая 2017, Минск–Москва 2017, s. 293–298*.

⁴⁷ A. Doronin, „*Russland hält dem Vergleich zu allen anderen europäischen Nationen stand*”. *Lomonossow als Historiker*, [in:] *Europa und die Moderne im langen 18. Jahrhundert*, Hannover 2014, s. 230.

⁴⁸ Пра выключны ўплыў кіеўскага *Sinopisca* нам расказалі ў прыватнай размове гісторыкі С. Цемушаў (Мінск) і В. Арыстаў (Кіеў). Х. Ротэ пісаў пра добрае веданне А. Кранца польскімі гісторыкамі ранняга мадэрна (H. Rother, *Elemente einer Landesbeschreibung in der „Sinopsi” Kiev 1680*, [in:] *Landesbeschreibungen Mitteleuropas vom 15. bis 17. Jahrhundert, Vorträge der 2. Internationalen Tagung des „Slawenkomitees” 10–13.11.1980, Köln 1983, s. 211, 221*). Адной з асноўных крыніц *Sinopisca* была *Хроніка* Мацея Стрыйкоўскага, якая, як і гістарычныя опусы А. Кранца, была ў бібліятэцы М. Ламаносава (гл.: Г. М. Коровин, *Библиотека Ломоносова*, Москва 1961, с. 264, 265, 284). Пры гэтым у *Sinopisce* і *Гісторыі Расійскай* М. Ламаносава ёсць змястоўныя супярэчнасці (A. Doronin, „*Russland hält dem Vergleich zu allen anderen europäischen Nationen stand*”, s. 232). Такім чынам, пытанне пра

Philip Padbiarozkin, „Russi” and „Russia” in the ethnic and geographical conception of Albert Krantz

The work „Wandalia” by Albert Krantz contains the largest number of stories from the Russian history in German historiography at the end of the 15th – beginning of the 16th centuries. Variety of oral and written sources, detailed accounts of some facts from history of Rus’ enable to state a problem about the knowledge of the Russian lands in the north German cultural space before the edition of *Accounts about Moscow* by Sigismund Herberstein. It is important to show the context, in which the author as a representative of the north German tradition used the terms „Rus’” („Russia”), „Russians” („Russi”). Krantz recognizes the Grand Prince of Moscow as the owner of the whole „Rus’”, he is well informed in historical, political and confessional realities of the Russian lands at the end of the 15th – beginning of the 16th centuries, describes the Russians in general positively. Such views are based on an integrative conception „Germania magna”, under which the Russians were for the first time included to the European historical continuum. It also helps to understand, in what categories at a crossroad of mediaeval and humanistic historiography the north German writers viewed the Eastern Europe.

Інформація про авторів

Арістов Вадим – кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України; Факультет Гуманітарних наук Києво-Могилянської Академії (Київ, Україна). Наукові зацікавлення: давньоруське літописання; політична історія середньовічної Русі; культура влади та владні структури раннього Середньовіччя. Основні публікації: *Боротьба за „Червенські гради” в історичній схемі „Повісті временних літ”*, [in:] *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі: Матеріали міжнародної наукової конференції*, Харків 2016, с. 75–86; *Походження історичних повідомлень Пам’яті та Похвали князю Володимиру Якова Мніха* [in:] *Ruthenica*, вип. 13, Київ 2016, с. 50–82; *„Лютъ бои оу Чернигова”: переміщення текстів про події 1230–40-х рр. у літописанні XIII–XV століть*, [in:] *Данило Романович і його часи*, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017, с. 59–77 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 3).

Блануца Андрій – кандидат історичних наук, Інститут історії Національної Академії Наук України (Київ, Україна). Наукові зацікавлення: історія Великого князівства Литовського; земельна політика династії Ягеллонів. Основні публікації: *Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.)*, Київ 2005; *Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст.*, Київ 2007; *Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)*, відп. ред. П. Сас, Київ 2017.

Войтович Леонтій – професор, Історичний факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна). Наукові зацікавлення: генеалогія Рюриковичів; історія середньовічної Русі. Основні публікації: *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006; *Князь Лев Данилович*, Львів 2012; *Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст.*, Львів 2015.

Волощук Мирослав – професор, Центр медієвістичних студій Державного вищого навчального закладу „Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника” (Івано-Франківськ, Україна). Наукові зацікавлення: русько-угорські, русько-польські та русько-чеські відносини IX–XIV ст.; міграційні процеси доби Середньовіччя. Основні публікації: *До питання східнослов’янського походження Петра Петуні*, „Український історичний журнал”, 2011, 3, с. 21–35; *Влияние монгольского нашествия 1239–1243 гг. на переселение жителей Руси в Венгрию: хронология, динамика, демография проблемы*, [in:] *Rus’ during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, с. 62–69 (Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3); „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, відп. ред. Л. В. Войтович, Івано-Франківськ 2014.

Гарді Дюра (Hardi Đura) – професор, Філософський факультет Університету Нового Саду (Новий Сад, Сербія). Наукові зацікавлення: держава галицько-волинських Романовичів; історія родини Другетів. Основні публікації: *Чувство за час*, Нови Сад 1991; *Наследници Кијева измету краљевске круне и татарског јарма*, студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године, Нови Сад 2002; *Drugeti, povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*, Novy Sad 2012.

Головко Олександр – професор, Історичний факультет Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам’янець-Подільський, Україна). Наукові зацікавлення: історія середньовічної Русі; русько-польські відносини в X–XIII ст.; держава галицько-волинських Романовичів. Основні публікації: *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, Киев 1988; *Роман Мстиславич і його доба. Нариси політичної історії Південної Русі XII – початку XIII ст.*, Київ 2001; *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006; *Князь Мстислав Мстиславич „Удатний” і його доба*, Кам’янець-Подільський 2017.

Гомза Мартін (Homza Martin) – професор, Філософський факультет Університету Коменського (Братислава, Словаччина). Наукові зацікавлення: історія Спіша (до 1918 р.); історія Великої Моравії і Угорського королівства в середньовіччі; кирило-мефодіївська традиція в країнах Центрально-Східної Європи. Основні публікації: *Mulieres suadentes. Presciedčajúce ženy. Štúdie z dejín ženskej panovnícej svätosti v strednej a vo východnej Európe v 10.–13. storočí*, Bratislava 2002; *Svätopluk v európskom písomníctve. Štúdie z dejín*

svätoplukovskej legendy, Bratislava 2013; *Historia Scepusia*, ved. red. M. Homza a S. A. Sroka, vol. 1, Bratislava–Kraków 2009; vol. 2, Bratislava–Kraków 2017.

Данилевський Ігор (Данилевский Игорь) – професор, Школа історії Національного дослідницького університету „Вища школа економіки” (Москва, Російська федерація). Наукові зацікавлення: руське літописання; історична хронологія; повсякденне життя середньовічної Русі. Основні публікації: *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Москва 1998; *Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.)*, Москва 2001; *Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов*, Москва 2004; *Историческая текстология*, Москва 2018.

Домбровський Даріуш (Dąbrowski Dariusz) – професор, Інститут історії і міжнародних відносин Університету Казимира Великого (Бидгощ, Польща). Наукові зацікавлення: генеалогія Рюриковичів; держава галицько-волинських Романовичів; *Галицько-Волинський літопис (хроніка)*. Основні публікації: *Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008; *Daniel Romanowicz, król Rusi, ok. 1201–1264. Biografia polityczna*, Kraków 2013; *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.*, Kraków 2016; *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł, Kraków–Warszawa 2017 (Серія: *Pomniki Dziejowe Polski = Monumenta Poloniae Historica. Seria II*, t. 16).

Зімніцький Олександр (Зімніцкі Аляксандр) – магістр історії, аспірант Республіканського інституту Вищої школи (Мінськ, Білорусь). Наукові зацікавлення: взаємовідносини литви і Русі в X–XIII ст. Основні публікації: „Языци, иже дань даютъ Руси.” Да пытання данніцай залежнасці літвы ў XI ст. (на матэрыялах пісьмовых крыніцах), [in:] *Научные труды Республіканскаго інститута вышэйшай школы. Історыя і псіхалогічна-педагагічныя навуки: в 2 ч.: зборнік навуковых артыкулаў*, редкол. В.А. Гайсёнок і др., вып. 16, Мінск 2016, с. 375–380; *Роля літвы ў міжусобіцы ўсяславічаў сярэдзіны XII ст.*, [in:] *Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зб. навук. арт. III міжнар. навукава-практ. канф., Полацк, 14–15 крас. 2016 г.*, у 2 ч., пад агул. рэд. Д. У. Дука, У. А. Лобача, А. І. Корсак, ч. 2, Наваполацк 2016, с. 24–27.

Козачок Ольга – кандидат історичних наук, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Наукові зацікавлення: держава галицько-волинських Романовичів; відносини Русі з Візантією. Основні публікації:

Factor of Galician Principality in the Relations of Hungary and Byzantium in the Second Half of the 12th Century, [in:] *Spheres of Cultures*, vol. 13, Lublin 2016, p. 318–324; *Дипломатические контакты Византии и Галицкого княжества во второй половине XII в.*, [in:] *Вестник БГУ. Серия 3: История. Экономика. Право*, Минск 2016, с. 67–70.

Мартинюк Олексій (Мартынюк Алексей) – кандидат історичних наук, докторант Історичного факультету Білоруського державного університету (Мінськ, Білорусь). Наукові зацікавлення: історія Східної Європи в Середньовіччі; історична географія; русько-німецькі відносини доби Середньовіччя. Основні публікації: *Die Mongolen im Bild*, Hamburg 2002; *Средневековая Русь в текстах и документах*, Минск 2005; *Новгород – Вильна – Краков – Львов: где могли встретиться в середине XV века киевский митрополит Исидор и доминиканец Иоганн Реллах?* [in:] *Rus' and countries of the latin culture (10th–16th century). Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow, 26th–28th November, 2015*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2016, с. 195–213 (Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 6).

Міка Норберт (Mika Norbert) – кандидат історичних наук, Центр історичних досліджень (Варшава, Польща). Наукові зацікавлення: історія Польщі, Чехії, Австрії, Русі в середньовіччі; історія Ратибора і Опави; монголи і татари в середньовічній Сілезії. Основні публікації: *Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia wałaskiego*, Racibórz 2002; *Wspólne raciborsko-opawskie dziedzictwo. Podręcznik do edukacji regionalnej – Společné racibořsko-opavské dědictví. Příručka k regionální výuce*, Racibórz–Opava 2000, 2003, 2010; *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*, Racibórz 2008; *Dzieje ziemi raciborskiej*, Kraków 2010, 2012; *Dějiny Ratibořska*, Krakov 2012; *Mieszko. Księżę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*, Kraków 2006, 2010, 2013.

Мусін Олександр (Мусин Александр) – кандидат богослов'я, доктор історичних наук, Інститут історії матеріальної культури Російської Академії Наук (Санкт-Петербург, Російська федерація). Наукові зацікавлення: археологія і історія Східної Європи в середньовіччі; контакти Русі з Візантією і латинською Європою; історія Церкви і християнської культури; впливи середньовічних стереотипів на сучасність. Основні публікації: *Христианизация Новгородской земли в IX–XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности*, Санкт-Петербург 2002; *Церковь и горожане средневекового Пскова. Историко-археологическое исследование*, Санкт-Петербург 2010; *Загадки дома Святой Софии: Церковь Великого Новгорода в X–XVI вв.*, Санкт-Петербург 2016.

Петрик Василь – кандидат архітектури, Інститут Архітектури Національного університету „Львівська політехніка” (Львів, Україна). Наукові зацікавлення: історія середньовічної архітектури та урбаністики; історична урбаністика; архітектурна археологія; правове регулювання збереження пам’яток. Основні публікації: *Церковна архітектура Перемишля X–XVI ст.*, [in:] *Церковне мистецтво Перемишльської єпархії. (Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 березня 1995 р., м. Ланьцут)*, Ланьцут 1999, с. 233–242; *Архітектура та планувальний уклад княжого двору на Перемишльському дитинці у X–XIV ст.*, [in:] *Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*, вип. 8, Київ 2001, с. 187–199; *Крилоський катедральний монастир XVI–XVIII ст.*, „Пам’ятки України”, 2008, № 2 (159), с. 8–17.

Подберьозкін Філіп (Падбярзкін Піліп) – магістр історії, аспірант Історичного факультету Білоруського державного університету (Мінськ, Білорусь). Наукові зацікавлення: письмова спадщина німецької Лівонії; русько-німецькі контакти в добу Середньовіччя; військова історія Східної Європи в XIII–XVII ст. Основні публікації: „*Partes Wandalar in Magna Germania*”: что знал Альберт Кранц о Литве и Руси, [in:] *Alba Russia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)*, под ред. А. Мартынюка, Москва 2015, с. 185–203; *Братъя-ефремляне: Русь начала XIII в. глазами ливонских пилигримов*, [in:] *Rus’ and countries of the latin culture (10th–16th century). Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow, 26th–28th November, 2015*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2016, с. 135–147 (Серія: *Colloquia Russica, Series I*, vol. 6); „Молчание” летописца: династические связи псковских князей с Ливонией в перспективе русского летописания первой четверти XIII века, [in:] *Данило Романович і його часи*, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017, с. 35–41 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 3).

Ромінський Євген – магістр правознавства, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної Академії Наук України (Київ, Україна). Наукові зацікавлення: історія держави і права; історія середньовічного права (юридична медієвістика); історія міжнародного права; юридична біографістика; юридичне джерелознавство та археографія; законодавча техніка та законодавчий процес. Основні публікації: *Судова влада Давньої Русі княжої доби (кінець IX – середина XIV ст.)*, [in:] *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку*, за ред. І. Б. Усенка, Київ 2014, с. 68–84; *Regional Traditions in Medieval International Law*, „Jus Gentium. Journal of International Legal History”, vol. 1, 2016, no. 2, July, p. 591–604; *Примарна Правда: історія непоставлених питань*, [in:] *Нормотворення*

і систематизація в праві: до 1000-річчя Руської Правди і 450-річчя Другого (Волинського) статуту Великого князівства Литовського: матеріали XXXV Міжнародної історико-правової конференції 22–25 вересня 2016 р., м. Дубно, ред. колегія І. Б. Усенко (голова) та ін., Київ–Херсон 2016, с. 67–85.

Скочиляс Ігор – професор, Гуманітарний факультет Українського Католицького Університету (Львів, Україна). Наукові зацікавлення: домодерна релігійна культура; східне християнство в Україні; унійна ідея; історія Київської митрополії; Галицька (Львівська) єпархія в XII–XVIII ст. Основні публікації: *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010; „Дар любові”: Податок куниче (катедратик) у Київській митрополії XIII–XVIII століть, Львів 2012; *Kościółu Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014 (у співавторстві з Анджеєм Гілем).

Стасюк Андрій – кандидат історичних наук, Національний заповідник „Давній Галич”; Центр медієвістичних студій Державного вищого навчального закладу „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” (Галич – Івано-Франківськ, Україна). Наукові зацікавлення: середньовічна історія Галича і Галицької землі; латинські місіонери на Русі; Орден Братів Менших в Центрально-Східній Європі XIII–XV ст. Основні публікації: *Доминиканцы и францисканцы на страницах Галицко-Волинской летописи*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th century*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, с. 193–198 (Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 4); *Король Юрий Львович и францисканские миссионеры в начале XIV в.* [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, с. 257–265 (Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 5); *Францисканці і коронація Данила Романовича 1253 року*, [in:] *Данило Романович і його часи*, за ред. В. Нагірного і М. Волощука, Івано-Франківськ–Краків 2017, с. 167–170 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 3).

Темушев Степан (Цемушаў Сцяпан) – кандидат історичних наук, Історичний факультет Білоруського державного університету (Мінськ, Білорусь). Наукові зацікавлення: політична історія ранніх слов'янських держав; розвиток політичних інститутів (верховна влада, адміністрація, податкова система) у східних слов'ян. Основні публікації: *Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции*, Минск

2008; *Образование Древнерусского государства*, Москва 2014, 2016, 2017; *Налогои и дань в Древней Руси*, Минск 2015.

Фонт Марта (Font Márta) – професор, Гуманітарний факультет Печського університету (Печ, Угорщина). Наукові зацікавлення: русько-угорські відносини (до кінця XIII ст.); інститути влади на Русі; середньовічна угорська історія. Основні публікації: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, Budapest–Pecs 1998; *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged 2005; *Kálmán* (1208–1241). *Halics királya. Szlávonia hercege*, Budapest–Pécs 2017 (у співавторстві з Габором Борабашем).

